

ONDERGANG

DE VERVOLGING EN VERDELGING VAN HET NEDERLANDSE JODENDOM

1940-1945

HOLOCAUST IN NEDERLAND

door

DR. J. PRESSER_

hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

TWEEDE DEEL

**Met machtiging van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
verschijnt dit boek als
Monografie nr 20 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie**

'S-GRAVENHAGE/ STAATS UITGEVERIJ 1965

COPYRIGHT 1965 BY DR. J. PRESSER

**PRINTED IN THE NETHERLANDS
STAATSDRUKKERIJ, 'S-GRAVENHAGE
TYPOGRAFIE H. VAN KRIMPEN**

**Stichting de Gihonbron
MIDDELBURG
2018**

Eerste oplaag — April 1965
Tweede oplaag — Mei 1965
Derde oplaag — Mei 1965
Vierde oplaag — Mei 1965 November 1965
Vijfde oplaag — (goedkope uitgave)
Zesde oplaag — December 1965

INHOUD DEEL 2

Hoofdstuk V — Aspecten der vervolging

1. Verzet van Joden
2. Ontsnapping Calmeyer
3. De Portugese Joden
4. De 'Blauwe ruiters'
5. De gedoopten
6. De gemengd-gehuwden
7. Rüstungsjuden Diverse lijsten Weinreb
8. De gekwelden Enkele kinderen Joden en andere Nederlanders
9. Londen
10. De vervolgers Nederlandse instanties
11. Plundering
12. Diamantjuden
13. De legale rest
14. Werkkampen voor gemengd-gehuwden

Hoofdstuk VI — De onderduik

Hoofdstuk VII — De doorgangskampen

1. Westerbork
2. Geschiedenis
3. Organisatie
4. Gemmeker
5. Kampbevolking
6. Bevrijding Vertrek
7. Het kamp Vught

Hoofdstuk VIII — Moord

1. Reis
2. Cijfers
3. Auschwitz-Birkenau
4. Andere kampen
5. Leven aan de rand van de dood Bergen-Belsen
6. Evacuatie
7. Theresienstadt
8. Terugkeer

Epiloog

Documentatie

LIJST VAN BRONAFKORTINGEN

Enquêtecommissie. Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Verslag, houdende de uitkomsten van het onderzoek

Herzberg. Mr. A. J. Herzberg, Kroniek der Jodenvervolging, Onderdrukking en Verzet (Amsterdam 1949-1954), dl. III, p. 5-255

G. van Tijn-Cohn. Gertrud van Tijn-Cohn, Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944 (ongepubliceerd verslag)

Wielek. H. Wielek, De oorlog die Hitler won (Amsterdam, 1947)

Jacques Presser, Historicus, dichter en schrijver van 'Ondergang'

Geb. 24-02-1899. Overl. 30-04-1970

Jacques Presser, hoogleraar geschiedenis in Amsterdam, was een overlevende van de holocaust. Hij was behouden uit de onderduik teruggekeerd. Hij zou na de oorlog 'Ondergang' over de Jodenvervolging in Nederland publiceren.

Zijn echtgenote overleefde de oorlog niet – zij werd met een vals persoonsbewijs gepakt en direct als strafgeval naar Westerbork en vandaar naar kamp Sobibor gebracht, waar ze werd vergast. Presser bracht later zijn gevoel daarover onder woorden als ... 'het onontkoombaar schuldgevoel dat een overlevende of de overlevende ten enenmale moet hebben. Dat gevoel dat je dan al direct krijgt van: kind, hoe heb ik je kunnen laten gaan met dat persoonsbewijs? Hoe is het godsmogelijk dat ik het heb gedaan?'

Eind 1949 kreeg Presser van dr. L. de Jong het verzoek om de ondergang van de joden in Nederland te boek te stellen. Hij accepteerde het en begon aan een jarenlang onderzoek naar feiten, documenten en ooggetuigen van dat veelomvattende onderwerp. Rond 1956 wilde hij met schrijven beginnen, maar hij bleef steken na precies één zin – hij kon daarna lange tijd niet meer verder. Presser besloot daarop mee te doen aan een prijsvraag, voor het schrijven van een novelle. Het werd 'De nacht der Girondijnen', het ging over Westerbork en het werd bekroond, en uitgekozen tot boekenweekgeschenk 1957.

Presser voelde zich direct genezen van zijn 'writers block' en ging aan de slag. Hij nam zich voor elke dag minstens één bladzijde te produceren. Zijn discipline was fameus: na 938 dagen had hij 955 vellen manuscript af.

Het werken aan het boek was voor Presser een obsessie geworden. Hij kwam twee keer per week in het RIOD en de medewerkers daar maakten zich grote zorgen of Presser de opdracht wel aankon.

De Jong en zijn medewerker Van der Leeuw vroegen zich geregeld af of ze hem dit wel hadden mogen aandoen. Presser zelf zei terugkijkend in een interview: 'Ik werd gek van dat boek. Ik was er geen uur echt los van. Ik heb bijvoorbeeld jaren lang geen Jood kunnen ontmoeten of ik begon erover. Dat was onafwendbaar.'

Samenvatting

Wetenschappelijke beschrijving van de vervolging en de vernietiging van de Nederlandse joden vanaf de eerste tegen hen gerichte maatregelen van de Duitse bezetter tot aan de terugkeer van kleine groepjes in 1945. De voor een wetenschappelijk werk ongekend grote verspreiding is niet slechts toe te schrijven aan het behandelde onderwerp. De auteur is niet alleen vakman, historicus; hij was als aan de nazi's ontsnapte jood ten nauwste bij de verhaalde gebeurtenissen betrokken. Hij beschrijft in een ongemeen boeiende stijl en put zijn gegevens voor een aanzienlijk deel uit steeds fascinerende ego-documenten.

De eerste uitgave verscheen in april 1965. Er zijn daarna nog verschillende uitgaven gevolgd. Dit boek is het bekendste boek van Presser. Het is een indringend verslag van een direct betrokkene. Presser, zelf Joods, overleefde als onderduiker de bezetting. Over zijn boek verklaarde hij ooit: "Ik werd gek van dat boek."

Presser schreef dit tweedelige werk als gevolg van een opdracht die hij in 1950 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (het RIOD, later veranderd in het NIOD: het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie) had ontvangen om de geschiedenis van de Nederlandse Holocaust te beschrijven. Voor zijn werk kreeg Presser later een ridderorde en het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

Hij is niet de enige geweest die over dit onderwerp heeft gepubliceerd, ook bijvoorbeeld historicus Loe de Jong heeft dit uitvoerig gedaan, in zijn standaardwerk Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.

In *Ondergang* nam Presser het op voor Friedrich Weinreb, die volgens hem na de Tweede Wereldoorlog tot zondebok was gemaakt en ten onrechte was veroordeeld:

Vervolgens schreef Weinreb, onder redactie van Aad Nuis en Renate Rubinstein, een driedelige "autobiografie", waarin hij zijn doen en laten tijdens de oorlog uit de doeken deed. De publicatie van dit boek, Collaboratie en verzet, deed veel stof opwaaien en leidde tot de Weinreb-affaire.

Later in zijn leven stelde Presser zijn mening over de rol van Joden en niet-Joden in de Weinreb-affaire bij: "Eén kleine nuance waarin ik wel iets afwijk van mijn mening in 1965 is een nuance waarin ik Weinreb gelijk geef. Ik heb toen geschreven dat Weinreb de zondebok is geworden van de niet-joden. Tegenwoordig zou ik hebben geschreven: Weinreb is de zondebok geworden van niet-joden en joden samen. Maar dat is geen essentieel verschil."

1. Verzet van Joden

Ondergang heet ons werk.

Het is een somber relaas; het wordt in dit tweede deel somberder nog dan in het eerste. Laat ons dan bij wijze van contrast onze beschouwingen over verschillende aspecten van de vervolging aanvangen met een onderwerp, hier en daar al vluchtig aangeduid, dat thans .zijn bredere behandeling dient te krijgen: het Joodse verzet in Nederland tijdens de bezetting. Ook hier is het een daad van eenvoudige piëteit, niet te spreken van het Nederlands-Joodse verzet, aangezien de verzetsstrijders zelf deze beperking ongetwijfeld zouden hebben verworpen; zij ware bovendien historisch onjuist. In het Joodse verzet vinden wij Nederlanders, z.g. Oost-Joden en Duitsers naast elkaar; een enkele maal overtroffen de laatsten zelfs de eersten.

Misschien biedt bij geen enkel onderdeel van dit verhaal de documentatie zoveel moeilijkheden als bij dit. Zo ergens, dan is hier een reconstructie ontmoedigend lastig en voor een zeer groot deel ondoenlijk. Wat voor de geschiedenis van het gehele Nederlandse verzet moet gelden, geldt voor het Joodse nog veel en veel sterker: zo vele dragers zijn gestorven, er is zo weinig vastgelegd (uiteraard). Wij moeten het hier ook veelal doen met persoonlijke herinneringen van mensen, die vaak niet meer willen spreken en waarvan een aantal — en dat geldt natuurlijk voor de Joden — het land verlaten heeft.

Niettemin moest de historicus toch maar pogen hen aan het spreken te krijgen, soms met succes, soms zonder. En verder iets zien te ontlokken aan de weinige documenten en speuren naar iets dat haast niet op te speuren valt, patchy in space and spasmodic in time. Een klein voorbeeld moge dit illustreren: wanneer hij in de een of andere documentatie, bijvoorbeeld in de verslagen der Enquêtecommissie, een Joodse naam tegenkomt in de beschrijving van een verzetsdaad: waar is dan het houvast, dat het hier inderdaad om een Jood ging, terwijl er een zware oorlogsmisdadiger met de naam Polak rondliep (om van andere voorbeelden maar te zwijgen)?

Bovendien: het Nederlandse Jodendom heeft geen ghetto-opstand gekend zoals Warschau: de opstand van een wanhopige met de rug tegen de muur staande geïsoleerde rest, buitengewoon aangrijpend en dramatisch in zijn verloop en daarmee in het geschiedbeeld (terecht) sterk naar voren dringend. In zeer vele gevallen was het Joodse verzet, het verzet van Joden, solidair met, samenwerkend met niet-Joden en er soms nauwelijks van te onderscheiden. Een onderscheid, dat ook velen hunner niet hadden gewild. Niettemin is het de plicht van de geschiedschrijver enkele van die verschillen niet te verzwijgen.

Zo behoeft het nauwelijks enig bewijs, dat het gevaar voor de Joden zeer veel groter was, zowel omdat zij eerder opvielen, als omdat zij, eenmaal gepakt, onherroepelijk gedoemd waren te sterven; 'maar dat heeft de daarvoor geschikten onder hen niet in het minst weerhouden', aldus een niet-Joodse auteur. A. de Froe, *Onderdrukking en verzet. Deel 3*.

Mag men ook aan het Joodse verzet de functie toekennen van 'behoeder der volkskracht', zoals Van Randwijk dat aan het Nederlandse toekent? Worden deze woorden niet zinloos tegenover een situatie, waarin onophoudelijk delen van de groep werden geliquideerd, zodat er op zijn best maar resten konden overblijven? Is het ook niet een belangrijk verschil, dat de niet-Jood 'alleen' de keus had tussen verzet en gehoorzaamheid, de Jood tussen verzet en wegvoering? Zou het Joodse verzet in dezelfde mate het spelkarakter hebben gedragen, dat een deel van het niet-Joodse, zeker lange tijd, aankleefde?

Het antwoord op deze vraag mag wel volkomen ontkennend luiden: reeds de Joden, die in februari 1941 tegenover de WA stonden, beseften waarlijk wel dat het om hun bestaan,

misschien wel om hun leven ging. Hoeveel hopelozier moet in het Joodse verzet de verzetsman niet het gevecht tegen de tijd hebben geleken! Wat was voor hem El Alamein, wat was voor hem Stalingrad? Een verheugenis ongetwijfeld, maar niet zonder de bijgedachte, dat dit alles voor de Joden veel te laat kwam.

En tenslotte: hoe stond het bij die Joden, die als verzetsman uit een ander bewustzijn opereerden, met wat men zou kunnen noemen: hun operatiebasis? Vort de min of meer geassimileerde was deze het Nederlandse volk; er zijn niet weinig voorbeelden van Joden, die zich door die gedachte gedragen, gesteund voelden, ja, die zich in hun strijd tegen een ongewilde, tegen een verfoeide isolering uit dat volksgeheel, meer dan ooit daaraan vastklampten. Er waren ook andere Joden, die overigens soms minstens even trouw met niet-Joden samenwerkten, maar in wier levensgevoel zich andere waarden deden gelden. Wat was nu hun operatiebasis? De Joodse groep? Men kan zich niets heterogener indenken: antropologisch, economisch, sociaal, politiek, religieus, cultureel; van een enigszins uniforme geestesgesteldheid geen sprake. En de organisatie achter een zodanige basis? Jarenlang het kerkgenootschap, waarvan tallozen waren vervreemd, een zuiver burgerlijke instelling van liberale kleur, boven een massa, van wier noden ze bitter weinig begreep, fel gekant tegen elk massaal, revolutionair verzet, conformistisch, conservatief. Er was geen enkel orgaan, dat de Nederlandse Joden werkelijk bond, geen enkel, dat de illegale organisaties en haar leiders kon opleveren, toen ze nodig waren. De Joodse verzetsstrijders werkten, alweer: voor zover ze zich niet identificeerden met de niet-Joodse, vrijwel zonder een Joods achterland.

Andere, bij dit alles aansluitende, vraag: hoe groot was het Joodse verzet? Op het eerste blad van de in 1960 in het gebouw van de Tweede Kamer opgestelde *Erelijst van Gevallen* vindt men onder de daarop staande elf namen van Joden. De geschiedschrijver zal waarlijk niet pogen de lezer op te praten, dat deze verhouding, twee op elf, voor de volgende bladen geldt; het is natuurlijk toeval, maar is het helemaal toeval? Nog eens: hoe groot was het Joodse verzet? Is er een kwantitatieve waardering mogelijk? Aan uitspraken hierover ontbreekt het niet, zowel tijdens als na de oorlog; de historicus wil daaraan een tweetal toevoegen, die hij in de vorm van stellingen zou willen gieten. De eerste is, dat het verzet door Joden van Duitse zijde evenzeer is overschat als van niet-Joodse Nederlandse zijde onderschat. De tweede, dat dit verzet van Joden kwantitatief-natuurlijk relatief het niet-Joodse heeft overtroffen. (J. Presser. Het verzet van de Joden in Nederland, 1940-45. Schrijfsels en schrifturen Amsterdam 1961)

Wat de eerste betreft zij verwezen naar vele uitspraken van Duitsers. Hierbij laten we even buiten beschouwing dat velen hunner geloofden, wilden geloven of veinsden te geloven, dat achter elke tegen het Arische, het Germaanse of het Duitse ras gerichte aanval de Jood schuilging, al heeft deze kijk uiteraard een rol gespeeld.

Wanneer zij een groep verzetsstrijders gevangen genomen hadden, gingen zij soms na, hoe groot het percentage Joden eronder was; op een persconferentie van 3 mei 1942 heette dat van de 72 OD-gefusilleerden tien percent! Iemand als Lages rook overal Joden: 'In allen Organisationen sassen Juden; sie arbeiteten zielbewusst und unter ganzen; persönlichen Einsatz'. (W. Lagers, Gedanken etc.)

Dit na de oorlog. Rauter dito: uit dozijnen spionage en sabotageprocessen bleek voor hem de sterke Joodse invloed. (het proces Rauter)

De Joden waren de saboteurs bij uitstek; zij waren de voornaamste drijfveer achter het hele Nederlandse verzet, heet het elders; de moorden op Duitsgezinde Nederlanders heetten vooral hun werk. Een man als de Befehlshaber der Sicherheitspolizei, dr. Harster, onderschreef, dat in de actieve verzetskringen een belangrijk aantal Joden zat; de Meldungen aus den Niederlanden formuleren dat in 1942 duidelijk.

Reeds in juli 1940 krijgt een NSB-er in Heemstede het verzoek, of twee officieren de hele nacht in zijn tuin mogen zitten: men had aangifte gedaan, dat er in die omgeving Joden 's nachts lichtsignalen met Engelse vliegers wisselden. Wanneer de Amsterdamse politie, namens de Officier van Justitie, de opsporing en aanhouding verzoekt van een onbekend persoon, die een aanslag heeft gepleegd, dan staat in het signalement o.m. : 'geen Joods type' (met daarachter: 'Voorzichtigheid bij aanhouding aanbevolen, daar hij vermoedelijk nog in het bezit is van een vuur-'wapen'). Géén Joods type! Men kan hier rustig voortgaan met voorbeelden.

Zoals de geallieerde oorlogvoerenden veelal achteraf de Joodse deelneming verkleinden of wegretoecheerden, zo ontmoet men ook bij vele niet-Joden in Nederland dit verschijnsel. Waar dit duidelijk een uitvloeisel was van een antisemitische instelling, blijve het onbesproken. Maar ook bij wie daar geheel of in belangrijke mate vrij van waren komt men de uitspraak tegen, dat de Joden Zo weinig durfden, zo weinig deden; soms te goeder trouw: het was nu eenmaal zo, dat een aantal verzetsorganisaties (niet alle!) Joden weerde, omdat die als Joden te veel in het oog vielen en daardoor de gehele organisatie in gevaar konden brengen. De Joden lieten zich maar afslachten, heet het soms; ze aanvaardden hun lot met een gelatenheid, die verwondering, ja, ergernis opwekte; het is voor wie dit na de oorlog wenst neer te schrijven uiteraard gemakkelijker, op zo iets te wijzen dan op het historische tekort van het Nederlandse volk, waarvan zo velen deze Joden aan hun lot hebben overgelaten.

Het is ook gemakkelijk daarbij te vergeten, dat de eerste echte Nederlandse knokploegen tegen de Duitsers tijdens deze oorlog uit Joden hebben bestaan, ook dat in de jaren vóór deze oorlog op meer dan één front de Joden alreeds tegen Hitler hadden gestreden, in de Spaanse burgeroorlog bijvoorbeeld. Niet zonder eerbied herdenkt deze schrijver in dit verband een figuur als de in 1958 overleden S. van Praag, die in stilte reeds zo energiek had medegewerkt aan allerlei vooroorlogse initiatieven tegen het opkomende nazisme en fascisme, de zwaarste lasten op' zijn schouders nemend ondanks zijn wankele gezondheid en dat zonder klacht. Of een man als de in 1962 overleden schrijver Maurits Dekker, reeds vóór en zeker tijdens de oorlog onvermoeid in de weer tegen dezelfde vijanden.

Maar nu de tweede stelling.

Daarin komt het woord relatief voor en het heeft zin, dit precies te omlijnen in zijn voor dit betoog geldende betekenis. Bedoeld is louter de kwantitatieve relatie, waarbij buiten beschouwing blijven alle andere factoren, die van het grotere gevaar voór Joden bijvoorbeeld. Dus: hoeveel niet-Joodse verzetsstrijders waren er op het geheel van het Nederlandse volk en hoeveel Joodse op het gehele aantal Joden? Van Randwijk zegt ergens, dat men in het illegale werk van vóór Dolle Dinsdag steeds weer dezelfde personen tegenkwam, 'die tezamen een getal van vier cijfers niet te boven gingen'. Geen tienduizend dus, hetgeen betekent maximaal ruim pro mille van het gehele Nederlandse volk. Op de 140.000 Joden zijn enige honderden namen door de schrijver gevonden. Wanneer Van Randwijk's veronderstelling als juist mag gelden, zou onze tweede stelling al bewezen zijn.

Alvorens in bijzonderheden af te dalen vermelden wij het bestaan van een militante Joodse organisatie, de Stichting tot verdediging van de Culturele en Maatschappelijke Rechten der Joden (afgekort SR)) die ruim een jaar voor de oorlog in Amsterdam was opgericht. In een bewaard gebleven circulaire staat de naam van de voorzitter, de na de oorlog overleden arts en scheikunde-leraar ir. drs. D. de Miranda, een man, die in vele bewaard gebleven documenten geprezen wordt als zeer dapper en die door een gehele

wereld in zijn gedachten- en gevoelsleven gescheiden was van de Joodse Raad, op welks voorzitters hij buitengewoon gebeten was.

Deze stichting streefde er vooral naar, de Joodse jeugd en vooral de proletarische jeugd weerbaar te maken voor de onontkoombare strijd tegen de Nazi's en het zelfvertrouwen der Joodse bevolkingsgroep te versterken; zowel jongens als meisjes ontvingen daartoe een opleiding; zelfs zocht zij hoewel vergeefs naar middelen, om deze jongelieden wapens te verschaffen, teneinde zich te eniger tijd te kunnen verweren. Een bewaard gebleven circulaire herinnerde aan het feit, dat in Nederland wel ongeveer vijftig uitgesproken antisemitische periodieken verschenen, dag-, week- en maandbladen, en deed een beroep op de gehele Joodse bevolkingsgroep tot hulp ter bestrijding van dit euvel.

Op 1 april 1940 hield deze stichting nog een vergadering in het Amsterdamse 'Bellevue', zo druk bezocht, dat politie te paard honderden mensen moest afwijzen, merendeels niet-Joden, die uit solidariteit waren opgekomen; als sprekers vonden wij vermeld Menno ter Braak, Anton van Duinkerken, Koos Vorrink en Maurits Dekker.

(Alg Handelsblad 2-4-1940)

Het lijkt historisch verantwoord, deze solidariteit te zien als preluderend op die, tijdens de februaridagen van 1941 aan de dag gelegd, en het verwondert niet dat enkele, helaas zeer weinige, overlevenden van deze stichting voor haar de eer opeisen van de door de jonge mensen in de Amsterdamse Jodenbuurt toen getoonde strijdbaarheid.

Tot mei 1940 had men het gevaar kunnen ontkennen of bagatelliseren; na het begin van de bezetting kon men alleen nog het laatste. In elk geval betekende de aanwezigheid van deze vijand, of doodsvijand, aan elke Jood een vraag, de vraag naar de houding. Zij is heel verschillend beantwoord. De Joodse Raad deed het op zijn wijze. Een wijze, die men met de beste wil ter wereld moeilijk als een verzetshouding kan beschouwen. Anderzijds heeft het niet ontbroken aan Joden, die deze houding hebben aangenomen, een houding van openlijk en onvoorwaardelijk verzet. Openlijk en onvoorwaardelijk. Het eerste kon alleen in het begin van de oorlog; zijn voornaamste exponent is mr. L. E. Visser.

Reeds enige malen is melding gemaakt van het optreden van deze figuur. **Lodewijk Ernst Visser**, in 1871 in Amersfoort geboren als zoon van een groothandelaar, tevens wethouder en loco-burgemeester, was na een studie in Utrecht en Parijs in 1894 gepromoveerd op een volkenrechtelijk proefschrift. In maart 1915, 43 jaar oud, deed hij zijn intrede in de Hoge Raad der Nederlanden, van welk college hij op 3 januari 1939 president werd. Op vrijdag 10 mei hield hij in de zitting een rede, waarin hij onbewimpeld sprak van 'moord', van een 'verraderlijke overval'. Eind november 1940 kreeg hij ontslag; men had nog pogingen gedaan, voor hem een uitzondering te maken, pogingen, die tot zijn vreugde mislukten: hij voelde zich solidair met de onrechtvaardig behandelenden.

In de veertien maanden die hem nog restten, deed Visser wat hij kon, en liet hij na, wat hij meende te moeten nalaten. Hij werd een van de voornaamste medewerkers van het illegale Parool; hij begaf zich naar de secretarissen-generaal ten bate van de Mauthausen-slachtoffers en zelfs naar Rauter, die hem niet ontving en tot wie hij zich als 'Prasident des obersten Gerichtshofes der Niederlande a.D.' nog eens schriftelijk wendde; hij kwam in december 1941 in het geweer tegen de onrechtmatigheid, begaan bij de instelling van het gesepareerde Joodse onderwijs; hij weigerde zijn persoonsbewijs in ontvangst te nemen, omdat de J daarop, in strijd met de grondwet, burgers van burgers onderscheidde. Jarenlang was hij bestuurder van Joodse instellingen geweest, lange tijd voorzitter van het Curatorium van het Keren Hajesod de organisatie die gelden voor de opbouw van Joods Palestina inzamelde maar, verre van alle godsdienstigheid, liep hij nu 'op Sabbath in

sabbathskleren door Den Haag, het gebedenboek onder de arm, dat hij niet of nauwelijks lezen kon, om de Duitse Haman te trotseren'.

Visser, zegt Herzberg' verder, 'heeft zich met het lot van de gemiddelde Jood volkomen geïdentificeerd, hetgeen zeggen wil, dat hij bereid was diens gevaren (en meer dan dat) zelf te lopen'. Visser heeft, volgens dezelfde schrijver, 'openlijk geprotesteerd tegen de onwettige schending der burgerlijke emancipatie der Joden in Nederland'. Het lijkt geen twijfel, of de vijand had deze weerstrevende, deze rechtopstaande vernietigd, ware hij niet spoedig gestorven.

Visser was de man van de Coördinatie-Commissie, hiervoor reeds genoemd, ingesteld door de twee Joodse kerkgenootschappen 'in overleg met grote Joodse organisaties in Nederland', zoals boven vele door deze Commissie rondgezonden circulaire's vermeld; naar Herzberg''' mededeelt, is zij gesticht op initiatief van de Nederlandse Zionistenbond en wel in december 1940.

Naast Visser echter vinden wij in haar leiding enkele figuren, die kort daarna in de Joodse Raad belangrijke posities zouden innemen; in de eerste plaats prof. Cohen, maar wij dienen ook mr. Edersheim te noemen, alsmede mr. I. Kisch, deze laatste min of meer Visser's 'waarnemer' binnen de Joodse Raad, totdat hij er in de herfst van 1941 uitliep. De groot opgezette landelijke organisatie lijkt een prefiguratie van die, welke de Joodse Raad, aanvankelijk alleen tot Amsterdam beperkt, in het leven zou roepen. Deze Coördinatie-Commissie was dus ontstaan, niet op Duits bevel, maar als Joods initiatief en haar program, als men dat woord bezigen mag, verraadt dat verschil in oorsprong: zij wilde geen contact met de bezetters zoeken en, zouden dezen dit verlangen, dan zou zij 'de daartegenover aan te nemen houding en alle modaliteiten daarvan nader onder het oog zien'. Wij maakten reeds melding van haar ontbinding, hoewel zij buiten medeweten van haar leden Cohen en Edersheim toch nog enige malen in het geheim bijeenkwam. Naar aanleiding van deze ontbinding kwam het tot een persoonlijke correspondentie tussen mr. Visser en prof. Cohen, door Herzberg in zijn werk behandeld.

Evenals Herzberg heeft ook de schrijver van dit boek van mr. Visser's dochter deze correspondentie met andere stukken ter inzage gekregen; dat is niet minder dan een voorrecht, waarvoor ook hij slechts zeer erkentelijk kan zijn. Wij zullen er niet zo diep op ingaan als mr. Herzberg dit doet. Cohen heeft enige malen de houding van Visser en van Kisch de 'heroïsche' genoemd. Nimmer zal de historicus zich bij de beoordeling van deze houding, en van de tegenovergestelde, los kunnen maken van zijn wetenschap van de catastrofe. Ook mr. Herzberg heeft dat niet gekund. Hij kent Cohen's zienswijze, dat dit heroïsche standpunt onmogelijk vol te houden was: 'en dat was niet minder juist'. Was het dat inderdaad? In 1941? Voor de mensen, die toen nog niet wisten wat wij nu weten; geen van allen, ook Cohen niet. Was soms Visser optimistischer ten aanzien van de toekomst dan Cohen?

Het antwoord kan niet bevestigend luiden. Maar Visser meende, dat de door Cohen nagestreefde utiliteitspolitiek te grote offers vergde, in waardigheid, in eer, ook in de praktijk, omdat de door Cohen verkregen verzachtingen van maatregelen alleen maar tijdelijk enig soelaas schonken en gering soelaas. Daarvoor verlaagde men zich tot het uitvoeren van Duitse bevelen, in strijd met de wet, in strijd met de Joodse belangen, daarvoor werd men gangmaker van de Duitse onderdrukkingpolitiek; daardoor mr. Visser heeft dit niet meer beleefd zou men de 'deportatie-managers' worden, die Asscher, Cohen, Edersheim c.s. in veler ogen geworden zijn, nolens volens, tegenwerkend meewerkend, als meer in dit boek gezegd.

Op 13 februari 1942 deelde Cohen Visser mee, dat de Beauftragte voor Amsterdam, op de hoogte van door Visser gedane stappen inzake het overbrengen van Nederlandse Joden

naar Amsterdam en Westerbork, Cohen verzocht had, Visser ervan te verwittigen, dat hem 'dit verboden is op straffe van overbrenging naar een concentratiekamp'.

Op 14 februari antwoordt Visser 'de Joodse Raad voor Amsterdam'; hij vat deze mededeling nog even samen en eindigt: 'Ik heb hiervan nota genomen en ben zeer onder den indruk van de vernedering, welke U, die de historie van deze stappen kent, door deze opdracht is aangedaan.' Dat was 14 februari 1942, op 17 februari overleed hij. Wij zullen uit de geschiedenis van het Joodse verzet enkele episodes meer reliëf verlenen.

Wij vermeldden reeds de weerstand van de bewoners der Amsterdamse Jodenbuurt in februari 1941 en het geval-'Koco'. Wij willen nu eerst de activiteiten om de Hollandse Schouwburg en de daartegenover gelegen crèche schilderen. Deze stonden natuurlijk onder Duitse bewaking, maar ...guls custodiet custodes? Deze bewakers waren wel eens dronken, althans dronken gevoerd en door een samenspel van de Joodse samenzweerders met niet-Joodse erbuiten, verdwenen uit de Schouwburg niet .weinig Joodse opgesloten in de nacht, terwijl hun namen uit de cartotheek wegraakten. Uit de crèche verdwenen kinderen, soms in dozen en aardappelpakketten.

'Zo gebeurde het eens, dat een van de meisjes op het schuiladres van de directeur' (van de latere Stichting Oorlogspleegkinderen) 'kwam en daar een rugzak op de tafel neerzette. Deze vroeg verwonderd, wat dat te betekenen had. 'Maak maar open', was het antwoord en daar kwam een baby van drie dagen te voorschijn. Op het ogenblik is Roland een blozend en welvarend jongetje.'

Werd Roland dan niet gemist, als zijn moeder de Schouwburg verliet? 'Men gebruikte zelfs poppen, die de moeders droegen, als bij de traienten uit de Schouwburg allen werden geteld en het bedrog dus aan het licht zou zijn gekomen, omdat een kind ontbrak': Dit laatste detail van prof. Cohen, wiens dochters mej. R. V. en mej. M. Cohen bij dit werk betrokken waren. Een enkele SS-er, nl. Zindler, werkte overigens illegaal mee, werd betrapt en overleed in een concentratiekamp. Volgens een getuige is in samenwerking met de illegaliteit een duizendtal kinderen op deze wijze weggesmokkeld.

Op de Erelijst van Gevallen staat terecht de naam van Walter Süskind, 39 jaar, van beroep 'directeur', die de ziel van dit werk was, de vindingrijke en niet versagende; achter de rug van de, vooral door hemzelf dronken gevoerde, Duitsers verrichtte hij het bij uitstek levensgevaarlijke werk van het 'vervalsen' van de cartotheek, d.w.z. van het daaruit halen van de kaarten van de weggesmokkelden; levensgevaarlijk, omdat hij met die cartotheek niets te maken had en bij ontdekking ten dode opgeschreven was. Met zijn gezin werd hij tenslotte naar Theresienstadt gevoerd, waar prof. Cohen de 'fildaria/teste' van toen, Marmelstein, 'gebeden en gesmeekt' heeft bij de Duitse commandant Rahm, die Süskind nog uit Holland kende, een goed woord voor hem te doen. Cohen, Herinneringen, p. 63.

Marmelstein weigerde. In de Schleuse van de Hamburgkazerne kon Süskind, als enige in de geschiedenis daarvan, zich dagen lang met zijn gezin verbergen. Tot het niet meer kon. 'Zeer velen hebben hun leven aan hem te danken.' In dit boek moet zijn naam staan, Walter Süskind, om wie hij was en om wat hij vertegenwoordigde; hier althans worde hij niet vergeten.

Dit is misschien de beste overgang naar wat schrijver dezes altoos het ontroerendste hoofdstuk uit de geschiedenis van de toenmalige Joden heeft geleken: het verzet van de Palestina-pioniers, hun groep en hun niet-Joodse vrienden. Zo ergens, dan valt het hier moeilijk, geschiedenis te schrijven; van meer dan één zijde werd deze historicus het nadrukkelijke verzoek, in elk geval geen overlevenden te vermelden, die de volstreekte

solidariteit met de gemeenschap willen bewaren. Hier zij alleen de wens uitgesproken, dat de vele, zeer vele doden eenmaal hun plaats mogen krijgen in het geschiedwerk dat zij verdienen, zij, die in de handen hunner vijanden vielen, terwijl en omdat zij hun leven op het spel gezet hadden tot redding van anderen. Zonder middelen, zonder betrekkingen, de taal vaak onvoldoende beheersend, in het oog lopend door hun uiterlijk, waagden zij het onmogelijke, werden zij vaak gepakt, verrieden zij nimmer en niemand. Waar zij kwamen, trof hun houding, onder Limburgse boeren, onder hun niet-Joodse vrienden; zelfs in Westerbork maakte hun zelfrespect, hun idealisme en levensmoed indruk op een man als Gemmeker, de onverstoorbare kampcommandant.

Niet alle Palestina-pioniers namen deel aan dit verzetswerk; een enkele, zij her ook kleine, groep huldigde de opvatting, dat men dit lijden onderging om godsdienstig-historische redenen en dus behoorde te ondergaan, zonder weerstand. De grote meerderheid der pioniers bezat echter een andere instelling.

Uit de verschillende bronnen komt één gestalte naar voren, die hier vermeld dient te worden, Joachim ('Schuschu') Simon, die blijkbaar op allen, die met hem in contact gestaan hebben, een onuitwisbare indruk heeft gemaakt. Een buitengewoon intelligente jongeman, ongemeen begaafd, met een grondige kennis van geschiedenis en economie, hogere wiskunde en muziek, wist hij, hoezeer ook geplaagd door astma, een nimmer aflatende energie ten toon te spreiden, eindeloos lang voort te gaan zonder rust, slaap of voedsel. Om de gemeenschappelijke kas te sparen, was geen moeite hem te veel, liep hij grote afstanden, om geen gebruik te maken van de bus; Marie Syrkin noemt die ongebruikte bus in het verhaal zijner vrienden een merkwaardig levend symbool van zijn ascetisch idealisme. M. Syrkin, *Blessed is the match* (New York, 1947), p. 282-83.

Met een enkele van zijn straks te noemen niet-Joodse vrienden was hij de ziel van het reeds vermelde plan, de Loosdrechtse pioniers in drie dagen tijd in veiligheid te brengen; hij trok als eerste de grens over om verbindingen tot redding aan te knopen; hij hield bij de ontmoedigden de moed levend, bedacht steeds nieuwe mogelijkheden, offerde zich volledig. In de handen der vervolgers gevallen, toen hij in januari 1943 voor de derde maal de Belgische grens overtrok, beseffend, dat hij teveel wist, beseffend ook, hoe duivels deze vervolgers ook de sterksten tot spreken konden dwingen, benam hij zich in de Bredase gevangenis het leven.

Op 31 maart 1963 is in het Westerweel-woud in Israël een zwarte granieten tafel geplaatst als een gedenkteken voor hem en voor zijn medewerker Kurt Hannemann.

Met dezelfde eerbied worde in deze bladzijden de naam vastgelegd van de niet-Joodse vriend en medewerker, die bij het voortzetten van Simon's arbeid eveneens het leven liet: Joop Westerweel, geboren 25 januari 1899. Deze socialistische onderwijzer, ex-dienstweigeraar, geraakte tijdens de oorlog met zijn vrouw in contact met de Loosdrechtgroep. Hij kwam diep onder de indruk van de geslotenheid en de eensgezindheid van deze groep jonge mensen, die een vast doel voor ogen hadden: Palestina; zozeer greep dit hem, dat hij ernstig overwogen heeft na de oorlog daarheen te gaan. Met Schuschu Simon werkte hij nauw samen, ook hij bracht pioniers over de grens. Daar werd hij op maart 1944 gepakt (men had hem al eens eerder gesnapt, maar toen was hij nog ontvlucht). Men bracht hem over naar Vught, waar men hem afschuwelijk folterde, toch bleef hij geestelijk fit, schreef gedichten, declameerde, speelde blind schaak met zijn burens in de andere cellen en smokkelde brieven naar buiten. Op tragische wijze mislukten de pogingen zijner vrienden, hem te bevrijden; de arts, die zijn brieven naar buiten smokkelde, werd gegrepen; daardoor kon de bezetter een spion 'in de organisatie infiltreren, die zich z.g. vrijwillig bereid verklaarde, een bevrijdingsplan uit te voeren. Op

de afgesproken plaats vielen vier leden en twee niet-Joodse helpers in de handen der Duitsers en zo was het plan mislukt. Op 11 augustus 1944 werd Joop Westerweel gefusilleerd in het bos bij het kamp. Er zijn nog enige prachtige brieven over en de tekst van de toespraak, die hij gehouden heeft tot 23 pioniers in een Pyreneeënhut, vlak voor hun bevrijding, een document, dat men niet zonder de diepste ontroering kan lezen. Op 22 september 1954 vond in het Westerweel-Woud bij de kibboets Gal-Ed een herdenking plaats, gewijd aan een man, die in de geschiedenis van Nederlanders en Israëliërs beide tot in lengte van jaren in gezegend aandenken moge voortleven: Joop Westerweel.

Alweer: de anderen blijven onvermeld; er waren gelukkig vrij velen, Joden en niet-Joden. Het verluidt, dat zij in de jaren 1943 en 1944 een honderdvijftig jonge mensen (ook niet-Joden) illegaal naar Frankrijk wisten te smokkelen, waar men beter uit de voeten kon dan hier in Nederland; een aantal daarvan nam daar deel aan de illegale strijd, terwijl ongeveer tachtig naar Spanje kwamen, die voor het overgrote deel (zeventig, heet het) Palestina bereikten. Er zijn gelukkig herinneringen vastgelegd aan dit alles, die men ademloos leest, zo het verslag van de omzwervingen in Frankrijk en elders van een der pioniers-leiders, zo eveneens het verhaal van een tocht over de Pyreneeën, enige dagen en vooral: nachten lang durend. Wat de geschiedschrijver het sterkst treft in deze documenten is het geweldige moreel, waaraan alle zucht naar avontuur eenvoudig lijkt te ontbreken. Met weemoed herdenkt de schrijver hier een zijner leerlingen, in deze bergen van koude en uitputting overleden, niet ver van de grens, waar hem de vrijheid wachtte.

Een heel andere taak lag voor deze groep, althans een deel ervan, in Westerbork, waar zij (evenals trouwens onderduikers elders) mensen van allerlei, o.m. pakketten, voorzagen en leden van hun groep lieten ontvluchten. Een hele organisatie van vervalste papieren, stempels enz. ontstond; een enkele brutale Jood, in 'koeriers'-camouflage, reisde in en uit het kamp en zette ontvluchtingsplannen op; een andere evenzeer brutale Jood, die daar, amper 20 jaar oud, een klein locomotiefje met aanhangwagens voor de buitendienst bediende en zich als onnozel voordeed 'dat was heel moeilijk voor hem, want hij was niet zo', verhaalt een ooggetuige), smokkelde jongens en meisjes langs de controle; deze machinist, hier alweer ongenoemd, weigerde Westerbork zelf te verlaten, hoewel dat kon, maar hij meende, door daar te blijven, nuttiger werk te doen. Andere leden van de groep volgden dit voorbeeld na en hebben dat met de dood bekocht. 'je moest maar zo brutaal mogelijk zijn, want de Duitsers verwachtten, dat je gehoorzaam was', aldus het recept van de meer aangehaalde 'koerier', door schrijver dezes met moeite aan het spreken gebracht. Ook hier weer de prachtige samenwerking van Joden (Nederlandse zowel als Duitse) met niet-Joden.

De lezer heeft recht op een enkel cijfer. Uit een totaal van 821 chaweriem, werden er 361 gered, dus 44%. Van de groep Loosdrecht alleen op 48 leden 34 geredden, dus 70%! Beide percentages dienden eigenlijk nog hoger te zijn. Men bedenke immers dat van de 323 in totaal ondergedoken pioniers toch nog 83 zijn gepakt, van de 48 ondergedoken Loosdrecht-pioniers 14!

Men doet dus de hele groep meer eer, wanneer men niet liet totaal der geredden beschouwt, maar het totaal dergenen, die zich aan de greep van de vijand met of zonder succes hebben onttrokken; dat is voor de hele groep $361 / 83 = 444$ van de 821, of wel 54%, voor de Loosdrecht-groep ...100 %. Commentaar is hier wel overbodig!

Wij laten hier een volledig overzicht volgen:

Aantal Omgekomen Teruggekeerd Naar Palest. uitgeweken of illig.

Deventer

gedeporteerd	102	80	21	1
ondergedoken	119	36	61	22
onbekend	8			
Elden				
gedeporteerd	36	9	21	6
ondergedoken	4		1	3
Werkdorp				
gedeporteerd	218	181	35	2
ondergedoken	10	50	21	
Misrachistische				
Hachsjarah				
gedeporteerd	103	82	18	1
ondergedoken	26	6	19	1
Loosdrecht				
gedeporteerd				
ondergedoken	48	14	23	11
Gouda				
gedeporteerd	2	1		1
ondergedoken	19	4		
Agoedistische				
Hachsjarah				
gedeporteerd	29	16	8	
ondergedoken	26	13	.	.
Totaal				
gedeporteerd	490	369	103	18
ondergedoken	323	83	178	62
onbekend	8			
	821	452	281	80

Van de groep nu naar een enkeling.

'Op een onzer bureau's heeft zich dezer dagen het volgende geval voorgedaan. Een binnengevoerde Jood was in een kamer, waarin zich verscheidene beambten van dit bureau bevonden, met het gezicht naar de muur voor een verhoor neergezet. Desondanks is het hem gelukt, van een kapstok, waaraan het koppeltuig met pistooltassen en pistolen van de in die kamer arbeidende beambten opgehangen was, een pistool weg te nemen en op een beampte aan te leggen. Alleen het feit, dat er geen patronen in de loop zaten, heeft onafzienbaar onheil voorkomen.'

Dit, met een waarschuwing voor het vervolg, staat in de circulaire, gedateerd 21 juli 1941, van dr. Harster, de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. Het korte verhaal van een onbekende en daarmee voor altoos wel naamloos geworden Jood, dat een goede overgang vormt tot het verhaal over anderen.

Vele tientallen moet het omvatten, honderden zelfs. Er is geen denken aan, ze op te sommen; ook hier moet de geschiedschrijver maar hopen op de latere bewerker van juist deze speciale materie. Er is geen enkele vorm van verzet, of men komt er Joden in tegen, mannen zowel als vrouwen; onder de laatste niet weinig koeriersters, maar ook andere; velen daarvan hebben het leven gelaten. Joden waren betrokken en kwamen om bij de Februaristaking. Onder de parachutisten minstens één Jood, driemaal met opdrachten uit Londen overgestoken. Joden bewaarden wapendepots, distributiebons, 'ontvreemdden' doopboeken en andere onmisbare documenten, vervalsten, als er geen echte voorhanden

waren. Bij de befaamde aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister minstens één Jood. Joden hielpen in België en Frankrijk en elders andere Joden (en niet-Joden) naar het neutrale buitenland verder. Een Rotterdamse Jood leidde een zeer actieve sabotage-organisatie, de 'Nederlandse Volks-Militie' en pleegde zelfmoord bij zijn aanhouding. Een oud-leerling van schrijver dezes, betrokken bij aanslagen op hoge NSB-ers, loog, voor het vuurpeloton staande, nog, om zijn medewerkers niet te verraden dit een verontwaardigd bericht van Duitse zijde; nu heet een straat in Amsterdam naar hem. Deze op 1 augustus 1923 geboren Leo Frijda leeft 'tevens voort in een ballade van Yge Foppema, die de schrijver liefst in zijn geheel zou aanhalen; volstaan wij met een paar regels:

*'Gedenk daarom het sterven en het streven
van Frijda, die voor ons zijn bloed vergoot.
Voor dood en duivel heeft hij niet gebogen:
hij heeft tot voor het peloton gelogen.'*

Een gedenksteen in een andere straat bewaart het aandenken aan een andere figuur: Badrian, 'geboren als Duitse Jood en op deze plaats op vrijdag 30 juni 1944 als strijder voor Neerland's vrijheid gesneuveld'; ongelooflijk, maar waar is het verhaal van wat hij aangedurfd heeft. Joden namen hier en daar zelfs het initiatief tot het oprichten van gemengde Verzetsgroepen; wie zou achter de in het Gooi opererende 'Jan de Geus' een zoon van het oude volk vermoed hebben? Joden organiseerden zulke groepen zelfs over de grens, in België, in het Luikse Joden schreven verzetsgedichten; wij herinneren, ook hier maar een uit vele kiezend, aan 'Afscheid der Joden van Nederland', het aangrijpende vaarwel door 'De Bruin' (schuilnaam van de toen ondergedoken journalist mr. S. Davids). Joden speelden een belangrijke rol in de ondergrondse pers, als oprichters, medewerkers enz.; als onderduikers grepen zij meer dan eens naar deze mogelijkheid, zich verdienstelijk te maken

Zelfs was er een periodiek voor ondergedoken Joden in Nederland, De Keten (Hasjalsjèeleth), waarvan vier nummers, van 16 maart 1945 tot mei 1945 in fotokopie over zijn en een in het Duits gesteld van Chanoeka 1944. Misschien zou er, indien er een behoorlijk grote Joodse groep ware overgebleven, een hele folklore om Joodse verzetsdaden zijn ontstaan, van durf-als, saboteurs, 'brutale bliksems', kortom, om toch maar het al te vaak gebruikte, al te veel misbruikte woord te bezigen, Joodse helden, die bij niemand behoeven achter te staan, noch in gedrag, noch in aantal.

2. Ontsnapping

'Wij zijn in juli 1942 vertrokken. Wij zijn gereisd via Brussel, waar wij veertien dagen zijn gebleven. Daarna zijn wij de Franse grens overgegaan en de demarcatielijn. Toen zijn wij een tijd geweest in een kamp Châteauneuf-les-Bains en daarna hebben wij een tijd bij een boer in de buurt gewerkt. Toen de Duitsers kwamen, zijn wij daar weggegaan en wij zijn de Pyreneeën overgetrokken en in de gevangenis in Pamplona terechtgekomen. Mijn man is naar Miranda gestuurd en ik ben een tijd in Pamplona gebleven en vervolgens naar Madrid gegaan. Ongeveer een halfjaar later is mijn man uit Miranda in vrijheid gekomen. Wij zijn nog een tijd samen in Madrid geweest en toen zijn wij allemaal naar Portugal gegaan; daar zijn wij nog een paar weken geweest en toen zijn wij per vliegtuig (in juli 1943) naar Engeland gegaan.

De lezer van dit onopgesmukte relaas bedenke dat het de combinatie vormt van drie

antwoorden, door een Nederlands-Joodse arts op vragen van de Enquêtecommissie gegeven, antwoorden, door meer dan honderd over details gevolgd van haarzelf en onmiddellijk daarna door een zestigtal van haar echtgenoot. Dit zijn twee vluchtelingen uit de vele, die het waagstuk met succes hebben volbracht. Het is uiteraard aan deze groep, dat de schrijver zijn materiaal dankt; van de talrijke mislukte hebben slechts uitzonderingen het overleefd, en daarvan misschien weer weinigen slechts getuigd. Met enkelen uit de eerste groep mochten wij spreken; anderen stelden een verslag van hun ervaringen op. Wie zal echter het aantal kennen van hen, die bijna gegaan zijn, die het gewild hebben en niet gekund, die het gekund hebben en niet gewild?

'Allerlei plannen om naar Zwitserland te gaan werden onderzocht en weer verworpen. Er waren die weken heel wat Zwitserland-plannen in omloop en enkele onzer vrienden waagden de gevaarlijke stap. Wij ...wisselden adressen uit en gaven 'tips' door. Maar geen dezer plannen leek mij goed. Misschien was er een kans op slagen, indien men over veel geld en heel goede relaties beschikte ...Toch hebben wij herhaaldelijk overwogen, of wij niet de knoop zouden doorhakken en maar gaan, in goed vertrouwen Eénmaal stonden wij op het punt te gaan. Onze vriend Victor kwam ons die dag, buiten adem van het harde fietsen, vertellen, dat wij konden vertrekken. Over één uur. In een speciale auto. Linea recta naar Zwitserland. (Maar het bericht bereikte ons) dat het vandaag niet ging. Maar morgen zou het zeker, gaan. Morgen werd overmorgen en tenslotte bleek het gehele plan op een misverstand te berusten.'

Enzovoorts; zo gaat het verhaal nog een eind door; tenslotte vertrok deze schrijver niet.

Anderen vertrokken tenslotte wel. En bereikten het neutrale Zwitserland, het neutrale Spanje, Portugal, Engeland. Of bereikten het niet, werden soms in de straat waar zij woonden al gearresteerd, soms aan de Nederlands-Belgische grens, soms aan de Frans-Belgische, soms aan de Franse demarcatielijn, soms aan de voet der Pyreneeën. Het verraad was overal. Maar ook de trouw. En de hulpvaardigheid. Maar ook de onwil, het falen, ja de doodgewone Jodenhaat en dat niet zelden bij Nederlanders over de grens, wier ambtelijke (wij spreken niet eens van menselijke) plicht het was te helpen. En ach, er was in die dagen zoveel heldhaftigheid vereist en er waren zo weinig helden! Onder Joden en onder niet-Joden; dat zal wel niet zoveel uiteengelopen hebben. De Joden echter moesten helden zijn, ook als ze het helemaal niet waren. De Joden moesten sterk zijn, fysiek en moreel, ook als ze het niet waren. Zij moesten over rivieren zwemmen (dat deed het hiervoor genoemde echtpaar), zij moesten hoge bergen overklimmen, zij moesten veinzen, huichelen; zij moesten zonder slaap kunnen, zonder voedsel; ze moesten zoveel, veel te veel.

En als ze dat allemaal konden, dan begon het dikwijls pas. En dan mislukte het op die ene onvoorziene, belachelijke kleinigheid, die hen tot de gaskamer doemde.

Het is een verschrikkelijk verhaal, maar het moet worden gedaan, omdat het tot de geschiedenis der Nederlandse Joden in de bezettingstijd hoort. Men zou het in het perspectief kunnen stellen van de reeds vooroorlogse exodus uit Nederland, op onnavolgbaar suggestieve wijze door Herzberg' beschreven. Van de weinigen, te weinigen, veel te weinigen, die er de kracht en het inzicht toe bezaten plus de mogelijkheid, niet alleen om hier vandaan te tijgen, maar ook om elders binnen te dringen. Met weemoed leest men elders, hoe een der knapste Joodse professoren, jurist en socioloog, in 1939 verkondigde, dat, hoe ook de internationale verhoudingen zouden worden, de Joden in Neder-, land veilig zouden zijn. Hoofd en hart, verklaarde hij, gaven hem dat in. De zwartste tijden der menselijke geschiedenis zouden niet terugkeren.

Zij waren teruggekeerd en de Joden zaten als ratten in de val. En spartelden, zoals

levende wezens plegen te doen. En poogden te ontkomen. Er waren 140 000 Joden en de uitwegen waren zeer gering in getal en nergens zonder risico, ja, doorgaans onbegaanbaar.

Het was maar menselijk, dat een aantal zich poogde te begeven op de, relatief gezien, veiligste. Daartoe nam men zijn toevlucht tot een oeroud middel, in zwang,' J. Herzberg, p. 12-14 zolang er mensenhandel bestaan heeft: men bood losgeld. Men trachtte zich vrij te kopen. De Duitsers voerden, als Germanen, als Aders, uiteraard een louter ideële strijd. Vuig materialisme was hun vreemd. Maar dat wist men niet zeker en men kon in elk geval een poging doen; ook op de blinkendste wapenrusting kunnen roestplekjes voorkomen. Ze waren er.

Er is inderdaad een aantal Joden op die manier vrijgekomen. Hoeveel? Wielek komt tot ongeveer tweehonderd. De op de Zentralstelle werkzame, al eens genoemde, Schellenberg verklaarde later, dat hij persoonlijk dit soort visa aan meer dan honderd Joden verstrekt had; hij noemt een paar namen: 'Toen...bij mij zijn visum haalde, vroeg ik hem of hij blij was, dat hij weg kon naar een neutraal land en antwoordde hij mij, dat hij liever hier bleef, als hij maar de zekerheid had, dat men hem in leven liet.'

Proces-verbaal A. W. Schellenberg, 17 febr. 1948.

Tot in begin 1944 heeft Schellenberg volgens zijn opgave deze visa verstrekt. De tegenprestatie bestond vooral uit geld; er is een merkwaardige mededeling van niemand minder dan Himmler, gedateerd 10 december 1942: 'Ih habe den Führer wegen der Loskung von Juden gegen Devisen gefragt. Er hat mir Vollmacht gegeben, derartige Fälle zu genehmigen, wenn sie wirklich in namhaftem Umfang Devisen von auswärts hereinbringen.'

Niet altoos waren het overigens deviezen. Er is een merkwaardig geval van een Joodse familie hier, die dit privilege zonder noemenswaardig offer verwierf. Zij was bevriend met een niet-Joodse Nederlander, die de Duitsers om bepaalde redenen per se voor hun zaak wilden winnen. Op deze wens gaf hij voor in te gaan, op voorwaarde, dat men zijn Joodse vrienden liet vertrekken. Aldus geschiedde. Er is meer op deze wijze 'geknoeid', heet het; soms konden 'relaties' iets doen, soms, meestal niet. Vaak moest het komen van de combinatie van deviezen en relaties. Deze dingen, meestal achter de coulissen spelend, onttrekken zich aan onze waarneming. Er zijn enkele sprekende gevallen met enige zekerheid uit het materiaal te reconstrueren. Zo vangen wij een glimp op van de in juni 1941 aan een Nederlandse industrieel verleende toestemming, via Spanje onder SS-bewaking het bezette gebied te verlaten 'met medeneming van 14 personen, familie en kennissen', verder een circus met paarden en alle toebehoren, geld, geldswaardige papieren, sieraden enz.; de tegenprestatie, indien geleverd (men krijgt de indruk van wel), is niet met zekerheid uit ons materiaal op te maken.

Merkwaardig was het krachtenspel, waar de vrijlating van een tweetal Dierense kunsthandelaars uit resulteerde. Goering had hun toegestaan, naar Zwitserland te reizen, maar Rauter had dit geweigerd, waarvoor de Rijksmaarschalk hem 'in sehr verärgertem Tone' telefonisch ter verantwoording riep. Rauter beriep zich op zijn eigen oordeel, gedeeld door Bene en door de Sicherheitspolizei: 'wegens spionage-polizeiliche' redenen diende een zodanig verlof principieel geweigerd te worden, alleen het RSHA kon hier beslissen. Een paar dagen later kwam Harster met de voor de betrokkenen gunstige beslissing.

Niet allen waren zo gelukkig. Een bekende bankiersfamilie, vijf personen, waaronder drie kinderen, kan 100.000 Zweedse kronen aanbieden. Maar het RSHA in Berlijn, nu afdeling IV E 2c, weigert: er moeten minstens (in de tekst onderstreept) per persoon

(idem) 100.000 Zwitserse francs worden geleverd en dan nog uitsluitend: voor oude Joden. Als men nu eens het bedrag verhoogde ... De betrokken familie verdween in de gaskamer. Een ruim zestigjarige violiste, lerares conservatorium, zit in Westerbork: arme familie in Zwitserland scharrelt 10.000 francs 'voor de Winterhilfe' bij elkaar; het is een 'clurchaus anstlindige, vüllig unpolitische Person'; een Zwitserse dame staat voor haar in, zelf 'Tochter eines preussischen Offiziers', zelfs van een generaalmaajor. Een andere Zwitserse instantie biedt eveneens ro 000 francs.

Er is een aantal stukken overgebleven, betrekking hebbend op prof. E. M. Meijers. Het heet, dat deze, op 7 augustus 1942 gearresteerd, zich met vrouw en dochter in Westerbork bevindt, met deportatie in het vooruitzicht. Van 7 november 1942 dateert een notitie, waaruit men zou opmaken, dat van de kant van het Zweedse gezantschap in Berlijn op dit geval gewezen is en tevens, dat voor Meijers 150 000 Zwitserse francs geboden zouden worden voor zijn bevrijding naar Zwitserland. Diverse Duitse instanties komen nu in beweging, het RSHA en het Reichswirtschaftsministerium, misschien nog deze en gene, die wij en marge van het document met moeilijk ontcijferbare hiërogliefen (het woord 'Elle' staat er duidelijk) aangegeven vinden. In Den Haag speelt de zaak zelfs in een 'Chefbesprechung' bij Seyss-Inquart en Bene bericht, dat het de bedoeling is, Meijers naar Theresienstadt te lozen — voorlopig dan. Maar loslaten? Dat zou volgens Den Haag een grote schade voor Duitse belangen met zich meebrengen. Die 150.000 francs 'würde in keinent Verhältnis zu dem Schaden stehen, den Meijers im Auslande anrichten könnte'. Berlijn laat ook een neen horen: Im Hinblick darauf, dass es sich bei dem Juden Meijers um einen ehem. Professor an der Universität in Leiden, also um einen Intellektuellen handelt'.

En tenslotte is daar Eichmann, die al evenzeer afwijst, 'im Hinblick auf seine' (Meijers, J. P.) 'berufliche Stellung'.

Intussen echter was er iets gebeurd. Het spreekt vanzelf, dat dit hele probleem ook de vijanden der Duitsers aanging. Merkwaardig is, dat reeds in december 1940 het college van secretarissen-generaal zich ermee bezig houdt, dat sommige Joden het land kunnen verlaten na inwilliging van economische eisen, die voor ons land schadelijk konden wezen; de notulen van 18 december 1940 spreken van 'enige frappante gevallen'. Het college meent, dat men van Nederlandse zijde hier zijn eventuele medewerking niet moet verlenen, tenzij op bevel van de Rijkscommissaris. Op 20 december oppert men de gedachte, dat van deze geldelijke offers een belasting te heffen ware tot vorming van een fonds 'waaruit de hier te lande eventueel achterblijvende armlastige Joden kunnen worden onderhouden, om te voorkomen, dat de rijke Joden met hun geld weggaan en de arme Joden ten laste van de gemeenschap blijven'. De secretaris-generaal van Financiën heeft deze aangelegenheid al ter sprake gebracht bij de (Duitse) heer Wohlthat.

Op 24 november 1942 kwam Londen in de ether: 'De Rotterdammer' gaf onder de titel 'Modern Racketeers' aan de Nederlandse luisteraars een populaire uiteenzetting van het probleem, waarbij het heette, dat de Duitsers tot zelfs 40 000 gulden per persoon vroegen; wij weten, dat ze soms veel en veel hoger gingen. Wij beschikken verder over de tekst van de Nederlandse regeringsverklaring van 24 november 1942 over deze uitreis-vergunningen, die ook dat 'zeer hoge' bedrag van 40.000 gulden als illustratie van Duitse laaghartigheid aanhaalt. Er heet een voorstel gedaan, om vijfhonderd Nederlanders te laten gaan voor vijf miljoen Zwitserse francs, 'op voorwaarde dat de Nederlandse Regering zich bereid zou verklaren, dat bedrag dat van anderen geleend moest worden, te garanderen, wat de rentebetaling betreft'.

De uitzending behelst verder de verklaring, dat de Nederlandse regering 'met leedwezen tot de overtuiging is gekomen, dat zij aan deze praktijken der Duitsers niet kan meewerken': de enkeling, die ontsnapt, weegt minder zwaar dan de miljoenen Nederlanders, die daardoor langer onder Duitse druk blijven; bovendien zou toegeven blijkens ervaring alleen tot verhoging van de Duitse eisen leiden: dat doen afpersers altijd. Aan het slot dreigt de Regering met sancties tegen diegenen, die uit winstbejag aan deze handel deelnemen. Wie met goede bedoelingen tot deze losprijzen bijdraagt, overtreedt de wet, die elke handeling verbiedt, die de vijand, direct of indirect, tot voordeel kan strekken. Er is ook een Engelse uitzending van dezelfde dag van ongeveer deze inhoud. Van meer dan één zijde is op de houding van de Nederlandse regering na de oorlog kritiek uitgeoefend, o.m. door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid: terecht of ten onrechte.

Het is niet onaardig, de Duitse reacties uit de aanwezige stukken op te maken. Er is al op 27 november een uit Den Haag van Bene, die aan het Auswärtige Amt in Berlijn over die vijfhonderd telegrafeert: tijdens zijn afwezigheid zijn uit Den Haag 180 dergelijke voorstellen aan het RSHA voorgelegd, waarvan ongeveer 150 afgeslagen, 28 nog in behandeling zijn en één ingewilligd is, tot een bedrag van 50 000 francs. In Den Haag vindt men, seint hij, verdere behandeling van dergelijke aanvragen ongewenst; ze passen blijkbaar ni het Vierjahresplan. Het Duitse Generalkonsulat in Zürich schrijft aan dezelfde instantie op 28 november; men heeft daar nl. contact opgenomen met een in die Engelse uitzending genoemde, Zwitserse advocaat uit Zürich, die in deze gevallen als bemiddelaar optreedt. Deze verklaarde, dat hij in opdracht van het RSHA in Berlijn handelde en al twee miljoen francs aan de Duitse Rijksbank had overgemaakt voor dit soort transacties; hij had er weer twee onderhanden, betrekking hebbend op twee met name genoemde Joodse families in Holland, die 600 000 francs aanboden. Hij wierp de schuld van het optreden van Londen niet op zijn eigen handelingen, maar op het 'unvorsichtige Treiben' van twee Nederlandse bankiers, ook met name hier genoemd als Joden n.b. (een van de twee, de heer Puttkammer van de Rotterdamse Bank, was zeker geen Jood, de andere, een bankier uit Den Haag, zeer waarschijnlijk niet). In de Engelse uitzending werd gezinspeeld op de activiteit van een Zwitserse dame in Zürich, de Hollandse, met een Zwitserse Jood gehuwde en uit Nederland in oorlogstijd vertrokken, mevr. Hochberg, die hij echter nergens kon vinden. Hierbij past onzerzijds de toevoeging, dat de Enquêtecommissie deze mevr. A. J. W. Hochberg-Van Wallinga wèl gevonden heeft en op 13 december 1951 verhoord.

Op 30 november komt Bene op zijn brief van 27 november terug, met grote bezwaren tegen de voortzetting van de tot nu toe gevolgde politiek: bij Joden en Nederlanders is nu de indruk ontstaan, dat de Duitse politiek te koop is, als men maar genoeg biedt; zo gaat men denken: 'die Nationalsozialisten sind auch nicht besser als andere'. Maar er is nog meer, wat de goede Bene bezwaart: deze handel wordt door de vijanden van Duitsland als Schwachemoment bei uns gewertet' Seyss Inquart zou liever willen, dat de Joden eerst 'nach dem Osten abgeschoben werden, ehe man sie gegen Zahlung von Devisen hinauslässe; Rauter zou de kwestie met Himmler bespreken. Eichmann van het RSHA erkent ook wel de betekenis van schwerster politischer Bedenken', maar in de economische sector blijkt 'grösster Wert' eraan te worden toegekend, van geval tot geval tegen hoge deviezenbedingen dergelijke vergunningen maar te verlenen en het heet kort daarna, dat Himmler er ook 'niet tegen' is. En hiermee stappen wij maar van deze zaak af.

De lotgevallen van de aldus geëxpatrieerde vallen buiten het bestek van dit boek. De

meesten ontkwamen in de richting van het westelijk halfmond. Niet overal. Misschien past hier nog maar het best het verhaal van een bepaalde ervaring. Joodse dienstplichtigen in het Legioen in Canada hadden erop aangedrongen, dat hun met deportatie bedreigde familieleden voor de duur van de oorlog in dat land zouden worden toegelaten. De Nederlandse regering was bereid, toe te zeggen, dat de betrokken families behoorlijk kostwinnersvergoeding zouden krijgen en dat zij na de oorlog zouden worden gerepatriëerd.

Ziehier wat de tijdelijke zaakgelastigde in dat land aan minister Van Kleffens hierover schreef: 'Canada laat in principe geen Joden en kleurlingen toe. Als criterium voor toelating in Canada geldt het 'rassen' criterium. In de Verenigde Staten gold voor de oorlog als criterium het land van geboorte'. Dit heeft gemaakt dat Amerika overstroomd is geworden met Joden en andere ongewenste elementen. Joden hebben nu eenmaal de gewoonte om als zij eenmaal toelating voor hun families hebben verkregen, al was het tijdelijk, niet meer weg te krijgen zijn.'

Dit stukje proza is gedateerd op 26 mei 1943, de dag van een van de ergste Amsterdamse razzia's, de dag, waarop de bezetters vele duizenden van dergelijke 'ongewenste elementen' inderdaad wisten 'weg te krijgen'. Maar tenslotte is dit Canada, een staat voor de houding waarvan de Nederlandse regering niet verantwoordelijk hoeft te heten. Wat echter te zeggen van andere gebieden, waarvoor dit wel geldt? Geven wij het woord aan de Enquêtecommissie: 'De commissie betreurt het...ten zeerste, dat de Regeringen van Suriname en Curaçao de eerste aanvankelijk en de laatste bij voortduring een afwijzende houding hebben aangenomen met betrekking tot het toelaten' van Nederlandse uitgewekenen en dat de Nederlandse Regering niet met het oog op rampspoedige gevolgen, welke uit die houding konden voortkomen, daartegen krachtiger is opgetreden. Erkend kan intussen worden, dat Suriname in 1942, in tegenstelling tot Curaçao, over zijn bezwaren is heen gestapt, want in dat jaar zijn daar maatregelen genomen om een vrij groot aantal vluchtelingen te ontvangen.'

De historicus, verplicht tot de kennisneming van de opgegeven redenen voor deze weigerachtige houding, kan alleen maar uitspreken dat hem dit een uitermate milde beoordeling toelijkt; die historicus voelt zich onwillekeurig ertoe geneigd, de houding van de verantwoordelijke gezagsdragers te vergelijken met die van hun achttiende eeuwse voorganger in Essequibo en Demerary, die met even steekhoudende argumenten ook al Joden geweerd had, die echter, voorzover ons bekend, niet in acuut levensgevaar verkeerden . . . M. E. Bolle, De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland 1796 (Amsterdam, 1960), p. 77-78.

Het is inderdaad wel aangenamer, het proza van anderen te lezen, die, hun leven op het spel zettend, trachtten 'het vege lijf' (titel van een reserve-kapitein uit de oorlog teruggekeerd op de collegebanken plaatsnam) zij hier alleen één episode vermeld, die juist in dit boek niet ontbreken mag.

Heel kort samengevat, komt het hier op neer, dat juist hij toevallig door zijn chef met twee Britse officieren in Flensburg op admiraal Doenitz als hoofd van de Duitse regering werd afgestuurd om deze oorlogsmisdadiger gevangen te nemen en aangezien hij de enige was, die Duits sprak, moest hij het woord doen.

'En wat zei u, toen u hem moest vertellen, dat hij uw gevangene was?' (Vraag van schrijver dezes).

'O, ik zei: 'Herr Doenitz, es ist Ihre Zeit' .' En hier volgt zijn schriftelijk verslag:

'Hij begon allerlei praatjes te maken van protest, maar ik gaf hem niet veel gelegenheid te protesteren. Zonder op zijn vertoog ook maar enigszins te letten, viel ik hem in de rede en gaf hem namens mijn commandant bevel zich direct klaar te maken om te vertrekken. Hij

ging daarop naar zijn vertrek en na verloop van enige tijd kwam een Duitse matroos onder toezicht van zijn adjudant enige grote hutkoffers naar buiten slepen. Ik ging daarop bij hem naar binnen en bracht hem aan het verstand, dat hij niet naar een feest, maar naar een krijgsgevangenkamp zou gaan en ik raadde hem daarom, slechts een klein koffertje met de allernoodzakelijkste behoeften in te pakken. Op mijn polshorloge kijkend gaf ik hem daarop tien minuten zijn bagage om te pakken, of anders zonder bagage te vertrekken.

Wij hadden op dit moment nog wel iets anders te doen en waren uiteraard nieuwsgierig, hoe de zaken zich elders ontwikkelden. Hierop werd er praktisch niet meer gesproken. Hij kwam enige ogenblikken later naar buiten en het was hem gedurende de rest van de dag dat ik hem nog zag, duidelijk aan te zien, dat hij veel last van zijn zenuwen had. 's Middags om circa vier uur vertrok het gehele hoge gezelschap per Dakota naar Luxemburg, waar het vooruitgeschoven Hoofdkwartier van Shaef gevestigd was. De Amerikaanse piloot die ze onder toezicht van enige officieren vervoerde, zei bij het vertrek van het toestel: give them a victory rolr . En inderdaad voerde hij na het vertrek in de lucht boven het vliegveld voor ons plezier een gewaagde stunt met het toestel uit!"

De lezer kan zich wel voorstellen, dat deze gevangenneming in een andere diapason verhaald wordt door de Germaanse Herrenmenschen, die bij die gelegenheid in een passieve rol hadden te berusten.

Ander document: een Joodse academicus, reserve-officier, is de op steller, 143 compres getikte grote bladzijden: 'Toen het mij niet mogelijk was tegen de bezetter daadwerkelijk verzet te plegen, ging ik naar Zwitserland, met de opzet vandaar uit naar Engeland te gaan. Doch dit laatste lukte niet en toen de eerste tekenen van de groeiende geallieerde overmacht in het Middellandse Zeegebied zich manifesteerden, ontsnapte ik naar Italië om daar de kans te krijgen opnieuw de vijand te bevechten.' In Zwitserland bereidde hij alles zo goed mogelijk voor: 'ik had een Michelinkaart, geld, een kompas, een Italiaans woordenboekje en twee pistolen van 6,35 mm met vijf schoten munitie'. Met zijn vriend, uit Zwitserland met hem ontsnapt, wordt hij op een Italiaanse landweg door een carabinieri-patrouille aangehouden: 'Ik beging toen de grootste stommiteit, die ik had kunnen maken. Had ik deze beide Italianen a bout portant neergeschoten, dan hadden wij ruim de tijd gehad om opnieuw de berg een eindje op te klauteren en eventueel later over de berg heen weg te komen.'

Na een vechtpartij zet men hem gevangen, maar een hele tijd later weet hij te ontkomen en zich aan te sluiten bij de in de streek van Reggio-Emilia opererende partisanen: 'Na ruim drie-en een-halfjaar weerloos te zijn geweest, was het heerlijk weer een karabijn in de handen te houden'. Als 'Francesco' maakt hij van alles mee, eindeloos heen en weer trekkend in een guerrilla vol ups en downs; tenslotte wordt hij zelfs garnizoenscommandant van het als inlichtingencentrum en etappepost belangrijke Civago, met het bevel dit te verdedigen 'tot de laatste Nederlander'. En: 'Ik ...proclameerde in naam van het Geallieerde Opperbevel de Staat van Beleg voor Civago en omgeving. Hierdoor kon ik burgerwerkkrachten krijgen uit de bevolking om mitrailleur-nesten op dominerende punten in te richten. Tevens onderwierp ik al het in en uitgaande burgerverkeer aan strenge controle.'

Het slot? 'Ik arriveerde in Reggio net op tijd om de laatste zuiveringsacties mee te maken en het geallieerde Militair Gezag de stad te zien binnenrijden. Ik trof John' (zijn Britse commandant) 'in een luxueuze villa, die hij als zijn hoofdkwartier inrichtte. 'Onze oorlog is voorbij', zei John, 'schenk je eens een borrel in'.'

'Ik ging naar Zwitserland', zei onze academicus; 'ik ging naar Spanje', zei een ander, 'ik

ging naar Engeland', een derde. Men 'ging', men 'vertrok'. Dat klinkt als een begin en dat was het ook. Maar het was tevens een einde, de afsluiting van meestal lange overwegingen, het doorhakken van een onontwarbare knoop.

Natuurlijk probeerden tallozen het zo lang mogelijk legaal. Een van de wegen is hierboven al aangegeven. Een bedrag offeren, langs deze of gene weg een toegang zoeken tot de Zentralstelle, heel, heel behoedzaam natuurlijk. En dan wachten, afgaan op geruchten, zweven tussen vrees en hoop, steeds toenemende en steeds afnemende hoop. En die Zentralstelle wil zo verschrikkelijk veel weten, het naadje van de kous. En men heeft zoveel te verbergen, te verzwijgen. En het eind is bijna altoos neen. De vele pakken briefjes met dit neen honderdvoud herhaald liggen in een archief thans; de schrijver heeft ze doorgebladerd en de namen gelezen. Namen van doden; namen van wie hebben gesparteld en er niet uitgekomen zijn. Een kerkhof van papier.

Dan niet legaal. Niets via de Duitsers doen; de grenzen zijn zo breed, men moet er toch door kunnen slippen. Men is nog jong, men ziet niet op tegen vermoeienissen. Men verneemt van lieden, die het klaargespeeld hebben. Een enkele oud-leerling schrijft geestdriftig uit Zwitserland. Men polst, men peilt.

Dan komen de aanbiedingen. Onbekenden bellen aan, hebben plannen. Erg is hun vaagheid, maar nog erger zijn ze concreet. Dat laatste bijna altoos, wanneer de geldkwestie ter sprake komt. De genoemde sommen zijn soms fantastisch, lopen in de duizenden. Als men ze op tafel legt, is er te praten. De schrijver heeft het halfjaar vóór zijn onderduiken zeker éénmaal per maand zulke aanbiedingen gehad. Velen onder zijn vrienden eveneens. Hij herinnert zich nog het intieme afscheidsfeestje met boezemvrienden kort voor Kerstmis 1942; zij maakten hun lang gehamsterde heerlijkste blikken open, schonken wijn; het was...fantastisch. Ook het plan was — en bleek — dat: een vliegtuig zou in een maanloze nacht op een afgesproken plek op de Veluwe landen en hen, alsmede een aantal anderen, meenemen. Ze hadden een behoorlijk bedrag gestort en zouden de rest na aankomst in Engeland voldoen.

Dat dit vliegtuig niet verscheen, was triest, maar nog triester, dat men niet met zekerheid erachter kwam, of dat wegblijven reëel was. En dus ook niet, of een volgend aanbod, à raison van weer een bedrag, ook al voor de Veluwe, toch geen belangstelling verdiende. Men wist het niet, men wist het nooit.

Toen schrijver dezès op een ochtend het Joodse Lyceum binnentrad, zag hij met kinderhand op het zwarte bord geschreven: 'Lang leve meneer S.!' Dat was een algemeen beminde collega, die de laatste dagen niet op school was gekomen en van wie het gerucht zich verbreidde, dat hij met vrouw en kinderen de sprong naar de vrijheid had gewaagd. Die uitroep op het bord betekende natuurlijk, dat hij heelhuids was aangekomen. In Zwitserland, heette het spoedig; men had dit gehóórd. Niet veel later verbreidde zich het tweede, het nu ware gerucht: het was met meneer S., met vrouw en kinderen onderweg, misgegaan. Requiescant.

Er was verschrikkelijk veel verraad, afschuwelijk verraad. Er zijn documenten van overgebleven, onthullend een jammerlijk moeras van chantage en diefstal. Er presenteerden zich reisbureau's, in drie soorten: de goede (en gelukkig ontbraken zij niet), de minder goede, met deels goede, deels verkeerde medewerkers, en de verkeerde; men kon er, heette het, legaal mee de grens over; héette het. En het lukte ook, het mislukte ook. Er werden veel telegrammen verstuurd, althans in rekening gebracht. De Joden, radeloos, redeloos, reddeloos, betaalden alles. Men sprak geheime signalen af. Hebreeuwse wachtwoorden, Slavische codes. Er liep een 'geheime kabel' naar Engeland; dat kostte veel geld. Men betaalde, betaalde. Een oud-leerling: 'Ze vertelden ons, dat het

crossen over de grens voor de eerste persoon 20 000 gulden, voor elke volgende 10.000 gulden moest opleveren, later kwam daar nog 1000 gulden de persoon bij. Maar Else, die ons over de grens bracht, was razend, omdat ze van K.' (de tussenpersoon) 'slechts 9000 de persoon had ontvangen'; die tussenpersoon had (samen met nog een) het verschil opgestreken. 'Het meest boos was nog Jan, die de organisatie had opgezet, want die had bepaald, dat 5000 gulden per persoon genoeg was. Enfin, ze smokkelden ons erover heen, het was net of ze tabak smokkelden. Om dat geld te kunnen betalen, moesten we diamanten verkopen en daar hebben anderen weer goed op verdiend.'

Maar zij kwamen er, soms helemaal naakt uitgeschud weliswaar, beroofd van alles, maar net niet van hun leven.

Er is geen denken aan, enig aantal te begroten van hen, die niet zo gelukkig waren. Van hen, die in de klaarstaande auto regelrecht naar de Duitsers werden gereden. Van wie in Maastricht op het afgesproken perron door hen werden opgewacht. Van wie in de spoorcoupé onderweg werden gepakt. Van wie aan de voet der Pyreneeën (in Perpignan bijvoorbeeld) in de val liepen. In Parijs dreef een medicus, een zekere Pétiot, een met de Duitsers concurrerende éénmanszaak: deze massamoordenaar, die met deze Duitsers helemaal niets uitstaande had, vergaste Joden in een speciaal door hem daartoe ingerichte kamer; ook een Nederlandse Joodse familie liet daar het leven. Jean H. Weidner, 'De weg naar de vrijheid', Onderdrukking en Verzet, dl. III, p. 736.

Misschien wij hebben het maar niet nagegaan was het wel 'meneer S.' met zijn familie, want het heette, dat hij in Parijs was verongelukt. Wie het ook waren: requiescant. Er waren escape-lines, die 'werkten', terwijl de Duitsers ze al hadden ontdekt en wachtten op het goede ogenblik om toe te slaan. En dat dan deden, natuurlijk.

'Het schijnt, dat in Frankrijk het Camp de Drancy dezelfde functie heeft als het kamp Westerbork hier.'

Aldus de Interne Informatie op 21 september 1942.

Het 'scheen', notabene. Zo veel, zo weinig wist men. Men ging de Belgische grens over, alleen, of met een passeur, met een koerierster mee, achter een 'klein meisje met een blauwe strik in het haar', zich houdend aan primitieve, met inkt getekende kaarten. Men ging de grens over, met ergens een adres. Men was niet helemaal aan de heidenen overgeleverd, niet helemaal aan zijn lot overgelaten.

De Erelijst van Gevallen bewaart de naam van de in Duitsland omgekomen Benno Nijkerk, koopman, 37 jaar oud, die op grote schaal de hulp aan doortrekkende Nederlanders organiseerde in Brussel; de Duitsers loofden zelfs een beloning uit voor zijn arrestatie, die in Parijs, waar hij ook intensief bezig was, plaats vond. Gelukkig wist hij zijn schuilnaam te behouden en verried, hoe grof ook mishandeld bij zijn arrestatie en later, geen geheimen. Er waren gelukkig veel die hulp verleenden, menige prettige ervaring is ons overgeleverd. De minder prettige zijn dat uiteraard in veel geringere mate. In Frankrijk is het beeld al even geschakeerd. Hier treedt ons het beeld tegemoet van een Jood, door een aantal Engelandvaarders hemelhoog geprezen en op handen gedragen, Sally Noach, die met groot eigen risico honderden uit de gevangenissen van het Vichy-regime wist te halen. Menige Jood heeft in Frankrijk daarentegen ellendige ervaringen opgedaan, van Nederlandse autoriteiten n.b. Er zaten Nederlanders in belangrijke posities, die het 'zo erg niet vonden, dat de Joden naar Polen gestuurd werden'. Die aanrieten niet naar Engeland te gaan, maar terug te keren naar Nederland, 'waar het toch zo slecht niet was en waar zij best hadden kunnen blijven'. Het zijn natuurlijk deze stilzitters, die na de oorlog kritiek hadden op hen, die wel geholpen

hadden. Heel erg werd de toestand toen de Duitsers november 1942 Vichy-Frankrijk bezetten: circa 1000 vluchtelingen, vrijwel allen Joden, zaten nu in de val. Er ontsnapten over de bergen, sommigen bleven ongemoeid, anderen werden gedeporteerd, die laatsten zonder dat de nog aanwezige autoriteiten protest aantekenden. Hun gebrek aan medeleven was soms zeggen wij opvallend.

De Enquêtecommissie heeft ernaar gestreefd, iets van de toenmalige werkelijkheid te reconstrueren. Zij is daar o.i. nauwelijks in geslaagd; het is heel triest, bij alle erkenning van het goede dat er ook is gedaan en door enkelen in een mate, die weer boven onze lof verheven is:

In Frankrijk kon men niet blijven, wilden verreweg de meesten, heel terecht, ook niet blijven. Eén uitweg was naar Spanje. Enige malen zijn al de Pyreneeën genoemd in dit verhaal; men moet zich maar niet afvragen, wat het voor gezinnen, voor mensen op leeftijd, moet hebben betekend, daarover heen te trekken. Anderen konden 'gewoon' met de trein naar Spanje. Papieren konden hier alles zijn; soms waren ze weer niets. Ook hier maakte november 1942, de bezetting Van Vichy-Frankrijk, enig verschil. Het werd er niet beter op. In beginsel liet men in Spanje geen mannen van 18 tot 41 jaar toe; de clandestien binnengekomenen werden gearresteerd en kwamen via deze en gene gevangenis in het kamp Miranda del Ebro. Soms kwam men er gauw uit, soms niet. Lukte het, spoedig of eindelijk, dan volgde er *résidence forcée* in Madrid. Dan wachtte men op de evacuatie, waarvoor een Portugees visum nodig was, dat pas loskwam, als men het visum voor een land weer dáárachter verkregen had. Dat was, als gezegd, wachten. Ook wachtte men wel eens niet en ging alvast naar Portugal. Dat lukte soms wel, soms niet. In het laatste geval moest men terug, soms met onprettige gevolgen, soms niet.

Een oud-leerlinge van schrijver dezes, met haar man weggekomen, schreef hem, dat zij in Spanje zo min mogelijk hulp gezocht had bij Nederlandse instanties en dat zij daaraan hun welslagen meende te mogen toeschrijven. Van sommige hooggeplaatste Nederlandse vertegenwoordigers komt in het Enquêteverslag het een en ander voor, dat tot scherpe afkeuring aanleiding heeft gegeven. Sporen van antisemitisme ontbreken geenszins.

En in Portugal? Daar zaten ze dan en een Nederlandse getuige, geen Jood, verhaalt, hoe ze aldoor weer, steeds weer opnieuw, die consulaten platliepen, om weg te komen. En dan die vraag, hun inderdaad in ernst gesteld: 'Waarom keert u niet naar Nederland terug?' Op raad van de Nederlandse consul in Oporto antwoordden zij: 'Om dezelfde reden, waarom Hare Majesteit de Koningin niet teruggaat'.

34 en 35

uitspreken: 'Es ist wis bis heute gelungen, durch systematische und vorsichtige Arbeit die Verjudung der Schweiz zu verhindern. Ludwig, p. 119 en 268.

Dat was een van de hoogste instanties in Zwitserland. Onder de lagere kwam natuurlijk van alles voor: naar men gaarne aanneemt, veelal, ja, in overwegende mate, menselijke, medevoelende, helpende lieden. Niet allemaal natuurlijk. Meer dan één gevluchte Nederlandse Jood kwam in contact bijv. met de nog altoos voor schrijver dezes weinig doorzichtige politieman Pierre Demierre, voor sommigen (velen?) goed, voor anderen (velen?) noodlottig. Hierop kan in dit boek niet verder worden ingegaan.

Enige cijfers. Het totaal aantal Nederlandse vluchtelingen in Zwitserland, met inbegrip van de ruim 400 vrijgelatenen uit Theresienstadt, was ongeveer 2500; het aantal Joden

hieronder zou men, op Ludwig afgaande, op minder dan de helft willen stellen. In georganiseerde transporten in 1944-1945 gingen 1450 personen naar Nederland terug.

Wat gebeurde nu met de binnengekomen Nederlanders? Wie niet teruggestuurd werden, kwamen aanvankelijk vaak in de gevangenis, dan in een Auffanglager, vervolgens, meest na korte tijd, in een hotel of een werkkamp. Er waren niet weinigen, die, op medische gronden of om studieredenen, verlof kregen zich elders te vestigen. Enige honderden zijn weggewerkt, vooral door generaal Van Tricht en figuren als dr. Visser 't Hooft die goede verbindingen had met de in Frankrijk opererende escape-organisatie Dutch-Paris, geleid door de onverschrokken Jean Weidner; men begroot dit aantal op een 250. Hoeveel Joden eronder waren, hebben wij niet kunnen schatten.

In de werkkampen was de behandeling niet altoos even prettig; de materiële verzorging in de 'hotelkampen' was heel wat beter. Maar de psychische gesteldheid van zulke zeer gemengde gezelschappen was niet vrij van grote spanningen.

Een enkel citaat over een van die hotelkampen:

. . Afgelegen van de wereld ongeveer 150 mensen door elkaar gesmeten erin. Allegaartje van Rapenburgerstraat, gemeente Harstenhoekweg in Scheveningen, Hollands-Antwerpse diamantwereld (nergens het beste gedeelte van) en dat alles op zo'n berg samen met wat beter 'intellectueler' publiek ... Een vrouw, die tegenwoordig in plaats van met lijn 8 door de Weesperstraat met de funiculaire naar haar 'woning' gaat, vertelde me klagend, dat de dokter had vastgesteld, dat haar bloed niet goed funiculeert en een ander vertelde, dat het moeilijkste gedeelte van zijn vlucht het gaan over de democratie-lijn in Frankrijk was ... Als gemeenschap is het een afgrijselijk boeltje (moraal is maar al te vaak ver te zoeken), maar als je ieder op zichzelf beschouwt, vallen de meesten nog wel mee en zijn zo kwaad niet. Ze zijn alleen maar ontzettend uit het evenwicht geslagen en hebben een volkomen nieuwe omgeving gekregen, door welke ze vaak ongewild gedwongen worden een masker op te zetten en zich uit te sloven ... Vorige week kwam iemand met de nieuwste slogan, hij is nL geen Nederlandse Jood en zelfs geen Joodse Nederlander, maar 'een ongodsdienstige Nederlander van het Joodse geloof, die aan het geloof niets doet'.

Enzovoorts.

Gelukkig behoeven wij ten aanzien van de in Zwitserland neergestreken Joden niet in dit mineur door te gaan. Ook zonder het bovenstaande citaat immers zou de lezer wel vermoed hebben, dat het niet overal rozengeur en maneschijn was. Wanneer men alleen bedenkt, hoe verreweg de meesten er waren gekomen, in welk een martelende zorg zij moesten leven over hun dierbaarsten, in Nederland achtergelaten of alreeds naar Polen weggevoerd, hoe zij zich moesten aanpassen, zich richten, gehoorzamen — misschien is er nog meer te vinden, maar alleen dat al lijkt ons voldoende om een lans voor hen te breken. Des te dieper eerbied moge ons vervullen voor wie, niet versagend, poogden naar Engeland te komen, om daadwerkelijk mee te vechten, voor wie zich de tijd ten nutte wisten te maken en tenslotte voor wie in dat vrije land plannen beraamden tot steun aan hun mede-Joden.

Dit brengt ons tot het werk van de Joodse Coördinatie-Commissie in Zwitserland, waaromtrent de schrijver een betrekkelijk uitvoerig materiaal heeft kunnen raadplegen. Daarvan heeft het grote publiek vooral kennis gekregen door wat de Enquêtecommissie heeft wereldkundig gemaakt. De schrijver, die deze delen vrijwel compleet heeft doorgelezen en bij niemand wenst achter te staan in waardering voor het geleverde werk, moge uiting geven aan zijn mening, dat daarin haast geen enkele materie zo slecht uit de verf is gekomen als deze. Het vriendelijkste, dat hij ervan zeggen kan, is, dat de vele tientallen bladzijden, aan deze en soortgelijke problematiek gewijd, een tekort aan begrip

verraden ten aanzien van wat er werkelijk aan de hand was en op het spel stond. Het is duidelijk, dat de Enquête commissie er zelf doodeenvoudig niet meer uit wijs werd, dat zij zich heeft laten overspoelen door een lawine van deels irrelevante, deels onbeduidende, deels onbetrouwbare mededelingen, stukken e.d., met als resultaat een verbijsterend verward geheel. Met vele bladzijden tellende citaten ware dit toe te lichten, maar daar is geen beginnen aan.

Nu die Joodse Coördinatie-Commissie, die misschien minder dan om wat zij tot stand gebracht heeft, in deze bladzijden een vermelding verdient om wat zij heeft willen, maar niet kunnen doen. Gedwarsboomd daarin, o zeker, door de omstandigheden. Maar dan toch ook door, bij verantwoordelijke en voor dit soort werk aangewezen personen, een mengsel van onmacht, onkunde en onwil, een mengsel, waarin de onmacht, hoe groot en hoe duidelijk ook, nog altoos het kleinste element vormde en de onkunde ten dele uitvloeisel was van de onwil. Het zijn harde woorden en de geschiedschrijver beseft, dat zij, eenmaal geschreven, blijven, maar hij heeft tegenover wat hem uit het materiaal tegemoet komt nu eenmaal niet het recht, in zachtere termen te vluchten, vooral wanneer hij denkt aan de zeer velen, wier leven dit alles heeft gekost.

Er zijn omtrent de activiteit van deze J.C.C. een aantal stukken aanwezig van de hand van de heer M. H. Gans, toen in Genève, zonder anderen tekort te doen wel J.e grote gangmaker van dit comité. Wie van dit materiaal kennis neemt, zoals deze schrijver het gedaan heeft, nl. in het licht van het geheel en tegen de achtergrond van de toenmalige situatie, kan alleen maar ervan getuigen, dat, hoe geladen de heer Gans ook geschreven heeft, hem tegen de enormiteiten, die hij te schilderen had, een grote mate van zelfbeheersing niet kan worden ontzegd, een zelfbeheersing, die hier en daar bijna onbegrijpelijk heten moet en waartoe de schrijver van dit boek grote moeite heeft op te stijgen. De heer Gans erkent in elk geval, sprekend over de onwilligen, onmachtigen en ondeskundigen, op wie hij een beroep moest doen, bezeten als hij was van de gedachte, dat elke dag mensenlevens kostte. Zie Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake het verstrekken van pakketten door het Rode Kruis en andere instanties aan Nederlandse politieke gevangenen in het buitenland gedurende de bezettingstijd alsmede inzake het evacueren van Nederlandse gevangenen kort voor en na het einde van de oorlog (Den Haag, 1947), p. 108.

Zonder Shakespeariaans te willen spotten, maar in volle ernst meen ik te mogen zeggen, dat die tientallen, waar het nu om gaat en die vele, nauwelijks aanwijsbare anderen in Nederland, Engeland, Zwitserland, die ook iets hadden kunnen doen en het verzuimd hebben op enkele misdadigers na, achtenswaardige mensen zijn, achtenswaardige mensen in het dagelijks leven, mensen, die op een moment, dat ze iets groots hadden kunnen en moeten doen, gefaald hebben. Falen is bij zo'n inzet onmenselijk, een misdaad, die tenslotte alleen door het eigen geweten kan worden berecht'. Maar ...'. . men zal begrijpen wat men anders misschien pathetisch zou noemen, dat ik durf verklaren met de hand op het hart: door gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef zijn duizenden mensenlevens onnodig verloren gegaan.' (cursief in de tekst, J. P.)

Wat deed de JCC nu? Men zou hierop willen antwoorden: van allés. Zij stelde dank zij een nauw contact met Nederland zeer aanzienlijke bedragen ter beschikking, vooral ten behoeve van het levensonderhoud van ondergedokenen alsook levensmiddelen. Zij verzorgde verklaringen van Zuid-Amerikaanse staten ten bate van in Nederland vertoevend. Ook op Frankrijk richtte zij activiteiten van deze aard. Zij zond aan gedeporteerden levensmiddelen. Al deze activiteit natuurlijk binnen de grenzen harer mogelijkheden, een activiteit' die wel haar voornaamste verklaring vinden moet in de bij

een aantal in betrekkelijke veiligheid levende Joden heersende overtuiging, dat er zich met de anderen iets verschrikkelijks voltrok, al wisten ze niet precies, konden ze ternauwernood in zijn volledige verschrikkelijkheid vermoeden, wt er gebeurde. Ze wilden tegenover de zeer velen, die niets, maar dan ook niets deden, die hun werkeloosheid legitimeerden met allerlei argumenten, in elk geval niet werkeloos blijven en verrichtten dus van allerlei, wat die werkelozen overbodig, dwaas of hinderlijk voorkwam, als bemoeizucht, als vrijpostigheid. Waarom in 's hemelsnaam legden die Joden een cartotheek aan van alle Joodse namen, die ze te pakken konden krijgen? Waarom moesten die Joden per se pakketten sturen aan andere Joden, n.b. vaak niet-Nederlandse Joden, geholpen door het American Joint Distribution Conunittee, het Joodse Wereldcongres, de War Refugee Board, de Hilfsverein für jadishe Auswanderung en andere organisaties, waarin natuurlijk ook van allerlei Joden? Daar hielden officiële Nederlandse instanties zich niet zo heel erg mee bezig; als men zich verdiept in de details, moet men wel veronderstellen, dat sommige gezagsdragers zéér vreesden, dat de Joden in de kampen zich een indigestie zouden eten. Er was natuurlijk ook zoiets als het Internationale Rode Kruis, dat eindelijk zelf vier namen van uit Nederland afkomstige Joden verzameld bleek te hebben. Wat moesten in 's hemelsnaam die Joden toch met die Zuid-Amerikaanse passen en andere papieren e Zaten die, mede dank zij deze actie uit Bergen-Belsen in het begin van 1945 geredde Joden daar dan niet goede Kom, kom . . .

'De Nederlandse regering was ook voor deze actie niet wakker te schudden. Maar één lichtpunt in al dat nutteloos contact-zoeken is et, geweest. Wij hadden ondanks gefronste officiële Nederlandse gezichten 'zelfs' verklaringen afgelegd 'namens' de begunstigden, dat zij hun nieuwe 'nationaliteit' na de oorlog niet zouden trachten te gebruiken. Maar waarschijnlijk vooral gedreven door hun angst voor een invasie van nieuwe burgers na de oorlog durfden een aantal onzer geallieerden de nietigverklaring (vals waren ze niet, ze hadden de echte handtekening van de een of andere echte Zuid-Amerikaanse consul) niet tot na de oorlog uit te stellen, de Spaanse gezant bracht de fatale boodschap onmiddellijk over en direct werden uit Vittel circa 300 'Zuid=Amerikanen' gedeporteerd. Het Wereldcongres stelde mij 's nachts op de hoogte. De consternatie was groot. Ik zocht contact met dr. I. Lewenstein' (de opperrabbijn van Zürich, J. P.) 'en dr. Visser 't Hooft. Een gezamenlijk telegram werd aan de Koningin gezonden.

Onmiddellijk reactie, opdracht tot interventie aan H.M.'s gezant te Buenos Aires. Zeer kort daarop volledig gunstig resultaat. Die ene keer, dat wij ons tot de Koningin hebben gelicht, is de enige keer, tijdens de gehele duur van het hulpwerk geweest, dat de zo beroemde Nederlandse tradities, door de vertegenwoordigers van andere landen voortdurend geroemd, hetgeen steeds pijnlijker werd, hoog gehouden werden.

'Een keer hebben wij op aanvraag uit Nederland onmiddellijk door bemiddeling van dr. Visser 't Hooft een belangrijk bedrag ten behoeve van ondergedokenen doen uitkeren, waarvoor wij, niet direct een andere oplossing vindende, persoonlijk garant stonden. Wij deelden dit de Regering mede, maar tenslotte was het de Joint, die het bedrag heeft betaald. Op verzoek van de vertegenwoordigers van de Joint vroegen wij de Regering nogmaals om een bijdrage, doch de Regering weigerde dit kortaf. Uit Holland kwam de bevestiging: 'de betreffende organisatie laat ten eerste bedanken voor de gelden, die haar vanuit Zwitserland bereikt hebben'.'

Over de bemoeienissen in Zwitserland met de missie Polak Daniëls ook later in dit boek. En verder? Het is een verschrikkelijk droevig verhaal; misschien moet men het hartverscheurend noemen; het is soms ondraaglijk. Wat te zeggen van de n.b. Joodse

figuur, die namens de gezant in belangrijke mate deze vluchtelingen zaken te behartigen had en die een dame, die met een hulpploeg naar de kampen (als Auschwitz) wil vertrekken, toevoegt: 'Bent u wijs om u voor dat équipe op te geven? Is me dat een rommel en dat om die anderhalve Jood te redden!' En die toch niet het zo typische Joodse lot heeft kunnen ontlopen, dat hij achteraf van alles de schuld kreeg, wat toch in elk geval meer is dan hij verdiende — al verdiende hij inderdaad wel wat! Al was het alleen maar om zijn voortdurende aansporingen aan de heer Gans, om zich in Zwitserland uitsluitend tot 'cultureel werk' te beperken (daar zat men in de eerste plaats op te wachten); al was het alleen maar om wat deze figuur enige jaren na het volledig bekend worden van de catastrofe voor de Enquêtecommissie verklaard heeft.

Dit verhaal zou niet te schrijven — en ook wel niet te lezen — zijn, indien er geen vermelding in voorkwam van een aantal personen, die hun menselijke — vaak ook ambtelijke — plicht wel zijn nagekomen. Enige daarvan zijn al terloops genoemd. Nog eens zij hier met diepe eerbied de naam vermeld van dr. W. A. Visser 't Hooft, secretarisgeneraal van de Wereldraad der Kerken te Genève. Het is in zeer belangrijke mate aan hem te danken, aldus een kroongetuige, dat men niet helemaal terecht toen zeggen kon: het berucht antisemitische Polen doet meer voor zijn Joden dan het befaamd prosemietische Holland. Er waren gelukkig nog enkele andere Nederlanders, in Zwitserland en elders, die te noemen zouden zijn. Een instantie mag hier echter niet worden vergeten, het hierboven al even vermelde American Joint Distribution Committee, waarvan de heer Saly Mayer in St. Gallen de vertegenwoordiger was. Een man, bezield met de allerbeste bedoelingen, heet hij (al luidt hier en daar het oordeel minder gunstig; zo zou hij in 1942, overigens ook met deze allerbeste bedoelingen, bij de Zwitserse regering zijn opgekomen tegen de binnenlating van nog meer Joodse vluchtelingen). Hij heet echter vooral geremd door zijn gerechtvaardigde verbittering over de houding van de officiële Nederlandse instanties; men moest over soms hoogst eenvoudige aangelegenheden de ingewikkeldste onderhandelingen met hem voeren, waarbij men volkomen afhankelijk bleef van de zeer wisselende stemmingen en soms aller-grilligste invallen van deze machtige 'alleenheerser'. Al bladerend door zijn brieven stuit men steeds op uitdrukkingen als: 'die vollständig passive Haltung' van de Nederlandse regering in Londen: 'hierber drgern und kiimmern wir uns sehr'. Of: 'Es geschieht für die holländischen Juden sozusagen Nichts von seiten Ihrer Regierung'.

Wat kon de heer Gans hierop antwoorden?

Op 31 juli 1944: 'Von Ihrer Kritik haben wir leider gute Notiz nehmen müssen'. En in een brief van Mayer van 16 november staat een zin, die de hele situatie belicht: 'Müssen die Juden aus Holland umkommen, nur weil die eine Regierung haben?' De lezer neme deze wanhoopsuiting goed in zich op, alsmede, het commentaar, op dit alles in juni 1947 door de heer Gans gegeven: 'Het was alles zinloos. Het is het nu nog meer'.

Wij zijn er nu bijna. Wij hebben al eens melding gemaakt van Joden, die ondanks alles naar Engeland wisten te ontkomen. Het waren er niet weinige. Men vindt een aantal honder namen op de Erelijst van Gevallen, een leraar, een werktuigkundige, een student, een employé, een ambtenaar, een arts, een tekenaar, een handelsreiziger, een advocaat; er zijn enige oud-leerlingen van schrijver dezes bij, die hij met eerbied en genegenheid gedenkt. Er zijn gelukkig ook overlevenden, die onmiddellijk als weer vrij geworden mensen zich in de gelederen schaarden van onze bevrijders. Het zijn er velen.

Er was nog één eigenaardig gat in de fuik, waardoor zowaar een betrekkelijk klein aantal Joden kon ontsnappen. E. Kolb, Bergen-Belsen, p. 204 e.d.

In het voorjaar van 1943 vinden wij in de documenten melding gemaakt van het verzoek,

door het Auswärtige Amt gericht tot de Chef der Sicherheitspolizei und des SD, 'von der Abschiebung von insgesamt 30 000 Juden niederländischer, belgischer, französischer, norwegischer und sowjetischer Staatsangehörigkeit zunächst abzusehen' (In de map met stukken, betrekking hebbend op de deportaties en afkomstig uit het 'ressort' van het hierna nog te noemen Fréiulein Slottke, mankeert dit zinnigst .) Waarom? Uit eindelijk opgekomen medelijden, berouw? Het mocht wat: 'um diese Personen für Austauschzwecke zur Verfügung zu halten'. Bij dit hamsteren (woord van mr. Herzberg) moet men vooral Joden uitzoeken, 'mit verwandtschaftlichen, freundschaftlichen, politischen oder kaufmännischen Beziehungen' met personen uit het geallieerde kamp. Daar vallen ook een paar duizend Joden voor Nederland van af, heet het in Duitse kringen hier, en er zijn nogal wat, die ervoor in aanmerking komen, ook 'die Spitzen des Judenrates'

Hiervan maken wij alleen melding om aan te tonen, dat de gedachte van de uitwisseling bij Duitse instanties in elk geval bestond. Al vóór dit tijdstip had zij trouwens reeds in de documenten gespoekt; zij zou al in 1942 in hevige mate (het woord is niet te sterk) de Joden hier en elders bezighouden. Wij denken hierbij aan de hoogst merkwaardige Palestina-uitruil: het spel, men zou moeten zeggen: het Spier met de Palestina-certificaten. Het wordt in verschillende, toch wel betrouwbare, bronnen op niet geheel eensluidende wijze verhaald; hier zij volstaan met een korte samenvatting.

In 1942 mocht een aantal Palestijnse vrouwen in ruil voor 'Arische' Duitsers in Palestina vertrekken. Een gewezen Joods bankier zag op het Zwitserse consulaat toevallig een van de paspoorten van die vrouwen in, bemerkte dat zij een statenloze Jodin was en kwam toen op het denkbeeld, dit als precedent te gebruiken. Men kwam tot het opstellen van een plan, 'dat ook op dat moment eigenlijk onzinnig leek', men zou de Zwitserse consul, die alle bijstand beloofde, lijsten geven van personen, die voor deze uitwisseling in aanmerking kwamen en zo zouden en de Britse en de Duitse regering deze lijsten ontvangen. G. van Tijn-Cohn, p. 39; zie ook Herzberg, p. 125.

De betrokken Joden kregen daar bericht van, met de verklaring, dat voor hen een z.g. Palestina-certificaat was aangevraagd. Toen deze verklaring het bij de Duitsers bleek te 'doen', d.w.z. de mensen voorlopig voor deportatie behoedde, breidde men de actie hier te lande uit. Bij deze actie is vooral de reeds genoemde mevr. G. van Tijn betrokken geweest; als de bedenker geldt de Duits-Joodse heer Helmuth Mainz. Gelukkig ving men in Palestina, na aanvankelijke moeilijkheid, de bedoeling te begrijpen, deze actie op. En zo liep het heen en weer; eind 1944 waren 3000 certificaten verstrekt.

In het materiaal zijn nog wat sporen van dit Spier overgebleven, wij kunnen het van het begin af volgen op de drie plaatsen, waar het werd gespeeld, in Amsterdam, in Westerbork, in Bergen-Belsen. Eerst in Amsterdam. Daar maakte de emigratie-afdeling van de Joodse Raad bekend (1 november 1942) dat zich schriftelijk melden konden:

'a. zij, die vóór het uitbreken van de oorlog in het bezit waren van een certificaat voor Palestina

b. minderjarige kinderen, wier ouders in Palestina woonden

c. ouders, die kinderen in Palestina hadden en die tevens in het bezit waren van een certificaat of van een toezegging van een certificaat.'

Anderen hoefden zich niet te melden en ...om geen valse hoop te wekken, maken wij erop attent, dat het hier alleen een voorlopige registratie betreft, welke geenszins betekent, dat emigratie naar Palestina ook zal plaats kunnen vinden'.

Op 28 november kwamen er ook de vrouwen bij, wier echtgenoten in Palestina zaten, alsmede niet-minderjarige kinderen van in Palestina woonachtige ouders. Een

kroongetuige bericht dat de eerste oproep niet veel aandacht had getrokken, maar dat Spoedig 'duizenden Joden' te voorschijn kwamen met de bewijzen, dat zij tot een van deze categorieën behoorden; in deze categorieën kwamen trouwens steeds meer nuances voor. De Joodse Raad verzond telegram op telegram naar Palestina, waarbij het Amsterdamse Rode Kruis hulp verleende. De betrokken aanvrager moest echter eerst zijn aanspraken laten onderzoeken door de emigratieafdeling, die na verificatie een bevestiging zond, ondertekend door mevr. Van Tijn of door haar secretaris, dr. Albersheim. Dit was de 'Albersheim-brief', voor de ontvanger een 'vitaal document' genoemd. Inderdaad, zijn leven en het leven van de zijnen kon er van afhangen.

Op 30 december blijkt deze emigratie-afdeling een eerste lijst te hebben opgesteld van 'slechts' 54 personen, een aanvullende van 20 á 30 zou volgen; dat werden 21 personen op 15 januari 1943. Deze lijst werd aan het Zwitserse gezantschap in Berlijn toegezonden; dit gezantschap had op 7 december al beloofd de kwestie van die eerste lijst op te nemen met de betrokken regeringen. Weer waarschuwt mevr. Van Tijn op die datum voor te hooggespannen verwachtingen ten aanzien van 'de algemene uitwisseling van Joden in onbeperkt aantal'.

Uit een later stuk blijkt, dat deze activiteit vooral in het voorjaar van 1943 zich sterk heeft uitgebreid; er staan in een stuk van 21 juni 1943 reeds zes categorieën vermeld, waaronder als vijfde: personen, die zich voor de Zionistische beweging bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt, veteranen (Watikim) e.d.; het verluidt dat op deze zes lijsten een vijftienhonderd mensen stonden. 'Maar in juli 1943 werd bij een nadere controle in Westerbork de 'Albersheim-brief' ongeldig verklaard, zodat van deze 'soo Sperrungen' maar 350 van kracht bleven; voor vele van de aldus weer 'ontspersen' betekende dit de gang naar Auschwitz. In de tweede helft van 1943 kwamen toch weer nieuwe certificaatsnummers, zodat er tenslotte 1297 personen met het oog op deze uitruil gesperd' waren, die vanaf januari 1944 voor de 'uitruil' naar Bergen-Belsen 'vertrokken'.

Ook in de tweede helft van 1943 werkte het Rode Kruis mede en verleende bevestigingen; in het materiaal bevindt zich zulk een brief, gedateerd 18 oktober 1943 en bestemd voor een gezin van man, vrouw en zoon; die zullen zich toen wel alreeds in Westerbork hebben bevonden.

Citeren wij S. de Wolff: '21 mei 1943 kwam in Nederland het Rode Kruis-telegram aan met de namen van de eerste Waak-lijst. Onbeschrijflijk was de indruk, welke dit bericht wekte. Ieder, zelfs de felste anti-Zionist, voelde, dat dit een gewichtig evenement was in de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom. Palestina, het oude Vaderland, was bij machte, voordat het zelve nog de rechten van een staat bezat, sommige zijner kinderen te redden, zonder dat zij daarvoor iets moesten verloochenen of zich vernederen; zij behoefden daartoe slechts zichzelf te zijn geweest. Dit was geen bescherming, hun aangeboden door mensen van omstreden Nederlandse waardigheid, als Frederiks en Van Dam; hier werd niet de gedachtenis hunner moeder bezoedeld of het geloof verloochend waarvoor hun voorouders zo moedig de brandstapels hadden bestegen. Dit was 'Joodse' redding, maar ook de enige, die de Jood waardig was, daar waar verzet was uitgesloten.'

Uit deze aanhaling komt de lezer iets tegemoet van de emotionele sfeer, waarin dit alles zich toen afspeelde. De Wolff is, naar bekend, een van de weinige uitverkorenen, die inderdaad Palestina langs deze weg mochten betreden. Dat betekent, dat velen dit lot niet beschoren is geweest, de overgrote meerderheid niet, waarvan echter weer de meesten uit Westerbork niet naar het vernietigingskamp gingen maar naar het 'Vorzugslager' Bergen-

Belsen. De meesten, niet allen. Wanneer in Westerbork eens een paar honderd mensen aan een transport te kort kwamen, verdwenen er ook soms, tot honderden, voor wie de Palestina-certificaatnummers te laat aankomen waren; vooral een groep Palestina-pioniers heeft de al meer gesignaleerde geestesgesteldheid van bepaalde officiële instanties met de dood bekocht. Herzberg p. 126 zoekt de schuld hiervoor vooral in Engeland; Gans eveneens, maar ook in Zwitserland, waar immers dergelijke aanvragen, waar mensenlevens van afhingen, maandenlang (let wel) konden 'rondzwerven' en 'wegens gebrek aan belangstelling bij Rode Kruis en Regering (in Londen)' niet verzonden werden.

In het materiaal zijn nogal wat documenten, waaruit blijkt, dat de Nederlandse Regering zich niet geheel afzijdig hield ten aanzien van deze Palestina-uitwisseling. Op 2 oktober 1944 nog gaf het Zweedse gezantschap in Berlijn een voorstel (een nieuw voorstel, staat er) van de Nederlandse regering door aan het Austartige Amt nl. om 'in erster Linie' de circa 2000 á 3000 Joden met Palestina-certificaat, zich bevindend in Westerbork, Bergen-Belsen, Theresienstadt enz., uit te wisselen. Het blijkt uit dit stuk, dat het niet het eerste verzoek van dien aard was; het is interessant, te zien wat men op het Auswatige Amt hiermee wil doen, wat en waarom.

Het heet immers in een Vortragsnotiz, dat alle Nederlandse kampen, speciaal Westerbork, toch zijn opgeheven (n.b.!); de Joden zitten of in de Ostgebiete of in Theresienstadt in het ghetto en...het vertrek ghettoisierter Juden' is principieel door Himmler verboden; trouwens ook het RSHA zou zeker 'schwerste sicherheitspolizeiliche und abwehrmüssige Bedenken' tegen een dergelijke ontsnapping doen horen. Het voorstel is, de Zweedse nota onbeantwoord te laten. Anderen echter opperen, het Zweedse ver-. zoek af te slaan. Maar, heet het, dan moeten wij daar redenen voor opgeven, 'was bei der Materie ausserordentlich schwierig sein würde'. Wat er — eind 1944! — wel of niet gebeurd is, hebben wij maar niet meer nagegaan.

Nog op 9 december 1944 brengt de commandant van Westerbork de mogelijkheid van uitwisseling voor vijf categorieën Joden ter kennis van de kampbewoners; het moge hier vermelding vinden als curiosum; trouwens, in de oproep zelf wordt de uitvoering afhankelijk gesteld van 'verkeerstechnische vraagstukken'. Iedere persoon mocht overigens meenemen 50 kg bagage en 100 Rm; de reis zou in personenwagens plaats vinden ('wanneer dit verkeerstechnisch mogelijk blijkt'). Maar het zou nog veel schoner worden. Op 8 maart 1945 vindt een bespreking plaats tussen SS-Sturmbannführer Zöpf, SS-Obersturmführer Gemmeker, Friulein Slotke en ...Herr Sluzker. Nu blijkt er een Brits voorstel: 800 Duitsers tegen 800 Joden, die voorlopig naar Biberach, 'welches ein Familienlager ist', weg mogen gaan. Het zal wel zes tot acht weken duren voordat de lijsten klaar zijn (inderdaad, na acht weken was net de oorlog afgelopen). Er is zelfs een uitruil naar de Verenigde Staten ontworpen, maar daarvoor zijn de voorwaarden nog niet helemaal vervuld. Het wordt verder ook heel mooi: per persoon mag men drie koffers en 150 kg bagage meenemen, honderd gulden en in buitenlandse valuta tot twee pond. Er is merkwaardig genoeg ook nog iets verboden mee te nemen, bijvoorbeeld elektrische apparaten, fototoestellen enz. Het is jammer, dat het ons overgeleverde verslag blijkens het opschrift slechts een uittreksel biedt uit de gehouden besprekingen; misschien zou het volledige toch ook niet verduidelijkt hebben, hoe een man als dr. Sluzker bij deze baarlijke nonsens (in maart 1945!) zijn gezicht in de plooi kon houden . . .

Er is ook nog sprake geweest van een uitwisseling van kinderen naar Palestina; verschillende stukken bevatten daarvan de sporen; de getallen wisselen nogal. Een van de leidende elementen in de Duitse reactie is positief: het is goed, mits die kinderen dan niet

naar Palestina gaan (waar anders ein so edles und tapferes Volk wie die Araber durch die Juden aus ihrem Heimatland Palästina verdrängt werden'), maar naar Engeland; het blijkt dat Himmler verwacht, dat het antisemitisme in Engeland door de toestroming van al die Joden sterk zal toenemen, als Londen er tegen alle verwachtingen op ingaat, terwijl ook bij weigering door Londen de Arabieren aangenaam getroffen zullen blijken; men moet zeker de Groot-Mufti ervan verwittigen. Uit een later stuk zou men willen opmaken, dat de zaak vooral verzand is in de van Duitse zijde tot mislukking gedoemde z.g. Feldscher-Aktion.

Herzberg maakt melding van een door de Vereniging van Palestina-immigranten uit Nederland in 1942 opgezette actie, duizend (elders heet het vijfhonderd) kinderen uit Nederland naar Palestina te brengen; de Nederlandse regering in Londen bleek bereid, alle kosten ervoor te dragen en zelfs die voor hun levensonderhoud gedurende de hele oorlog. Ook hier was de onwil van Berlijn, hen naar Palestina te laten reizen, de oorzaak van de mislukking. Over de financiering van dit reddingsplan is overigens nog het een en ander te doen geweest, dat, gezien zijn complete mislukking, hier maar buiten beschouwing worde gelaten. Evenmin zullen wij uitweiden over een voorstel, Duitsers op Bonaire tegen Joden in te wisselen.

Hierover alleen nog mr. G. A. Boon voor de Enquêtecommissie dl. II C, p. 217: 'Er is toen voorgesteld, het waren mensen, waar de Duitsers overigens niets aan hadden, deze uit te wisselen tegen Joden in Nederland. Er zijn meer verzoeken gedaan. Maar er werd nooit op ingegaan. Ik herinner mij o.a. een voorstel van mr. Broches in New York. Er werd door de Regering geantwoord, dat Joden niet anders behandeld konden worden dan andere Nederlanders, die in dezelfde positie waren, zodat er onvoldoende werd ingezien, dat de Joden, dat kon tenslotte een kind begrijpen, al voorzag niemand, dat het zó erg zou lopen, in een uitzonderlijk ellendige positie waren.'

Curiositeit halve voegen wij hieraan toe, dat ook in de kringen van de Joodse Raad de uitruilmogelijkheden met West-Indië blijken te zijn besproken. Op 8 februari 1944 zond Radio-Oranje een waarschuwing uit tegen geruchten, door Duitsers verspreid in Nederland over een voorgenomen uitwisseling van Nederlandse en andere Joden, tienduizend in totaal, waarvan duizend uit Nederland. Het heette, dat de Nederlandse Regering daarvoor f 2000 per hoofd zou moeten storten, terwijl de betrokken personen een formulier van het RSHA moesten invullen. En: 'Deze gehele historie berust op een puur verzinsel. De Duitsers verspreiden deze geruchten, teneinde zodoende de ondergedoken Joden uit hun schuilplaats te lokken.' In het overgebleven materiaal hebben wij van deze zaak geen sporen gevonden.

Tenslotte zijn wij de lezer nog een antwoord schuldig op de vraag, hoeveel van deze personen inderdaad naar Palestina zijn uitgewisseld en hoe.

Als reeds eerder aangegeven, kwamen de Palestina-certificaten ^eerst in Westerbork terecht en gingen vandaar naar Bergen-Belsen. Hier speelde zich de voorlaatste scène van het drama af, in dit 'Anstauschwitz'. Het is merkwaardig, hoezeer op toch niet onbelangrijke punten de verklaringen van ooggetuigen, ja, medereizigers, van elkaar afwijken, zowel ten aanzien van de cijfers als van de data. Men kan echter aannemen, dat het verloop ongeveer is geweest als volgt.

Half april 1944 bezaten van de gehele Joodse bevolking in Bergen-Belsen ongeveer 1100 de papieren, die hun tot Palestina toegang konden verschaffen. Op 25 april werden ten aanhore van de gehele toenmalige Joodse kampbevolking de namen van ongeveer 275 kandidaten bekend gemaakt, die mochten vertrekken; in een kwartier tijds werden zij van de anderen geïsoleerd en van het zware werk vrijgesteld; de kampleiding behandelde hen met onwaarschijnlijke beleefdheid.

Eind mei heette het, dat het vertrek op 1 juni zou plaats hebben, alleen moesten er vijftig

terug naar het algemene kamp. Geen enkele maatstaf voor al deze keuzen werd ooit opgegeven. Het vertrek van 1 juni vond niet plaats, maar tien dagen later verdween de complete groep bevoorrechten weer naar het algemene kamp, met het bevel, niettemin, de bagage voor een eventueel plotseling vertrek gereed te houden. Drie dagen daarop moest de groep weer aan het werk; Herzberg p. 235 vertelt, dat verschillenden van hen stierven; 'anderen, ten dele met de kronkelwegen der corruptie vertrouwd, namen hun plaatsen in'. Het was dus helemaal mis. Maar op 29 juni mededeling: het vertrek is ophanden; de bagage werd opnieuw gewogen en nauwkeurig onderzocht. Ook de mensen moesten een onderzoek ondergaan: vrouwen en kinderen om drie uur 's middags, de mannen tegen middernacht. Om 3 uur kwamen ze over de laatste horde: 'de vreesachtigen vatten moed, de zwakken werden sterk'. En ... 'Wij konden niet geloven, wat we in het station Celle zagen. Er stond een zindelijke trein met vijf slaapwagens ons te wachten, twee restauratierijtuigen, eerste en tweede klas. De SS en het treinpersoneel gedroegen zich behoorlijk. Toen de trein begon te rijden zongen wij allen het Hatikwah. Toen stormden wij naar de restauratierijtuigen ...

Over Fulda, Würzburg, Neurenberg, Passau, Linz naar Wenen, waar men zaterdagmorgen 1 juli aankwam (het afschrift van een briefje, daarvandaan naar Nederland gestuurd, is over). In Wenen voegden zich 61 uit Vittel bij de 221 uit Bergen-Belsen. Zij bleven er in een tehuis voor daklozen tot zondagmiddag en de transportleider (dr. I. Taubes, uit wier tweetal verslagen wij veel putten) kreeg via een tussenpersoon contact met dr. Loewenherz, het hoofd van de Weense Joodse gemeenschap, die zelf op zondag geen permissie van de politie kon krijgen, hen op te zoeken. Weer werden ze ingeënt en mochten toen al de gele ster afleggen (volgens een ander aan ons verstrekt verslag pas aan de Bulgaars-Turkse grens, wat o.i. weliswaar waarschijnlijker klinkt, maar, gezien de hele Duitse mentaliteit, nog niet zo hoeft te zijn). Via Boedapest-Belgrado-Sofia bereikte men op 6 juli Istanboel. Over deze reis ware een heel verhaal te schrijven — met als hoogtepunt natuurlijk het eind, de aankomst te Haifa op 10 juli 1944, om 5 uur 's middags. Er zijn enige, ongetwijfeld onvolledige, lijsten over van de gelukkigen voor wie dit sprookje tot waarheid werd, ook wat namen van heel kleine groepjes, voor en na in Palestina aangekomen. Toch heeft dat Palestinastempel degenen, die het in Bergen-Belsen overleefden, gered. Al met al, zoals wij nog zullen zien, maar weinigen, te weinigen, veel te weinigen.

3. CALMEYER

In de Duitse fuik bleek nog een ander gat te zitten, waardoor een aantal Joden al spartelend naar het vrije water kon ontkomen. Wanneer men dan als Jood ten ondergang gedoemd was, kon men proberen geen Jood, althans geen volle Jood te zijn. De Joden, heet het ergens, leden eronder, dat zij het Elfde Gebod, 'Gij zult uw grootmoeder en grootvader bekeren', niet in acht namen. Welnu, men kon het in acht gaan nemen. Men kon het in elk geval proberen. Bij de bewerking van dit onderdeel van zijn verhaal gingen de gedachten van de schrijver terug naar een navrante oorlogsanecdote: In een stadje had een losgebroken circusbeer een kind gedood. Twee Joden bekijken het aanplakbiljet, dat de bevolking ertoe aanspoort, die beet af te maken, indien ontdekt. De ene Jood zegt tot de ander: 'Kom, laat ons vluchten! "Maar ik ben toch geen beer?

"Nee, maar kun je dat bewijzen?" De Joden bewezen méér: zij waren als Joden géén Joden. Een aantal hunner vrienden speelde in de onzinnigheid mee. Het zal voor latere geslachten een welhaast onvoorstelbaar stuk nonsens zijn willen wij tenminste hopen. Dit was zullen zij zeggen mogelijk in de twintigste eeuw. Dit wás de twintigste eeuw.

Het is in bezettingstijd al op zeer uiteenlopende wijze beoordeeld. Uit het materiaal zou ii-ten opmaken: door Joden zelf met meer schaamte en smart dan door niet-Joden. S. de Wolff denkt bij deze 'zelfvernedering' aan Gretchen, die verbijsterd door waanzin kon zingen 'Meine Mutter, die Hur!'

Inderdaad, niet zelden 'erkenden' Joodse moeders overspel, of werden, levend of dood, door hun kinderen daarvan 'beticht'. De schrijver van dit boek heeft van de vrij ruime gelegenheid tot navraag bij overlevenden alleen gebruik gemaakt, indien een initiatief van de andere zijde hem de zekerheid schonk, dat daar geen weerstand aanwezig was tegen het afleggen van een getuigenis. Hij veronderstelde al bij voorbaat, dat het voor het merendeel wel te pijnlijk zou zijn, op te biechten, dat zij aan zulk een middel hun redding dankten; hem zijn gevallen uit het materiaal met zekerheid bekend van Joden, die het niettemin ontkennen. Daartegenover staat het bij Herzberg aangehaalde oordeel' van een niet-Joodse jurist, de Amsterdamse advocaat mr. Kotting, die veel van dergelijke gevallen heeft behandeld en die vraagt, of ethische normen daar gelden, 'waar iedere zedelijke gemeenschap is verbroken, waar het strijdterrein buiten ieder zedelijk niveau ligt. Is eergevoel en waardigheid jegens een dolle hond niet louter dwaasheid' En: 'Als in de toenmalige situatie alleen utiliteit in aanmerking kwam, dan moet toch één restrictie worden gemaakt. Ongeoorloofd bleef een strijdmiddel dat de positie van andere vervolgden zou schaden. Maar het is aan gerede twijfel onderhevig, of de positie der Joden, op wier ondergang de vervolger uit was, in enig opzicht kon worden geschaad doordat enkelen zich aan de kwalificatie 'Jood' zochten te onttrekken.'

Een ander oordeel? Van de Amsterdamse hoogleraar prof. dr. A. de Froe, eveneens, zoals hieronder nog blijken zal, bij deze hele materie ten nauwste betrokken, ligt in het materiaal een duidelijke reactie op een van buitenlands-Joodse zijde gegeven kwalificatie als 'schandelijk' ('shameful') voor de houding van de in Nederland naar dit reddingsmiddel grijpende Joden. Hij verklaart, dat velen slechts met de grootste moeite deze hulp aanvaardden, die zij beslist zouden hebben afgewezen bij twijfel aan haar gerechtvaardigdheid. 'The term 'shameful' is terrible towards the memory of those who fell and the inconceivable grief of those who were spared.' Juist zijn ervaringen met deze mensen zelf weerhielden hem van welk afkeurend oordeel ook.

De oordelen mr. Herzberg wijst daar al op lopen wel heel ver uiteen. Op één punt kan er o.i. slechts van communis opinio bestaan: over de wijze, waarop althans enkele niet-Joden zich in deze gedragen hebben. Enkele, niet veel en zeker, zoals ook voor de hand

ligt, niet alle erbij betrokkenen. Maar die enkelen hebben met hun onverschrokkenheid en hun intelligentie tot de redding van vele Joden bijgedragen. Dat deze arbeid niet zonder gevaar was blijkt daaruit, dat de Haagse advocaat mr. Goldstein, een Mischling, na een door IVB 4 ontdekte vervalsing in een afstammingsoorkonde, naar Mauthausen is gezonden.

Merkwaardig genoeg is juist omtrent deze materie een bijzonder rijk materiaal over, wat een behoorlijke reconstructie mogelijk maakt; over dit onderwerp zou men werkelijk vele bladzijden kunnen vullen en juist bij afdaling in details de lezer van de ene in de andere verbazing storten. Wij zullen ons grote beperkingen moeten opleggen.

Terwille van de overzichtelijkheid gaan wij nog even terug naar verordening nr. 6, gedateerd 10 januari 1941, waarin Joden, 'geheel of gedeeltelijk van Joodse bloede', verplicht waren zich aan te melden, met als minimum 'één naar ras vol-Joodse grootouder'. Een grootouder werd 'zonder meer' als vol-Joods aangemerkt, wanneer deze 'tot de Joods-kerkelijke gemeenschap behoort heeft of behoort'. Voor wat nu volgt, is vooral artikel 3 belangrijk:

'(1) Bij twijfel of een persoon overeenkomstig artikel 2 als geheel of gedeeltelijk van Joodse bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied of de door hem aangewezen instantie.

(2) Tot het doen van een dusdanig verzoek is gerechtigd:

- 1) iedere Duitse instantie in het bezette Nederlandse gebied;
- 2) de ambtenaar voor de aanmelding;
- 3) de betrokkene.

(3) Tegen de in het eerste lid bedoelde beslissing is generlei voorziening toegelaten.'

Hierboven hebben wij al opgemerkt, dat slechts heel weinig 'vol-Joden' zich aan deze aanmelding zullen hebben onttrokken. Hadden zij toen vermoed, dat zij daarmee hun doodvonnis ondertekenden, zij hadden hoogstwaarschijnlijk het risico van de niet-aanmelding eerder aanvaard. Zij wisten niet, wij herhalen het steeds weer. Het is goed, om in het oog te houden, dat de straks te noemen Duitse instantie voor het overgrote deel te maken kreeg, niet met Joden, die zich nog al dan niet moesten aanmelden, maar met Joden, die zich al aangemeld hadden en op die aanmelding terug wilden komen. Met onze wetenschap van wat er gebeurd is, zou men van gratiegevallen kunnen spreken.

Al meteen liepen bij de Duitse instanties een groot aantal rekwesten binnen, zeer veel inderdaad twijfelachtige gevallen, maar ook een 'onverwacht grote hoeveelheid', waarin liet publiek 'in übergrosser Vorsicht' zich had gemeld in gevallen, die 'unbedenklich' buiten de verordening vielen. De verordening, heet het in dit Duitse stuk, 'ist von dein Publikum offensichtlich sehr weitgehend ausgelegt worden'. Die rekwesten kwamen terecht bij de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, bureau Innere Verwaltung, daarvan weer het Ministerialreferat onder dr. Stijlen Deze had de niet geringe taak, deze rekwesten met de grootste haast af te wikkelen, maar ook een homogene behandeling toe te passen. Dat viel niet mee, temeer omdat hij ook de plicht had, achter die 'Judenstämmlinge' heen te zitten, die de aanmeldingsplicht op een van de vele mogelijke manieren saboteerden. Deze dr. Stüler vond voor die laatste gevallen een veelal succesvolle oplossing; hij verkreeg meer en meer in twijfelgevallen de medewerking van plaatselijke burgemeesters. Van welke aard die medewerking was, vermeldt het stuk niet; wij zullen maar het beste ervan hopen. Maar de rekwestenstroom kon dr. Stüler niet verwerken, zodat hij tot begin maart 1941 een verder niet genoemde referendaris Kroll hiervoor aanspande en daarna de advocaat dr. Hans Calmeyer, die de hoofdrol in het nu

volgende verhaal zal spelen.

Alvorens hierop door te gaan, herinneren wij eraan, dat uiteraard ook voor Joodse instanties deze zaak heel belangrijk was en zeker werd. Meer dan eens vinden wij aan die kant de z.g. Calmeyer-rekwesten in het materiaal; er bestonden hele handleidingen voor lieden, die zich op dat derde artikel van die noodlottige verordening wilden beroepen. Zeker naarmate het uitspansel donkerder werd, was het nodiger dat men 'tot Ariër geslagen' werd; men gaf de rekwestranten allerlei adviezen nopens de over te leggen documenten, naast het aanmeldingsformulier zelf 'uiteraard de extracten uit de bevolkingsregisters met vermelding van het kerkgenootschap, doopbewijzen, verklaringen van de Gemachtigde voor de Afstammingsbewijzen en Ahneripasse, notariële acten, rechterlijke uitspraken, stambomen, familiepapieren, enz.'. Hetzelfde stuk bevat ook een niet overbodige waarschuwing, die meer in het materiaal voorkomt. Men speelde immers hoog spel: er was nimmer zekerheid omtrent de beschikking over het ingediende verzoek. Evenmin en daar kwam het eigenlijk het meest op aan omtrent de manier, waarop men van de afwijzing kennis kreeg. Niet zelden doordat de overvalwagen verscheen om de hele familie weg te halen. Of doordat men op de Zentralstelle werd ontboden en vandaar al dan niet na de een of andere, eigenlijk formele vraag om bepaalde stukken (die men niet bezat) naar de Schouwburg moest; de familie verscheen daar een paar uur later; weer een paar uur later zat men in Westerbork en soms binnen een week in de gaskamer. En tenslotte: het materiaal bevat een aantal gunstige beslissingen, door Calmeyer getroffen, op grond van veelal zeer veel en met grote moeite bijeengebrachte documenten en met de aantekening, dat de betrokkene inmiddels uit Westerbork al naar het 'Oosten' is 'doorgereisd'; blijkbaar, zou men zeggen op grond van dat 'doorreizen', was de begunstigde ongeduldig geworden. Er waren er, die toch maar meer op onderduiken vertrouwden dan op een rekwest aan dr. Calmeyer. Soms terecht, soms niet natuurlijk. Het wordt tijd, dat wij nader kennismaken met een figuur, die in het lot van althans een paar duizend Joden een beslissende rol heeft gespeeld, welke voor hen tenminste besliste tussen leven en dood.

Dr. Hans Georg Calmeyer (merkwaardig, hoe vaak die naam tot in belangrijke stukken onjuist gespeld wordt: Calrneijer, Callmeyer, Kalmeyer, enz.) was geboren in Osnabrück op 23 juni 1903; hij woonde voor de oorlog aldaar Friedrichstrasse nr. 48. Geen lid van de partij, zelfs wel eens in conflict met de NSDAP. Hij zou gewantrouwd, bespioneerd zijn; het is niet onwaarschijnlijk; in Den Haag werd hij het zeker. Daar bevat het materiaal voldoende bewijzen voor.

Welk beeld nu komt ons uit dit materiaal (en uit mondeling verstrekte inlichtingen) tegemoet? Het gemakkelijkst heeft de historicus het daar, waar eenstemmigheid heerst: nergens betwijfelt men zijn intelligentie, zijn gewiekstheid; vrijwel overal vindt men dit niet superlatieven aangegeven. Het is ook voor de niet-jurist een merkwaardige ervaring, kennis te nemen van de kanttekeningen door Calmeyer gesteld naast het betoog van een hoog aangeschreven Nederlands advocaat; gold het niet een in wezen zo diep treurige aangelegenheid, zij zouden in hun vlijmscherpe ironie een intellectueel genot opleveren, vooral daar, waar hij de verborgen bedoelingen van de tegenstander doorziet "Nachtigall, ich hiir dir laufen". Men is op een tweede punt eveneens eenstemmig: Calmeyer was onomkoopbaar. Op een derde: zonder twijfel wist hij, dat men hem bedotte, maar hij heeft daar niemand voor laten straffen. Op een vierde: hij gaf zich vaak moeite; het materiaal bevat daar vele bewijzen voor; hij telegrafeerde bijvoorbeeld op 6 april 1943 inderdaad aan de burgemeester van Goldap in Oostpruisen of daar tussen 1880 en 1885 een zekere ... (Duits-Joodse naam) gewoond had en van welke godsdienst die geweest

zou zijn. Nergens vonden wij tegengesproken, wel hier en daar bevestigd, dat hij op andere terreinen de Nederlandse zaak gediend heeft; zo heeft hij het percentage van voor de 'arbeidsinzet' opgeroepen ambtenaren van provincie en gemeente met succes gedrukt. Er is unanimitieit ten aanzien van het feit, dat honderden Joden aan hem het leven danken, dat een partijman op zijn plaats een ramp zou zijn geweest, dat hij persoonlijke risico's heeft gelopen.

De lezer zal na kennisneming van dit alles misschien nieuwsgierig ernaar zijn geworden, waarop het nogal bittere vonnis berust, dat mr. Herzberg over deze figuur heeft gevelde. Herzberg, p. 137-40.

Welnu, Calmeyer, aldus mr. Herzberg, 'was geen lid van de Partei. Integendeel. Hij was ook geen tegenstander van de Partei. Integendeel. Hij wilde het tegendeel zijn van alles'.

En elders: 'Hij was niet goed en niet slecht. Maar alle Duitsers joegen op Joden. Hij, Calmeyer, was in de Contramine.'

In het materiaal ontbreekt het niet aan uitspraken, die deze zienswijze steunen. 'Hij ging vaak op soms maniakale wijze tegen de draad in.' 'Hij was humeurig, deed nu eens zus, dan weer zo.' 'Als hij een boze bui had, wees hij de beste gevallen af.' 'Zijn grilligheid leidde tot nodeloze afwijzingen.' 'Uit grilligheid, slecht humeur of machtswellust wees hij af, waar hij gunstig had kunnen beslissen.' 'Je wist nooit, waar je aan toe was; hij zag een Jood op een perron staan, die hem Arisch toeleek en die hij per se wou redden; de man kreeg dank zij ...' (een Joodse vervalser van documenten) 'keurig vervalste papieren en leeft nog.'

Schrijver dezes is, als meer gezegd, geen jurist, niet méér dan historicus. Hij zal uit het materiaal een enkele reactie van Calmeyer op deze uitspraken aanhalen. In een over hem uitgebracht rapport (waarin hij uiteraard niet zelf aan het woord is, maar een ander, de rapporteur, zijn bedoeling samenvat) noemt hij zich 'een typische advocaat, die de neiging heeft een stelling, die hem als vaststaand wordt voorgelegd, te verwerpen en het tegenovergestelde te poneren'. Hij ontkent echter, dat dergelijke, door hem toegegeven reacties hem uiteindelijk in zijn beslissingen hebben beïnvloed. Wel was het hem moeilijk gevallen, om, als een advocaat hem een geval voorlegde met de toevoeging, dat het voor 100% zeker was en niet anders dan in gunstige zin beslist kon worden, niet juist dan te gaan zoeken naar een addertje in het gras. Dit werkte ook omgekeerd: bereidde een advocaat hem voor op een hopeloos geval, dan zocht hij juist naar de mogelijkheid, om het te redden. In een door hemzelf aan dit rapport toegevoegd uitvoerig stuk ontkent Calmeyer die humeurigheid. De kern van zijn verdediging ligt wel in de verwijzing naar zijn hopeloze positie, vergelijkbaar met die van een arts, 'die, op een van elke aanraking met de buitenwereld afgesneden post, voor s000 doodzieken slechts 50 ampullen van een medicijn bezit, waardoor het hem mogelijk is met 50 injecties slechts 50 van 5000 van een zekere dood te redden'. Hij beschouwde zijn hele activiteit als een soort 'Donquichotterie', nl. dat hij, als een kleine 'wetenschappelijke Hilfsarbeiter', zich tegen de stroom zou keren, die van Duitsland 'zonder enig merkbaar protest van de Duitse wetenschap of de Duitse juristen' (maar al te waar, J. P.), als een golf van vervolging zich voortbewoog tegen de west-europese Joden. Het groeide hem kwantitatief boven het hoofd; hij kon onmogelijk allemaal redden en moest offeren om althans een aantal te redden. De buitenechtelijke verwekkers van Joden werden een mode, waar hij zich niet meer tegen opgewassen voelde; liet hij teveel ontsnappen, dan zou de hele zaak ingestort zijn en dan waren allen, ook de tot dat tijdstip geredde Joden verloren. De druk, waaraan de hem bestormende advocaten hem blootstelden, begrijpelijkerwijs overigens (deze beide woorden van ons, J. P.), was soms ondraaglijk; ieder wilde juist. zijn cliënten redden enzovoorts, enzovoorts. En dan spreken wij maar niet eens van de aandrang, door

sommige aanvragers zelf op hem uitgeoefend. Er is een enkel stuk bewaard gebleven, behelzende de hartstochtelijke smeekbede van een moeder voor haar zoon ('een oude, zieke, bijna blinde, doodarme, eenzame moeder voor haar volkomen onschuldig, edel kind') die wanhopig wacht op een door haar aangevraagd portret, die eraan herinnert, dat 'U toch ook een moeder gehad hebt en mijn eindeloos, verschrikkelijk ongeluk moet begrijpen'. Een ander stuk pakt Calmeyer weer op een volkomen andere manier aan; de rekwestrant, blijkbaar een moedig (of moet men zeggen doldriest, of misschien alleen maar verstandig?) man, schrijft hem in heftige termen, dat hij tegen een onjuiste beslissing (in de brief dit in hoofdletters getikt) met heel zijn ziel protesteert.

De copie van Calmeyer's antwoord hierop is nog over; misschien mag men achteraf alleen maar vaststellen, dat hij deze aanklager, een Jood n.b., nog geantwoord heeft, zij het ook afwijzend — en hem niet bij de politie aangegeven.

De historicus had de plicht, één althans controleerbaar argument ten gunste van Calmeyer in het materiaal te controleren. Heeft zijn werk inderdaad gevaar gelopen door een toch nog te grote mate van toegevendheid van zijn kant? M a w mag men aannemen, dat Calmeyer inderdaad onder de dreiging heeft gewerkt, dat men hem dit werk — en dan ongetwijfeld ten nadele van de Joden — uit handen zou nemen?

Voor deze historicus bestaat daaromtrent geen twijfel.

Calmeyer werkte nimmer ongecontroleerd. Hierbij is niet alleen gedacht aan het normale ambtelijke toezicht, maar ook aan verschillende instanties, die, waardoor of waarom ook, zijn activiteit in het oog hielden, ja, hem aanbrachten. Reeds uit 1941, dus nog een hele tijd voor de. aanvang der deportatie, heeft het materiaal daar interessante stukken over. Er komt op 23 oktober van dat jaar een klacht bij Rauter binnen, van de Centrale Dienst voor Sibbekunde (onder het departement van Van Dam), ondertekend door L. ten Cate, SS-Unterscharführer, dat de 160 000 aanmeldingsformulieren bij de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, 'ganz offen ohne jeder Aufsicht' opgeborgen zijn; het personeel van de Rijksinspectie, een 120 man, 'die keine Veranlassung geben, dass sie nicht Judenfeindlich sein sollten, hat Zugang zu diesen Formularen'. Ze (die formulieren) kunnen zelfs gemakkelijk verdwijnen. Unerlart ist es aber, dass seit dem 20. Oktober jetzt wlg. 20 Volljuden beschäftigt sind, ohne der geringsten Bewachung oder Aufsicht, diese Formulare zu verkarten für die Juden-Rat". Men moet er niet aan denken: Wenn Formulare aus diesem Register verschwinden, ist der betreffende Jude nicht mehr erwischtbar.'

De hevig verontruste, Unterscharführer meent, dat het empfohlen' zou zijn, het hele register bij zijn dienst onder te brengen, die over 'politisch-betraubares' personeel beschikt.

Hiernaast heeft Rauter niet alleen stevig gestreept, maar tevens gezet: KYnnen wir nicht das ganze Judenmaterial übernehmen?' In het vervolg op deze zaak heet het, dat Calmeyer deze Ten Cate als 'Heissporn' beschouwt, Ver noch an der Kinderkrankheit leide, gegen alles und jedes zu schiessen'; ook Standartenführer dr. Kurt Mayer (Direktor des Reichssippenamtes) äusserte mir gegenüber, man müsse ten Cate zu mindest anfangs die Flügel beschneiden.'

Echter maakte Rauter met Wimmer de afspraak, dat Calmeyer op 6 november maar eens bij hem moest komen; verder verzocht hij Wimmer, het toezicht op het Judenregister op zijn minst voor een deel toe te vertrouwen aan de Sicherheitspolizei, 'da das Judenregister das Rückgrat für die Auswanderungssache ist'. Op die 6de gaf Calmeyer inderdaad aan Rauter, Harster, Zöpf en Rajakowitsch een blijkbaar uitvoerige uiteenzetting omtrent zijn werkzaamheden; in elk geval, heet het, zou voor elke beslissing ten aanzien van het tegenbewijs tegen het wettelijke vermoeden de Sicherheitspolizei gekend worden. Het is

tekenend voor de situatie dat Rajakowitsch kort daarna meende, hem over een bepaald geval de les te moeten lezen. Calmeyer had op 12 september 1941 een Duits-Joodse advocaat in Apeldoorn een vrij neutrale, maar zeker niet onvriendelijke brief geschreven in antwoord op diens rekwest; hij had weliswaar ('zwar') dit verzoekschrift moeten afwijzen, maar had blijkens de verstrekte bijlagen in elk geval kennis ervan genomen, dat de rekwestrant in de eerste wereldoorlog als Duits soldaat had voldaan ('sich bewahre') en in het bezit was van de 'Ehrenurkunde Einsatz für Deutschland'. Een copie van deze brief was door Aus der anten aan Rajakowitsch toegezonden, die Calmeyer over solche Schreiben' de les las. Welnu: 'Dr. Calmeyer wollte sich nicht ganz aberzeugen lassen. Ich habe aber den Eindruck, dass die gemachten Vorstellungen ihre Nachwirkung haben werden.' Aldus Rajakowitsch terug aan Aus der Fiinten.

Hier kon Calmeyer nog op zijn stuk blijven staan. Maar wat moest hij aanvangen met gevallen, aan hem voorgelegd, waar de vervalsingen reddeloos dik bovenop lagen? Kon hij dan ontkomen aan de constatering van zulk een in het oog lopend feit ('plumper Schwindel ...Sofort abzulehnen ...Nichts ist glaubhaft.')? En kan men iets stellen tegenover zijn betoog, dat hij door de afwijzing van dergelijke 'reddeloze' gevallen zijn positie handhaafde ten bate van minder reddelozen?

Voor al na de aanvang der deportaties kreeg Calmeyer een groot aantal lastige gevallen te verwerken, zodat Seyss-Inquart de termijn van aanmelding principieel op december 1942 afsloot. Wie nu nog twijfelde aan zijn afstamming was te laat; alleen dan zou een nieuw onderzoek plaats vinden, wanneer een Duitse instantie dat aanhangig maakte of wanneer een zodanige instantie — of, let wel: das Publikunt' (vertaal: deze of gene aanbrenger) — beweerde, dat iemand zich op onjuiste manier, dus als te weinig Joods, had aangemeld. Ook moet men, meer dan tot dan geschiedt, 'die Mitarbeit ten Gates' inschakelen.

Er dreigde Calmeyer echter nog een ander gevaar.

De ge-Ariseerde Jood, de Jood, die geen Jood gebleken was, had immers recht op het terugvorderen van datgene wat hij krachtens de verordeningen allemaal bij Lippmann Rosenthal had moeten storten. Het is maar menselijk, dat men dat daar ongaarne zag en in het materiaal bevinden zich hieromtrent een paar belangwekkende stukken. Een ervan, van 27 juli 1943, behandelt het geval van een zeer hooggeplaatste Jood, nog wel ex-lid van de Joodse Raad, met een Joodse vrouw gehuwd. Het is een 'sonderbarer Pal!': de man wil thans zijn vermogen, kunsten andere voorwerpen terug, zijnde nu Ariër, terwijl zijn Joodse echtgenote de overdracht van haar vermogen verlangt op hun beider nu half-Joods geworden dochter. 'Selbstverständlich' neemt Lippmann aan, dat deze zaak nauwkeurig is onderzocht, 'nur wundern wir uns mi hlichsten Masse daraber, dass .' (de naam), 'der bis auf den heutigen Tag eine fahrende Rolle in der hiesigen Judenschaft spiek und sehr wahrscheinlich auch der jadischnen Religionsgemeinschaft angeheirt, nun plötzlich seine Arierschaft entdeckt.'

Lippmann begrijpt het niet en verzucht weemoedig: stamde hij nu maar in elk geval van één Joodse ouder af, dan was hij, met een Jodin gehuwd, toSch vol-Jood; helaas: alles is in orde, zelfs een bloedonderzoek van prof. Weinert in Kiel!

In dezelfde brief een soortgelijke klacht over een Joodse dame, met een Jood getrouwd. Hier heeft prof. Ariëns Kappers zich uitgesproken voor de kentekenen 'der nordischen Rasse'; het zal allemaal wel zo wezen; jedenfalls macht die . .' (naam) uns einen jüdischen Eindruck'. En nu vraagt Lippmann wat er nu allemaal gebeuren moet omdat de belanghebbenden 'alle miiglichen Schritte und Schliche' zullen ondernemen om Itun ingeleverde waarden terug te krijgen.

Lippmann raadt daarom 'grösste Zurackhaltung' aan en citeert een Amsterdamse notaris die ironisch gevraagd had, of men wel wist, dat vele Joden in de laatste tijd hun afstamming veranderd hadden? Een vergelijkbaar smartelijk geval heeft betrekking op een Amsterdamse specialist, met een Jodin gehuwd, die bij Lippmann verklaarde, dat hij niet alleen een Arische moeder bezat, maar ook (en dat was het geheim geweest) een Arische vader natuurlijk, die in ... 1898 was overleden. Uitsluitend op een verklaring onder ede (Lippmann onderstreept deze woorden) van deze nog levende moeder was de man Arisch verklaard: niet eens een bloedonderzoek had plaats gevonden. En: Ausserlich macht dr...(de naam) 'einen durchaus jadischn Eindruck'. Het zal niet vaak voorkomen, dat de schrijver van dit boek het volkomen eens is met Lippmann, maar in dit geval — het betreft een zijner vrienden — moet hij deze aandoenlijke uitspraak als gegrond erkennen.

Geen wonder, dat de twijfel aan Calmeyer in het Duitse kamp toenam. In een stuk van 27 mei 1943 heet het al, dat de lijst der 'Calmeyerjuden' 'onvoorwaardelijk' nog eens opnieuw moest worden bekeken, aangezien 'ausgerechnet ein Teil dieser Calmeyerjuden einen derartig hervorstechend galizischen Typ darstellten', dat de verdenking bevestigd wordt, dat ze de hele zaak maar hebben aanhangig gemaakt om nog een tijd vrij te blijven van de arbeidsinzet. Dit is nog geen aanval op Calmeyer zelf, uiteraard wel een druk op hem. Het gestook van de hiervoor genoemde Ten Cate hield niet op; op 19 mei 1943 schreef hij nog aan Wimmer over 'wantoestanden bij de Sibbekunde', er op aandringend alles onder zijn leiding te brengen. Een 'streng vertrouwlijk' stuk uit het voorjaar van 1944 uit al duidelijker verdenkingen tegen Calmeyer en er is tevens een bevel van het RSHA tot 'Oberprüfung' van de reeds getroffen beslissingen; helaas is de verwoesting van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters op 11 april 1944 door geallieerde vliegers een ernstige belemmering. Een stuk van 5 juli 1944 van Schdngarth spreekt echter nog van de noodzaak van de 'Ent/ani/mg zahlreicher Volljuden, die es durch verschiedenartige Manipulationen erreicht haben, hen te noch als Arier oder Mischlinge in den Niederlanden zu geiten' en verder van een 'ausgedehnter Abstammungsschwindel', op grond waar van nog een paar duizend personen 'als unerkannte inden in den Niederlanden herumlaufen'. In een document van 14 augustus 1944 hanteert Z5pf ook de uitspraak van 'vermutlich zahlreicher Fälsche von Abstammungsschwindel' en stelt een commissie samen van drie personen, waar-, onder Ten Cate, die 'voeling moet houden' met Calmeyer, waar da nuttig schijnt. Wij zullen nog nader zien, waardoor van deze zaak niets is terechtgekomen.

Het lijkt geen twijfel, dat Calmeyer onder de voortdurende dreiging geleefd heeft van een mogelijke ontmaskering, hetgeen hem niet alleen behoedzamer gemaakt heeft, maar bovendien tot een houding aan-. leiding kon geven, die de andere partij grillig of humeurig kon toeschijnen. Het was natuurlijk afschuwelijk voor de helpers, die niet zelden met groot risico en moeite de beter lijkende (meer waren de meeste niet) bewijzen geleverd hadden, dat Calmeyer hun cliënt af-. wees; mag men veronderstellen, dat het toch wel een even heerlijke verrassing moet geïk hebben wanneer hij een schijnbaar slechter geval niettemin wel accepteerde? Als reeds gezegd: redden kon hij slechts een deel; de geschiedschrijver zou er haast toe komen in Calmeyer's onberekenbaarheid (indien dat woord op zijn plaats is) een positieve factor te erkennen: hier was het dan in elk geval iets meer een loterij dan bij de Joodse Raad, waar men de 'besten' trachtte te redden op grond van maatstaven, door die besten zelf opgesteld.

Onder Calmeyer stond een heel bureau, waarvan mr. Herzberg een niet-van ironie

ontblote schildering geeft. Om te beginnen zijn eigenlijke medewerkers, onder wie een enkele, van wie deze schrijver maar niet verder heeft nagegaan of de Nederlandse Justitie hem ook beloond heeft voor de fanatieke ijver, waarmee hij aan de ondergang der Joden meewerkte. Liever maakt hij melding van de principiële anti-Nazi, dr. Wander, die later door zijn landgenoten is doodgeschoten. Wander verdient zeker in dit werk met ere vermeld te worden, omdat hij, naar ons is medegedeeld, de moed had, Joden, wier rekwest afgewezen was, een sein tot onderduiken te geven en ook in andere opzichten aan de Nederlandse kant stond. Ook de ambtenaar Miessen wordt hier en daar geprezen: 'Een geprononceerd Joodse dame, die hem in wanhoop kwam bezoeken, ontving hij met de woorden: 'Wat komt u hier doen? Het is toch zonder meer duidelijk, dat U geen Jodin bent!' En hij hielp haar.'

Het kantoorpersoneel was nogal gevarieerd: 'Er zat', aldus mr. Herzberg, 'een illegale secretaresse, die met de Joden meewerkte waar zij kon, en er zaten een paar anderen, die dat ook wel deden als ze daar zin in hadden. Maar wanneer zij daar zin in hadden, was altijd onzeker. Vermoedelijk hing dat af van datgene, wat zij de vorige avond beleefd hadden.' Van afhangen gesproken: daar hing dan ook soms het lot van een of meer Joden van af.

Er is echter nog één pittoreske figuur te noemen, die van de Antropoloog prof. E. H. Weinert uit Kiel, die de wetenschappelijke rapporten beoordeelde en ze ook opstelde; 'hij was omkoopbaar en daardoor niet gevaarlijk'; volgens zijn ambtgenoot De Froe vroeg deze wetenschapsbeoefenaar tot f 1.000 toe voor een rapport. Volgens anderen deed hij alles voor koffie; mr. Herzberg noemt hem een morfinist, die niet aan morfine komen kon. Een pikante bijzonderheid is, dat deze geleerde na de oorlog zijn best heet te hebben gedaan om in Nederland aan de slag te komen. Schrijver dezes kan zich kwalijk voorstellen, dat hij bij dat verzoek copieën heeft overlegd van de door hem over zijn werk gevoerde correspondentie, met gegevens over door hem bedongen honoraria en de toevoeging (wij citeren nu een van zijn brieven uit de oorlog) dat hem in dit werk niet de hogere 'Verdienstmöglichkeit' aantrekt, maar 'dass man in anderen Landern andere Verhältnisse und Personen kennenlernt, sich selber neue Kenntnisse erwirbt und dadurch der Forschung selbst weiterhilft'. Men denke echter niet, dat Calmeyer op deze onbaatzuchtige alléén aangewezen was; wij beschikken over een hele lijst van deskundigen voor de levering van 'erbbiologischen Abstammungsgutachten', afkomstig uit het 'Allgemeines Sachblatt für Sippenforscher' (6de jaargang, 25 mei 1942, nr. 5).

Er waren buiten de reeds genoemde Centrale Dienst voor Sibbekunde nog andere hulpvaardigen. Daar was de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, onder de bezielende leiding van de al meer genoemde heer Lentz die veel en velerlei diensten leverde. Zo is er van maart 1942 een interessante 'Lijst van geslachtsnamen van personen van Joodse afkomst' bewaard, lopend van Aa tot Zijttenfeld, naar een vluchtige schatting xi 000 á 12 000 namen; deze lijsten vonden bij verschillende Duitsers belangstelling; Rauter bestelde er twintig exemplaren van. Verder bezitten wij een aantal exemplaren van de voor en na door deze Rijksinspectie gedrukte 'Zurückstellungslisten' met de namen van Joden, wier afstamming nog in onderzoek was; het is waarlijk niet als verwijt aan de heer Lentz bedoeld, wanneer wij opmerken, reeds bij vluchtig doorzien op een enkele fout te zijn gestoten (bijv. dezelfde persoon op twee plaatsen met verschillend gespelde naam). Dit brengt ons op de vraag naar de cijfers. Wij bezitten dus enige Zurückstellungslisten, samengesteld door de volvljichtige Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, met aanvullingen, keurig gedrukte boekjes. Wij beschikken verder over interim-rapporten, die echter niet het gehele verloop dekken. Wij kiezen het rapport van 20 maart 1943 omdat

dat het meest gedetailleerd is. Daarin heet het dat 2197 gevallen in behandeling waren genomen. Hiervan waren tot dat tijdstip toe 1362 beslist en wel in die geest dat 25 % vol-Joden bleven, 50% tot G I werden verklaard en 25% tot G II en Ariërs. Calmeyer had dus één op de vier aanvragers afgewezen. Er waren nog 835 gevallen over. Hiervan in Westerbork 196 personen, in Vught 31, in de noordelijke, zuidelijke en oostelijke provincies 220, in Amsterdam en de westelijke provincies 388. Het rapport zegt, dat die 835 restgevallen waarschijnlijk nog maanden in beslag zullen nemen. Curieus is wat dan volgt: een wegvoering van deze personen naar 'die Judenlager' lijkt ondoelmatig, omdat bij inwilliging van hun rekwest het teruggeven van woninginrichting en vermogen grote moeilijkheden met zich meebrengt. Het blijkt doelmatiger, zulke personen te laten in hun woon.

plaats of bij ontruiming van hun provincie naar Amsterdam te laten verhuizen. De historicus leest dit en vraagt zich af: wat kan bedoeld zijn met dit advies? Wie heeft het gegeven? Calmeyer e En heeft hij bedoeld, de aanvragers een grotere kans te laten, onder te duiken? Men zou het gaarne veronderstellen.

Langs verschillende wegen poogde Calmeyer zich een beeld te vormen van de afstamming, die de rekwestrant opgaf, althans, hij leek dat te pogen. Hierbij kwam spoedig de behoefte op om behalve de in hoofdzaak genealogische gegevens ook het erfbiologische onderzoek in te schakelen. Men mag aannemen, dat met de uitbreiding van de wetenschappelijke grondslagen zich de mogelijkheden tot vervalsingen vermeerderden. De Antropoloog De Froe veronderstelde bij navraag, dat hij in 1942 begonnen was met een Joodse vrouw, met een niet-Jood gehuwd, die zich als eerste tot prof. Ariëns Kappers had gewend, die als niet-Antropoloog weer een beroep op De Froe deed. Deze laatste maakte de rapporten en Ariëns Kappers, die de betrokkenen ook nakeek, tekende mee. De Froe verzamelde omtrent de rekwestrant een steeds groter aantal gegevens: 'Ik heb het zo gedaan dat ik zowel het gemiddelde Joodse type als het gemiddelde Nederlandse type heb genomen'. Hij verzamelde zoveel mogelijk gegevens, die tegen het Joodse en voor het Nederlandse type pleitten. De Froe had het er erg druk mee, vooral toen het ging nijpen: soms 20 á 30 mensen per dag. Zijn afstammingsrapporten bevatten in het algemeen waarheid, vaak de waarheid, al overdreef hij hier en daar wat en werkte hij het een en ander weg. Bij de Portugese Joden komen wij hierop terug.

In Herzberg's boek vindt de lezer krap bijgezet een samenvatting van de enorme, vooral ook genealogische zwendel, die achter deze gevel van waarheid schuilging, al is dat laatste woord nauwelijks te handhaven. De historicus zou zich willen afvragen hoe het mogelijk is, dat men zich nog zo vaak het bedotten, maar misschien is het stellen van deze vraag al onjuist. Een nationale kleinindustrie van vervalsingen kwam op. Met foto's, medische verklaringen terzake van bloedgroepen enzovoorts. De Joden bleven zelf niet achter; nog nimmer verrichtten zoveel hunner archiefwerk als in de tijd, waarin het opscharrelen van een doop- of trouwbewijs het verschil kon betekenen tussen leven en...iets anders. Het Amsterdamse gemeente-archief bleef voor hen open, omdat de archivaris 'geen bepaling bekend geworden (was) die (hem) zou dwingen, hun dit archiefwettig recht te onzeggen'; de toenmalige burgemeester Vorne stond achter hem, hoewel 'zekere bezoekers' bedreigingen uitten en een politiefunctionaris 'welwillend waarschuwde'; teneinde 'scènes te voorkomen', wees hij de Joden een afzonderlijk werkvertrek aan, door hen dadelijk 'de sterrenwacht' gedoopt.

Citeren wij nog even verder uit het Nederlands Archievenblad:

'Een vrij groot aantal vervalsingen van nagenoeg onherkenbare aard is, buiten toedoen der ambtenaren, in de doopen ondertrouwregisters gepleegd, waardoor menige documentaire transfusie van Arisch bloed in semietische aderen is tot stand gebracht. De heer Ten Cate is daarvan op het spoor gekomen en heeft de zaak in handen der Nederlandse politie gegeven, die eerst met scherpzinnige acribie heeft vastgesteld, dat de vervalsingen niet vóór 1889 konden zijn gepleegd, en vervolgens een zo grondig onderzoek naar de mogelijke misdadigers sinds dat jaar heeft op touw gezet, dat zij bij de bevrijding daarmede nog niet klaar is gekomen.'

Het Rode Kruis werkte mee door een blanco-kaart te geven voor het invullen van een gefantaseerde bloedtransfusie; op aandrang gaf dit Rode Kruis een verklaring af, dat die kaart zich in zijn archiefbevond. 'Oude minnebrieven werden gefabriceerd op papier, dat 50 of 60 jaar oud was, en ergens bij een papierhandelaar was gevonden. Inkt, die naar uiterlijk en eigenschappen tientallen jaren oud was, werd chemisch samengesteld. Vooral in stempels, altijd al een zwak, heet het, van de Duitse ambtenaar, was men vindingrijk; consulaatbrieven met vreemde postzegels met nagemaakte stempels werden bezorgd', bericht Herzberg, 'door als postambtenaar verklede illegalen.' Een medewerker van De Froe fabriceerde hele correspondenties met Duitse genealogen. Voor Protestantse doopbewijzen had men 15 soorten Christelijke gemeenten, maar een van de mooiste stempels was het z.g. synodestempel, volkomen vals, dat volstrekt nergens op berustte. Enkele Duitse autoriteiten verlangden echter bovenal dit synodestempel.

'Onze befaamde politiedeskundige Van Ledden Hulsebosch maakte oude doopbewijzen, waarvoor de Duitse instanties weer bij hem kwamen om een verklaring van echtheid. Hij gaf deze verklaring, want, zo redeneerde hij, als hij ze eigenhandig vervaardigd had, waren ze toch echt.' Den Vaderland getrouwe, p. 146-47.

Men smokkelde allerlei acten in oude gemeente-archieven binnen en 'vond' ze daar weer. De palaeografie, maar dan in de letterlijke betekenis van het schrijven van oorkonden, kwam tot bloei.

Men kan deze dingen nu allemaal verhalen. Het is nauwelijks mogelijk, zich in de toenmalige werkelijkheid te verplaatsen. In de antropoloog bijvoorbeeld, die werkelijk geen enkel argument kan bedenken dat voor de valse afstamming pleit, zo onder meer bij de man die met vier zusters komt, alle vijf even Joods er uitzien en die per se wil, dat het allemaal onechte kinderen zijn, half Joods en onwettig, uit een regulair huwelijk. Er was uiteraard een grote vraag naar vaders, natuurlijke, 'Arische' dan.

'Dezen moesten zich in die kwaliteit volkomen inleven; er waren er, die van hun z.g. dochter of zoon de portretten op de schoorsteen hadden staan en zich gehecht hadden aan het nieuwe kind. In de hoogste kringen in Nederland bleken zeden te hebben geheerst, niet ongelijk aan die van Sodom en Gomorra, of die van het laat-Romeinse Rijk; het was al overspeligheid, wat de klok sloeg. Het bleek prof. De Froe dikwijls, dat het kind inderdaad meer leek op de onwettige dan op de wettige vader.' 'Ik had een stuk of twintig dingen waardoor de wettige vader en het kind niet op elkaar leken en ik had altijd een stuk of twintig dingen, waardoor het kind op de onwettige vader leek. Ik heb werkelijk weinig of niet gelogen.' En voor de Enquêtecommissie: 'Er zijn altijd dingen, waarin de mensen op elkaar lijken, soms zelf treffend. Je zou soms haast in je rapporten gaan geloven'. Enquettcommissie, dl. VII C, p. 343.

Het kon wel eens erg lastig worden door de houding van de betrokkenen. Een Jood, die een valse afstamming wilde geleverd hebben, ging onverrichter zake weg, omdat hij vreesde zich belachelijk te maken. Een jongen, eerst terechtgekomen bij een Joodse advocaat, die De Froe bijstond, was zo de kluts kwijt, dat hij deze laatste voor een SS-er hield en niet spreken wou. Een keer bezocht een provocateur De Froe; hij wilde van zijn

ster af en vroeg naar het middel daartoe. Hij ging ongeholpen weg. In het materiaal vindt men melding gemaakt van de wakkere houding van een aantal juristen; men komt met alleen lof steeds de namen tegen van de advocaten Nijgh in Den Haag, Kotting en Van Proosdij in Amsterdam.

Wat deze laatste als slechts 21-jarig jongmens dorst uit te halen is welhaast onbegrijpelijk, zowel in Den Haag als in Westerbork. Het was een voorrecht voor de schrijver, bij deze jurist uitvoerig te kunnen informeren naar allerlei details. Ook de rechterlijke macht in zijn geheel werkte mede: 'Procedures tegen kerkgenootschappen werden gevoerd, waarbij op zichzelf overbodige getuigenverhoren werden ingelast, met verklaringen over overspelige verhoudingen, waarvan iedereen, advocaten, rechters en griffiers, wisten dat ze meinedig waren'. Geen wonder, dat de zonderlingste legenden zich vormden om dit werk. Wanneer de Joden bij De Froe 'honderd haalden', dan waren zij gered, bleven zij 'onder de honderd', dan lukte het niet. De Froe zelf heeft nooit geweten wat 'honderd' was, maar wel geeft zulk een bijzonderheid enige indruk van de onwezenlijke sfeer waarin dit alles speelde.

Het werd nog gecompliceerder dus gemakkelijker door een gelukkig toeval. Tijdens een vakantie van Calmeyer legde men dr. Wander een netelige vraag voor. Wij zagen, dat als vol-Joods ohne weiteres de grootouder gold die lid was geweest van de Joodse kerkelijke gemeente. Was dit een weerlegbaar of een onweerlegbaar rechtsvermoeden. In Duitsland het laatste Wander besliste: in Nederland het eerste. Tegenbewijs was toegelaten. Was dus zo'n grootouder lid geweest van de Joodse gemeente, dan diende men slechts te bewijzen, dat hijzelf weer kind of kleinkind van een 'Ariër' was, dan was hij geen vol-Jood geweest en stamde de Jood niet van vier vol-Joodse grootouders af. 'En Wander nam aan, dat hij, die drie Arische betovergrootouders had en dus 3/16 Arisch was, niet kon gelden als Jood. Zulk een beslissing betekende redding van een familie van bijvoorbeeld zes of tien personen.'

Bij strikte toepassing van de gegeven voorschriften zou men zelfs genealogische verrassingen van dit soort kunnen beleven (J. Joods; A. Arisch):

JA	AA	JA	AA	JA	AA	JA	AA
J	A	J	A	J	A	J	A
	A		A		A		A
		J			J		
			A				

Geen wonder dat Calmeyer soms klaagde, dat hij er óók niet uitkwam. Want het systeem werkte niet alleen van achteren naar voren, maar ook van voren naar achteren: een-en-dezelfde vrouw is ten opzichte van haar kinderen Arisch, van haar kleinkinderen vol-Joods, van haar achterkleinkinderen weer Arisch. De betrokken dame was immers inderdaad van 'ras' honderd procent niet-Joods, maar was, zoals helemaal niet zo zeldzaam, volgens de Joodse ritus met een Jood gehuwd en gold dus 'terecht' als Joods, althans naar de bepalingen van de verordening. D.w.z. zij gold alleen in haar 'qualiteit' van grootmoeder als vol-Joods. E. Morpurgo, Dieci contra uno (Milaan, 1946), p. 119.

Wat dit geval al heel fraai maakt, is dat haar achterkleinzoon actief NSB-er was, en zich niet hoefde te melden, terwijl hij n.b. toch de zoon van een kwartJood was. Alweer liet Calmeyer hier een zinnetje op volgen, dat even de aandacht verdient: 'Die Öffentlichkeit vermutet eine Ausnahme bei dein Sohn wegen seiner Parteizugehörigkeit. Het kan immers, dat Calmeyer hiermee heeft willen opstoken tot het voorschrift, dat NSB-ers van Joodsen bloede, ongeacht hun sympathie voor de bezetter, zich toch maar moesten melden — tot hun verdriet natuurlijk. Misschien echter zoeken wij er teveel in. Er zijn vele van zulke gevallen, waartegen dat van een 'Vollarierin' nog gemakkelijk is, die zich

als weduwe als lid van een Joodse gemeente alléén zou hebben opgegeven, om zodoende steun te krijgen voor de studie van een zoon. Of dat van de kleinzoon van een vol-Arisch Duits grootouderpaar van vaderskant, dat in 1866 om te kunnen erven van een Joods echtpaar tot het Jodendom n overgegaan was. Hun beider zoon, hoewel qua ras rein-Arisch, bleef 'inosarisch' en huwde met een Rooms-Katholieke rein-Arische, doch naar Joodse ritus. Resultaat een rekwestrant, die naar ras vol-Arisch, maar besneden was. Hij gaf niets om zijn godsdienst en huwde in München een Jodin. Hun beider zoon wil zich vrijwillig opgeven bij het 'Flakregiment Hermann Goering'. Calmeyer schrijft: 'Diese Haufung Jüdischen Einflusses, wenn auch nicht Jüdischen Blutes, ist bemerkenswerte (men proeve zo'n zinnetje even op de tong). Is die zoon nu 'ghettoreif?' vraagt hij. Het best lijkt hem, een buitengewóón streng onderzoek in te stellen; rechtvaardigt het uiterlijk van rekwestrant niet 'den Verdacht Jüdischen Blutes', dan is er misschien iets te beginnen met de 'plechtige verklaring'.

Deze plechtige verklaring mankeert gelukkig ook niet in het materiaal. Een enkel voorbeeld ervan willen wij de lezer niet onthouden, onder de ene voorwaarde echter, dat deze lezer even meespeelt, dus zich in de situatie verplaatst en in het bijzonder de vragen erbij bedenkt, waarop vele in dit stuk voorkomende verklaringen het antwoord vormen. De namen, hieronder gebezigd, vervangen die in het bewaard gebleven stuk, maar zijn er aan aangepast; het geheel dateert uit de herfst van 1941. Het is een verklaring van de referendaris Bevolkingsregister en Verkiezingen in Amsterdam:

'Heden, . . .' (datum), 'heeft Johanna Maria Nanninga, oud 80 jaren, weduwe van Juda Polak en wonende alhier, . . . (adres),' mij verklaard als volgt:

'Ja, ziet u, Juda Polak was dan eigenlijk mijn tweede man; hij is verleden jaar zomer overleden; hij was een beste man, waarmee ik 43 jaar ben getrouwd geweest. Muller, noem ik dan altijd mijn eerste man, die de vader van mijn kinderen was; daar ben ik niet mee getrouwd geweest. Hij zei wel, dat hij ouder was, maar dat is niet zo, want hij was zowat van mijn leeftijd; hij kwam van buiten en zijn kantoor was bij de Munt, hier. Van hem heb ik vier kinderen gehad, twee zoons en twee dochters. Ik weet niet anders als dat hij Wilhelmus Adrianus Muller heette en dat hij Rooms was, net als ik, hoewel ik er nooit aan gedaan heb. 's Nachts was hij nooit bij me, want hij moest altijd naar zijn oude moeder toe, buiten, wáár, weet ik niet. Na mijn vierde kind heb ik hem in eens niet meer gezien. Er is nog wel eens een kruier bij mij gekomen om geld van hem te brengen, maar hij is overleden zo ik hoorde van zijn vrienden na een operatie, ik geloof een breuk. En mijnheer, ik verhuurde toen kamers, maar had er wel genoeg van, maar een goede boel in huis en toen ben ik getrouwd met Polak, dat was zo gezegd, een Paleiscaf  -vriend van mijn eerste man, en ik was blij, dat mijn kinderen ook een vader kregen, want hij heeft al de kinderen erkend en ze hebben zijn naam gekregen.'

Aan deze plechtige verklaring heeft een kleindochter van de betrokkene, mej. C. B. Polak, een harerzijds toegevoegd, waarin zij mededeelt, dat 'haar geen andere omstandigheden, dan de reeds naar voren gebrachte, bekend zijn, waaruit zou kunnen blijken, dat zij afstamt van   n of meer grootouders, welke als naar ras vol-Joods is (zijn) te beschouwen, enzovoorts'; indien haar echter zodanige omstandigheden bekend werden, zou zij daarvan onmiddellijk mededeling doen aan de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken. De Amsterdamse ambtenaar, die deze verklaringen in drievoud naar dit departement zond, voegde hieraan toe, dat zij 'naar mijn persoonlijke indruk mij niet ongeloofwaardig voorkomen', terwijl 'naar het uiterlijk van mej. Polak verdenking van Joodse afstamming niet gesteld kan worden'.

Er werden ook andere verklaringen voor deze ambtenaar afgelegd; in de hieronder

volgende zijn niet alleen de namen, maar tevens enkele volstrekt onbetekenende bijzonderheden veranderd, opdat ook bier herkenning buitengesloten blijft. Hier dus de plechtige verklaring van de echtgenote van de betrokkene:

'Ik heb een heel goed huwelijk gehad, doch de vrienden van mijn man hebben mij destijds ervoor gewaarschuwd, mijn man was, wat men noemt, polygaam aangelegd; en ook in onze verlovingstijd heeft hij daarvan nog wel blijk gegeven. Ons huwelijk ging goed, tot wij in Leiden waren, we waren toen een kleine tien jaar gehuwd, er waren wel dingen waar ik over heen moest kijken. Zo was ik jaloers geworden op een vriendin van ons, die ik op de tennisbaan had leren kennen. U begrijpt misschien, een vrouw kan in zo'n toestand een zeker minderwaardigheidscomplex krijgen. Ik kan het beter in het Duits zeggen en zou dan zeggen: Selbsterhaltungstrieb. We waren sportieve mensen, deden aan tennissen en op het tennisveld heb ik de heer Staveren leren kennen. Ofschoon hij geen huisvriend is geworden, is het in een korte tijdsruimte van enkele weken gebeurd (in wat men zou kunnen zeggen: een bevlieging) dat hij mij twee keer heeft kunnen bezoeken. Het was in de tijd, dat ik, door de handelwijze van mijn man, geen omgang met hem had, niet in evenwicht was en daardoor toegankelijk was voor dingen, die ik anders niet zou gedaan hebben.

Deze Staveren, een Hollandse Arische expediteur uit Leiden, is de natuurlijke vader van mijn dochter Maria Dorothea Gesina Cohen. Deze Staveren is overleden in 1936 te Leiden, zijn vrouw is verleden zomer overleden. Na haar dood, hebben wij deze aangelegenheid slechts kunnen verklaren en regelen; in het belang van mijn dochter moest nu de waarheid naar voren komen. Wij, mijn man en ik, hebben ons uitgesproken, dat was al toen ik kort zwanger was, en mijn man heeft het aanvaard. Ons huwelijk is vrij goed gebleven en wij dragen zo goed mogelijk onze gemeenschappelijke zorgen en hebben ons beter kunnen inleven in de tekortkomingen, die wij allemaal hebben.'

Ook hier legde de in dit stuk genoemde dochter een eveneens plechtige verklaring af; analoog aan die van de kleindochter in het voorafgaande geval. Ook hier noemde de betrokken ambtenaar de verklaringen 'volkomen geloofwaardig', al meende hij 'omtrent uiterlijk van betrokkene', dat 'een schijn van Joodse afkomst niet geloofchend (kon) worden'. Allicht, zal de lezer denken; dat leek van die ambtenaar oprecht, maar aangezien de overspelige moeder Jodin was en haar dochter minstens half-Joods, was zulk een 'schijn' nog maar het minimum. Van 'betrokkene' staat er trouwens; wie van beiden dat was, mocht Calmeyer uitzoeken...Het pikante is, dat om dezelfde familie met het oog op de betekenis van de man en (wettige) vader nog een heel andere reddingsprocedure hing, waarvan vele tientallen documenten bewaard gebleven zijn; waardoor precies de betrokkenen de oorlog hebben overleefd, heeft schrijver dezes maar niet verder uitgezocht.

Al deze gevallen kwamen voor Calmeyer, die dan niet van het ras van Salomo was, maar wel over 's konings wijsheid diende te beschikken. Het heeft wel enige zin, aan de hand van een bewaard gebleven document een blik te slaan op zijn overwegingen in een concreet geval; moge het de lezer niet duizelen.

Judith de Hond-Boekdrukker (de naam ook hier veranderd) had zich in 1941 aangemeld als halve Jodin; aangezien zij met de Jood Samuel de Hond gehuwd was, gold zij als vol-Joods. Haar wettige vader, Gerrit Boekdrukker, had haar als dochter destijds erkend, hoewel zij bij haar moeder verwekt was door een Ariër. Wie? 'Soli Arier gewesen sein', staat laconiek in Calmeyer's notities.

Ook van dat Arische karakter van haar moeder is Calmeyer nog niet volledig overtuigd (Veren Eltern Arisch sein können. Ernitthing nach Taufurkunden Muft noch.)

Welnu, Calmeyer plaatst argumenten tegen argumenten en noteert dus, bij wijze van

balans

Argumenten tegen rekwestrante: a) Onbekendheid vader b) Huwelijk met een Jood c) Veel te late indiening met weinig bewijsmiddelen.

Argumenten vóór rekwestrante: a) De wettige vader is dat slechts door latere huwelijkssluiting b) Onwettige geboorte uit Arische moeder laat Arische verwekker niet onwaarschijnlijk lijken.

De lezer stelle zich nu even op de plaats van Calmeyer. Wat natuurlijk het eerst treft, is dat Judith de Hond-Boekdrukker het bepaald niet snugger heeft aangelegd. Die onbekende vader had zij in elk geval kant en klaar moeten leveren; daarvoor was al voldoende de meined van het-deed-er-niet-toe welke 'Ariër' alsmede een wetenschappelijke verklaring van de heren Ariëns Kappers en De Froe, met, zeggen wij, zeven-en-twintig verschillende punten waarop zij wel op die natuurlijke en niet op haar wettige vader leek. Een kleine sortering doopboekjes uit de Hervormde Kerk in Sexbierum bijvoorbeeld had dat alles mooi aangevuld; dergelijke dingen waren, als de tijd drong, in een paar dagen te leveren. Misschien kende Judith de Hond-Boekdrukker deze wegen niet, misschien was ze te argeloos, te goed van vertrouwen, te fatsoenlijk; de lezer bedenke maar de andere mogelijkheden.

Maar nu Calmeyer. Onderaan op het blad zijner notities tekent hij aan, dat van dit onderzoek de vraag afhangt, of rekwestrante zich inderdaad diende te melden, met bij een negatief antwoord een gemengd-gehuwde echtgenoot (de heer Samuel de Hond, voor wie dat heel belangrijk was), terwijl ook het lot van een broeder in het geding heet. Hij zegt, dat er foto's moeten komen en dat dit geval als de nood aan de man komt (wij schrijven herfst 1942!) nog zurackgestelle kan worden. Geen doodvonnis dus: menselijkheid of grilligheid?

Een wonderlijk bedrijf. Men luistere naar de jeugdige mr. Van Proosdij: 'Een pleegdochtertje van . . (Joodse naam) 'was maar niet te Ariseren, want Calmeyer weigerde. Het geval speelde net voor Kerstmis en toen, riep ik uit: 'U bent net Herodes!' Een gesprek volgde, ik werkte zwaar met Kerstmis en kreeg het kind toen toch ge-Ariseerd.' Of: 'Ik had een geval van een man, vrouw en twee kinderen, heel onaangename mensen, maar hun documenten waren in orde. Calmeyer wees het af, ik kreeg een huilbui en Calmeyer vroeg: 'Es sind wohl Freunde von Ihnen,' Antwoord: 'Nee, het zijn rotlui, maar het is gemeen Beslissing herzien, mensen gered . .

Het hing niet alleen van Calmeyer af: 'Ik ging gedurende een jaar gemiddeld elke veertien dagen naar Westerbork tot kort vóór de invasie, toen werd het verboden ...Gemmeker' (de commandant van Westerbork) 'keurde dan de aanvragers en besliste of zij er Joods uitzagen; zijn standaarden waren zeer persoonlijk, want bij vrouwen keek hij vooral naar de heupen. .

Nu eens ter afwisseling een andere in dezen werkzame advocaat, mr. dr. Benno Stokvis: 'Ik herinner mij een kenmerkend geval waarin Calmeyer soms was hij onberekenbaar bleef aarzelen. Het ging om een zestienjarig meisje, Ruth P. Toen ik voor de zoveelste maal mismoedig de stukken naging, alles was compleet, kreeg ik een ingeving. Was niet Ruth de Moabitische volgens de Bijbel als vreemdelinge in Israël opgenomen? Het was gevonden! Het Joodse echtpaar had de naam Ruth symbolisch gekozen: het had aldus willen te kennen geven, dat het door een niet-Jood verwekte kind in hun Joodse gemeenschap werd aanvaard. Calmeyer was enthousiast. Zijn gunstige beslissing viel onmiddellijk.'

Helaas, het ging niet altijd zo. Het ging dikwijls, veel te dikwijls, niet zo . . .

Wij mogen de lezer niet het poëtische document onthouden, dat ons door een toeval in het materiaal van het bureau-Calmeyer is overgeleverd, de Wahlspruch in Reimen der Entscheidungsstelle in Abstammungsangelegenheiten, Herrn Rechtsanwah Calmeyer, zum täglichen Hersagen gewichnet:

*Denn erstens ist nicht jeder Knabe
Der Sohn von seiner Mutter Mann,
Und zweitens soli man nicht behaupten
Das, was hein Mensch behaupten kann.
Denn, die Natur kermt keinen Ehemann,
Der Ehemann auch sehen die Natur,
Sie kennt bei jeder Wesens-Zeugung
Den Vater und die Mutter nur.
Loss niemals d'rum den Armen fahlen,
Dass Mutter sich nur Fraülein nennt,
Dass sie zu wenig Mittel hatte,
Doch dafar mehr Temperament.
Du bist vielleicht nicht besser d'ran,
Denn erstens ist nicht jeder Knabe
Der Sohn von seiner Mutter Mann,
Und zweitens soll man nicht behaupten
Das, was kein Mensch beweisen kann.*

Het recept bij dit gedicht is, dat Calmeyer het minstens vijf maal moest opzeggen; bij vermoeidheidsverschijnselen bij de 'derde kèer: 'so empfiehl es sich, einmal von hinten anzufangen'.

4. De Portugese Joden

Het is alweer een heel smartelijk verhaal, dat nu aan de orde is, het verhaal van de ondergang van de Portugese Joden. Of beter: van die betrekkelijk kleine groep Portugese Joden, die ook dit levensgevaarlijke spel met de afstamming gespeeld hebben en het hebben verloren. Zij beweerden — en poogden wanhopig te bewijzen — zegt mr. Herzberg' Herzberg, p. 140. van hen, dat zij 'met het Joodse ras, of wat er voor door moest gaan, niets te maken had(den) dan de kleinigheid van de godsdienst'. Mr. Herzberg bezigt wel meer bittere of ironische woorden bij de behandeling van deze tragedie, maar voegt daar zelf aan toe dat de Kaukasische Joden in Frankrijk iets van hetzelfde spel hebben gespeeld en hebben gewonnen: 'Hun is geen haar op het hoofd gekrenkt. Hoe weinig wist men in de oorlog wat men doen of laten moest!' Het is zo; het is maar al te waar. En toch neemt de historicus niet zonder grote weerstanden kennis van een enkel argument waarmee enige 'Portugezen' deze vervolgers hoopten te vleien: aan de ene kant door te betogen, dat verscheidenen hunner 'Verständnis' hadden bezeten voor de NSB of voor 'das neue Deutschland' (bedoeld: dat van Hitler), aan de andere kant door zich in Nazi-geest en -terminologie te distantiëren van hun mede-vervolgde geloofsgenoten, die uit Oost-Europa als Schmarotzer' en 'aus raffgierigen Motiven' naar Nederland waren gekomen. Moet men niet zeggen, dat hier alles verloren is — en ook de eer.

Blijkens de meer geraadpleegde bevolkingsstatistiek hadden zich tot x oktober 1941 in totaal opgegeven 4303 Portugese Joden, van wie 4295 vol-Joden volgens de Duitse verordeningen, hiervan slechts 71 van niet-Nederlandse nationaliteit. In Amsterdam vond

men 3798, in Rotterdam 27, in Den Haag 208. Men weet, dat zij van afkomst een zeer heterogene groep vormden, economisch, cultureel, religieus; met zelfs 'zuivere' niet-Joden erbij. Op enkele plaatsen waren zij in de rest der bevolking opgegaan. In de 19de en 20ste eeuw nam de isolering van de z.g. Sephardim zo sterk af, dat er aan 'zuivere' leden van deze groep vóór 1940 nog maar enkele over waren. Niettemin waren er nog duidelijke verschillen waarneembaar tussen velen hunner en de Hoogduitse groep. Zonder dat alles ware wat nu volgt ondenkbaar geweest.

Merkwaardig genoeg vindt men al in 1933 sporen van wat men zou kunnen uitleggen als een kiem van latere distantiëring: een tweetal vooraanstaande Portugese Joden kwamen op het Duitse gezantschap in Den Haag informeren 'namens de bureau's voor de dagbladen', naar de betekenis van de 'zeer vele wilde geruchten' die over de gebeurtenissen in Duitsland de ronde deden; de hen te woord staande gezantschapssecretaris drong erop aan dat zij als 'onbevooroordeelden' zelf in Berlijn zouden gaan kijken en toen deze bezoekers 'op gepaste wijze uiting gaven' aan hun verwondering over deze 'hartelijke invitatie', viel de gezantsschapssecretaris dadelijk in met de uitroep: 'ja, maar u begrijpt toch zeker, dat wanneer wij in Duitsland te doen zouden hebben gehad met Portugese Joden, dat er dan in Duitsland geen Jodenvraagstuk zou bestaan!' Het proces Mussert, p. 107. Enquêtecommissie, dl. VII C, p. 343.

Er zou geen aanleiding zijn geweest, 'deze veelzeggende en merkwaardige en zo spontaan afgelegde verklaring' hier nog te gedenken, ware het niet, dat een aantal Portugezen in de oorlog hiermee voor de dag was gekomen. Men vindt in het materiaal de sporen ervan, dat al spoedig na de verordening op de aanmelding het vrijstellen van een gering aantal Portugese Joden is begonnen. Of Mussert, gelijk tijdens zijn proces¹ beweerd is, zich toen al voor hen moeite gegeven heeft, is uit de documenten niet gebleken; al meteen stond Calmeyer voor interessante puzzels: 'In de familie. .. zijn verschillende grootouders leden van de Portugees-Israëlietische Gemeente geweest. Naar bewezen is, is geen enkele van deze grootouders voor meer dan 1/16 volgens ras Joods . Of: 'Men mag vermoeden, dat het percentage Joods bloed bij de Maranen tegen 1600 niet meer dan 1/32 bedroeg En ze zijn ook daarna in ras niet meer Joods geworden' ...Tot 1750 zijn gevallen van vermenging buiten hun groep, met 'ost-Jüdisches Blut' bijvoorbeeld, 'wit der Lupe zu suchen' . En ook Spinoza (sic) was 'rassisch kein Jude'. Enzovoorts, enzovoorts. Het is niet te ontkennen, dat de bodem bij Calmeyer gunstig lag voor de ontplooiing ener activiteit van de andere zijde die wij nu dienen te schetsen.

In het najaar van 1941 wendde de geziene Portugees-Joodse jurist mr. N. de Beneditty zich tot de Amsterdamse advocaat mr. Van Krimpen met het voorstel, deze afstammingszaak aan te vatten. Het verdient vermelding dat deze gangmaker in de Joodse Raad op 14 mei 1942 de vraag gesteld heeft, of men inderdaad wel kon doorgaan op de door deze Raad ingeslagen weg; dit hier medegedeeld om ietwat meer reliëf aan zijn persoonlijkheid te verlenen. In de loop van 1942 kwam de aangelegenheid op gang; het genealogische deel werd voornamelijk verricht door mr. Nijgh, het Antropologische door dr. De Froe, het 'juridische' (als men dit zo noemen mag) vooral door mr. Kotting en mr. Van Proosdij.

Wat dr. De Froe betreft: toen deze en gene Portugees in het kader van het 'gewone' afstammingswerk een beroep op hem deed, kwam in hem de gedachte op, de Portugezen als groep te helpen; waarom zou hij niet bewijzen, dat men als Portugees geen Jood was? In de loop van 1942 vinden wij een commissie vermeld, ingesteld door de Portugees-Israëlietische gemeente, om hun leden desgevraagd te helpen in de vaststelling van hun afstamming; men maakte deze aanvragers er echter uitdrukkelijk op attent, dat er geen succes werd gegarandeerd. Prof. Palache verklaarde met nadruk in de vergadering van de

Joodse Raad van 29 juli 1942, 'dat deze actie niet van de Portugees-Israëlietische gemeente is uitgegaan'. De gemeente onthield zich, omdat ze voorzag: het kon hoogstens een déél baten; toch gaf deze gemeente een financiële bijdrage. Er is zelfs een notitie van Frallein Slottke van 24j 1943, waarin zij Zöpf ervan op de hoogte brengt, dat de Portugese regering van plan was, Joden, 'die ihre portugiesische Abstammung auch einwandfrei nachweisen kinnen', naar Portugal te laten komen, om hen later naar de koloniën te sturen, waar gebrek aan arbeidskrachten heerste. Men had de voormalige kanselier van het Portugese consulaat in Rotterdam, de heer Arturo Simoes Cascas, die deze boodschap overbracht, meegedeeld, dat er in Nederland twee groepen Portugezen waren, een kleine van 362, zonder 'ostindische Beimischung', en een grote van ongeveer 3000. De heer Cascas stelde alleen belang in de kleine en sprak de hoop uit, dat deze 'vorläufig nicht angefasst' zou worden — weer eens een variatie op 'erfasse dus. Hij zou er nog op terugkomen; of dat gebeurd is? Ook met Lages heet deze kwestie in 1943 door de honoraire consul van Portugal, de heer Johan Voetelink G.A.Jzn., besproken. In welke mate deze stappen ertoe bijgedragen hebben, de Portugese Joden een tijdlang zurückzustellen', heeft schrijver dezes niet kunnen vaststellen. Er zijn wel een paar stukken overgeleverd waaruit blijkt, dat Berlijn (het RSHA) het van een tweetal met name genoemde Joodse bankiers in juni 1944 voor mogelijk hield, dat zij onder bijzondere bescherming van de Portugese regering stonden, misschien in verband met een deviezentransactie, waarop een stuk van 2 oktober 1942, afkomstig van het Devisenschutzkommando Niederlande, zinspeelt.

Op de tafel van schrijver dezes ligt een stapel boeken en documenten. Van Duitse zijde was belangstelling getoond voor de afstamming dezer Portugese Joden; in juni 1941 was er al sprake geweest van de overkomst van een vijftal geleerden uit Duitsland om deze materie te onderzoeken. Calmeyer had te kennen gegeven; stuur stambomen, geef alle, maar dan ook alle details op, die bewijzen, dat de Portugees geen Jood is, anders kan ik niets doen. Men leverde de bewijzen, men verpletterde de Duitsers onder de bewijzen. Er is geen denken aan, dit alles volledig, ja, zelfs overzichtelijk te behandelen, deze onoverzichtelijkheid doet misschien meer recht wedervaren trouwens aan het karakter dezer activiteit, doordringt de lezer meer van het besef, hoe krampachtig men worstelde, overhoop haalde, 'bewees'. Het is eigenlijk afschuwelijke lectuur voor wie weet, wat het resultaat is gebleken en dan te denken, hoe klein al met al de minderheid is geweest, die naar deze middelen heeft kunnen grijpen. Verreweg de meeste Portugese Joden immers deelden zonder meer het lot van de Hoogduitse.

Daar is het stuk, Die Herkunft der sogenannten portugiesischen Juden, 34 foliobladzijden, zeer compres gevuld, met bijlagen van prof. dr. J. M. van Bemmelen en prof. dr. C. U. Ariëns Kappers. Acht hoofdstukken, een prachtig betoog, waarin Joodse schrijvers vrijwel niet worden aangehaald, wel een 'autoriteit' als Houston Stewart Chamberlain, die in zijn werk Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts (1899), blz. 275/277, de Portugese Joden hemelhoog prijst en de Hoogduitse stevig beschimpt — citaten erbij. Een kleiner stuk 'werkt' al even vrolijk met Hauston (sic) Chamberlain en prof. Boland (sic). Een ander stuk richt zich tot Seyss-Inquart; hierin is o.m. sprake van een sterke Westgotische bloedmenging; er volgt een rijtje namen van adellijke Iberische families, die zich in de 17de eeuw in Nederland hebben gevestigd, met ridders, paltsgraven, hertogen, baronnen, e.d. Weer een stuk beklemtoont (dat gebeurt vaker) dat de Portugese Joden altijd zulke brave vaderlanders geweest waren en het Oranjehuis voortreffelijke diensten hadden bewezen; op dat ogenblik, tijdens de oorlog, misschien een niet al te gelukkig argument ...Eén document somt liefst vijftien overtuigende bewijzen op voor de niet-Joodse herkomst van de hele groep. Men laat op 15 september 1942 iemand met de

Antwerpse stadsarchivaris dr. J. Denucé deze materie bespreken, die 'zeer welwillend' was, alleen: hij was genoodzaakt, zich buiten deze zaak te houden, 'daar de Duitse politie hem had bezocht en hem had aangeraden, zich buiten de Joodse kwesties te houden', toch onderschreef hij de conclusie van het hem voorgelegde historische exposé, dat hij 'grondig bestudeerde'; hier zet de historicus een klein vraagteken.

De brief, die enige advocaten, w.o. mr. Nijgh, deze dr. Denucé op 10 april hadden geschreven, is in copie bewaard; dit stuk had hij, volgens zijn zeggen, nimmer ontvangen. Zelfs twee afleveringen van het Antwerpsch Archievenblad (Tweede Reeks, 2e jaargang 1927, januarinumnummer, 3e jaargang 1928, januarinumnummer) had men, de hemel weet hoe, opgesnuffeld voor Calmeyer, die in elk geval een van beide nummers maar onopengesneden heeft gelaten; zou hijzelf het andere opengesneden hebben? Men zorgde ervoor, de Duitsers een lijst te geven van namen, door Portugese Joden hier gedragen en nog voorkomend in Portugal. Men zocht namen van Portugees-Joodse kunstenaars, verzamelde afbeeldingen van hun werk, bewees, bewéés . . .

Een tweetal werken heeft recht op onze bijzondere aandacht. Daar is het in juli en augustus 1943 door dr. A. de Froe (met medewerking van verschillende deskundigen samengestelde) machtige rapport 'Antropologisch onderzoek van de samenstelling der zoogenaamde Portugeesche Joden in Nederland', vervaardigd in het AnatomischEmbryologisch Instituut der Universiteit van Amsterdam (directeur prof. dr. M. W. Woerdeman), afmetingen van de band 35 bij 28 cm.

De vraagstellingen luiden:

- a. Zijn de z.g. Portugese Joden in Nederland als Joden te beschouwen of behoren zij tot een ander ras of rassenmengsel?
- b. Zo zij als Joden zijn te beschouwen, vormen zij dan met de andere Joden tezamen een afzonderlijke groep of behoren zij daarvan onderscheiden te worden?
- c. Zo zij niet als Joden zijn te beschouwen, tot welk ras of rassenmengsel behoren zij dan?
- d. Vormen zij in dit laatste geval in het betreffende ras of rassenmengsel een afzonderlijke groep of gaan zij er antropologisch geheel in op?
- e. Geldt het gevormde oordeel voor alle zuiver Portugese Joden
- f. Geldt het eventueel ook voor niet zuiver Portugese Joden, en zo ja, in welke mate en voor welke graden van zuiverheid?

Het materiaal: 375 personen, 203 mannen, 172 vrouwen; er zijn 92 portretten opgenomen, waarvan niet weinige van personen, die deze schrijver gekend, soms goed gekend heeft. Requiescant.

Bij al deze personen zijn 31 eigenschappen onderzocht; de berekeningen van de verworven gegevens vormen een hoofdstuk op zichzelf, evenals de bijgevoegde grafieken. Uit de lengte-breedte-index van het hoofd, het 'belangrijkste kenmerk binnen het Europese hoofd', blijkt 'op overtuigende wijze', dat deze 'z.g. Portugese Joden' 'zelfs in de verste verte niet bij Joodse groepen zijn onder te brengen, maar nauwkeurig overeenstemmen met de Westmediterrane rassen'. Alleen al op grond daarvan mag besloten worden, 'dat de z.g. Portugese Joden in Nederland met zekerheid geen Joden zijn, maar tot het Mediterrane ras behoren', natuurlijk, 'wanneer de verdere gegevens niet tegenspreken'.

Spraken zij tegen? Men zou willen zeggen: integendeel. Het is haast komisch, de meermalen herhaalde conclusie te vernemen, dat de Portugese Joden eigenlijk verder van de Hoogduitse Joden afstaan dan ...de niet-Joodse Nederlanders van hen verschillen en soms zelfs meer dan de Duitsers zelf dat doen! Trouwens, zegt dit boek, bij die

Nederlandsche Hoogduitse Joden domineren 'bij zeer velen' óók 'nordische en alpine ras-eigenschappen!' 'Wij moeten dan ook aannemen, dat een groot gedeelte van de Nederlandse Joden voor een aanzienlijk deel van niet-Joodse afkomst is.' Wij zijn de lezer nog het antwoord schuldig op de zes vragen, hierboven geciteerd.

Welnu:

- a. De z.g. Portugese Joden in Nederland kunnen niet als Joden worden beschouwd en behoren duidelijk tot een ander ras.
- b. Deze vraag is door de vorige beantwoord.
- c. Zij behoren tot het mediterrane ras, en wel inzonderheid tot de westelijke groep daarvan.
- d. Zij vormen geen afzonderlijke groep maar gaan Antropologisch geheel in het mediterrane ras op.
- e. Aangezien de z.g. zuiver Portugese Joden op grond van variatie-, breedten en variatiecoëfficiënten een homogene groep vormen, geldt het gevormde oordeel voor alle zuiver z.g. Portugese Joden.
- f. Op grond van de verkregen gegevens geldt dit oordeel ook voor de z.g. Portugese Joden met 3 en 2 Portugese grootouders. Het geldt zonder restrictie niet voor alle Portugezen met 1 Portugese grootouder, maar hoogst waarschijnlijk wel voor een aantal van hen, hetgeen echter van geval tot geval aan een nader Antropologisch onderzoek moet worden onderworpen.

Met als niet onbeduidende toevoeging: 'Ons oordeel komt in het algemeen overeen met dat van de beste Antropologen die op dit gebied hebben gewerkt.' (Volgen zeven namen, uiteraard alle Duitse.)

Daarnaast nog een werk van iets kleiner formaat (30 bij 27 cm): 'Abbildungen von Personen Portugiesischer Abstammung in den Niederlanden'. Men bladert het door; het is heel fraai uitgevoerd en bevat o.m. een aantal afbeeldingen van kunstwerken, borstbeelden, etsen, schilderijen (o.m. 'Het Joodse Bruidje' van Rembrandt); foto's van kunstenaars, geleerden, vooraanstaande personen uit het culturele en maatschappelijke leven, kriskras, ook in de tijd, met als vergelijkingsmateriaal afbeeldingen van 'hervorragende Persönlichkeiten Portugals'. Er zijn ook allerlei foto's gemaakt van kunstwerken; het wordt tijd, dat wij hier een 'enzovoorts' plaatsen.

Was dit nu een stukje wetenschappelijke Schwindel? De mannen, die voor dit werk de verantwoordelijkheid droegen, waren geleerden van erkende, soms in de hele wereld erkende, reputatie; hun onderzoek en conclusies leken geheel wetenschappelijk, al is hier en daar in deze laatste wel eens een tikje overdreven. Zij hebben overigens niet, zoals beweerd is, willen bewijzen dat deze Portugezen 'Ariërs' waren; dit hele woord komt in De Froe's betoog niet voor. Alles wat in De Froe's werk staat, is 'waar', d.w.z. niet onwaar. En in elk geval heel moeilijk, bijna onmogelijk te weerleggen. De vraag, een kleine, maar essentiële, was, of de Duitsers het zouden slikken.

Wij beschikken over enige voorlopige reacties van enkelen hunner.

Er is een stuk, door Calmeyer op 6 augustus 1942 gericht tot Schmidt, waarin hij uitvoerig ingaat op enkele naar voren gebrachte argumenten; hij aanvaardt vrijwel alles, wat de verdedigers der Portugezen aan de geschiedenis ontleenen, maar bestrijdt de conclusies. Deze Portugezen, zegt hij, zijn altijd 'Mosaisch' van godsdienst geweest, hebben dat tegenover hun niet-Portugese geloofsgenoten niet ontkend en die godsdienst,

aldus Calmeyer, geeft het meeste houvast; 'wat wij 'de Jood' noemen, is ook maar een rassenmengsel' (de lezer geve zich even goed rekenschap van deze uitspraak!). Enig rasverschil moet men aannemen; een aantal Portugezen mag 'onder de 25 % Joods bloed bezitten', die groep, betrekkelijk klein, kan eruit gehaald worden en eventueel, als niet assimileerbaar in West-Europa, naar de 'kelto-iberischen Raum' gestuurd worden, eventueel uitgewisseld worden met Duitsers of Nederlanders daar. Bene schrijft op 25 augustus naar Berlijn een kort briefje, hierop neerkomend, dat men op de laatste Chefbesprechung in Den Haag besliste, dat de Portugezen ('Maranen') Joden waren; 'wer der Jüdischen Glaubensgemeinschaft angehört, sei Jude'; het 'ras' komt niet voor in dit epistel. Slechts 'Einzelfalle' zou men nader kunnen bekijken.

Een jaar later, op 27 augustus 1943, stuurt niemand minder dan de directeur van het Reichssippenamt in Berlijn aan de Befehlshaber der Sicherheitspolizei in Den Haag een op 6 november 1941(!) beloofd stuk van Wilfried Euler, de Sachbearbeiter für Jüdische Fragen im Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands, welke Euler een 'ausgezeichneter Kenner der spanisch-portugiesischen und englischen jüdischen Fragen ist'. Deze Direktor onderschrijft Euler's conclusies volledig: de Portugezen zijn Joden en daarmee uit. De Sachbearbeiter is natuurlijk uitvoeriger, sleept er de Iberiërs en de Babyloniërs bij en pootjebaadt heerlijk rond in de geschiedenis, net als de verdedigers der Portugezen, alleen met andere conclusies; welke, kan de lezer wel raden.

Uit een stuk van 13 oktober 1942 blijkt dat Calmeyer's afdeling van de ongeveer 4000 Portugezen er 1015 heeft 'gepriift' : hiervan komen slechts circa 400 in aanmerking voor een bescherming ('Schutz'), speciaal voor een 'Dauerschutz' . Die 400 dienen een stempel te ontvangen en in dezelfde positie te komen als de gemengd-gehuwden, dus met een nieuw persoonsbewijs. Calmeyer breekt tevens een lans voor uitwijzing naar Portugal en Spanje en eindigt: 'Alle weiteren sog. portugiesischen Israeliten erhalten keinen Schutz, auch keine Zurückstellung.' Tevens blijkt uit een ander stuk, dat dit alles op een bevel van Seyss-Inquart berust; het heet verder, dat Rauter de 400 geprivilegieerden maar eens op hun ras moet bekijken.

Vooraf uit dat laatste kan men opmaken, dat er nog geen enkele zekerheid bestond ten aanzien van de vooruitzichten van de voorlopig beschermde groep. Hun Nederlandse raadslieden beseften of wisten dat en hielden hun steeds voor, dat zij dienden onder te duiken. De historicus staat voor de vraag, waarom of waardoor zo velen onder hen, die het geld en de relaties daarvoor bezaten, het niet hebben gedaan. Er waren er ongetwijfeld, die men verblind moet noemen. Een diepe indruk heeft althans bij schrijver dezes achtergelaten, hoe op een dag een Portugees-Joods hoogleraar, van uitnemende intelligentie en alom gerespecteerd, midden in de leraarskamer van het toen bestaande Joodse Lyceum met stemverheffing betoogde, dat hij nooit weg zou moeten, dat hij niet behoefde naar een kamp te gaan, dat de Duitsers dat schriftelijk aan hem hadden verklaard enz.; hij zal ook nimmer vergeten, hoe de daarnaar luisterende leraren, mensen, levend in de voortdurende vreze der deportatie, ondermijnd door de spanningen, die ons dit leven haast onmogelijk maakten, elkaar zwijgend aankeken: niemand onzer, die zich in intelligentie met deze man meten kon, niemand onzer, die zo dwaas was, op een Duitse belofte te bouwen (misschien moet men hieraan toevoegen: niemand onzer, die een zodanige belofte van de Duitsers gekregen had). Maar De Froe vermeldt ook andere gevallen, kent de namen van personen, die zich solidair voelden met degenen, dit niet konden onderduiken: 'De dag, voordat de Portugese Joden weggingen, heb ik nog met ...gesproken. Zij konden onderduiken, maar ze hebben niet gewild; ze wilden niet

uitzonderlijk behandeld worden'. Weer anderen hadden volgens De Froe niet genoeg levenswil, al mag men o.i. wel uitspreken dat die levenswil bij hen en andere Joden op een veel te zware proef gesteld werd ...-

Wij kunnen het lot van de geselecteerde groep in 1943 wel enigszins volgen aan de hand van allerlei documenten. Wij beschikken over de Rückstellungsliste van T maart 1943, een tweede redactie met 370 namen; volgens Ei-Wein Slottke was al een groot deel hiervan d 'abgeschoben' óf naar een kamp gestuurd. Op 16 april 1943 heet het weer dat de (nu) 300 Portugezen naar een barak in Vught moeten: beslissing van Seyss-Inquart. Calmeyer moet maar een 'Denkschrift' opstellen, Himmler moet het tenslotte uitmaken. Zijn die Joden eenmaal in Vught, dan zal Rauter ze zelf gaan inspecteren, 'urn mir einen rassistischen Eindruck über diese Juden zu verschaffen'. Op 5 mei: neen, de Portugezen moeten naar Westerbork; dáár zal Rauter ze bestuderen. In juni kregen ze echter een stempel, nl. het 10.000-stempel; nodig waren acht of minstens zeven Portugese overgrootouders. Uit een bewaard gebleven stuk blijkt, dat Calmeyer toen nog 201 personen op zijn Portugese lijst had staan; zeer uitvoerig geeft hij de methode aan, waarmee deze gevallen in zijn bureau moeten worden afgewerkt; de historicus zou willen zeggen: het kon haast niet grondiger en stipter. Moet hij daaraan toevoegen: het kon haast niet tijdrovender e Inmiddels groeide de lijst weer sterk aan, zodat Calmeyer, die er ook niet meer uitkwam, de Portugese lijst ging 'zuiveren', d.w.z. mr. Van Proosdij opdroeg, dat te doen. Deze vond dit een bijzonder onaangename opdracht, maar vond de uitweg, dat hij de Joodse Raad verzocht om een opgave van de toch al weggevoerden en overledenen, waarvan hij de lijst zuiverde; de rest droeg hij voor Sperrung' voor. Doorzag Calmeyer date Wij geloven van wel; niettemin komt hij tot 411 personen die op zijn lijst horen. Verder zijn er nog 73 die niet aan alle eisen voldoen (de lezer schenke ons de terminologie); hieronder toch ook lieden, die van 'zeer goede Portugese familie' zijn, of krachtens beroep, milieu of 'bürgerlicher Bewährung "schutzwiircliger' zijn dan misschien menige halfbloed; hij noemt zelfs enkele namen. Op zijn lijst kan Calmeyer ze niet houden en toch pleit hij ervoor, iets voor deze mensen te doen. Zou Portugal misschien? Op 20 september 1943 heet het, dat nu spoedig de bezichtiging van deze Joden plaats zal vinden; nog steeds moet volgens Rauter Himmler maar over hun lot beslissen. Op 2 oktober dat Rauter de in Westerbork vertoevende Portugezen zal bezichtigen; op 24 dat deze bezichtiging tot nader order achterwege blijft wegens de daar heersende kinderverlamming.

In 1944 komt het tot de catastrofe. Zöpf verzoekt op 26 januari Aus der Fiinten de Portugezen van de lijst in de Abschiebungsnassnahmen einzubeziehen und sie dem Judenlager Westerbork zuzufiihren (gemengd gehuwden nog niet). In dit stuk treft, dat Zepf eigenhandig twee bijwoorden, eerst erin opgenomen, heeft doorgestreept: 'sofort' en 'schnellstens'. Weifelde men nog? Weifelde af nog e Een telegram van Aus der Fnten gewaagt ervan dat de Portugezen 'in ganz Holland' op i februari 1944 'schlagartig' worden opgepakt, om ii uur 's avonds; en een tweede, van 2 februari, dat van de 180 op de lijst voor Amsterdam staanden 108 inderdaad opgepakt zijn en die ochtend in twee Sonderwagen an dem fahrplanmiissigen Zug' Amsterdam 'in Richtung Westerbork' verlaten hebben. Ook Rotterdam (Wölk) zendt het bulletin zijner overwinning ('schlagartig durchgeführt'); het telegram noemt 13 namen, ook uit Leiden en Katwijk; verder drie kinderen oud 3J,jaar, 2 jaar en 14 dagen. Het mooiste is, dat op 3 februari Kaltenbrunner uit Berlijn dringend telegrafeert (' sofort vorlegen'), dat hem ter ore is gekomen, dat men probeert, de Portugezen een voorkeursregeling te verschaffen, omdat zij geen Joden zouden zijn, dat men ze daarom laat zitten, waar ze zitten, dat hij,

Kaltenbrunner, het daar helemaal niet eens mee is, dat het hier ongetwijfeld om Joden gaat, dat ze ...(heel betoog verder, waarom) en dat ze dadelijk moeten worden opgepakt. De lezer weet, dat men hem al voor was geweest. Toevallig?

Op 20 februari 1944 vond eindelijk in Westerbork de langaangekondigde bezichtiging plaats van Portugese Joden, '22 Sippen nut ingesamt 273 Personen': deze delicate opdracht werd uitgevoerd door SS-Sturmbannführer Z.5pf, SS-Sturmbannführer Aust van het SS-Rasse- und Siedlungshauptamt en SS-Obersturmführer Gemmeker; van de beide eersten, apf en Aust, hebben wij verslagen. Aust heeft slechts twee woorden nodig voor zijn 'Gesamteindruck' : 'Rassisches Untermenschentum' . Wat moet er gebeuren? Niet naar Spanje of Portugal, maar behandelen als alle andere Joden. En de argumenten van die geleerden? Die ontbreekt het 'ansäeinend an politischem Verständnis'.

Minder laconiek uit zich Zepf, aan wie mr. Herzberg' Herzberg, p. 141, bijzondere kwaliteiten toeschrijft ede geletterde, literair buitengewoon begaafde, ècht nationaalsocialistische Zeipf"): Deze 'moordlustige literator' veegt alle argumenten onder de tafel: de Portugezen waren Joden, hadden dat altijd willen zijn, enz. Die foto's? Och ja, 'in giinstiger Stellung und Beleuchtung' lijkt dat wat, maar men moet de mensen zelf bekijken. En als de vaders soms iets 'westelijks' hebben, blijken de kinderen toch weer oosters; die kunstjes had men met de Oost-Joden ook kunnen uithalen. Die geleerde argumenten? Ausfluchsversuche des Judentums'. Wat echter moet er gebeuren?

Wel: 'Da gerade diese Gruppe für die Arbeit nicht tauglich ist (durch Inzucht degeneriert, durch Wohlhabenheit arbeitsungewohnt), wird sie noch in dieser Woche dem Zug nach Theresienstadt angeschlossen.'

Aldus ging ook een bericht naar de verontruste Kaltenbrunner in antwoord op zijn telegram.

De 308 Portugezen dus naar Theresienstadt; wij beschikken nog over de lijst van hun transport op 25 februari 1944. Eigenaardig krijgt men uit een notitie van Calmeyer de indruk, dat hij en misschien ook Bene het nog niet opgaven: het heet zelfs, dat de groep, nu naar, Theresienstadt 'abgeschoben' (' Schicksal dort völlig unbekannt') in haar geheel aan Portugal is aangeboden. Zelfs uitruil schijnt weer, zo niet overwogen, dan toch genoemd te zijn. In elk geval noteert Calmeyer een punt ter bespreking met Seyss-Inquart: de Sicherung' van hun verblijf in Theresienstadt 'oder noch besser Austausch. Eventuell Frank' reich?'

Zij gingen, de Portugezen, naar Theresienstadt, als bevoorrechte groep; hun lot was hier geheel en al onbekend. Een tweetal verdienstelijke leden dezer groep poogde een Amsterdamse advocaat nog terug te krijgen. Tevergeefs. Men weet het: enkele bevoorrechte groepen Joden hebben Theresienstadt overleefd, andere niet. Zij behoorden tot de laatste en werden op het nippertje in Auschwitz vergast.

Daarmee zijn wij er echter nog niet.

5. De 'Blauwe ruiters'

Aan Calmeyer komt de eer toe van het initiatief tot de invoering van de groep 'blauwe ruiters', d.w.z. die bevoorrechte Joden, wier kartotheekkaarten bij de Zentralstelle een zodanig ruitertje ontvingen. Zij hoefden geen ster te dragen en kregen dat op hun persoonsbewijs bevestigd. De eerste aan wie dit gunstbewijs verstrekt werd, was een beroemd Duits-Joods kunsthistoricus; dit bracht Calmeyer wel tot de keuze van een symbool, herinnerend aan de vermaarde, door Kandinsky in 1912 geleverde

omslagtekening voor de kunstalmanak, door hemzelf en Franz Marc verzorgd. Het heette destijds dat Marc van paarden, Kandinsky van ruiters hield; beiden van de kleur blauw; Calmeyer hield in elk geval van grapjes.

Het eerst vinden wij ze in het materiaal vermeld op 30 maart 1942, waarin Calmeyer aan een voorstel zijnerzijds van 26 februari herinnert. Men besprak dit bij diverse instanties met de vereiste grondigheid, zonder erover helemaal tot overeenstemming te komen, wat deze 'blauwe ruiters' nu voortaan wel of niet mochten en evenmin, wat men met ze zou doen: ze hier laten, ze als groep naar een apart kamp zenden, naar Theresienstadt sturen enz.; het blijkt meer dan eens, dat Calmeyer ook niet precies wist, wat hij ermee aan moest en men kan alleen vaststellen, dat een aantal hunner het overleefd heeft.

Reeds op 10 juni 1942 vinden wij een lijst van namen, in totaal 27; minstens twee ervan zijn zonder twijfel beruchte NSB-ers; bij een vrouw staat, dat haar man zich als SS-er aan het front bevindt; er zijn echter ongetwijfeld ook personen van ander gehalte bij. In het voorjaar van 1943 stijgt hun aantal tot 45, afgewezen is ongeveer het dubbele aantal; drie zijn geëmigreerd (de beroemde violist Flesch met zijn vrouw, en een Gelderse kunsthandelaar).

Wij bezitten tevens een opgave van de redenen tot vrijstelling van die 45; er zijn 13 oud-leden van de NSB onder, 5 in gemengd huwelijk met zoons aan het front, 3 deskundigen voor schilderkunst (für Reichstnarschall', d.w.z. Goering); 3 echtgenoten van leden van het Concertgebouworkest, '1 deutscher Olympiasieger von 1896', '1 Ehefrau eines fhrenden niederlandischen Wirtschaftlers', Schwiegersohn eines ehethnaligen königlich niederlandischen Bibliothekars', enzovoorts. Men kan hun lot uit de documenten tot eind 1943 vervolgen. Wat Calmeyer betreft: hij heeft zich na 1945 wel terecht erop beroepen, dat hij voor deze lieden dan nog voorstellen kon doen, aan derden daarover adviezen geven enz., maar dat de beslissing niet bij hem lag.

6. DE GEDOOPTEN

Hiervóór meldden wij omtrent de Portugese Joden dat zij, tot de naar Theresienstadt gezonden bevoorrechte groepen behorend, niettemin van daar naar Auschwitz ter vernietiging zijn doorgezonden. Een andere geprivilegieerde groep was gelukkiger, die der Protestantsgedoopten. Een enkele maal is zij reeds in ons verhaal genoemd, of beter gezegd, is al melding gemaakt van de ondergang van de Katholiek-gedoopten, op 2 augustus 1942 eveneens 'schlagartig erfasst' en in Auschwitz vergast.

Mr. Herzberg p. 133 wijst op de geringheid van het aantal gedoopten ('zeer gering'). Per i oktober 1941 hadden zich gemeld als RoomsKatholieke volle Joden van Nederlandse nationaliteit 390, als RoomsKatholieke niet-Nederlandse volle Joden 300, in totaal 690; voor de Nederlands-Hervormden waren deze cijfers respectievelijk 460, 131 en 591; verder zijn er nog in totaal een 600 meest Protestantse Joden (Luthersen, Gereformeerden, Remonstranten); het geheel komt dus voor de Protestanten niet uit boven de 1200.

Van een derde ongeveer (439) kennen wij de sociale gelaagdheid, door de Duitsers blijkbaar met zorg nagegaan; 19 uit de 'Erste Gesellschaftskreise', 149 uit de 'Gute Gesellschaftskreise', 183 uit de 'Gute Bürgerliche Kreise' en 88 uit de Arbeiterklasse'. Een door de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters samengestelde lijst vermeldt per II september 1942 een tweeduizend namen, Katholieken en Protestanten, Nederlanders en Duitsers door elkaar; men bedenke wel, dat zij een aantal namen van toen reeds weggevoerden bevat.

Er is heel erg gehaspeld, getreuzeld, gewijzigd enz. enz. ten aanzien van de vraag naar de

doop, of beter naar de gedoopten. Hierin spraken diverse instanties van de bezetters elkaar tegen. En dan gaan de Joden weer op jacht naar bewijzen, nu eens niet van afstamming, maar van doop, van Christelijke gezindheid, van wat al niet. De bewijzen komen er meestal wel, echte en valse. Minder gelukkig dan de bedriegers op het rassenterrein, verdwijnen predikanten naar het concentratiekamp. Zij doen trouwens de — voor hen — wonderlijkste ervaringen op. 'Zo heb ik, om slechts één voorbeeld te noemen, een Jood gesproken, een man van vermogen, groot zakenman, en op-en-top een 'heer', die niets meer van Jezus afwist dan dat hij één keer de Matthaus-Passion had gehoord. C. W. Coolsma, Gekooide vogels (Den Haag, z. j.)

Van 22 augustus 1942 is de mededeling, dat de Algemene Synode der Nederlands-Hervormde Kerk een lijst samenstelt van Christen-Joden, die op grond van de toezegging van de bezetters van wegvoering zijn vrijgesteld; dat waren zij

1. die geboren zijn uit tot de Kerk behorende ouders;
2. die onderwijs in de Christelijke leer ontvangen met de bedoeling tot belijdenis des geloofs te komen;
3. die de godsdienstoefeningen regelmatig bijwonen en met wie de Kerkenraad geestelijk contact heeft;
4. die gedoopt zijn;
5. die belijdenis des geloofs hebben afgelegd.

Dat alles vóór 1 januari 1941. Hieraan is weer van Duitse zijde geknaagd, hoe, laten wij maar buiten beschouwing.

Wanneer men de activiteit der Protestantse Kerken terzake van deze groep prijst, dient men toch nog één overweging niet uit het oog te verliezen. Uit de hiervoor gegeven cijfers blijkt dat die activiteit zich in toenemende mate gericht heeft, niet op het geheel der Joodse groep, maar op het zeer kleine deel, dat men aldus poogde te redden. En dat gered is — ja, waardoor? Mag men zeggen dank zij die activiteit? Zij was zeker niet groter dan die van de op het rassen-terrein opererende geleerden en juristen; men heeft gezien, dat de door hen verdedigde Portugese Joden toch uit Theresienstadt naar de gaskamer zijn gevoerd; men heeft ook gezien dat de door Frederiks en Van Dam verdedigde 'Barnevelders' Theresienstadt weer wél hebben overleefd. Wie wijst de determinerende factor aan in dit causale kluwen?

Wij kennen het aantal stempels (in de groep zo 000-30 000) op verschillende tijdstippen; het komt in 1942 niet ver boven 1000 (1156 op 2 december); op 20 maart 1943 zijn er 1572. Heel veel met dit cijfer kan men niet beginnen', aangezien verscheidene gedoopten weer 'gesperd' zijn op een gemengd huwelijk.

Ze waren vrijgesteld van de wegvoering: voorlopig. Seyss-Inquart verklaarde op een Chefbesprechung van 17 juli 1942, waar Rauter bij aanwezig was, dat hij geen enkele verklaring had afgegeven, inhoudend, dat de 'christlichen' Joden hier mochten blijven en dat z.i. deze Joden, na het wegvoeren van alle andere, ook aan de beurt zouden komen, om 'overgeplant te worden naar het Oosten'. Er lijkt wel eens gedacht te zijn over emigratie; helaas is het daarop doelende overgebleven document ongedateerd; het zal wel uit de vroege tijd der bezetting zijn. Ook is er gesproken over de mogelijkheid van een apart kamp en Seyss-Inquart had al bepaald, dat alle bewoners daarvan naar het Oosten 'abgeschoben' zouden worden, als één Jood het onbevoegd zou verlaten. Een telegram uit Berlijn van 21 oktober 1943 beval alle Protestants-gedoopten (1000 het het) naar Bergen-Belsen te brengen.

Op 4 september 1944 vertrokken er een 500 uit Westerbork naar Theresienstadt, in veewagens. De lijst hunner namen is bewaard gebleven. In Westerbork hadden zij zich een tijdlang redelijk beholpen; er was zelfs Christelijk onderwijs, drie Lager-

onderwijsklassen, één Middelbaar-onderwijs; er waren in de hun toegewezen aparte barak godsdienstoefeningen: de voorganger prekend uit zijn bed driehoog, als kansel een dwarsbalk, met een wit laken bedekt. Het Nederlands Bijbelgenootschap, dat tot november 1942 Bijbels en Bijbelgedeelten aan Joden verstrekt had, kreeg daar in die maand last mee; wij laten dat verhaal verder maar rusten. Evenals dat van de verdere lotgevallen van de gedoopte Joden in Theresienstadt; een 150 hunner konden met het uitwisseltransport van 1945 naar Zwitserland.

7. De gemengd-gehuwden

Op meer dan één plaats heeft de lezer de gemengd-gehuwden ontmoet en misschien wel het lot beklagd van een groep Joden, die meer dan welke andere in de ogen der rasfanatici schuldig moest staan. Men kent immers uit redevoeringen en geschriften hun afschuw van de Verunnnbeinige Judenbengel', wier enige streven ernaar uitging, zich te vermengen met de blondvlechtige Thusnelda's van het hogere, want Germaanse ras. Van deze zienswijze uit had iedere gemengd gehuwde Jood willens en wetens rassenschande gepleegd, een misdaad, waarop straf stond — voor de Jood alleen de doodstraf. Ten aanzien van geen enkele groep echter hebben de Duitsers hier zo gehaspeld. Tot ergernis natuurlijk van de oprechte Nazi's.

Een gemengd-gehuwde Jood berichtte schrijver dezes: 'Voor Liro' (Lippmann Rosenthal) 'kwamen op een keer een paar NSB-ers uit Zaandam inventaris maken bij de X-se' (de naam van een dorpje in Noord-Holland) 'Joden; een goede politieman ging met ze mee. Op het eerste adres vingen ze bot: de Joodse vrouw was met een niet-Joodse man getrouwd. Op het tweede dito, maar dan omgekeerd. 'Blijft dat zo 2' vroegen ze de agent. 'Ja, gaat u maar mee naar het raadhuis, dan kunt u het zien.' Inderdaad bleken de 5 Joodse mannen in X en de 5 Joodse vrouwen alle 10 gemengd gehuwd. Bij ons zijn ze toen maar niet meer verschenen.'

Dat waren nog maar NSB-ers; hoe moet het dan voor sommige Duitsers geweest zijn! De goede Bene citeert op 25 juni 1943 uit een geheim rapport van Harster aan Seyss-Inquart: 'Immer wieder kan man je ststellen, dass gerade Juden in Mischehe ohne jegliche geregene Arbe sind und, insbesondere in ärmeren Stadtvierteln, ihre Zeit fast ausschliesslic damit verbringen, als Schwarzhändler und mit Schwarzhändlern Geschäfte zu machen.'

Het felst uit zich echter wel Rauter: eigenlijk moest elk gemeng huwelijk met een Joodse mannelijke partner naar het Oosten ver dwijnen: 'Wir werden mit diesen Fällen sonst ewig Schwierigkeiten habed. Dit op 10 september 1943 aan Himmler

Het is welhaast onbegrijpelijk, dat deze gemengd-gehuwden als groep de dans ontsprongen zijn; geen redelijk mens kon dat tijden de oorlog voorspellen. Alles wijst erop, dat hierin het feit een rol gespeeld heeft, dat de behandeling van dit probleem een twistpunt gebleven tussen de verschillende autoriteiten op het RSHA in Berlijn en ook wel in Den Haag; wat men op het Berlijnse Reichsministeriutn des Innern terzake van half- en kwart-Joden bijvoorbeeld allemaal verhaspelde, vormt zulk een ongelooflijke warwinkel, dat het geen won der is, dat een scherpzinnig man als Calmeyer er ook niet uitkwam aangenomen, dat hij er ernstig naar streefde, eruit te komen. Met rust gelaten

heeft men de mensen waarlijk niet, natuurlijk niet; alleen al doordat men ze niet vernietigde, bleef men ze kwellen, hinderen, sarren enz., tot het eind van de oorlog toe. Meer dan eens leek het, alsof de gewelddadige oplossing, terecht gevreesd, op til was; niet zelden doken er dan velen onder ook dat te begrijpen. Heeft het indrukwekkend protest van de Protestantse Kerken ten bate van deze mensen iets ten goede bewerkte. Th. Delleman, Opdat wij niet vergeten, p. 627-28, 637.

De vraag is moeilijk te beantwoorden; zo iets viel nu eens goed, dan weer verkeerd uit, men weet het.

Enige cijfers mogen volgen. Op 21 oktober 1941 schreef het 'Hoofd Afd. 1 Vorming' van de NSB, niemand minder dan R. van Genechten, aan Calmeyer over de delicate kwestie van de 'Mischlinge'. Zijn aanhef verdient geciteerd te worden: 'Ich muss offen gestehen, dass ich mich als Niederländer geschmeichelt fühle durch die Tatsache, dass die Juden, trotz der widerwärtigen Weise in der sie in Wort und Schrift vom niederländischen Volke aufgenommen worden sind, dennoch so wenig Möglichkeit gehabt haben sich in unser Blut zu infiltrieren:

De Joden hebben dus in Nederland de kans niet gekregen zich in 'ons bloed' te 'infiltreren', althans niet in grote mate. Vooral de meergenoemde, voor de bezetters zich uitslopende Rijksinspectie van de bevolkingsregisters heeft hen omtrent het kwantitatieve aspect van dit probleem ingelicht. Zijn eigen statistiek citerend, deelt J. L. Lentz op 10 augustus 1942 aan Rauter mee, dat er 12 498 Joodse mannen, 7388 vrouwen, al-met-al 19 886 met niet-Joden gehuwd zijn. Aangezien het gehele aantal gehuwde Joden 68 625 bedraagt, is 271 percent gemengd gehuwd. Hij weidt verder in deze brief uit over de toeneming van het aantal gemengde huwelijken in de jaren kort vóór 1940; hij citeert daarbij, o.i. enigszins tactloos, het werk van de Jood Boekman. Een stuk Van Calmeyer van 27 november 1942 baseert zich op de cijfers, verkregen na de oproep van 12 september 1942, die de 'Erfassung der Mischehen' inleidde; hij komt tot twee hoofdgroepen:

A. die van de huwelijken met kinderen, in totaal 6008 (de Rijksinspectie komt op 15 maart 1943 op 6038)

B. de kinderloze van Joodse vrouwen met niet-Joodse mannen: 928 (15 maart 1943: 1024).

Calmeyer geeft vervolgens het aantal kinderloze gemengde huwelijken met een mannelijke Joodse partij op als ongeveer 10.000, zich daarbij op een statistiek van augustus 1941 beroepend. Dat dit dwaasheid is, voelt hij zelf wel (het is natuurlijk een doodgewone vergissing); hij verlaagt dit cijfer al schattend tot 6000; hiernaast staat echter met inkt geschreven, dat het 'höchstens 1000-1200' moet zijn; inderdaad.

Als reeds gezegd: de Duitsers hebben hier eindeloos en hopeloos gewikt en de Joodse Raad heeft maar elke aanwijzing, opdracht of bevel doorgegeven, met toelichtingen veelal: ze waren niet overbodig! Wij hoeven niet meer terug te 'komen op de afschuwelijke wijze, waarop de Duitsers de Joden het verbod van nieuw te sluiten gemengde huwelijken bijbrachten (voorjaar 1942). Wij gewaagden hierboven ook van de bekendmaking met betrekking tot de gemengd-gehuwden in september 1942. Aan het subtiële brein van Aus der Füntten schijnt men het vaderschap te moeten toeschrijven van de in zijn eenvoud zo sublieme vondst, dat kinderen uit gemengde huwelijken, geboren na 4 oktober 1942 (Wielek p. 303-04 heeft 1 oktober; het doet er niet toe) als vol-Joden golden indien het eerstgeborenen 'waren; dit mondelinge bevel gaf de Joodse Raad door nu maar zonder toelichting. Op 4 december 1942 heten alle gemengd-gehuwden uit de kuststreek in het algemeen en uit Den Haag in het bijzonder naar Amsterdam te moeten

verhuizen; ook de niet-Joodse partij; verder, dat Frederiks 'hemel en aarde' beweegt om. 'dit voorschrift verzacht te krijgen, vooral de toevoeging dat de betrokkenen naar Amsterdam dienen te verhuizen, want 'wie daar eenmaal zit, komt niet meer zo gemakkelijk terug' (aldus de toelichting).

Op 15 december weer een andere toelichting, o.m. ten aanzien van wat een gemengd-gehuwde te doen staat, als hij van huis wordt gehaald: 'dan dient hij deze bewijsstukken in origineel mede te nemen en de fotocopieën in zijn woonplaats achter te laten bij degenen, die zijn belangen aldaar na zijn vertrek zal behartigen'. Heel simpel, zoals men ziet: een kind kan het.

In 1943 gaat het lustig verder. Hierboven is ook, al melding ge-, maakt van de in januari 1943 door het departement van Justitie aan alle ambtenaren van de Burgerlijke Stand gezonden aanschrijving inhoudende de verplichting om aan de in hun gemeente ressorterende SD mededeling te doen van bepaalde gemengde huwelijken. Geven wij Wielek het woord: p. 299-300.

'De G. I mocht wel niet een Jood trouwen en werd daardoor automatisch eveneens als Jood beschouwd. Geoorloofd was het huwelijk tussen Ariërs en G. H's. Huwelijken tussen G. I's en G. II's waren slechts met toestemming toegestaan; die toestemming werd echter door het rijkscommissariaat nooit verleend. Hetzelfde was het geval met huwelijken tussen G. I's en Ariërs. Huwelijken tussen G. II's onderling waren verboden.' Het lijstje dezer mogelijkheden is onvolledig: huwelijken tussen G. I en G. I mochten weer wél. 'Problemen in het jaar Onzes Heren 1943 in het Nederland van Erasmus en Spinoza . .

Uit Wielek's boek krijgt men ook enige kijk op de 'lijn' (hijzelf corrigeert: 'het labyrinthisch kronkelpaadj'), door de Duitsers in de praktijk in acht genomen. Wij zouden kort kunnen samenvatten: men wist het nooit. Het mocht. Het mocht misschien. Het mocht niet. Het mocht nu eens wel, dan weer niet. De Joodse Raad wist het óók niet. Men merkte het wel, soms bijtijds, soms te laat. Buitengewoon ingewikkeld en gevaarlijk was de vraag, wat nu gemengd-gehuwden was toegestaan; in een zeer uitvoerige circulaire van 18 maart 1943 geeft de Joodse Raad inlichtingen, met in de inleiding de niet overbodige waarschuwing, 't.a.v. deze materie met de uiterste voorzichtigheid te werk te gaan en ook de hieronder volgende richtlijnen geenszins te beschouwen als onomstotelijk vaststaande regels'. Men verlieze hierbij niet de mensen uit het oog, die bij de geringste overtreding — de lezer maakt deze zin nu wel zelf af.

Inmiddels broeit vooral Rauter voort. In het voorjaar van 1943 heeft hij weer nieuwe plannen, waaruit wij de aardige vondst lichten, dat alle gemengde huwelijken met een Joodse mannelijke partij dienen te worden 'geconcentreerd' in 'irgendeine Kleinstadt im Osten oder Südosten des Landes', omdat hij 'die Grossstadt Amsterdam wegen der politischen Kontrolle völlig judenfrei haben will'.

Op 18 mei vergaderen Zöpf en de zijnen in de Zentralstelle en bedenken weer het een en ander, wat wij hier maar onvermeld laten als te uitvoerig; op 19 mei geeft Fischer in Den Haag de zaak door aan mr. Edersheim, die er maar voor zorgen moet dat Amsterdam het weet. Op 25 juni weer bijeenkomst van Zöpf c.s.; ook hier zien wij maar af van enige weergave, vooral na kennisneming van de door de Joodse Raad toen verstrekte toelichting. Hier en daar komt het stempel 108.000 te voorschijn, verstrekt aan kinderlozen (sinds juni 1943), wat weer iets anders was dan het stempel 100.000 voor de 'geprivilegieerde gemengd-gehuwden', in vele materiaal-mappen rondspokend, ook in soorten trouwens.

Men vindt ook meermalen gewag gemaakt van Duitse plannen tot het afdwingen van echtscheidingen; men gaat echter — met een zwaar hart, zegt mr. Herzberg — niet over

tot de automatische administratieve vervallenverklaring van het gemengde huwelijk.

In Nederland richtten acht Protestantse Kerken zich op 14 oktober 1943 tot Seyss-Inquart met een ernstig en hooggestemd protest tegen de druk, op dergelijke huwelijken uitgeoefend; uit een aantekening van Calmeyer van ongeveer dezelfde tijd kan men opmaken, dat men Duitse 'Arische' vrouwen gevangen nam en naar Duitsland transporteerde. Hierbij tekent Calmeyer aan: liegen sehr hart, soweit die Arischen Ehefraue Brüder im Osten verloren'....

Een enkele keer is het voorgekomen, dat de Joodse man onderdook, terwijl de echtgenote altijd met het scheidingsvonnis in haar tas rondliep, 'want dat was voor de Duitsers goed genoeg; het vonnis werd nooit ingeschreven en betekende dus niets'. Wij mogen de lezer niet de toevoeging onthouden: 'De president van de rechtbank, een goede Nederlander, vond het zichtbaar niet fraai en niet solidair, dat mijn vrouw scheiden ging, maar men kon hem nu eenmaal het nut niet gaan uitleggen.' Aldus een Nederlandse journalist. Een hele studie zou te schrijven zijn over de 'Mischlinge', ook die in soorten aanwezig; het bewaard gebleven materiaal is daar uitgebreid genoeg voor.

De Führer zelf had grote belangstelling voor de gevaren van 'das Mischlingswesen'; hij had zelf, vertelde hij, op 1 juli 1942 bij zijn ontmoeting met een Freiherr von Liebig, een strikt nationaal voelende persoonlijkheid, het onprettige vermoeden gehad van Joods bloed, ondanks verzekeringen van het tegendeel. En ziet: door een toeval kwam te voorschijn dat in dit zo zuivere geslacht in het begin van de 17de eeuw een Jodin was binnengeslopen, een bewijs, dit alles, voor de 'taaiheid' van het 'Judentum', volgens de Führer dan. Het was dus zaak, dat ...,

De lezer raadt de rest wel; interessanter is de aantekening door dr. Henry Picker, de optekenaar van deze gesprekken in het Führerhauptquartier 1941-1942 hieraan toegevoegd: Während dieser Ausführungen brachte mir eine Ordonnanz folgende Karte Reichsleiter Bormanns: 'Dr: Picker. Besonders genau und ausführlich aufschreiben, was der Führer über Behandlung und Gefährlichkeit unserer Jüdischen Mischlinge sagte, warum diese Mischlinge nicht in die Wehrmacht und nicht gleichgestellt werden sollen. B.'

De lezer ziet dus, hoe z.g. Eihrerbefehle tot stand konden komen, anderzijds verraadt dit citaat, hoe ver een verwoede Jodenhater als Bormann toen wou gaan, hoe weinig ver, moet men wel zeggen. Of men ze op de duur zou, hebben ontzien? Het is niet waarschijnlijk, maar men wist er tijdens de oorlog niet veel raad mee. Dat zij hier als bedreigd werden beschouwd, ligt voor de hand; er is een interessant stuk over van de directeur van het 'Mischlingenheim', Rapenburg 96, Amsterdam, de voormalige 'Berg-Stichting', waaruit tussen de regels de onzekerheid spreekt waarin men ten opzichte van deze, in dit geval: jeugdige, personen verkeert (om nog niet eens te spreken van hun verzorgers, omdat 'niet-erkende' Mischlinge door Joden moesten worden verpleegd). Als gezegd, de Joodse 'bastard' zou een aparte beschouwing wettigen; op hem, althans op zijn gemengd-gehuwde ouders, komen wij in een later hoofdstuk nog terug.

8. Rüsturtgsjuden

Voor vele Joden, al met al duizenden, leek nog een andere, klassieke, mogelijkheid opengelaten, het vege lijf te redden. Dat hebben overwonnenen in alle tijden met meer of minder succes gepoogd, door in dienstbaarheid voor de overwinnaar te arbeiden; de geschiedenis der mensheid kent daar vele voorbeelden van. Wie nuttig, zeker wie onmisbaar leek, kon bij alle vernedering het leven rekken en mogelijk behouden. Toen de deportaties in de zomer van 1942 aanvingen, grepen vele Joden, Nederlandse en Duitse,

hier te lande naar dat middel. Er zullen niet velen zijn geweest, wie niet zo nu en dan, misschien voortdurend, de afschuwelijkheid hunner positie voor ogen heeft gestaan; tenslotte werkten zij ten bate van de oorlogvoering van een vijand, die hen wilde vernietigen. Een probleem, dat zich trouwens ook aan niet-Joden kon opdringen, hoewel voor die dan toch in een anders gericht perspectief.

Voor de Duitsers bestonden er twee opvattingen over deze zaak. Velen hunner waren van oordeel, dat men bepaalde Joodse vakarbeiders zolang mogelijk diende te sparen. In dit opzicht zijn de periodieke rapporten van de Zast interessant. Deze Zentralauftragstelle, tijdens de bezetting het bemiddelingsbureau tussen de Duitse opdrachtgevers en het Nederlandse bedrijfsleven, dus een soort bestelen controlekantoor van de Duitse oorlogseconomie, levert in deze rapporten een duidelijk beeld van de pogingen om de Nederlandse arbeider binnen Nederland voor deze oorlogseconomie te laten werken. Ons boezemen uiteraard alleen de Joden in dit verband belang in.

Welnu, het rapport van juli-augustus 1942 klaagt over de 'grootste moeilijkheden', die een gevolg zijn van de wegvoering van Joodse arbeiders, vooral in de kledingindustrie. Men heeft op aanplakzuilen en in de pers de trom geroerd voor de oproep van Arische vervangers, maar daar zijn maar 16 mensen op gekomen...Twee maanden later eigenlijk dezelfde klacht. Alles toegelicht met cijfers. Het is natuurlijk mogelijk, dat zij hierbij handelden uit niet opgebiechte motieven van menselijkheid, maar er zullen ook wel Jodenhaters bij geweest zijn, die nuchterweg begrepen, dat men met de uitroeiing van deze voor de oorlogvoering zo bruikbare categorie heel goed kon wachten totdat die oorlog, mede dank zij hun arbeid, gewonnen zou zijn. Zo wisten deze krachten Seyss-Inquart in een bespreking op 2 september 1942 ertoe over te halen, in een voor SS en SD bindende vorm te verklaren, dat de

93ASPECTEN DER VERVOLGING

Blz 94 en 95 ontbreekt

scherming meenden veroverd te hebben voor henzelf en hun gezin:

1. Liste Heer	6 Joden
2. Liste Marine	6 Joden
3. Liste Luftwaffe	3 Joden
4. Liste Verwaltung	744 Joden
5. Liste Schrott	34 Joden
6. Liste Metall	21 Joden
7. Liste Leder	15 Joden
8. Liste Altund Abfallstoffe	87 Joden
9. Liste Chemie	10 Joden
10. Liste Tabak	1 Jude
11. Liste Bekleidungsindustrie	810 Joden

Men ziet, dat de confectie-man edelmoedig is geweest, in plaats van de toegezegde 800 deed hij Rauter sofortigen Abzug' 810 cadeau. Verder beloofde de inspectie op 1 januari, 1 februari en 1 maart aanVullende lijsten. Lijsten van namen; ook van de nog gehandhaafde Joden maakte men dergelijke lijsten klaar, totdat de betrokken Duitse instantie op 26 maart 1943 verzocht, dit niet meer op deze wijze te doen: 'da luidt nur die Gesamtzahl der in den verschiedenen Rstungszweigen arbeitenden männlichen und weiblichen Juden interessiere

Inderdaad. Wij zullen maar niet al die getallen in het eerste kwartaal van 1943 nagaan.

Op 20 maart 1943 constateerde Fräulein Slottke in haar overzicht, dat de algemene Abbau' toch nog geremd werd doordat de aard en de dringendheid van de verrichte arbeid een snelle vervanging onmogelijk hadden gemaakt; op 20 maart waren er nog 1842 'freibetveglichen' Rüstungsjuden over en wel 792 voor de eigenlijke Rüstungsinspektion (Pelzarbeiter, Altmetallhiindler und Sortierer, Altstoffsortierer, Chentiker, Schrottverarbeiter, Bergarbeiter, Textilarbeiter, Lederverarbeiter, Ingenieure und Monteure); verder 600 Konfektionsjuden' en 574 diamantarbeiders; deze laatste groepen in Amsterdam; van de eerste groep, die 792, 584 in Amsterdam, 70 in de westelijke provincies, 138 in de andere.

Op 19 januari 1943 werd op een bijeenkomst bij Seyss-Inquart vastgesteld, dat de hele Abbau' eind mei voltooid moest wezen, maar nu kwam zowaar de Beauftragte des Reichstnministers für Bewaffnung und Munition weer voor de dag met zijn klacht, dat hij een bepaalde groep van 80 Joden toch weer niet missen kon . . .

Eind mei moest het dus helemaal zijn beslag krijgen. Lukte dat?

Laat ons zien. Op 5 april blijkt de zoëven genoemde Beauftragte tot beter inzicht te zijn gekomen: hij zal eind mei inderdaad geen Joden meer laten werken, alleen wil hij natuurlijk niet-Joodse vervangers en wenst daarvoor prioriteit. Op 12 april gaf men dit verzoek door aan de Duitse instanties, die het contact met de Nederlandse arbeidsbureau's onderhielden. Op 21 april blijkt ook Majoor Krummbein bekeerd, alleen zal de Rüstungsinspektion tot 31 mei 1943 99% van de Joden vrijgeven; de volmaaktheid ontbrak. Verder zit men met een toekomstige opdracht 'über Pelzwerken', een opdracht 'der in einem halben Jahr anrollen wird'. Laat men dus die 'Pelzjuden' niet over Westerbork 'abschieben', want dan is men ze kwijt. Laat men ze in Vught zolang aan ander bontwerk zetten, dan zijn ze te zijner tijd beschikbaar. Moeten de families in Vught bij elkaar blijven?

Punkte Familientrennung im Lager Vught äussert die Rüstungsinspektion keine Wiinsche.' En toch nu komt de aap uit de Rüstungs-mouw, toch zijn er nog wèl weer wensen.

Evenals Abraham men vergeve de vergelijking in zijn pleidooi voor Sodom en Gomorrha, pleit de inspectie voor tien Joden, circa tien Joden, staat er. Die zou men dan kunnen ontsterren. Op 24 april vernemen wij dat van de 5475 Joden, die acht maanden daarvoor nog voor de inspectie werkten, er 4082 aan de SD 'zur Verfügung gestelle zijn; de overschietende 1393 moeten eind mei weg, alleen 'in ganz besonders gelagerten Fiillen' wil men voor korte tijd nog een enkele Jood behouden ...Op 27 april bericht Zöpf aan het RSHA, IVB 4, in Berlijn, dat er, met inbegrip van de familieleden nog steeds ssoo Rüstungsjuden zijn in Nederland, die naar Vught moeten, alwaar een 'Rüstungsindustrie' zal gevestigd worden; dit zou het verdere transport naar het oosten kunnen vertragen, zeker, wanneer de familieleden óók naar Vught gaan.

Op 5 mei bepaalt Harster, dat de Rüstungsjuden onvoorwaardelijk zoals toegezegd door de Inspektion in mei worden abgebaut' , hetzij naar industrieën in Vught, hetzij rechtstreeks naar Westerbork. Zöpf meent op 10 mei, dat het het beste ware, dat alle Rüstungsjuden 'schlagartig erfasst' werden, en dan acht dagen vóór het eind van de maand, meteen naar Westerbork en nog 'vor Monatschluss' verder transporteren; hij ziet wel in, dat dit tegenover die Joden 'psychologisch weniger bi/lig' zou zijn, omdat dezen er 'stakstens' op rekenen, in Vught te blijven, maar RSHA eist nu eenmaal in mei onder alle omstandigheden 8000 Joden; hoe men ook werkt (zelfs met een actie van premies voor het aanbrengen van Joden), waar men ook schraapt, men komt er 2200 te kort...Op 21 mei bevestigt de Rüstungsinspektion de opheffing van alle vrijstellingen per 31 mei, maar pingelt toch nog om twee Joden, die inderdaad 'bis auf weiteres' worden gespaard. Voor één van deze twee wordt op 17 april 1944 weer gepleit (ook voor twee anderen), dan mag

hij weer blijven tot 1 juli ...

Een enigszins afzonderlijke plaats in dit geheel komt toe aan de z.g. 'Philipsjuden, die reeds eind 1941 onder een apart hoofd te boek stonden (Sobü', d.w.z. Sonderbüro'); zij werkten sindsdien onder controle van de weermacht als gesloten eenheid voor dit orgaan. Het schijnt niet ontbroken te hebben aan pogingen, deze groep in haar geheel te redden; zo vernemen wij van pogingen, van Philips uitgaand, om in Madrid contact te leggen met Londen, teneinde haar tegen deviezen uit te wisselen, iets, waar de Nederlandse regering meende, niet in te kunnen treden, zoals wij weten. De advocaat van Philips, mr. A. A. Swane, drong er bij de Duitsers eind 1943 op aan, . de inmiddels naar Vught overgebrachte leden dezer groep daar te laten; hij kreeg de verzekering, dat dit zou gebeuren en dat de groep op geen enkel tijdstip naar Westerbork of naar het oosten zou worden gezonden. Zij hadden intussen ook het 'veilige en veelbegeerde' stempel 'zo 000' gekregen. Wij komen later op hen terug.

Voor de zoveelste maal moet de geschiedschrijver ook hier een beroep doen op de fantasie van de lezer, die achter de nuchtere data, feiten en getallen de individuele mensen moet onderscheiden, de families, levend tussen hoop en vrees, nu eens door deze, dan weer door die instantie opgehaald, nu eens door deze, dan weer door die instantie uit de Schouwburg, uit Westerbork teruggebracht. Met de vrouwen, de kinderen. Naarmate deze personen bepaalde Duitse bureau's onmisbaarder toeschenen, kon hun dat eerder — en vaker — overkomen.

Het was vooral het lot van een al met al zeer kleine groep, die, omdat zij bovendien vrijwel zonder uitzondering uit Duitse Joden bestond, eigenlijk buiten de aan schrijver gegeven opdracht valt. Van de activiteiten van enkelen hunner is nog vrij veel materiaal overgebleven, vol met termen als 'Schwarz-Aktion', 'Blau-Aktion', 'Oxyde-Juden e.d.; het lijdt geen twijfel of hier en daar hebben hooggeplaatste figuren in deze sector van het bezettingsapparaat aan met hen van vroeger bevriende Joden op deze wijze enige bescherming willen verlenen. Het was een afschuwelijke situatie, waarin diegenen kwamen te verkeren, wier anti-Nazi gezindheid boven alle twijfel verheven is; men stelde hen voor de keus tussen de deportatie van henzelf, hun medewerkers en hun aller gezinnen en de activiteit voor de Duitse oorlogvoering. De historicus zit niet op de stoel van de rechter, die hun 'begunstiging van de Duitse oorlogvoering' na de oorlog soms zeer zwaar bestraft heeft, althans van de weinigen, die, soms over Theresienstadt, op het nippertje aan de gaskamer ontkomen zijn.

In de stukken worden hier en daar lijsten genoemd, waar deze Joden op stonden, soms 'Schutzlisten' genaamd. Het is hier misschien de plaats, dat woord 'lijst' even naar voren te halen; het is een van die termen, welke onder de Joden in de bezettingsjaren dezelfde welhaast magische kracht bezaten als de hiervoor genoemde 'stempels'.

9. Diverse lijsten

Het was goed een stempel te bezitten (eigenlijk stond men daarmee al op een lijst), het was goed, op een lijst voor te komen. Bij dat alles natuurlijk vooropgesteld dat men op een betrouwbare lijst stond, op een lijst, die niet 'platzte', wat ze met een heel enkele uitzondering helaas allemaal deden, vroeg of laat. Het was zeker goed — dit een opmerking niet van tijdens, maar van na de oorlog — te staan op een lijst, waarvan de opsteller betrouwbaar en van goeden wille was; het is niet te ontkennen, dat een enkele

van die opstellers maar héél in de verte aan deze eisen beantwoord heeft en de Joden, die zich tot hem gewend hadden, zoveel mogelijk kaalgeplukt heeft en daarna aan de bezetters overgeleverd. Deze schrijver vermeet zich niet, een volledig overzicht van deze ontsnappingspogingen te kunnen geven; daarvoor waren er teveel en te veelsoortige lijsten. In enkele gevallen — wij zinspeelden er al op — is niet goed te zien waar het stempel eindigt en de lijst begint.

Van deze lijsten heeft enige bekendheid gekregen die, welke de naam droeg van E. A. P. Puttkammer, die als procuratiehouder ener grote bankinstelling al in 1941 van enige Joodse cliënten het verzoek kreeg, een door hen toen ingediend emigratieverzoek bij het Devisenschutzkommando te steunen. Dit gelukte hem in enkele gevallen (toen nog!) zonder deviezenlevering, later bedongen de Duitsers deze wel. Zolang zulk een aanvraag liep (dan vond nog overigens geen deviezenoverdracht plaats) waren deze Joden 'gesperd'. In een weer volgend stadium verleende hij zijn bemiddeling bij de inlevering van sieraden e.d.; hij ging echter voort ermee, voor Joden met behulp van allerlei, argumenten dergelijke Sperren te verwerven.

Toen Puttkammer na de bevrijding gearresteerd werd op grond van een enkele tegen hem ingebrachte klacht, kwamen vele schriftelijke betuigingen binnen, door nog meer mondelinge bevestigd, dat deze figuur op alleszins behoorlijke wijze de belangen van zijn cliënten had behartigd en verscheidene hulpzoekenden met raad en daad geholpen had. Op een bepaald aspect van deze zaak moeten -Wij nog terugkomen.

Lijsten, lijsten ...Was er inderdaad zo iets als de Bühlerliste, geheten naar dr. Albert Bühler, Beauftragte bij de Nederlandse Bank? Met Joden die op deze wijze door hem samen met Lages werden beschermd? Wij beschikken over de namen van enige onder zijn hoede staande Joden, 'die im Wirtschaftsleben eine bedeutende Rolle spielten und beachtliche internationale Verbindungen verfügten'.

Was er een Bondylijst, zo geheten naar een uit Wenen afkomstige Jood, die samen met een SD-leider in Den Haag voor duizend gulden een Sperre' kon leveren, 'bis auf weiteres' Was er een Rietveld-lijst? Een Six-lijst? Een Weismann-lijst? Over deze laatste verhaalt S. de Wolff bepaald onsympathieke bijzonderheden. Het ons ter beschikking staande materiaal draagt er niet toe bij, de daardoor gewekte indruk te corrigeren. Men bedenke wat het moet zijn geweest, dat Joden zich als het ware overgeleverd hebben aan een man, die als bankrover al eens met de justitie in aanraking was gekomen, die erkende aan deze Joden zo enorm veel geld verdiend te hebben, dat hij er 'ook een andere vrouw op na kon houden, die (hij) ruimschoots van alles kon voorzien', naar eigen opgave een 125 000 gulden, en die niet alleen zelf was aangesloten bij de NSNAP, maar twee zoons bij de Waffen-SS had van wie één Wodan heette ...Er was ook een ogenblik sprake van een 'Indische militairen'-lijst, 'van zeer geringe omvang', waarvoor men zich moest opgeven bij de heer Brandon, secretaris van de Joodse Raad. 'Vooralsnog mogen bij de betrokkenen generlei verwachtingen worden gewekt.' Dat was 23 februari 1943; op 8 maart, dus geen twee weken later kwam reeds het bericht dat deze lijst door de Wehrmachtbefehlshaber in haar geheel was afgewezen.

Een gelukkig toeval heeft de lijst (of enige lijsten)-Westerneng voor ons bewaard. Eén met 26 namen, één met 22, één met 47, één met 22, één met 18; bijna allen hebben een 40 000-stempel en zijn dus 'tamelijk veilig'; maar bij één toen bijna negentigjarige dame schrijft de heer Westerneng: 'Niet gesperrt. Er is mij persoonlijk veel aan gelegen als deze Mevrouw hier kon blijven'. . .

Was er de Duitsers veel aan gelegen? Iets aan gelegen? Misschien wel, misschien niet, in de regel niet. Van het overgrote deel van deze lijsten kan men zeggen dat zij de daarop geplaatsten op hun best enig uitstel van deportatie schonken. Op hun best: reeds eerder

gaven wij uiting aan enige aarzeling. Hoe menselijk immers was het niet in die omstandigheden, zich op deze 'bescherming' te verlaten? Onderduiken was voor zovelen een moeilijke, een welhaast ondoenlijke, een inderdaad ondoenlijke stap. En als zo'n lijst het nu maar uithield (de oorlog zou immers 'gauw' aflopen), als zo'n lijst nu maar niet 'platzte', als

Het is hier wel de plaats om te spreken over de meest wonderlijke lijst van alle, tevens over een van de onwaarschijnlijkste feiten uit een tijd, die bepaald niet arm was aan zulke feiten. Het is de Weinreb-lijst, de lijst van Friedrich Weinreb.

10. Weinreb

'Een broedermoordenaar, alleen op eigen voordeel belust'. 'Een oplichter van honderden Joden'. 'Een valse Messias'. En: 'de grootste illegale werker, die behoorde geridderd te worden'.

Met allerlei schakeringen ertussenin: een merkwaardig spectrum. Wel moge de historicus zich voorhouden, dat hij de plicht heeft, de mens te blijven zien, de mens, die in dit alles zowel subject als object was, zowel actief als passief betrokken was. Dat betekende kennis te nemen van de duizenden bladzijden van een welhaast onafzienbaar materiaal, dossiers, brieven, knipsels e.d. Daaraan was niet te ontkomen. De conclusie, waartoe althans deze historicus zich heeft doorgeworsteld, was ruimschoots beloning voor de gedane moeite. Waarbij nog helemaal niet gesproken is van wat het inzicht in een zo diep menselijk stuk geschiedenis heeft betekend.

Friedrich Weinreb werd 18 november 1910 in Lemberg geboren, maar kwam reeds in juli 1916 naar Nederland, studeerde aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool te Rotterdam; doctoraal examen december 1938. Werkzaam aan het Nederlands Economisch Instituut, bracht een aantal publicaties op zijn naam. Huwde in 1936, zes kinderen, waarvan een in Westerbork overleed. In 1941 kwam zijn dissertatie, De ontwikkeling van het bouwbedrijf in Nederland, gereed, die echter niet meer kon verschijnen. In het begin van de oorlog op 'normale' wijze als Jood ontslagen, bleef hij, doordat het hier een Instituut betrof, niettemin 'legaal' medewerken tot november 1941, clandestien tot juli 1942, toen een dreigbrief daar een eind aan maakte. Op Joods, gebied orthodox, geestdriftig aanhanger van een geleerde als Nathan Birnbaum. Hij stelde in het begin van de bezettingstijd op verzoek van prof. dr. N. J. Polak een rapport samen, dat moest aantonen, dat de invloed en betekenis van de Joden in Nederland niet van dien aard waren, dat anti-Joodse maatregelen van Duitse zijde gemotiveerd zouden zijn. 'Dit vrij uitvoerige rapport heeft natuurlijk niet de gewenste uitwerking gehad, daar de Duitsers hun maatregelen niet op redelijke motieven baseerden.' Aldus Weinreb zelf hierover, die de merkwaardige toevoeging geeft, dat het initiatief was uitgegaan van een groep heren, 'in verbinding met de Italiaanse consul te Amsterdam'. Ook gaf hij o.m. aan Joodse studenten, van de Rotterdamse hogeschool verwijderd, parallelle colleges.

Het begin van het Weinreb-Spier was heel eenvoudig 'Spiel' natuurlijk hier niet precies te vertalen met 'spel'. Als raadgever van de Oost-Joodse gemeenschap in Scheveningen ontving hij bezoek van een aantal leden daarvan, met opzending naar een werkkamp bedreigd en daarvoor alreeds medisch goedgekeurd. Dat was begin 1942. Men wist toen reeds, dat uitstel te krijgen was voor hen, die een emigratieverzoek hadden lopen; het gewestelijk arbeidsbureau nam al genoegen, bleek hem, met een verklaring van die

strekking. Welnu, wat was eenvoudiger, dan zelf zo'n verklaring te geven? Ook al 'liep er in werkelijkheid helemaal niets? Nodig waren een stukje papier, een schrijfmachine en een klein beetje durf.' In het begin deed Weinreb het kalm aan, tot juni 1942 niet meer dan 30 personen, maar toen de deportaties aanvingen en de Joodse Raad deze briefjes 'slikte', kwamen tientallen, spoedig honderden hulpzoekenden, die door hun groeiende kwantiteit een toenemend gevaar opleverden. Toen gaf Weinreb maar geen briefjes meer, de hulpzoekenden opdragend de Joodse Raad alleen mede te delen dat ze op een 'Weinreb-lijst' stonden, hetgeen hij op navraag van deze instelling bevestigde; hij leverde ook namen op lijsten; al spoedig leidde dit tot zulk een chaos, dat geen mens er meer aan dacht, de zaak precies na te gaan. De hoofdzaak was, dat, nog eens, de Joodse Raad de lijsten ernstig nam. Weinreb drukte de betrokkenen, die natuurlijk moesten geloven dat de dekking serieus was, op het hart, tegenover de Duitse politie te zwijgen: hij hield hun voor dat dit een 'weermachtsaangelegenheid' was en dat die politie daarvan niet gediend zou wezen. Het ligt voor de hand, dat hij, al was het slechts uit zucht tot zelfbehoud, de aanvragers voortdurend aanspoorde tot het zoeken van andere dekking of, als dat niet mogelijk was, tot onderduiken.

In den beginne werkte Weinreb kosteloos, maar de opmerking van een der hulpzoekenden, nl. dat hij niet begreep, dat dit alles gratis was, bracht hem op de gedachte geld te vragen. Weinreb ontving gaandeweg grote bedragen, die hij, volgens zijn verklaring, onder meer gebruikte voor steun aan onderduikers, valse persoonsbewijzen, distributiebescheiden, illegale emigratie. En later, let wel: later, ook voor iets anders. Het in oktober 1948 gevelde vonnis verwijt Weinreb, dat hij in dat latere stadium een belangrijk deel van de door hem van gegadigden geïncasseerde gelden aan SD-ambtenaren heeft overgedragen. Is dat verwijt verdiend? Wie ja zegt, bedenke, dat zeer vele Joden tijdens de bezetting via tussenpersonen aan Duitsers geld of goederen hebben 'overgedragen' om een 'Sperre' of iets dergelijks te krijgen. Wie hier lacht, verplaatste zich in de verschrikkelijke situatie van de Jood tijdens de bezetting. De Nederlandse regering in Londen heeft toen, zoals wij reeds zagen, een andere opvatting gehuldigd. Heeft het Nederlandse verzet zich ervan weerhouden, ter dood gedoemde strijders door omkoping of met andere geldelijke offers te redden? Heeft dit verzet zich toen afgevraagd, of dat geld eigenlijk voor andere doeleinden bestemd was? De rechter vond Weinreb's financieel beleid laakbaar, al sprak hij hem op dit punt vrij. Alweer prijst de historicus zich gelukkig, dat hij geen rechter is.

Zo was 'de' Weinreblijst ontstaan. Uiteraard wendden zich ook steeds meer lieden tot hem, wier familieleden in Westerbork de deportatie tegemoetzagen; Weinreb ging maar door en zo telde zijn lijst gaandeweg alleen uit Westerbork 500 personen, die althans uitstel van wegvoering genoten; geregeld ontving hij telegrammen uit dat kamp, om in kritieke situaties te bevestigen dat deze of gene op die lijst voorkwam, soms tien, soms twintig in één keer. Weinreb schreef zijn actie ook 'een belangrijk psychisch effect' toe.

Geven wij hem zelf even het woord:

'Voor velen was nl. de situatie, toen de 'ophaaldiensten' begonnen (ik bedoel hiermee nog het gewoon aan huis ophalen van niet ondergedoken Joden), zonder enige hoop. Alleen op een Geallieerde interventie te rekenen, gaf deze personen niet de nodige stimulans, zich aan het ophalen te onttrekken. De gewone traagheid overwon gewoonlijk. Toen zij echter door mijn actie een emigratie binnen afzienbare termijn in het uitzicht kregen, werden zij wakker geschud. Het werd nu natuurlijk zaak voor hen, behouden te blijven, om mee te kunnen emigreren. Daarom zocht iedereen nu, nu hij een concreet doel, niet al te ver in de toekomst, voor ogen had, naar een middel om tot zolang vrij te blijven. Ik begreep, dat, was de stap naar de illegaliteit eenmaal genomen, de rest wel vanzelf kwam.

Het moeilijkste was de eerste stap en daartoe kregen de mensen door de lijst de nodige aansporing. Deze indirecte invloed van mijn lijst komt in het percentage ondergedoken ingeschrevenen, die dus behouden bleven, wel heel sprekend naar voren. Door geen enkele andere actie en door geen enkele andere instantie zijn tenslotte relatief zoveel personen van Jooden bleef behouden gebleven . .. Direct of indirect zijn honderden personen daardoor niet in Polen terecht gekomen.'

Moet men zeggen, dat de actie Weinreb over het hoofd groeide? Met zijn 'neven-bureau's' in Scheveningen, Den Haag, Rotterdam en Amsterdam Op 11 september 1942 liep Weinreb tegen de lamp: een Nederlands-Joods meisje, als 'ondergedokene' in een bioscoop (!) gearresteerd, sloeg bij het verhoor door: Weinreb had haar aangeraden, onder te duiken, in afwachting van haar emigratie.

Finis Weinreb: De SD-er Koch wou weten, in wiens opdracht Weinreb deze actie voerde. Dat het een zelfstandig initiatief geweest kon zijn, kwam eenvoudig niet bij deze Koch op. Dit was de kans voor Weinreb : hij noemde twee gefingeerde opdrachtgevers, de in Berlijn vertoevende Generalleutnant H. J. von Schumann en de bij de Ortskommandantur werkende heer Von Rath; deze laatste had Weinreb meermalen gesproken.; soms was daar een Nederlander bij, zich noemende Six; deze laatste had al het geld van Weinreb in ontvangst genomen. Koch, op onderzoek uitgegaan, kwam al dra tot de conclusie, dat Weinreb het slachtoffer was geworden van een geraffineerd misdadiger, en Weinreb, zeer gebelgd, liet zich ontvallen, dat hij die Von Rath het ergste toewenste. Waarna Koch hem voorstelde, hem vrij te laten, om deze bedrieger op te sporen. Dat betekende niet alleen de vrijheid voor Weinreb, maar ook de handhaving, voorlopig dan, van zijn 'lijst' ook in Westerbork! En zo geschiedde.

Men bedenke even, wat nu ging gebeuren. Weinreb kon doorgaan, nu niet bang voor ontdekking door de Duitse politie, maar zelfs gedekt door haar. Reeds op dit punt zou de historicus zich verplicht kunnen voelen, de lezer te waarschuwen, dat dit alles inderdaad zo gebeurd is, ware het niet, dat er nog veel fantastischer dingen geschied zijn. Weinreb ging door. Iedere ochtend moest hij zich bij de Duitsers melden en eenmaal per week Koch verslag uitbrengen omtrent zijn jacht op Von Rath. Die bleef onvindbaar, maar wel gaf Weinreb allerlei vage aanduidingen omtrent Duitse officieren, die illegaal werk verrichtten enzovoorts, waar Koch zich hevig voor interesseerde. Eindelijk moest Weinreb wel met iets voor de dag komen; hij instrueerde een hem via de onderwereld bekend geworden man, een zekere K., om voor Six te spelen, a raison van ruim tienduizend gulden. 'Six' speelde aanvankelijk tegenover Koch zijn rol goed, maar viel tenslotte toch door de mand, zodat Weinreb op 19 januari 1943 door Koch begroet werd met de onheilspellende woorden: 'Jetzt ist das Theater arts!' Alles was verloren.

Finis Weinreb nu? Men zou het wel zeggen. In elk geval werd het een buitengewoon onprettige tijd voor Weinreb : heel zwaar mishandeld, totaal uitgeput, kwam hij, meer dood dan levend, op 13 mei 1943 als 'strafgeval' aan in Westerbork. Daar zat zijn gezin reeds en was zijn oudste zoon inmiddels al gestorven. Wekenlang lag Weinreb in het ziekenhuis.

Nu hadden de Duitsers Weinreb wel geslagen en op de gebruikelijke wijze het vuur aan de schenen gelegd, maar zijn assistent-Sachbearbeiter Bolland had dat onderzoek maar opgegeven, toen hij in april 1943 naar Italië was vertrokken. En nu het toeval: in Italië viel deze Bolland uit de toren van een tank, was voorlopig voor de militaire dienst ongeschikt en moest weer naar Den Haag terug. Daar had hij bij de SD als kersvers teruggekomeene niets om handen, herinnerde zich het nimmer afgehandelde geval-Weinreb en besloot toch nog eens na te gaan, of er iets van te maken was. Op 28 juni

1943 haalde Bolland Weinreb weer naar Scheveningen niet de mededeling, dat deze nu, niet zijn gezin, een laatste kans zou krijgen. Welke?

Tot 17 juli 1943 hoorde Weinreb niets, zat in de cel vol zorg om zijn gezin in Westerbork. Toen kwam het: Weinreb genoot het vertrouwen (dat was wel gebleken) van vele Joden, vooral van rijke. Welnu: Weinreb kon voor de SD gaan werken, om goed te maken wat hij op zo 'geraffineerde en gemene wijze had bedorven'. Hij moest vooral die rijke, inmiddels ondergedoken Joden opsporen en de SD in handen spelen. Ja, of nee? 'Ja' betekende Theresienstadt, 'nee' Mauthausen. Weinreb zei ja, zonder zelf nog precies te weten, wat hij uit deze mogelijkheden kon maken: tenslotte bleef zijn gezin als gijzelaars in Duitse handen. Eerst wou hij tijd winnen: hij was er nog zo slecht aan toe, dat hij eerst op krachten moest komen, eerder kon hij niet aan de slag gaan.

Bolland begreep dat en daarmee begon een kluchtig intermezzo in de gevangenis. Immers, Weinreb kreeg er 'Krankenkose, aardappelen niet jus en op die jus 'ogen', hij kreeg volle melk, werd geregeld gelucht. Ook zijn geest werd gevoed: hij kreeg de boeken, die hij verlangde, zelfs een Hebreeuws gebedenboek (Bolland verzocht, dat een beetje weg te houden). Van alle nare corveeën stelde hij Weinreb vrij, hetgeen in die gevangenis uiteraard verwondering en afgunst wekte. Weinreb werd er zelfs overmoedig door en toen een verpleger hem vroeg, hoe een Jood zulk lekker eten kreeg, antwoordde hij brutaal, dat hij, Weinreb, de a.s. schoonvader van Mussert was. Inhouding van het Lucullus-eten volgde prompt, maar na beklag van Weinreb ontving de verpleger een schrobbering en Weinreb zijn lekkere kost terug ...Nu eens kreeg Weinreb eieren (rauw) om 'aan te sterken', dan weer koekjes, zelfs een doos matzes.

Nog een aantal details omtrent dit troetelkind blijven hier maar achterwege. Hij wist Bolland spoedig voor een project warm te maken, dat deze man, door Weinreb als erg belust naar geld afgeschilderd, zeer aantrok. De Weinreb-lijst zou herleven; daartoe zou een bureau ter registratie worden ingericht en de gegadigden zouden een officiële sperrbrief ontvangen. Ook in Westerbork zou men op die lijst kunnen komen (men zou tenslotte al deze gesperreten toch wegvoeren, niet naar het hun voorgespiegelde Portugal, maar naar Polen). Bovendien liet hij Bolland doorschemeren, dat hij, Weinreb, gemakkelijk achter door Joden bezeten en grotendeels verborgen schatten zou kunnen komen. Dat maakte Bolland helemaal gek: 'hij was haast niet bij mij weg te slaan en uren hebben wij samen in de gevangenuituin gezeten, droomkastelen bouwend wat er al niet met al dat geld te doen was'. Bolland zou er niet zo inlopen als zo'n 'stomme mof' als Koch. Ook in België had Weinreb verbindingen, vooral met het Antwerpse diamantcentrum; dat lokte Bolland en een zekere met hem samenwerkende Krom nog meer en schonk Weinreb nog meer adempauze.

Zo schakelde Weinreb in zijn avontuur de 'Belgische actie' in. Zelfs wist hij het klaar te spelen, dat zijn gezin uit Westerbork terugkwam; dit een comédie apart (24 november 1943); zowaar kwam het tussen enkele op buit beluste Duitse instanties tot een soort wedstrijd, wie het eerst dit gezin naar Den Haag zou brengen. Weinreb werkte niettemin door, reisde o.m. meermalen heen en weer naar Westerbork, waar hij gaandeweg wel een vijftienhonderd 'klanten' had, die hem honderd gulden per stuk betaalden, met deze buit hield hij Bolland c.s. een tijdlang zoet.

Toch voelde hij van midden januari 1944 af 'nattigheid'; een enkele erbij betrokken SD-ambtenaar, bang voor eigen hachje (als Weinreb werd opgepakt, kon hij zelf tegen de lamp lopen!), drong er op aan, dat hij maar zou verdwijnen. En toen zijn opdrachtgevers steeds meer aandrongen op prestaties en de Weinreb-lijst in Westerbork eindelijk toch 'platzte', dook hij op 7 februari 1944 met zijn gezin onder. De 8ste kwam de politie om hem te halen, maar hij was weg. Het figuur, dat de betrokken Duitsers toen sloegen, kan de lezer zich wel indenken.

Na de bevrijding opgedoken, werd Weinreb spoedig gearresteerd en werden hem een aantal beschuldigingen ten laste gelegd: het samenstellen zijner lijsten, het gebruiken van voor die lijst gestorte gelden ten eigen bate (dit is in het vonnis ingetrokken) of ten bate van de SD, het verraad van personen uit de illegale wereld en van Joden, enzovoorts. De rechtszaak sleepte jaren, in 1947 werd Weinreb door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag tot 3-1/5 jaar, door de Bijzondere Raad van Cassatie (tweede Kamer) op 25 oktober 1948 tot 6 jaar veroordeeld. In dit vonnis staan heel merkwaardige dingen, o.m. spreekt het ten aanzien van Weinreb uit, 'dat de rechtsorde niet gedooft, dat enig mens in vertrouwen op eigen kunnen en naar eigen morele maatstaf aldus beschikt over leven en lot van anderen'.

Eigenlijk, zou men willen zeggen, dus een veroordeling van het illegale werk en sich. Welke illegale werker beschikte niet over het leven en lot van anderen, in vertrouwen op eigen kunnen en met eigen morele maatstaf? Illegalen, maar wat deden verscheidene legalen anders?

Het zou ons te ver voeren, het hele vonnis aan te halen. De historicus kan noch wil het werk van de rechter overdoen. Maar voor hem zijn èn de documentatie_Weinreb èn het vonnis-Weinreb materiaal; voor hem zijn èn Weinreb èn de rechter personen, op een bepaalde plaats, in bepaalde omstandigheden handelend. Welnu, bij doorlezing van dit alles ontkomt hij niet aan de vraag, of de rechter zich wel in voldoende mate heeft verplaatst in de oorlogssituatie, of hij wel voldoende beseft heeft, wat het toen betekende, een Jood te zijn. Had hij dat, dan zou bijvoorbeeld liet het ongelooflijke geschied zijn, dat in de Weinreb-zaak n.b. tegen de beschuldigde de 'Dreigroschenjongens' van Windekind' (het Haagse Duitse politiecentrum) als getuigen zijn verhoord, dat deze pijnigers, dieven en moordenaars, door Weinreb overtroefd, tegen hem konden pleiten en zichzelf ten koste van Weinreb schoonwassen. Dan ha(I de rechter niet uit het oog verloren, dát iedere Jood toen een ter dood veroordeelde was, zonder uitzondering, zonder één uitzondering.

Heeft Weinreb iemand verraden? Ten aanzien van een enkel feit geldt het als bewezen. Deze historicus kan ook ten aanzien van dat enkele feit alleen maar met vraagtekens blijven staan. Van de vele verraad-aanklachten is maar zo weinig overgebleven en ook dat weinige: staat het inderdaad vast? En wat vaststaat, mag dat inderdaad nog verraad heten? Had Weinreb niet alle reden te veronderstellen, dat die paar namen, die hij tenslotte noemde, gedragen werden door personen, die zich reeds uit de voeten hadden gemaakt, zoals tussen hen en Weinreb was overeengekomen.

Heeft Weinreb ongelukken veroorzaakt? Draagt hij door zijn actie de verantwoordelijkheid voor de dood van anderen?

Er rest deze historicus maar één antwoord en dat luidt: neen. Was de Weinreb-lijst 'zwendel', de Duitse, dus de echte, zoals de Portugezen-lijst, waren dat evenzeer. En nog gevaarlijker, want die door de Duitsers erkende 'echte' lijsten schonken de Plensen maar al te vaak een gevoel van veiligheid. Niettemin 'platzte' zo'n lijst toch, net zo goed als de Weinreb-lijst. Zwendel: wat was in die tijd géén zwendel? Een vals persoonsbewijs soms niet? Weinreb pretendeerde niet, te bevrijden; Weinreb verschaftte op zijn best uitstel en dat niet zelden aan personen, die al in Westerbork op Je nominatie van wegvoering stonden. Het is doodgewoon absurd, te beweren, dat de Weinreb-Sperre door haar ongeldigheidsverklaring in Westerbork de deportatie en de dood van een aantal Joden heeft veroorzaakt; integendeel; de Weinreb-lijst heeft die deportatie en dood in een aantal gevallen tegengehouden.

Het is niet waar, dat Weinreb de Joden ervan weerhouden heeft, onder te duiken; uit tientallen verklaringen blijkt het tegendeel. Trouwens, zijn eerste arrestatie was aan niets

anders te wijten, dan dat hij een Joods meisje geadviseerd had tot...onderduiken! Voor wie niets had, zegt Gertrud van Tijn, p. 53 was dit in elk geval uitstel: wat kon aan azijn zuur worden?

Was Weinreb egoïst? Hiermee komen wij op zijn motieven, op zijn persoonlijkheid. De hele zaak is zo'n baaierd; er zijn honderden, duizenden feiten en die ene man ziet men handelen, ziet men laveren, hoort men praten. Een egoïst? Waarom is hij dan niet ondergedoken, toen hij zijn gezin uit Westerbork terughad?

Hij is voortgegaan. Omdat hij dit pokeren zo mooi vond? Omdat hij zo graag een Sabbathai Zwi wilde lijken, een fakir, een wonderdoener? Wij zijn er niet van overtuigd. Was hij een Küpenick-figuur? Op raad van derden heeft hij dat laatste zelf wel eens zo beschreven, maar tenslotte was het toch daarvoor allemaal te afschuwelijk. Was hij eierzuchtig? Hij heeft het niet ontkend, maar wat kunnen wij daarmee aanvangen?

Weinreb is na een lange pijnlijke rechtszaak veroordeeld. Een verloop, dat zowel binnen als buiten Nederland velen getroffen, ja, geschokt heeft. Van vele kanten heeft men getuigd, heeft men geageerd. Even zag het er zelfs naar uit dat dit een tweede Dreyfus-affaire zou worden. Het 'zat erin', maar het Nederlandse volk, maar allerlei omstandigheden waren wel anders dan toen, omstreeks 1900. Niemand behoefde hier een 'j' accuse te schrijven, daarmee echter is niet gezegd, dat Weinreb terecht veroordeeld is. Er ligt een vonnis, er is gestraft.

Deze historicus heeft, het zij herhaald, het materiaal doorgewerkt, dat zich in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevond en de vele aanvullingen, die in de loop des tijds binnenkwamen, bestudeerd. Dit ontzaglijke materiaal werkt als een roman van Balzac, men ziet er al die mensen in spartelen, gedreven door angst, gedreven door hebzucht, tientallen, honderden van hen. Rest deze ene mens. Geen held, daarvoor heeft hij nimmer geposeerd. Niet zonder zwakheden, hij heeft ze erkend. Een helper en redder van velen, ze hebben getuigd.

Heeft men een standbeeld voor Weinreb opgericht? Heeft men hem een orde verleend? Heeft men hem met een geschenk geëerd? Men heeft hem zeer zwaar gestraft. Hoe komt dat? Waardoor, waarom? Deze schrijver wil het met een antwoord proberen, let wel: proberen. Het is niet méér dan zijn persoonlijke overtuiging.

Welnu: de Jood Weinreb is de zondebok geworden, heeft voor het tekortschieten van, talloze niet-Joden geboet. Hij moest gefaald hebben, óók gefaald, omdat zij gefaald hadden. Niet alleen zij hadden hun plicht verzaakt, ook hij. Als er geen Joodse verraders waren, moest men ze uitvinden. De pair die men na de oorlog berechtte, betekenden te weinig. Hier nu was er een van het formaat dat voldeed. Deze historicus heeft geenszins verzwegen, dat dit een veronderstelling is, maar anderzijds in voldoende mate uitgesproken, dat hij daarin gelooft. Dat het zijn overtuiging is.

11. De gekwelden

En dan zijn er toch nog altijd de Joden, de tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen, van wie nu al zo heel veel verhaald is. Heel veel, maar nog altoos niet genoeg. Deze geschiedenis van mensen legt de geschiedschrijver ook de plicht op, te laten zien, hoe die mensen toen leefden. Leven moesten; nu weten wij: hun leven rekten. Hier en daar kwam dat al in dit verhaal te voorschijn, maar op deze plaats zetten wij nog eens een aantal feiten bij elkaar, hetgeen wel eens tot, hopen wij: vergeeflijke, herhaling moet leiden.

Zo hebben wij al meer dan eens gewaagd van het door de Duitsers gespeelde lat en muis' met hun slachtoffers. Zij hielden hen in een bestendige onzekerheid, in een nimmer aflatende spanning. Zij schiepen een atmosfeer van depressie, zij oefenden druk uit, zij maakten murw. Beloofde een Duitse instantie iets, dan kon men zich op die belofte soms

wel, soms niet verlaten. En in het eerste geval was het toch maar tijdelijk. En wist men nooit, of een andere Duitse instantie zich door zulk een belofte gebonden achtte. Dat kon wel eens zus, dat kon wel eens zo. Men begrijpt zo goed de uitspraak van dat Duitse Jodinnetje: 'Nur einmal das Gefühl haben dürfen, dass es nicht immer noch schwerer komme.... Dat gevoel kwam niet. Ijskoud en onweerstaanbaar werden de Joden langzaam, langzaam, langzaam vermoord.

Aanvankelijk 'geneerden' de Duitsers zich nog een beetje, zoals men weet. Als het Nationale Dagblad op 23 augustus 1940 het bericht brengt, dat het vrouwelijk personeel van de fabrieken 'der Joden Hartogh und Zwijenberg' (zo werd dit geciteerd in het navolgende stuk) op instructie op Koninginnedag met rode blouse, witte ceintuur en blauwe rok komt, bepaalt Generalkonunissar Schmidt, de betrokken Joden 'ohne Rücksicht darauf, ob die Mitteilung in der Zeitung stimmt oder nicht', meteen 'in Schutzhaft zu nehmen' en waarom? Het volgende staat in het Duitse stuk zelf tussen aanhalingstekens: '(da) Unruhen in der Bevölkerung so en parten sind und man die Joden da oor in Schutz nehmen müsse'. Men zocht dus een reden voor zichzelf, misschien voor anderen. De lezer zal nog merken, dat die gêne nooit geheel en al verdween, maar ze werd toch wel zwakker van lieverlede.

In de voorafgaande bladzijden hebben wij meermalen moeten spreken over Duitse bepalingen, ingrijpend in het Joodse leven; wij herinneren aan de bekendmakingen van Rauter op 15 september 1941 en 30 juni 1942. Vooral in 1942 hield het niet op; het is duidelijk, dat de invoering van de gele ster eind april de mogelijkheid hiertoe — en de voldoening erover — aanzienlijk vergrootte.

Zoals men weet, had Rauter's bekendmaking van 15 september 1941 ertoe geleid, dat men nu eens systematisch het aanbrengen van borden en kaarten 'verboden voor Joden' aanpakte. Zo bezitten wij van 16 december 1941 een circulaire van het parket van de procureurgeneraal bij het Gerechtshof te 's-Gravenhage, gericht aan alle hoofden van plaatselijke politie in Zuid-Holland en Zeeland (no. 1192 R.P. 'zeer veel spoed!') met het verzoek van een opgave van alle in hun gemeente zich bevindende 'cafés en restaurants, met inbegrip van die Op stations, hotels, grotere pensions, schouwburgen, bioscopen, gebouwen voor concerten, lezingen, variété's en cabarets, overdekte baden zweminrichtingen, openbare bibliotheken, leeszaal en musea, openbare beurzen en veilingsgebouwen en andere openbare gebouwen' enz., dit met het oog op de voor deze alle benodigde kaarten.

Maar ook een opgave van 'openbare parken en dierentuinen, openbare sportinrichtingen in de open lucht, zeebaden en andere openbare niet-overdekte zwembaden, openbare markten in de open lucht en slachthuizen': dit weer voor de houten borden. Het parket verlangde deze opgaven al vóór 20 december, een zaterdag, blijkt het; men wilde blijkbaar het weekeinde niet ingaan, zonder over deze wetenschap te beschikken. Een schrijven van 22 januari 1942, nu voor Amsterdam bestemd, deelt mede, dat 'teneinde de nodige eenvormigheid te verkrijgen, zowel de houten alsook de cartonnen borden te Amsterdam worden vervaardigd', En: 'ik wijs U er nadrukkelijk op, dat naast de aanduiding door bovengenoemde borden geen andere aanduidingen zoals 'Joden niet gewenst' e.d. geoorloofd zijn'.

De lezer zal uit dat verbod wel niet afleiden, dat Joden dan wel gewenst waren. De cartonnen borden zouden 'einde dezer week' (het stuk is op een donderdag gedateerd) verzonden worden. De kosten kwamen voor rekening van de gemeenten. Wát moesten nu de burgemeesters ermee doen? Heel eenvoudig: vóór 31 januari ze 'Zoveel mogelijk op gezichtshoogte, op een voor het publiek van buiten af duidelijk zichtbare plaats, aan de

hoofdingangen' aanbrengen. De houten borden zouden volgen. Ook zou 'een intensieve controle worden ingesteld, of de borden op de voorgeschreven plaatsen zijn aangebracht'. Toch rijzen er blijkens een brief van 26 januari 1942 'misverstanden'. Er zijn burgemeesters, die ze niet geplaatst hebben; omdat er in hun gemeente helemaal geen Joden wonen. Dat is natuurlijk volkomen onjuist: de plaatsing 'hangt in het geheel niet af van het aantal in Uw gemeente Woonachtige Joden of anderszins'. Ook moet men vooral niet borden en kaarten dooreengebruiken. En nog eens: zoveel mogelijk op gezichtshoogte enzovoorts.

Wij weten wel iets meer van deze misverstanden, ook uit latere tijd. Men luisterc naar Bosch van Rosenthal, de afgezette commissaris van de provincie Utrecht: Enquêtecommissie, dl. VII C, p. 113. '... (ik) kwam van buiten en zag toen ineens een bord met het opschrift: 'Joden verboden!' Toen heb ik de burgemeester van De Bilt, waar ik het zag staan, gevraagd: wat betekent dat? Zijn jullie dol? Dat moet je nooit zetten. Hij zei: wij hebben er over gepraat, maar er is gezegd: laten wij het maar doen. Ik heb gezegd: dat mag je niet doen. Ik heb mij er heftig tegen verzet. Het sterkste bewijs is, dat de burgemeester van Utrecht, Ter Pelkwijk, en de waarnemend burgemeester van Amersfoort, Noordewier, het hebben geweigerd. Noordevvier heeft ze zelfs weg laten halen, nadat de Duitsers ze hadden geplaatst. Ze zijn daar dan ook nooit gekomen.'

Nog meer 'misverstanden'heersten bij de kerken. De bisschoppen verboden de borden, die de Rooms-Katholieke Joden uitsloten en een uiting waren van principieel antisemitisme; later stonden zij, ter voorkoming van moeilijkheden, toe 'zich permissief te houden', wanneer op sportterreinen of zwembaden, voor ieder toegankelijk, deze borden werden aangebracht. De Hervormde Synode verzette zich tegen het bevestigen van de borden op kerken of kerkelijke gebouwen en localiteiten. Maar als begrafenissamenkomsten, zoals in Friesland veel geschiedt, plaats hebben in café's? En als in kerken concerten worden gehouden? En bibliotheken? En sportvelden? Enkele predikanten hielden voet bij stuk.

Ds. W. Oosthoek te Zoutelande, die als protest voor het raam zijner pastorie een bordje aanbracht met het opschrift: 'Elk ras welkom', heette bij de Haagse Staatsanwah 'een idioot, een krankzinnige'; in hoger beroep kreeg hij drie maanden gevangenisstraf of f 180 boete plus proceskosten. In Friesland ontbraken de protesten niet, noch van predikanten noch van gemeenteleden. De actie had succes; op kerkelijke gebouwen, verenigingszalen e.d. zijn delorden niet aangebracht; dit gold ook voor de gereformeerde kerken.

Overall elders stonden de borden en hingen de kaarten. Men zou kunnen denken, dat ze hun zin verloren hadden, zodra er niet veel Joden meer in den lande aanwezig waren, dus in het najaar van 1943 bijvoorbeeld. Toch, zegt een stuk van 21 september, was toen nog niet het tijdstip aangebroken, 'an dein das Judentum gewissermassen nur mehr eine verschwundene Rasse und eine unangenehme Erinnerung bedeutet', m.a.w.: er liepen nog Joden vrij rond, voor wie die borden dienden. En ...'auch angesichts der grossen Zahl untergetauchter Juden ist es zur Zeit noch nitig, durch Judenverbotsschilder die Bevakerung immer wieder auf das Judenproblem aufmerksam zumachen.'

Wij gaan nu even het jaar 1942 door, zonder enige pretentie van volledigheid of samenhang. Wij noteren maar wat onrust, plagerijen, gehinder, verboden, alles door elkaar. Een keuze, nog eens; een bloemlezing.

Op 13 januari moet de Joodse Raad aan de Duitsers plotseling een opgave zenden van mannelijke Joden zonder bezigheden in de Amsterdamse Van Eeghenstraat. Op 15 een van diegenen, die wel bezigheden hebben. Het zijn er nog al wat. Op 17 februari geen vergoeding van oorlogsschade meer aan Joden. Begin maart moet de Joodse Raad een lijst van Joodse repetitoren inleveren. In diezelfde maand komt er weer wat schot in een

andere aangelegenheid. Op 25 maart gaat een omzendbrief uit van het departement van Onderwijs, behelzend het verbod van Joodse, Marxistische, anti-Duitse en/of anti-nationaalsocialistische literatuur; de aanvulling van 16 september komt alleen op die Joodse terug: allemaal verboden. Ook hier blijken vragen gerezen die de secretaris-generaal op 14 oktober behandelt, eveneens per omzendbrief; hij had trouwens al een opgave aan de scholen gevraagd van schrijvers en/of bewerkers van boeken van Joodse afstamming: 'ook negatieve mededelingen werden ingewacht. Het systeem van wijzigingsblaadjes, hoe vernuftig ook bedacht, voldoet niet helemaal, aangezien de boekhandel die niet altijd gebruikt'.

Dit vindt de secretaris-generaal 'zeer onverantwoordelijk'. In april 1942 de al meer vermelde bepaling, dat Joden, door een rechterlijke instantie tot een vrijheidsstraf van meer dan zes weken veroordeeld, deze straf in het concentratiekamp Mauthausen moeten ondergaan. 'Dit bericht moet mondeling worden doorgegeven en mag niet worden gepubliceerd'. Een bijzondere kwelling was het verbod tot het bakken van matzes. Hiertoe had de Joodse Raad een verzoek ingediend, maar ...'Ansschlaggebend war besonders der Unistand, dass die von Ilmen vorgeschlagene Bäckerei stillgelegt ist.' Op 1 mei komt de Joodse Raad nog eens op de liquidatie van de firma A. I. de Haan en Co. (de bakkerij bij uitstek van matzes) terug; geen enkel niet-Joods belang is hier in het geding, de fabriek staat 'in ehzer specifisch Jüdischen Gegend(Valkenburgerstraat, altes Judenviertel)'. Het antwoord (op 18 mei 1942) blijft neen: liquidatie.

Op 21 mei zendt de Joodse Raad aan alle bureau's een speciale waarschuwing rond; laat men toch oppassen! Want: 'De volgende gevallen hebben zich voorgedaan:

1. Een dame ging een winkel binnen, die verboden is voor Joden, om er een praatje te maken met de winkelierster. Zij is gevangen genomen en niet vrijgelaten, hoewel ze in de winkel in het geheel niets had gekocht.

2. Een man, die in zijn colbert de straat opliep zonder ster, is gevangen genomen. Zijn excuus, dat hij het bij vergissing gedaan heeft, is niet aanvaard. Hij zit nog altijd gevangen.

3. Iemand die een café is binnengegaan, dat verboden was voor Joden, met een kwitantie voor de caféhouder, is gevangen genomen en ' nog steeds gevangen.'

'Niet vrijgelaten', 'nog steeds gevangen'. De lezer vertaalt dat wel zelf in gewoon Nederlands. En beseft óók wel, hoe het tot dergelijke arrestaties gekomen is: dank zij verklikkers.

Op 5 juni blijkt het, dat bewoners (bedoeld zal wel zijn: Joodse bewoners) van straten, waarin markt wordt gehouden, tijdens de markturen hun huizen niet mogen verlaten of naar hun huizen mogen gaan. Dit echter wordt verzacht; men zal niet optreden tegen zulke bewoners, 'mits zij zich uitsluitend langs de trottoirs begeven'. Ook hier fantaseert de lezer wel de puzzles, die dit verbod met zich meebracht. Op overtreding kon echter de doodstraf staan; men wist het nooit. En de Joodse Raad kon ook al niet anders aanraden dan: doe het maar, hoe dwaas het ook is (dat laatste zei hij er overigens niet bij).

Op 11 juni blijkt het, dat roeien, zwemmen, hengelen en voetballen inderdaad tot de voor de Joden in het openbaar verboden sportuitingen dienden te worden gerekend. Hoe? Eenvoudig, doordat de Duitsers een aantal overtreders arresteerden; de gevangenen beneden 18 jaar zouden veertien dagen, de overigen zes weken blijven zitten. 'Pogingen om dit verkort te krijgen zijn aan de gang.' Aldus de notulen van de Joodse Raad. Ook hier vermoedt de lezer wel, dat er niet verkort is, maar verlengd. En hoe ...Op 12 juni gelukkig weer eens een verbod met een verzachting: Het Haagse Bos is dan als openbaar park voor Joden verboden, maar Joden mogen wel de rijwegen en fietspaden betreden, ja,

'voor zover men daarvan gebruik maakt om zich door het Bos naar zijn bestemming te begeven'. Daarmee waren overigens lang niet alle vragen opgelost.

Kon men wel met een ster op door een straat met bomen? Plantsoenen waren immers verboden en was zo'n straat geen plantsoen? Mocht men, vraagt mr. Herzberg verder, alleen maar niet dóór een plantsoen of mocht men er ook niet kings? Men wist het nooit. Op 19 juni bericht de secretaris-generaal van Onderwijs, dat volgens de Duitse autoriteiten ('naar hem is medegedeeld') in verscheidene scholen Joodse schoolfotografen worden toegelaten. Dit is voortaan
(de lezer vuile in).

Moeten wij nog lang zo doorgaan? Na de zeer ingrijpende bekendmaking van 30 juni 1942, waarna haast niets meer te verbieden over leek te blijven e Inderdaad, dat léék maar zo. Want in juli mag de 'Linnen Maatschappij' geen linnengoed meer verhuren aan Joden, hetgeen voor sommige instellingen, vooral voor rusthuizen e.d., 'niet minder dan een ramp betekent'. Wat doet men dan? 'Hieromtrent zal een brief aan de Duitse autoriteiten worden gezonden.' De lezer weet, hoe de Duitsers deze ramp hebben verholpen: door die rusthuizen leeg te halen.

Op 19 augustus kwam de Deutsche Zeitung in den Niederlanden met een kop: 'Die Judennamen verschwinden'. Wat was het geval?

Een aantal Joodse of 'Joodse' straatnamen in Amsterdam werden vervangen. En zo moest Sarphati eraan geloven: Vening Meineszkade, Bollandpark, Muiderschans. Ook zijn borstbeeld moest verdwijnen; het werd met de bijbehorende bronzen inscriptieplaten in het Stedelijk Museum opgeborgen. Spinoza: Andrieszstraat; Da Costa: Gouverneurskade, Van Koetsveldplein, Van Tienhovenstraat; Jephtha: Badelochstraat; Jonathan: Multatulistraat, Jozef Israëls was helemaal erg, want die was niet alleen in Amsterdam vertegenwoordigd (Tooropkade voortaan), maar ook in Groningen met een monument aan het Heereplein, dat in maart 1943 door de leden van de WA met houwelen werd bewerkt, en een gedenksteen in zijn geboortehuis aan de Vismarkt, door een Duitse soldaat kapotgehakt. Ook de Joden doopten echter straatnamen om: de Nieuwe Keizersgracht (hoofdbureau Joodse Raad) Nieuwe Martelaarsgracht.

In augustus zitten de Duitsers met een eigenlijk brandend probleem: nog steeds zijn een aantal Joden in het bezit van de hun verleende gouden eremedaille van de Oranje-Nassau-orde. Daar deze medaille geen eigendom van de drager is, maar na overlijden moet worden ingeleverd bij de kanselarij van de orde, kunnen deze Joden haar niet inleveren op grond van de Verordening Nr. 58/1942 (over de behandeling van Joodse vermogenswaarden). Maar men kan 'bij de tegenwoordige stand van de Joden-wetgeving de Joden toch niet meer in het bezit van deze en andere orden laten'. Het beste zou zijn, de Joden met instemming van de secretaris-generaal op te leggen, deze medailles alsnog in te leveren bij bedoelde kanselarij. Nu kreeg Calmeyer hierover advies uit te brengen aan zijn chef Wimmer, die dit belangrijke vraagstuk voor zijn neus gezet had gekregen van diens collega Generalkonunissar Fisböck (van Finanz und Wirtschaft). Het advies luidt: de inlevering of het teruggeven van Nederlandse orden en eretekens is 'eine ausschliesslich niederlandische Sorge'; het laat Duitse bureau's onverschillig of de Joden die nog bezitten of dat ze verloren gaan . . .

In september verzoekt de Joodse Raad, geestelijken een nachtvergunning te geven om stervenden te bezoeken. Afgewezen met de opmerking, 'dat daarvoor aan het front ook geen gelegenheid was' (Dl. I, blz. 279). In november 1942 mag iets (dit ter afwisseling): Joden mogen wèl brieven in trambussen werpen. Nog eens: het mag, het mag werkelijk,

ze hoeven ze niet naar het hoofdpstkantoor te brengen, met vergunning bijvoorbeeld (schriftelijk). Maar een Jood die, aan het Centraalstation aangekomen, zijn bagage door een kruier naar huis wilde laten brengen, kreeg te horen, dat Joden zich geen goederen mochten laten thuisbezorgen: verboden dus. Dit overigens door een Nederlandse politieagent, die bewust of onbewust deze Jood daarmee misschien van de dood redde: een Duitser had hem ongetwijfeld meegenomen, vervolgens zijn familie opgehaald en allen samen op transport gesteld, want men hield de families bijeen. Het laatstgenoemde feit speelde in de eerste helft van januari 1943 en wij wilden niet verder doorgaan hiermee. De lezer weet het nu trouwens wel.

Hier en daar zijn in dit verhaal reeds psychologische reacties van de Joodse groep op dit gesar en getreiter vermeld. Aan bevoegden zij overgelaten, dit probleem in zijn geheel te behandelen; deze reacties zijn van een genuanceerdheid, waaraan geen enkele schakering ontbreekt; van de nobelste aanvaarding, van de dapperste weerstand tot de volslagen gelatenheid, ja, moedeloosheid en murwheid. Er zijn documenten, die bijna niet meer te lezen zijn, zoals dat van de Joodse vrouw, wier twintigjarige zoon naar Mauthausen is gevoerd, die zelf op transport gaat: 'Ik voelde mij vrij, al het alledaagse was uitgewist; boven mij de hemel en in mijn hoofd mijn gedachten; ik kon ongehinderd mij uitleven in mijn geest ...Steeds omgaf mij de onzichtbare wereld; mijn bereidheid tot de dood heb ik mijzelf langzaam en ordelijk opgebouwd'.

Maar zij overleefde het; moet, mag men zeggen: helaas? Ware zij destijds vergast, 'dan zou ik verzoend in en met God gestorven zijn. Toen had ik aan de zin van het offer geloofd, zoals Abraham in de Bijbel eindelijk God begrijpt. Vandaag ben ik daar ver van verwijderd. Onverzoend en verbitterd zal de dood mij vandaag vinden — het is uit met mijn geloof aan een Joodse bestemming.'

Vele van dergelijke aanhalingen zouden hier te geven zijn, minstens evenveel van verslagenheid. Van humor, uiteraard ook veel van galgenhumor en erger, tot Selbstzerfleischung toe. Als de beide leiders van de Joodse Raad de mededeling van de Duitsers in ontvangst nemen, dat alle Amsterdamse Joden nu zullen worden vergast, vragen zij, of zij naar iets mogen informeren. Als hun daartoe toestemming is verleend, volgt de vraag: 'Zorgen de Duitsers voor het gas of de Joodse Raad?' Het zijn dezelfde grapjes als in het ghetto van Warschau gemaakt zijn; even bitter, hard, afgrijselijk.

Er was torenhoog optimisme en afgrondelijk pessimisme. Het eerste betrok zich doorgaans op de duur van de oorlog. Wanneer men in Churchill's oorlogsherinneringen leest, dat vele professional authorities uit zijn omgeving in december 1943 de Duitse ineenstorting ophanden achtten, dan verwondert het niet, dat onder talrijke Joden welhaast van het begin af dergelijke verwachtingen heersten; wij gewaagden al eerder daarvan. Er zullen weinig overlevende Joden zijn, die zich niet de ongelooflijkste uitspraken van dien aard herinneren: deze schrijver staat het nog voor de geest, hoe hij in december 1942 een bekend geleerde, een econoom, op straat meteen lachend gezicht op zich af zag komen en op zijn vraag, wat er toen wel te lachen was, ten antwoord kreeg: 'Het is absoluut zeker, dat de oorlog over vier weken is afgelopen'; hij wist het zeker. Het is duidelijk, dat het gerucht oppermachtig heerste; tevergeefs liet zowel de Joodse Raad als de Coördinatie-Commissie in het Joodse Weekblad ertegen waarschuwen: 'Zet een wachter voor Uw lippen!' Zeker ook, blijkt 1-,et, tegen het kwade gerucht, dat immers de weerstand ondermijnde. Het vermoeden trad in de plaats van het weten, het geloven in de plaats van het vermoeden.

Eindeloos gevarieerd was het gruwelijke spel van impulsen en gedachten in het bewustzijn, eindeloos geschakeerd waren de afweermechanismen. Alweer: slechts de bevoegde wetenschapsmens kan hier spreken. De historicus kan alleen het rauwe,

onbewerkte materiaal verschaffen.

In een vorige alinea zijn de woorden 'weten', 'vermoeden' en 'geloven' gevallen; misschien hoort hier het niet-weten, het Franse ignorer bij. Wat 'wist' men wel, wat 'wist' men niet? Met talloze vraagtekens staat de historicus tegenover deze moeilijk hanteerbare termen.

Anne Frank schrijft op 9 oktober 1942 in haar dagboek over de weggevoerde Joden: 'We nemen aan dat de meesten vermoord worden. De Engelse radio spreekt van vergassing. Misschien is dat wel de vlugste sterfmethode. Ik ben helemaal van streek. Miep vertelt al deze gruwelverhalen zo aangrijpend en zelf is ze eveneens opgewonden'.

Mag men nu zeggen, dat het Joodse meisje Anne en haar niet-Joodse verzorgster Miep wisten, wat er met de Joden gebeurde? Bij een man uit die tijd had een Duitser het verhaal gedaan van die vergassingen; hij gaf het door aan Joden: wist hij het nu, wisten zij het nu? Een Joodse advocaat had in het najaar van 1942 van een niet-Joodse kapper het verhaal gekregen: 'Aan de overkant van het IJ doet een Duitse soldaat dienst, die zich elke avond een roes drinkt, omdat hij heeft moeten meedoen aan het vergassen van Joodse kinderen, in treinen.

Hij kan dit niet uit zijn gedachten zetten en denkt in dit verband aan zijn eigen vijf kinderen.'

In Westerbork circuleerde een vergelijkbare mededeling bij enkele leidende figuren. In de illegale pers komen zulke berichten te voorschijn, zo in januari 1943 over de vergassing, zo in september van dat jaar een vrij nauwkeurige beschrijving van deze methode. Ook elders vindt men zulke berichten, ook bij andere onderduikers bijvoorbeeld. Een gastvrouw wil in de nazomer van 1943 de hare tot voorzichtigheid manen en: 'Zonder enige mededogen worden wij ervan verwittigd, hoe de vrouwen onder voorwendsel een bad te mogen nemen met handdoek en een stuk zeep naar de gaskamers worden gevoerd teneinde geen argwaan te wekken, wat in feite met hen gebeuren gaat; de mannen, als ze uitgeput, niet meer bij machte zijn, het toch al te zware werk te verrichten, door een schot in de nek worden gedood en de onschuldige kinderen, op wie de gaskamers nog geen vat schijnen te hebben, in ovens worden geworpen.'

Ook bij de leiders van de Joodse Raad kwamen mensen met soortgelijke mededelingen. Wisten zij nu? Vermoedden, geloofden zij?

Van het overgrote deel van de gedeporteerde Joden mag men wel uitspreken dat zij geen vermoeden of weten hadden omtrent de onmiddellijke vernietiging die hen in Polen wachtte. Het materiaal bevat daarvoor niet weinig gegevens. Philip Mechanicus haalt het woord van een blinde aan, die tegen hem zegt in Westerbork: 'Ik kan niet zien, maar ik weet, dat ook in Polen de zon, de maan en de sterren schijnen'. Juist en ...onjuist. Talrijk zijn ook de gegevens, dat tot in de kampen, tot vlak bij de gaskamers het vermoeden ontbrak; zelfs al zagen ze de vlammen boven de schoorstenen spelen, wisten ze nog niet, bleven ze afwijzen. 'Zelfs in Sobibor had ik er geen idee van, dat ze ons wilden vermoorden', aldus een overlevende. Men wist niet, vermoedde niet, geloofde niet.

Men vond zichzelf al heel reëel, als men zich geen illusies maakte. Men glimlachte om de Joodse muzikliefhebber, die op weg naar Auschwitz nog een paar lievelingswerken in zijn rugzak duwde: dat was wel erg gek. Men was nuchter: er zouden ontberingen zijn, misschien erge ontberingen. Men zou ze dragen. Zeker als men jong was: 'In de trein' (uit Westerbork) 'dachten we: 'Die oude mensen zullen ze wel afmaken''. En zelfs dat dacht niet iedereen; de betrekkelijk gunstige behandeling van ouderen in Westerbork gaf voedsel aan de veronderstelling dat ook dit nog kon meevallen.

Maar de vooroorlogse berichten omtrent Duitse concentratiekampen? Maar de ervaringen met de jonge mensen, naar Mauthausen gezonden en daar spoedig overleden? Helaas, ook daar had men een antwoord op. Dat waren mensen geweest, die gestraft waren óf wegens eigen óf wegens andermans verzet. Een passieve houding schonk de kans, te blijven leven.

En de berichten, uit 1941 en 1942 daterend, omtrent de massale afslachting van de Poolse Joden? De verklaring van Eden op 18 december 1942 (wij komen daarop nog terug)? Er waren, die dat afdeden als 'propaganda'. Er waren er, misschien wel de meesten, die aannamen ('wisten') dat het 'alleen' Polen betrof, hetgeen door de onduidelijkheid van de verklaring in de hand werd gewerkt; men vergete ook niet dat men hier deze verklaring alleen maar hoorde, dat niemand haar las; ook dat in Engeland dezelfde overtuiging heerste. Had Aus der Plinten prof. Cohen niet beloofd, dat hij, Cohen, in Auschwitz zelf mocht gaan kijken? In Westerbork wil men ook wel eens weten wat daar gebeurt: 'Wij zijn er achter gekomen, dat steeds dezelfde trein op en neer rijdt. Zodoende weten wij nu ook wat van de reis. We hebben aan mensen, die op transport moesten, gevraagd om briefjes te verstoppen. Verscheidene zijn er al gevonden. De reis zelve is verschrikkelijk, schrijven ze, door gebrek aan water en plaats. Het landschap waar ze doorkaan, is mooi. Maar het laatste is tot nu toe nog steeds geweest: We staan stil in Auschwitz, we moeten uitstappen. Het is een grote fabrieksstad, want je ziet veel schoorstenen. Verder hoor je niets.'

Hoorde men er niets? Een in Westerbork aangekomen Duitse Brigadeführer had twee kleine kinderen, die in Polen waren opgevoed. En: '.... in de tuin van hun huis zeiden ze eens heel beleefd tegen een Joodse tuinman 'Gaaf u niet weg voordat vader komt? Die kan geen Joden zien'. — In de autowerkplaats, waar ze speelden, vertelden zij: 'In Polen was het heel anders, daar werden de Joden in moerassen gedreven en als hun lichamen verzonken, werd op de hoofden geschoten'. Het kamp, dat door onze mensen ervan hoorde, was opgewonden, diep onder de indruk.' (Gemmeker spreekt het tegen als 'gruwelpraatjes.' Verslag H. Ottenstein (ongepubliceerd manuscript).

En op latere berichten: 'Wij wilden er misschien niet aan geloven; nu' (na de oorlog) 'is deze reactie niet meer te begrijpen. Was het een soort zelfbescherming?'

De lezer herinnere zich de reacties van de ten dode gedoemde ghetto-Joden in Warschau, als die vernemen, wat er met hen gebeuren gaat: ze geloven niet. Ze verwerpen deze zekerheid. Een prominent lid van de Joodse Raad spreekt van overdrijving. Anderen: de Duitsers doden alleen communisten. Weer anderen: die mensen hebben zeker geprovoceerd. Nog anderen: dat waren plaatselijke gebeurtenissen. En, weer een prominente nu: we hebben al genoeg narigheid om ons door dergelijke verhalen nog erger te laten deprimeren., Eén element noemt Hersey hierbij niet, dat juist in Nederland zo sterk gewerkt' heeft. De lezer herinnert zich de uitvoerige behandeling door ons ingeruimd aan de uit Polen binnenkomende post. Het is welhaast onbegrijpelijk (thans natuurlijk), hoe zeer men zich daarop verliet. Of: wilde verlaten?

Wij geven enkele zinnen uit de notulen van de z.g. Centrale Commissie, die een aantal van de werkelijke kopstukken uit de Joodse Raad-omgeving omvatte:

18 september 1942: 'Tenslotte komt ter vergadering het eerste bericht van een sterfgeval te Auswitz (!) binnen.'

30 oktober 1942: 'Van tijd tot tijd komen sterfgevallen uit Auschwitz binnen.'

19 februari 1943: 'Uit Silezië zijn enige berichten binnengekomen, die een niet ontevreden karakter hebben'.

13 april 1943: (Er komen 'haast' nooit brieven van vrouwen of kinderen binnen) : 'Dit zal met de Duitse autoriteiten besproken worden.'

Voor wie geloven wou, per se wou, bood juist die post een onwaardeerlijk houvast. Eén brief uit Polen, is wel gezegd, woog op tegen welk bericht ook omtrent die 'vernietiging', waar de Duitsers mee dreigden. Men moest blijkbaar een interpretatie geven aan dat zo onheilspellende woord, men moest het niet letterlijk opvatten. Het betekende 'alleen', dat de Duitsers de Joden haatten — dat wist men al — en dat ze niet veel goeds met hen voorhadden. Vernietiging? Dwaasheid. Méér dan dwaasheid: wie zo sprak, gedroeg zich misdadig, ondermijnde de Joodse weerstand enzovoorts enzovoorts. De groep zelve bande de twijfelende enkeling uit.

12. ENKELE KINDEREN

In het middenvenster van de Westgevel onderscheidt de bezoeker van de kathedraal van Chartres de realistische weergeving van de kindermoord van Bethlehem; een jonge moeder, neergebogen in een smartelijke herhaling van de houding van haar vermoord kind. 'Weeklagen wordt gehoord in Rama, Rachel jammert om haar vermoorde kinderen!' Het Joodse kind tijdens de oorlog. De geschiedenis, die men daarvan zou kunnen schrijven, ware samen te vatten in weinig woorden: zij droegen de ster en gingen de gaskamer in. Vele, vele duizenden kin-2 deren, in één lange nacht van Herodes. Een aantal hunner overleefden. het als onderduikers en er kwamen zowaar nog terug uit den vreemsle, waar sommigen hunner 'alles' hadden gezien, tot kannibalisme toe. Ook die gingen dan weer gewoon in de schoolbanken zitten, net als voorheen. Ongeveer dan, ongeveer.

Sterrekinderen' noemde hen een dichteres', bewogen door genegenheid en deernis. De opdracht van haar boek, aan de 'kleine sterrejongen, die in de hel op de mondharmonica speelde'. Ondanks dat zijn moeder . . ., ondanks dat zijn vader . . . ondanks dat hijzelf ...

De lezer begrijpt het wel. Sterrekinderen, het woord is in alle betekenissen juist. Maar van de geschiedschrijver verwacht men een verslag, ver-, langt men feiten en cijfers; bij hem dienen die sterrekinderen gewonekinderen te worden, niet zoveel anders dan andere kinderen, niet beter en niet slechter, alleen met een andere bestemming geboren, nl. om een vroege en verschrikkelijke dood te sterven, om als ongedierte te worden verdelgd; zij zeker, want zij waren in economisch opzicht onbruikbaar, maar zouden, eenmaal opgegroeid, van kleine Joden grote Joden worden en daarmee schadelijk en gevaarlijk. Hun dood had' zelfs 'voorrang', samen dan met die van andere 'improductieve elementen', zieken, ouden van dagen, zogende moeders enz. De jonge Jood zou een volwassen Jood worden: de 'biologische noodzaak' voor zijn vernietiging was daarmee gegeven. 'Biologische noodzaak': een term, die bij zijn gebruiker op zijn minst een middelbareschooldiploma doet veronderstellen.

Dat is dus de taak van de geschiedschrijver en meer dan een heeft het,geprobeerd. Niet altijd met succes. Een zo zakelijk verslag als van prof. Cohen' onderbreekt plotseling zichzelf, als de kinderen aan de beurt komen; dan lukt het niet meer, dan wordt beschrijver opeens overweldigd door de onuitsprekelijke verschrikking van wat hij heeft gezien en gehoord. Zij droegen de ster, een ster die op de smalle borst van de kleintjes soms zo buiten verhouding groot leek, zij droegen de ster en gingen de gaskamer in. Duizenden, honderdduizenden.

De geschiedschrijver behoeft maar even te duiken in het materiaal om ze voor zich te laten leven; zelfs het nuchterste paperas kan dienen. Daar is de transportlijst van 6

september 1944, waarop de groep 'Unbekannte Kinder'. Het zijn er 35. Nog nimmer heeft de schrijver op één velletje papier zoveel vraagtekens bij elkaar gezien. Hij wil feiten en cijfers geven; welnu, hier zijn ze. Er blijken drie onzekerheden te bestaan en één volstrekte zekerheid; deze laatste betreft natuurlijk het nummer, dat ze dragen, van 1 tot 35. Dat is het gemakkelijkst. Alle 35 hebben echter een vraagteken achter hun geboortedatum staan; van 10 kan men alléén de geboortemaand vermoeden, bij één staat met een vraagteken 'Ca. 4 Jahre'. Het oudste lid van deze groep is van 21.11.1933 (?), het jongste van 24.12.1943 (m); de gemiddelde leeftijd 44 jaar. Op één na hebben alle 35 een voornaam, maar van deze 34 weer één slechts zonder vraagteken. Van de 35 hebben 21 een achternaam, natuurlijk allen met een vraagteken. Let wel: op een transportlijst, op de lijst voor een transport.

Het is een ontzaglijk groot materiaal, al met al. In meer dan één land wil men het bewerken. Wat is er al niet bijeengebracht over de Poolse kinderen, over de Tsjechische, over de kinderen in alle bezette landen!

Het toeval heeft gewild, dat deze schrijver als leraar aan het Joodse Lyceum van Amsterdam maandenlang te maken heeft gehad met kinderen, in de leeftijd van 12 tot 18 jaar. Te maken heeft gehad en hoe kon het anders met ze heeft meegeleefd, evenals zijn collega's. Alleen al hun aller ervaringen zouden misschien een klein boek wettigen; het is al meer in deze bladzijden uitgesproken. Misschien wordt het nog eens geschreven, al is het hem nog niet duidelijk, hoe. Het moet door iemand gebeuren, die niet alleen het met effect geladen detail verwerken kan, maar ook, vooral ook het gewone, het platvloers-alledaagse Zoals het verhaal, aan schrijver dezes gedaan door een zijner studenten, die als tienjarige jongen door de Duitsers uit zijn onderduikschuilplaats werd gehaald: 'Ik moest in de hoek staan, ze richtten hun geweelopen op me en vroegen naar mijn ouders. Ik zei hun niets; ikzelf ben nooit mishandeld . . (Men sloot hem in een cel met vier volwassenen op.) 'Daar leerden ze me schaken, met stukken gemaakt uit een kartonnen doos. Ze waren heel aardig voor me, ook de Hollandse cipiers. Daarvan kreeg een zelf twee maanden, omdat hij mij appels had gegeven. Elke nacht kreeg ik asthma-aanvallen, dan mocht ik op de gang heen en weer lopen. Er waren in die gevangenis ook honden, waarvan één een gevangene had doodgebeten; die kwamen op een nacht in de gang op mij af; ik wist mij geen raad, bondsde als een gek op een gesloten deur; gelukkig redde mij een Duitser in de portiersloge. Die nacht had ik geen last meer van asthma. Vervelend was ook, dat een Hollandse vrouw op die gang mij uitlachte, omdat ik zo hijgde. Naast de gevangenis was een ziekenhuis dat was heel naar bij een bombardement. Naast ons was de cel voor de terdoodveroordeelden. Kerst '44 waren de Duitsers dronken, maar toen iedereen in de gevangenis '*Stille nacht, heilige nacht*' aanhief, werden ze stil. Januari 1945 moest ik naar Westerbork; de hele dag gilte ik, dat ik niet wou. Maar twee landwachten brachten mij erheen, met een oude man en een vrouw. Met de trein naar Assen en daarna op klompen door de sneeuw naar Westerbork. Onderweg mocht ik in een boerderij tussen de varkens uitrusten, ik dacht nog even aan ontvluchten. In Westerbork kwam ik in een soort weeshuis, daar zorgden ze goed voor me; het was een fantastisch goed leven, we deden er veel kattenkwaad. Eten en drinken? Veel en slecht. Ik werd er ingeënt..

(Dan is de bevrijding daar) 'Ik wou weten: leefden mijn ouders nog? Na vijf mei vernam ik, dat ze in Amsterdam zaten; ik deed mijn best, hun een reep chocola te sturen. En plotseling stond mijn vader voor me, die naar Westerbork was komen liften. Ik ging naar Amsterdam en moest naar school. Van onze hele familie was verder niemand terug. Ik haalde de meeste dingen op school gauw in, al had ik wel eens last ervan, dat ik allerlei gewoon niet kon. Op het Lyceum ging het wel. In de groentijd had ik het gevoel: dat heb ik niet meer nodig.'

Misschien schrijft iemand toch nog eens dat kleine boek. Over de Joodse kinderen van toen.

13. Joden en andere Nederlanders

De Duitsers in Nederland vervolgden de Joden. De niet-Joden in Nederland moesten weinig van de Duitsers hebben. Koesterden zij dus sympathie voor, verleenden zij bijstand aan de Joden? De verhoudingen tussen mensen, individueel of in groepen, zijn niet zo mathematisch bepaald, verre van dien. De werkelijkheid dier jaren was veel genuanceerder dan deze schematische abstractie.

Wanneer wij nu de verhouding tussen de niet-Joodse en de Joodse bevolkingsgroep tijdens de bezetting ter sprake brengen, herinneren wij eraan, dat wij al op vele plaatsen melding gemaakt hebben van de activiteit of van het gebrek aan activiteit van de eersten, zowel in haar bestuursorganen, in de kerken, als individueel of groepsgewijs. De hieronder volgende beschouwing zij aanvaard als afronding en gedeeltelijke samenvatting.

Men zou zich, met de wiskunde, hierboven genoemd, als leidraad een ideale houding bij de niet-Joden kunnen voorstellen, niet alleen bepaald door hun tegenstelling als Nederlanders tot de Duitsers als vijand, maar ook door die als behoorlijke mensen tot barbaarse misdadigers. Idealiter moest iedere Nederlander illegaal zijn geweest. Al vrij spoedig na de aanvang der bezetting was het al niet meer mogelijk de vervolging zodanig te bagatelliseren, dat men haar kon ontkennen. Zij betekende voor de grote meerderheid een realiteit, die in elk geval een gezindheid bepaalde. Van die gezindheid tot een houding was een onontkoombare tweede stap. Idealiter, als hiervoor bedoeld, zou nu ook nog een derde stap hebben moeten volgen: de identificatie van de niet-Joodse Nederlander met de Joodse'. In welke mate is nu de werkelijkheid bij dat ideaal ten achter gebleven? In welke mate heeft men de onderscheiding tussen niet-Joden en Joden aanvaard of er zich bij neergelegd?

Grijpen wij terug naar de hierboven gestelde tweetheid van gezindheid en houding, dan onthult reeds een oppervlakkige beschouwing merkwaardige discrepanties. De goede gezindheid en de goede houding kwamen voor gelukkig. De verkeerde gezindheid en de verkeerde houding ook helaas. Maar tevens de goede gezindheid en de verkeerdehouding, de verkeerde gezindheid en de goede houding.

'Goed' en 'verkeerd' vertonen daarbij een ver uitwaaiend spectrum van schakeringen; het zijn bijna onhanteerbare vereenvoudigingen voor wie een stuk werkelijkheid poogt te benaderen.

Wat immers omvat niet alles 'verkeerd'? Laf, traag, dom, onnadenkend, onverschillig, vijandig, laaghartig en nog meer. Het was een nieuwe situatie, voor iedereen. Er had in Nederland altoos een redelijke mate van verdraagzaamheid geheerst; pogroms waren nimmer voorgekomen. De Joden hadden over de symptomen van antisemitisme zonder al te veel moeite kunnen heenzien; openlijke vijandschap was zo zeldzaam, dat zelfs wij zagen het een aantal Joden lid van de NSB had kunnen worden. Velen waren aan de Joden gewend geraakt; er waren er die ze waardeerden, er waren er die ze wantrouwden; tot bepaalde functies, tot bepaalde instellingen hadden ze op grond ener, ongeschreven code, geen toegang; de bestaande discriminatie in het algemeen was voor de Joden draaglijk geweest, had voor de niet-Joden weinig betekend. In de jaren vóór 1940 hadden verscheidene niet-Joden in den lande openlijk tegen de Duitse Jodenvervolging litiem stem verheven, vertegenwoordigers van alle gezindten; als enig voorbeeld maken wij hier gewag van Titus Brandsma, niet ten onrechte bij de Nazi's aangeschreven als 'ein

gefährlicher Mensch'; in de bezettingstijd is hij door hen naar Dachau gevoerd, waar hij het leven liet.

En nu kwamen de Duitsers en vervolgden de Joden. Velen merkten het aanvankelijk nauwelijks op en vonden, zodra zij het feit niet meer konden ontkennen, allerlei troostgronden, die het zelfbedrog der berusting mogelijk maakten: 'Wel werden onze Joodse medeburgers diep beledigd, maar dat was niet dodelijk, niet waar? Als het vrede werd, kwam alles immers weer in orde, plus een behoorlijke schadeloosstelling! Zo troostte men zich en suste zijn geweten in slaap.' J. T. Veldkamp, Het Amsterdamse Bevolkingsregister in oorlogstijd (Amsterdam, 1955), p. 9

Of, andere nuance: 'Men vond het erg voor de Joden, en prees zichzelf gelukkig, geen Jood te zijn. Men geraakte er aan gewend, dat de Joden de klappen kregen.' R. Rijksen, Criminaliteit en bezetting (Assen, 1957),

Of Het Parool (10 mei 1942): 'En nóg leeft een groot deel van Nederlands burgerij rustig verder. Zij horen niets, willen niets weten en zien liefst niets van wat er om hen heen gebeurt. Zij weten nauwelijks iets van de misdadige maatregelen, waaraan onze Joodse landgenoten zijn blootgesteld, waardoor dit deel van het Nederlandse volk in ons eigen, voorheen zo veilige land, langzamerhand het bestaan begint te leiden van een opgejaagd dier, zonder enige rechtszekerheid, zonder bestaanszekerheid, zonder te weten, wat de dag van morgen zal brengen en welke nieuwe kwellingen de duivelse Hunnen weer voor hen zullen uitdenken'.

Zij wisten niet, wilden niet weten. Hitler maakte dat obk wel erg gemakkelijk voor hen: zij hoefden niet te weten. Het ging allemaal zo geleidelijk. Zo netjes. Niet altijd, maar toch. Men had zijn eigen zorgen. Vooral dat laatste werd een licht hanteerbare troostgrond. Hoe vaak heeft schrijver dezes niet na de oorlog te horen gekregen: Je moet niet vergeten, wat wij allemaal hebben uitgestaan! Hij vergat en vergeet het niet.

Vervolgens: men had het alibi van het voorbeeld. Wat deed de overheid? Bij de behandeling van het probleem van de Joodse Raad hebben wij reeds een opsomming gegeven van de Nederlandse instanties, die de Duitsers bij de Jodenvervolgung allerlei diensten bewezen. Hoe vlijtig en toegewijd werkte niet het Centraal Bevolkingsregister bijvoorbeeld mee! Hoe plezierig was het niet voor de Duitsers, dat de Nederlandse ambtenaar zo'n Jantje Secuur was: 'Veel innerlijke tegenstand moest worden overwonnen. De ambtenaar was ingeprent, dat de waarde van de registers bestond in de allergrootste nauwkeurigheid, waarmede de gegevens op de kaarten werden geregistreerd, dat fouten, zelfs de allerkleinste, ontoelaatbaar waren en dat hij voor deze fouten ter verantwoording kon worden geroepen ...De wens om medeburgers te helpen uit handen van de vijand te blijven, won het echter... Veldkamp, Het Amsterdamse Bevolkingsregister, p. 20.

Niet bij allen. Men sla er de ondergrondse pers maar op na. Over 'het jammerlijk schouwspel van een kudde angstige schipbreukelingen, die elkaar bij de jaspanden vastgrijpen om in elkaars radeloosheid de verontschuldiging te vinden voor hun gebrek aan moed' (Het Parool, 22 september 1941). 'Hadden zij', aldus Trouw (23 juni 1943), 'van stonde aan een principiële houding aangenomen...Dat zou het moreel van het Nederlandse volk ten zeerste hebben geschraagd.' Zij hadden het niet, zeker niet 'van stonde aan'. Reeds in het najaar van 1940 valt Pieter 't Hoen (F. J. Goedhart) de burgemeesters van onze beide grootste steden en velen hunner ambtgenoten aan om hun jammerlijke houding tegenover de bezetter: 'Het optreden van vele burgemeesters is meer dan beschamend. Het is ergerlijk en schandalig.

Zij capituleren elke dag opnieuw voor de onbeschaamde eisen van de indringer.' Zij 'haasten zich om de Duitse overweldiger het stof van zijn laarzen te likken ...Vooral het hogere overheids personeel papt met de vijand aan en gedraagt zich als schoenpoetser van

de Pruis.' Kon de gemiddelde Nederlander een voorbeeld vinden in de houding van diegenen, in wie hij zijn in den lande vertoevende overheid moest zien: de secretarissen-generaal? Hielden zij in meerderheid dan zich binnen de grenzen van het Landoorlogreglement? Trokken zij de grens precies tussen geoorloofde en ongeoorloofde collaboratie? 'Wanneer zij twee heren te dienen hadden gekregen sinds mei 1940, gingen zij niet héél ver met hun diensten aan de nieuwe? En de kerken? Hoe aarzelend waren zij niet begonnen? Hoe velen helaas schikten zich niet in de noodlottige maatregelen van de bezetter (met een beroep op bijbelteksten e.d.), ja, werkten eraan mee? Hoe vaak kozen zij niet in de eerste plaats partij, niet voor de vervolgte Joden, maar voor de vervolgte dopelingen? Wat zag men de politie doen, die handhaver van de orde, afglijdend tot werktuig van de bezetter, medeplichtig aan zijn vervolgingen?

De angst sloop rond, weerhield, verlamde. Men zag, men hoorde:

'Maar ach, ikzelf? ...keek toe en heb gezwezen.' P. Geyl, *0 Vrijheid!* . . ; sonnetten ('s-Gravenhage, 1945), p. 92.

De Joden worden weggevoerd en:

*'Bloed stijgt ons naar de wangen
van schaamte, dat we dit siddrend verdragen,
dat w'ons niet kunnen, ons niet durven wagen
om hen los te rukken uit die scherpe tangen
en enkel staan, meewarig en verslagen.'*

H. Roland Hoist-vair der Schalk, *In de webbe der tijden* (Rotterdam, 1947), p. 50-51.

'Meewarig en verslagen'; lang niet allen echter koesterden die gevoelens. De Duitsers haatten de Joden, het verzet haatte de Duitsers. Berustten, nog eens, menselijke verhoudingen op wiskunde, dan had het verzet voor de Joden moeten opkornen. Dat is vaak, heel vaak inderdaad geschied; laat hier met nadruk uitgesproken blijven, dat het zeer vele, door zeer velen niet zelden met gevaar voor eigen leven en volstrekt belangeloos verricht in dezen, een van de verhevenste bladzijden blijft uit de geschiedenis van die jaren. Is ze daarmee weerlegd, de algemene uitspraak van Sartre, dat 'ieder onzer' (van de niet-Joden) is 'totalement coupable et Wille criminel, le sang juif que les nazis ont verse' retombe sur toutes nos têtes'? H. L. Lieve en K. R. ter Steege, *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, z. j.), p. 73-78

Zelfs waar verzet geboden werd, kon de gezindheid achter de verzetshouding heel troebel zijn. Het is erkend, dat onder verzetslieden 'virulente Jodenhaters' voorkwamen. Tot in de kampen als Amersfoort en Ommen koesterden gevangenen niet-Joden gevoelens van afkeer tegenover de Joden, hun medeslachtoffers'.

Zelfs onder de Engelandvaarders bevonden zich antisemieten. Zelfs in de illegaliteit kwam verraad van Joden voor. In de literatuur over die tijd komt men de wonderlijkste Jodenhelpers tegen; men weet trouwens: de philosemiet kan (let wel: kan) een ongemeen gecompliceerd personage zijn. Welk een tragische complexiteit onthult zich niet in een stuk als *Het opgejaagde volk* van Anne de Vries, opbiechtend dat 'wij bijna allen' de Joden haatten, dat 'het Nationaal-Socialisme met succes geappelleerd heeft aan onze zondige hartstochten en voor zijn anti-Joodse propaganda in ons land een rijke voedingsbodem vond...De meest voorkomende houding hier (in Amsterdam) was overal als elders in het land: dat men met de Joden niet te maken wilde hebben.'

Een merkwaardige uitspraak, dunkt ons, omdat ze als belijdenis het besef verraaft ener zo diepgevoelde schuld, dat ze de Jood ertoe zou kunnen brengen, de schrijver en in elk

geval de niet-Joden in het algemeen te verdedigen met een verwijzing naar de Februaristaking in hetzelfde Amsterdam, dat in zijn ogen zo erg gefaald heeft. Dezelfde aarzeling voelen wij tegenover wat hij hierop laat volgen: '... dat ondanks het prachtige werk, door enkelen gedaan, geen vorm-van verzet zo grandioos verloren is als dat tegen de Jodenvervolging'. Kan men hier wegens, afwegen? En wat moet men dan meetellen, wat niet?

Onze aarzeling vervalt in elk geval tegenover één groep, die wij misschien het best of het minst verkeerd op deze plaats behandelen: de denuncianten, de openlijke of anonieme aanbrengrers. Van hun brieven is een enkele terechtgekomen bij Calmeyer en daarmee bewaard gebleven. Reeds in 1941 schrijft een verontruste Nederlander 'persoonlijk' aan 'Mijnheer de Rijkscommissaris': U alleen kunt het doen om Joden en odinnen uit de particulieren of Gemeente Rusthuizen te verdwijnen. Zij zijn een ergernis voor een ieder beschaafd mens en zij vergallen een iegelijks leven. Groetend' (volgt een naam geen echte).

Calmeyer's commentaar hierop is kostelijk: 'Es wird Schreiber ja wohl genügen, sich ausgesprochen zu haben. Die Form, namentlich zu unterzeichnen, ist nicht einmal unsympathisch'. En na nog een paar zinnen: Weglegen'

Een aannemersfirma in Hilversum (niet volle naam) bericht de Duitsers over bepaalde aangeduide Joden, die goederen uit hun woning in veiligheid brengen. Een zakenman (volle naam) verklikt een Joodse collega, die bij zijn klanten op de Duitsers scheldt. Een Hagenaar (volle naam) bezwaart zich op 21 november 1941 bij 'de Weledel zeer geleerde Heer Dr Seijs Inquart' over de aanstelling van een Jood ('En dat jongmensch is nog wel iemand dien zeer tegen Duitschland en de NSB is') in rijksdienst (nonsens natuurlijk op dat moment); hij heet geholpen 'door een van zijn chefs, want dien zij telkens tegen hem, maak ja maar niet bezorgd hoor, want ik zal je wel helpen, en dat is nu geschied.' Onze Hagenaar verklaart zich bereid tot toelichting edoch ik kan helaas niet de Duitse taal') en eindigt, na nog eens voluit de naam van de 'Jood' opgegeven te hebben met 'P.S. ik verzoek hierover wel geheimhouding over mijn persoon'.

Bijna komisch, maar niet helemaal komisch, is het geval van een Nijmeegse dame, die zich tot 'Dr. Seijs-Inquart, Den Haag' wendt over haar dochter, die 'omgang heeft' met een Jood. begrijpt dat ik daar zeer (in tekst dubber onderstreept) 'op tegen ben.' 'SeijsInquart' is 'de enige, die hier een einde aan kan maken'. Seyss-Inquart zond deze hartekreet door aan Calmeyer, die hein weer naar Binnenlandse Zaken doorgaf met het verzoek, bij het hoofd van de Afdeling Bevolking, Verkiezingen en Burgerlijke Stand in Den Haag erop aan te dringen, de bruidegom eens bij zich te laten komen, die inderdaad verklaarde, van het huwelijk af te zien . . .

Een bijzonder triest hoofdstukje uit de bezettingstijd is dat, waarin de activiteit of non-activiteit ter sprake moet komen van een instelling, die bij uitstek voor hulpverlening op humanitaire basis geschapen heette: het Nederlandse Rode Kruis. In het materiaal bevinden zich daarover vele klachten en aanklachten; zelfs heel gematigde personen spreken met grote verbittering: 'Alle nationaliteiten in Theresienstadt ontvingen pakketten behalve wij'. (In een kamp na de bevrijding): 'Het Franse Rode Kruis was natuurlijk present, het Belgische Rode Kruis was present, maar het Nederlandse Rode Kruis schitterde door afwezigheid'. En: 'Het Nederlandse Rode Kruis kan er zich nooit op beroepen, dat er geen verbinding met Auschwitz te krijgen was. Het is dan ook een raadsel waarom het nooit pakketten naar Auschwitz gestuurd heeft.' Ook na de bevrijding had het 'nog heel veel goed kunnen maken, indien het gezorgd had voor voldoende medicamenten en voor een behoorlijke voedselvoorziening'. 'Ik durf te beweren, dat

menig Nederlander, die na de bevrijding nog gestorven is, dan wel gered zou zijn geworden.' En: 'Het was voor ons in vergelijking met andere nationaliteiten in-droevig, steeds maar weer te constateren dat wij volkomen aan ons lot overgelaten werden.' (In een Duits tuchthuis:) 'In de loop van 1942 bleek dat wij kammen en stofkammen van huis mochten ontvangen.

Enkelen kregen op verzoek ook een gestuurd. Het Rode Kruis stuurde niets. Natuurlijk, een kam is maar een kam, maar is er iemand bij het Rode Kruis, die beseffen kan wat een eigen kam en een eigen stofkam betekenen in een gemeenschap, waar ongedierte aan de orde van de dag is en een kam een symbool der beschaving. Zelfde klachten over tandpasta en tandenborstel. Bovendien afgezien nog van de geweldige betekenis die dergelijke kleinigheden in die omstandigheden voor ons betekenden, het feit alleen al te merken 'ze denken aan ons, ze doen hun best voor ons' was immers honderdmaal meer waard dan het gezondene zelf.' En: 'Alle Franse, Belgische, Luxemburgse, Noorse, Deense, Tsjechische vrouwen hadden' (in Waldheim)' dergelijke gaven ontvangen. Het Nederlandse Rode Kruis had weer niets gedaan' (in tekst cursief).

Men weet, dat na de bevrijding in het rapport van de z.g. 'Pakkettencommissie' over deze aangelegenheid harde noten zijn gekraakt. Het is daar, waar feiten gegeven worden, buitengewoon pijnlijke lectuur. Ook hier kan schrijver, zich overigens de subjectiviteit van zulk een uitspraak bewust, zich niet geheel en al overtuigd voelen van wat door de voorzitters van het London Committee van het Nederlandse Rode Kruis in antwoord op het rapport der Pakkettencommissie ter verdediging is aangevoerd; hij sluit zich op zijn minst aan bij de conclusie van de Enquêtecommissie, welke beheerste bewoordingen hij slechts met moeite voor eigen rekening kan nemen. Dat het naoorlogse bestuur van dit Rode Kruis zich geroepen voelde, in het raadhuis van de gemeente Westerbork een gedenkraam te laten aanbrengen, stemt ook tot gepeinzen, wanneer men verneemt, dat dit voorstelt 'een uitgeputte, ter aarde geworpen Joodse man, die door een vrouwenfiguur de drinkbeker wordt aangereikt'; links en rechts de wapens van het Rode Kruis en Westerbork. Het blijft nu eenmaal voor schrijver dezes een schrijnende waarheid, dat ook waar deze organisatie zelf geen hulp heette te kunnen verlenen, zij meer had kunnen presteren in het ontwikkelen van initiatieven, om hulp door anderen te stimuleren. Het lange stuk van H. M. Gans, op blz. 106-118 als bijlage in het rapport van de Pakkettencommissie opgenomen (wij citeerden al eerder daaruit) blijft een onvergetelijk document van menselijk falen.

Gelukkig zijn er ook andere zaken te vermelden.

Herhaaldelijk gewaagden wij van protesten, van verzet, van hulpverlening. Bij het ontslag aan Joodse ambtenaren, bij de terreur in de Amsterdamse Jodenhoek, bij de invoering van de ster, bij het begin van de deportaties; wij zullen nog moeten spreken over de opnemings- en hulpverlening aan ondergedokenen. Niet alleen verzetslieden haalde men met groot risico uit de gevangenschappen, ook Joden, omdat zij Joden waren al is het tekenend, dat dit als een van de zeer weinige keren moet gelden dat zulks geschiedde. Niet overal was men traag geweest; hier en daar vinden wij zelfstandige initiatieven van mensen, die niet wachtten, totdat anderen op gang kwamen. Niet alle ambtenaren lieten verstek gaan; velen bekochten hun actieve steun aan de vervolgdgen met hun leven; hetzelfde kan men ook zeggen van velen bij de politie aangesteld. In de baai van drijfveren ontbreken gelukkig zeer vaak de nobelste niet. In het leven van alledag bevinden zich de dingen gewoonlijk niet op zulk een hoog niveau.

'Vanmorgen ontmoette ik een vroegere patiënt, een Jood van plus minus 70 jaar. Hij vertelde, dat zijn vier kinderen 6 tot 8 maanden geleden naar Polen waren vervoerd en dat

hij sedert niets van hen had gehoord. Toen het gesprek afgelopen was, gaf ik hem een hand en werd toen plotseling door een Duitse onderofficier aangesnauwd: 'Schéimen Sie sich nicht mit einem Sau-Juden zu reden?'-Ik heb niet geantwoord en ben doorgelopen, maar dat zo iets kan gebeuren in ons land door zo'n 'rotmof! En daar staan wij machteloos tegenover voorlopig." H. Mees, Mijn oorlogsdagboek, p. 335.

Zo waren er verscheidenen, misschien wel de overgrote meerderheid. Zeer velen kwamen daar niet aan toe; lang niet. Anderen staken er boven uit. Er is van alles, van iedereen. Willem Mengelberg, die in zoveel opzichten gefaald heeft, brak blijkens de bewaard gebleven copie van ,een brief bij 'Herr Generalleutnant Rauter' een lans voor Michael Hillesum, 'het grootste pianistische talent, dat in de laatste jaren het Conservatorium bezocht heeft'. De schrijver van dit boek had dit wonderkind dat was 'Micha' zeker een paar jaar als leerling op het gymnasium. Requiescat.

Er zijn hoogtepunten, er zijn dieptepunten. Bij een enkele, die zulk een hoogtepunt had bereikt, vinden wij de erkenning van een tragisch tekort, en de uitspraak: 'dat de Joodse landgenoten na de bevrijding het minst van ons allen reden hadden tot dankbaarheid, die niettemin van hen tot in het belachelijke toe werd verwacht'.

Het bovenstaande geeft enige indruk van de reacties van de niet-Joodse Nederlandse bevolking op de wegvoering van ruim honderdduizend Joden. Er was echter nog een Nederlandse regering buiten Nederland, er waren nog Nederlanders buiten Nederland. Wat hebben zij gewild, gekund, gedaan? Of niet gewild, niet gekund, niet gedaan?

1. Londen

Men mag o i deze vraag niet geheel losmaken uit een van wijdere strekking. Nederland was een van de Geallieerden, het betrekkelijk machteloze lid van een strijdgemeenschap, waarbinnen de Verenigde Staten, Engeland en de Sowjet-Unie de leiding hadden. Hun daadloosheid dekte de Nederlandse daadloosheid niet geheel. Hun initiatief stuwde het Nederlandse initiatief op niet geheel.

Miljoenen Joden werden vermoord. De beschaafde wereld vernam het. Wanneer zij het geloofde, stond ze verbijsterd, maar beperkte haar sympathie tot staan en tot weinig meer. Niet alleen God, is gezegd, helpt wie zichzelf helpen, maar ook de mens en de Joden konden zichzelf niet helpen. En stierven, bij miljoenen, mannen, vrouwen en kinderen, stierven een verschrikkelijke dood.

Misschien is het waar, dat de Geallieerden er weinig tegen konden doen. Maar dan dringt zich toch de vraag op: waarom hebben ze dan zelfs dat weinige nagelaten? Waarom hebben ze de Joden niet beschouwd als wat ze toch waren: hun bondgenoten, waarom hebben ze de Joodse zaak niet tot de hunne gemaakt? Waarom verdronk elk initiatief in een oceaan van politieke, economische en militaire alibi's? Waarom bleef alles liggen, kwam alles te laat? 'Het is niet, dat ze zich er niet om bekommeren, maar dat ze zich er niet genoeg om bekommeren', aldus de klacht van een Britse Jood tijdens de oorlog.

Men heeft verklaard, ach ja. Gewezen op militaire noodzaak, op de publieke opinie, op een tekort aan fantasie. Gewezen op het algemene ongeloof; Thomas Mann' zei toen al, dat men die verhalen voor 'Geschichten' hield (maar, zei hij, ze zijn Geschichte). Men vluchtte daarin weg voor een waarheid, die men niet in het gezicht kon kijken. Zelfs Joden in Palestina konden, wilden niet geloven. Wanneer de Londense Regeringscommissaris voor de Repatriëring op 31 maart 1944 een rapport met bijzonderheden over de Poolse vernietigingskampen (rapport-Dentz) inlevert, laat hij daaraan voorafgaan: 'Het kennisnemen van bijgaande beschouwing kan wellicht tot de veronderstelling leiden dat hierin een sombere voorstelling van zaken gegeven is of dat teveel uit bijzondere gevallen gegeneraliseerd is geworden. Hierbij kan slechts worden opgemerkt, dat bij het bewerken van het zeer uitgebreide materiaal naar de grootst mogelijke objectiviteit gestreefd is, na vergelijking van bronnen van de meest uiteenlopende aard. Echter zijn de meest weersprekende berichten achterwege gelaten of slechts in verkorte 'vorm vermeld.'

De lezer late die slotzin even goed op zich inwerken. Hij houde er rekening mee, dat zo iets met de beste bedoelingen gebeurd kan zijn; tenslotte zou de inhoud van dit rapport een groot aantal Joden bereiken, die toch niets konden doen. Maar toch kan men niet nalaten te denken aan de klacht van een Joodse vrouw, aan de hel ontkomen:

Wir erfahren es ja heute noch, dass dies alles jetzt noch in vielen Liindern nicht geglaubt wird, obwohl doch die Zahlen schwarz auf weiss nur eine allzu deutliche Sprache sprechen. Man wal es nicht glauben, die Konsequenzen, die man aus diesem Wissen ziehen müsste, wären zu einschneidend und beschämend. Die sechs Millionen Menschen sind eben nicht mehr, und es sieht so aus, als wenn man in einiger Zeit leugnen würde, dass sie jernals existiert haben.'

Thomas Mann, Deutsche Hörer; Fünfundfünfzig Radiosendungen nach Deutschland (Stockholm, 1945), p. 48. 2 Grete Salus, 'Eine Frau erzhle, Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament', 30 okt. 1957, p. 680.

Ach ja, men weet het: wat voor de Joden het probleem bij uitstek vormde, was voor de

Geallieerden slechts een uit vele. Men weet het: er kwamen zoveel berichten binnen, het was zo moeilijk, daarin te schiften en ze waren niet gecoördineerd. Men weet het allemaal.

Maar dan is er toch nog altoos die Britse uitspraak omtrent: difficulties of disposing of any considerable number of Jews should they be rescued from enemy-occupied countries'.

Hetgeen men in het Nederlands vertaald heeft met: waar moeten we naar toe met de geredde Joden? Is dat ook nog gebrek aan fantasie? Of is het iets ergers? Staat daar niet, dat de Joden maar moesten verrekken? Moet dat de Duitsers niet hebben versterkt in de veronderstelling, dat ze hun gang wel konden gaan? Is ze werkelijk zo onzinnig, de opmerking van een Jood in november 1943, dat Hitler dwaas gehandeld had, door de Joden in zijn domeinen niet aan de Geallieerden te hebben aangeboden? Die zouden dit aanbod zonder twijfel afgewezen hebben — en Hitler zou zijn goede naam als gentleman hebben behouden. De Pools-Joodse leider Zygelboim pleegde op 12 mei 1943 zelfmoord in Londen, als een protestdemonstratie tegen de democratische naties en regeringen, die volstrekt niets gedaan hadden om de volledige uitroeiing van de Joodse bevolking in Polen te voorkomen. 'Misschien zal mijn dood teweegbrengen wat ik niet kon bereiken in mijn leven, nl. dat men handelt.' Deed men het?

Er is geen beginnen aan, enig beeld te geven van de niet zelden verregaande Jodenhaat, waar de Jood in de landen onzer bondgenoten geregeld mee geconfronteerd werd; het verschijnsel zou een apart boek vereisen. Wij keren dan ook maar terug naar de reeds geciteerde vrouw: 'Die Tatsache bleibt bestehen, dass unschuldige, hilfslose Menschen hingerichtet wurden, ohne jedwede Hilfe von aussen. Vor den Augen der ganzen Welt geschah das, sie wandte sich zwar schauernd ab, nahm es aber hin als unaUmerliche Forderung dieses Krieges, nahm dieses Opfer hin, schweigend. Die Flanonen schrieten, die Flammen der hundert Verbrennungskantine schrieten tuit Frauenund Kinderstimmen, zringelten auf bis zurn Himmel, uni darm erst zu erlöschen, wenn eben nichts mehr Lebendes da war, tuit dein sie genährt werden könnten.'

Alvorens tot een beoordeling van de Nederlandse regering in Londen over te gaan, heeft het zin, nog aan enkele feiten te herinneren.

In de loop van 1942 hadden de Nazi-leiders, vooral Hitler en Goebbels, er weinig twijfel aan overgelaten, dat zij van plan waren, de Joden inderdaad uit te roeien. Op 18 december 1942 legde Eden in het Lagerhuis de historische verklaring af (tegelijktijd gepubliceerd in Washington en Moskou), waarin hij mededeelde dat de aandacht der hierin opgesomde Geallieerde regeringen (ook van de Nederlandse) was getrokken door talrijke ('numerous') berichten, waaruit bleek, dat de Duitsers inderdaad Hitler's bedreiging uitvoerden. De verklaring gewaagde van transporten uit alle bezette landen 'in conditions of appalling horror and brutality' naar Oost-Europa. In Polen, 'which has been made the principal Nazi slaughterhouse, the ghettos established by the German invaders are being systematically emptied of all Jews except a few highly skilled workers required for war industries'. De verklaring vermeldde reeds 'vele honderdduizenden' slachtoffers. Na afloop verhief zich het Lagerhuis een ogenblik in stilte, bij wijze van protest.

Na zijn rede werd de Britse regering bestormd door Joden en niet-Joden: men moest het Britse rijk openstellen, de Dominions, Palestina. Men moest, men moest...De kranten bevatten de vreselijkste details. Maar toen men de pers voorstelde, een campagne te openen tot het wakker houden van de publieke aandacht en tot bespoediging van de regeringsactie, luidde het antwoord: 'Het is geen nieuws meer'. De vergassingengingen door mannen, vrouwen, kinderen, honderdduizenden; 'it was fust too bad', die nare

Duitsers toch. Maar het was geen nieuws meer. Men 'de'ed' natuurlijk wel wat. Maar wat deed men? Niet eens het probleem werd gesteld: hoe kunnen wij nog zoveel mogelijk Joden redden ondanks de ontzaglijke moeilijkheden? En misschien moet men ook hier weer vragen, rechtvaardigheidshalve: Wat geloofde men? Wat wilde, wat kon, wat moest, wat mocht men geloven?

Van 19 tot 29 april 1943 kwam de Bermuda-Conferentie bijeen, die het vraagstuk besprak. Zij opende met enige redevoeringen. Geven wij het woord aan de Observer, in een hoofdartikel: 'Wat zo verschrikkelijk is aan deze redevoeringen is niet alleen hun uiterste ongevoeligheid voor menselijk lijden. Het is de daaruit gebleken bereidheid van de twee machtigste mogendheden op aarde, zich te vernederen, zich bankroet te verklaren en machteloos, ten einde daarmee het geringste ongemak te ontlopen, dat hulpvaardigheid veroorzaakt.'

Men kan de bewaardgebleven stukken van deze conferentie (Joodse vertegenwoordigers werden er n.b. niet eens toegelaten!) niet zonder smart en schaamte lezen, in dat precies in de tijd, dat de Poolse Joden in Warschau hun hopeloze strijd tot het eind toe voerden! Niet zonder grond gaf de News Chronicle van 26 april 1943, dus nog vóór het einde van deze bijeenkomst, een beschrijving ervan onder het kopje 'How not to hold a Conference on Refugees'. Omdat men niet alle Joden kon redden, behoefde men helemaal niets te doen...

Op 22 januari 1944 richtte President Roosevelt een War Refugee Board op, met als directeur John Pehle. Men lette even op de naam het woord 'Jood' komt er niet in voor. Had de St. James Conferentie van januari 1942, gewijd aan de Duitse oorlogsmisdaden, al niet geweigerd, de misdaden tegen de Joden als zodanig te noemen? Op 30 maart 1944 legde Eden weer een verklaring af in het Lagerhuis. Het Russische Politbureau propageerde zijn visie op de oorlog als een fase in de historische strijd tussen fascisme en vooruitgang; de Joden werden dus niet afgeslacht omdat zij Joden waren, maar als antifascisten uit landen, bezet door de Nazi's...Wel schoten West en Oost beide te kort. De Joden stierven.

Het wordt tijd, dat wij ons hierna naar de Nederlanders in Londen begeven.

Als inleiding diene nog eens het rapport-Dentz, hierboven reeds aangehaald, meer in 't bijzonder de reacties die dit rapport opriep. Zij zijn van dezelfde aard als die van 'Londen' (in het algemeen gesproken) op de noodkreten van de (voornamelijk Joodse) vluchtelingen. Luisteren wij naar M. Sluyser, die zich daar bevond: '. Waar het echter op aankomt, is dit, dat men de mensen aan hun lot overliet, dat men mensen niet doorstuurde, dat men van een bepaald anti-democratische geest bezielde was, dat men mensen, die bepaalde boodschappen voor Londen hadden en die voor de democratische groeperingen kwamen, op alle mogelijke manieren tegenwerkte'.

Dezelfde zegsman haalt in het ineergeciteerde Enquêteverslag een karakteristiek antisemitische uitspraak aan, in Londen gedaan door iemand 'in de top'.

De Voorzitter: 'In de top?'

Antwoord: 'Hij was toch secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, was dus de baas van allemaal onder de heer Van Kleffens. Als er dus op een dergelijke manier in de top geredeneerd wordt, hoe wilt U, dat anderen dan zullen redeneren?'

Inderdaad. En hoe wilde men, dat anderen dan zouden doen? Zou de uitroeiing van honderdduizend Nederlandse, van miljoenen niet-Nederlandse Joden hen uit de slaap hebben gehouden. Ligt het niet voor de hand, dat zij in elk geval zich niet al te sterk in

die narigheden hebben verdiept? Men herinnert zich, dat de heer Dentz niet alle gruwelen, hem bekend, in zijn rapport heeft weergegeven. Toen hij het klaar had.. (heb) ik het aan de heer Ferwerda ter goedkeuring voorgelegd. De heer Ferwerda heeft toen enkele passages geschrapt of mij verzocht, die te wijzigen, omdat hij het zo erg vond, dat men het eigenlijk niet op schrift kon zetten.'

De heer Stokvis: 'Nu wil ik dit nog vragen: ik begrijp niet, waarom de heer Ferwerda dit liet schrappen. Was dit uit emotionele of aesthetische overwegingen?'

Antwoord: 'Ik heb het ook niet begrepen.'

Gelukkig kunnen wij, dank zij de Enquêtecommissie, het 'hoor en wederhoor' toepassen.

De Voorzitter zegt tegen de heer Ferwerda: 'Die hele ellende staat er in. Heeft hij het eerst aan u voorgelegd, vóórdat het uitging e'

Antwoord: 'Ongetwijfeld.'

De Voorzitter: 'Weet u ook of u daar wat in veranderd of geschrapt hebt?'

Antwoord: 'ja, dat heb ik inderdaad gedaan.'

De Voorzitter: 'Wat hebt u geschrapt?'

Antwoord: 'Nu moet ik het uit mijn hoofd zeggen en ik kan mij het rapport niet geheel en al voor de geest halen, maar er stonden in dit rapport bepaalde gruwelverhalen.'

De Voorzitter: 'Die staan er nog in.'

Antwoord: 'Maar er waren bepaalde passages, die mij beslist stotend voorkwamen en welke dat nu precies waren, kan ik u niet zeggen.'

Uit het vervolg van dit verhoor blijkt, dat de heer Ferwerda — en er is geen enkele reden aan zijn goede trouw te twijfelen — vreesde, dat het rapport voor 'overdreven' zou worden aangezien en dat een te schrill kleurengamma 'eerder de medewerking zou hebben geschaad dan gebaat'. Daarom meende hij verstandig eraan te doen, het 'enigszins bij te vijlen'.

Honderdduizend Nederlandse, miljoenen buitenlandse Joden werden afgemaakt. De heer Dentz stelde een rapport op, het werd 'bijgevild' door de heer Ferwerda en nu zou er iets gebeuren?

De Voorzitter: 'Was er bij het repatriëringscommissariaat een afdeling, die hier iets mee te maken had?'

Antwoord: 'Neen.'

De Voorzitter: 'Wie had er dan wel mee te maken?' Antwoord: 'Niemand; daar gaat het juist om.'

De Voorzitter: 'Eind 1943, begin 1944 was er volgens u niemand, die zich bij de Regering in Londen bemoeide met de noden van de gedeporteerden en de gevangenen in de concentratiekampen e'

Antwoord: 'Laat ik het zo zeggen, dat ik niemand heb kunnen ontdekken.'

Maar er was toch een regering in Londen? Een Nederlandse regering in de tijd, dat honderdduizend Nederlandse Joden werden weggevoerd. De oud-minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. A. W. Burger, verdedigde voor de Enquêtecommissie zijn collega's: 'Wat ik te kennen heb willen geven, is, dat men nu niet moet veronderstellen, dat de Ministerraad geen belangstelling had voor de situatie van de Joden, maar meer dat de meerderheid de moeilijkheden niet zo ernstig zag als ik dat deed.'

De heer Stokvis: 'Dus een gemis aan realiteitsbesef?'

Antwoord: 'Zo voelde ik het aan. Er was echter geen sprake van, dat men zich aan de Joden niets gelegen liet liggen. Naar mijn mening onderschatte men de moeilijkheden.'

Honderdduizend Nederlandse Joden, mannen, vrouwen, kinderen, werden weggesleept onder de verschrikkelijkste omstandigheden. Berichten meldden, dat zij in Polen voor een verschrikkelijke dood waren bestemd. Dat waren de 'moeilijkheden' van deze Joden, door

de Nederlandse regering onderschat, al moet men tot haar lof ontkennen, dat zij zich niets aan deze Joden gelegen liet liggen. Wát precies ze zich wèl aan hen gelegen heeft laten liggen? Uit het Enquêteverslag wordt het maar niet duidelijk:

De Voorzitter: 'U meent dus, dat ze ook wel belangstelling hebben gehad voor het vraagstuk van de Joodse Nederlanders, maar dat ze zich eenvoudig machteloos gevoeld hebben e'

Antwoord: 'Inderdaad.' (volgt: de Regering zat onder heel moeilijke omstandigheden) niemand zou onder die omstandigheden wo pct. resultaat hebben kunnen bereiken. Dat was onmogelijk, wij zaten er toch zelf mee.'

De heer Stokvis: 'Maar op dit terrein is het nul percent resultaat.' Antwoord: 'Ja.'

Honderd percent was niet mogelijk. Negentig niet, tachtig niet — de lezer kan de reeks wel vervolgen. Maar tot nul percent was het toch wel ver, heel ver. Het was nul percent, niet één percent, maar nul percent.

En prof. Gerbrandy? Een man, aan wiens volharding, energie, toewijding men nog nimmer heeft getwijfeld? Als anderen werkloos bleven, dan moet hij toch.. ?

Vóór 1940 had hij al getuigd van zijn diep respect voor het Joodse volk, voor hem het Volk van het Boek, van de Bijbel, had hij zijn geloof uitgesproken aan de uiteindelijke mislukking van de Neurenberger wetten, 'omdat zij vloeken met die werkelijkheid in hogere zin, die alleen in staat is, een rechtsorde blijvend te dragen'.

Geven wij twee aanhalingen uit het Enquêteverslag:

'Laat ik dit even zeggen, Mijnheer de Voorzitter. Ik heb bezoek ontvangen van één der leiders van de mensen, die vooral opkwamen voor de Joden over de gehele wereld, en die heeft mij persoonlijk verklaard in tegenwoordigheid van de heer Van Haersma de With, dat er geen Regering was, die zich zo intensief daarvoor had geïnteresseerd als de Nederlandse.'

De heer Stokvis: 'Dat was dan een platonische belangstelling, mijnheer Gerbrandy.'

Antwoord: 'Neen.'

De heer Stokvis: 'Dan zou ik graag van u willen horen, wat er in concreto gedaan is.'

Antwoord: 'Hij heeft er bij gezegd: ik weet, dat u zo weinig kunt bereiken. Men moet niet de uitslag, het resultaat tellen, maar het doel.' De heer Stokvis: 'Inderdaad.'

De Voorzitter: 'Hoe kwam het nu, dat u niets bereiken kon? , Kwam dat voornamelijk door Engelse tegenstand, waarbij u zich neerlegde?'

Antwoord: 'D.w.z. fysieke onmogelijkheid, Mijnheer de Voorzitter.'

En nu de Voorzitter van de subcommissie zelf: 'Het merkwaardige van deze zaak is, dat wij indertijd aan de heer Gerbrandy hebben gevraagd: 'Had u niet steeds in Londen deze zaak in uw hoofd? Bent u niet steeds begaan geweest met de slachtoffers van de Duitse terreur op dit gebied, niet alleen wat de Joodse slachtoffers betreft, maar ook vele andere? Hebt u zich niet voortdurend afgevraagd: wat kunnen wij er aan doen?' 'Ja, natuurlijk', zei de heer Gerbrandy toen en hij heeft het ons min of meer toegelicht. Hij zei: 'Er staat het nodige over in de notulen van de ministerraad'. Toen hebben wij gevraagd: 'Mogen wij daar iets naders over vernemen?', waarop de heer Gerbrandy ons beloofde, het thuis te zullen nakijken. Wij hebben later gevraagd of hij iets gevonden had en hij heeft ons geantwoord: 'Er staat niets in'. Dat is iets, waardoor wij enigszins schichtig zijn geworden.'

Er zijn uit het najaar van 1943 een paar documenten overgeleverd, die licht kunnen werpen op de toenmalige zienswijze van de ministerpresident. Het eerste is een stuk, aan de ministers op 6 oktober 1943 rondgezonden en dat betrekking heeft op de uitwisseling van Nederlanders tegen Duitsers. Daaruit blijkt dat in februari 1943 deze zaak al aan de

orde is geweest in de ministerraad, maar dat het toen alleen ging over de vraag, of men Nederlandse Joden in Nederland tegen geïnterneerde Duitsers in Suriname kon uitwisselen. Daarop was de ministerraad niet ingegaan: 'Een der bezwaren tegen het plan was dat hoewel het lot der Joden wellicht zwaarder te dragen is dan dat van andere bevolkingsgroepen, het toch de vraag blijft of zulks voldoende grond vormt voor een voorkeursbehandeling.'

Men wist toen al, dat tienduizenden Joden onder vreselijke toestanden de weg naar Polen waren Opgegaan; men had alle aanleiding, te vrezen voor een catastrofe. 'Wellicht' was hun lot zwaarder te dragen dan dat van andere bevolkingsgroepen. Wellicht. Het staat er. Ook voor dit latere plan blijft als een der bezwaren gelden, t.a.v. de Joden, in Barneveld geconcentreerd, dat zij 'bevoorrecht worden boven andere Nederlanders'.

In een radiorede, op 21 oktober 1943 gehouden, erkende Gerbrandy echter: 'Hoewel ons volk ook, als geheel, te lijden heeft gehad en nog te lijden heeft, de slagen, die de Joden troffen, waren algemener en veelal wreder'. Maar ook: eens zal het Joodse volksdeel, verminkt, doch niet ontzield, zijn plaats hernemen aan de Nederlandse haardsteden. Al zal veel leed helaas niet ongedaan gemaakt kunnen worden, het Nederlandse volk zal zich zijnerzijds beijveren om de geslagen Joodse wonden naar beste vermogen te helen, gelijk het zich zal inspannen om het doorstane oorlogsleed van al zijn kinderen te verzachten en te genezen.'

De directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dr. L. de Jong, tijdens de oorlog in Londen werkzaam, herinnert zich, dat hij begin december 1943 prof. Gerbrandy documentatie-materiaal had voorgelegd, waaruit met grote mate van waarschijnlijkheid de systematische uitroeiing der Joden in Oost-Europa bleek. Prof Gerbrandy was hierdoor zo getroffen dat hij op een gegeven moment in ontsteltenis uitriep: 'Maar dan gaat het ganse Duitse volk te gronde (of woorden van die strekking). Hij had kennelijk tot op dat moment de realiteit van de massamoord betwijfeld. Ook later — nog in 1954 — meende prof. Gerbrandy zich stellig te herinneren, dat hij op het ogenblik, dat hij het hiervoor genoemde stuk (van 6 oktober 1943) opgesteld had, nog geen geloof gehecht had aan de berichten die van massale uitroeiing van westeuropese Joden gewaagden; korte tijd later echter had hij deze mening gewijzigd en kon hij niet meer aan de vreselijke realiteit twifelen.

Het blijft een benauwende, een bijna obsederende vraag voor de historicus: Wat 'wist' 'men' in Londen? Een zin met twee woorden, gescheiden van elkaar, tussen aanhalingstekens: 'wist' en 'men'. Als die 'men' in Londen Pools was, 'wist' hij het reeds midden 1942 zowat allemaal, maar de zelfmoord van een Poolse Jood, hierboven vermeld, bewijst, hoe weinig daarna gebeurde, beter: dat niets daarna gebeurde. En de Nederlandse 'men' in Londen? 'Wist' men het?

Radio Oranje sprak op 29 juli 1942 Van 'Joodse Polen', bij duizenden in gaskamers afgemaakt en in een oproep: 'Onze Joodse medeburgers zal het even slecht vergaan'; hen wacht 'vernietiging en uitroeiing'. Een Amerikaanse publicatie van 1943 gewaagt van de transporten en spreekt uit, dat alleen al hun afschuwelijk karakter 'voldoende bewijs' leverde, dat uitroeiing meer dan arbeid het werkelijke doel was. Hele pakken documenten over de toestand in bezet gebied en in het bijzonder in Nederland zijn uit Londen bewaard gebleven. Alweer: wie precies was de 'men' die ze las? Hoe weet men dat deze of gene afschuwelijke onthulling niet wekenlang, maandenlang in een bureaula bleef liggen? Op verschillende documenten staat 'geheim'. Wie hield het geheim en voor wie? Het zal misschien nog na te gaan zijn, misschien ook niet; wij hebben het maar niet geprobeerd.

Het al meer genoemde rapport-Dentz komt tot de conclusie dat de deportatie naar Polen ('naar gevreesd moet worden') daarentegen te beschouwen is als een aanwijzing, dat van de betrokkenen uiteindelijk slechts weinigen het leven er zullen afbrengen.

Is er nu volstrekt niets gedaan Er zat in Londen toch een vrij groot aantal Joden; namen zij geen enkel initiatief? Natuurlijk. Geven wij nog eens het woord aan een kroongetuige, de heer M. Sluysen: 'De zaak is, dat midden 1942 men eigenlijk' (cursivering van ons, J.P.) 'in Londen zich rekenschap begon' (idem) 'te geven van de grote ernst van de gevaren, die vooral de Joodse Nederlanders bedreigden'. Een aantal personen — de heer Sluysen inbegrepen — had 'de zaak van het begin af zeer pessimistisch bekeken'. Maar men had 'moeite om de gedachte te verwerken, dat de mensen werden weggevoerd om in Polen te worden vergast'. Op een middag had prof. Gerbrandy hem verteld, dat volgens een uit-Polen ontsnapte officier de Joodse Nederlanders daar werden vergast. Prof. Gerbrandy had gevraagd: 'Kun jij zo iets geloven?' Prof. Gerbrandy 'kon het niet geloven, dat een dergelijke onmenselijke methode zelfs door de Duitsers werd toegepast'.

In elk geval, de heer Sluysen kreeg daarna contact met twee Nederlandse Joden in Londen, mr. J. L. Polak, directeur van de Unilever, en de heer S. van Zwanenberg uit Oss. Pogingen om bij de Nederlandse regering gedaan te krijgen, een advies-commissie voor Joodse aangelegenheden in het leven te roepen, werden aanvankelijk afgewezen met een argument, waarvan de heer Sluysen zegt, dat het 'volstrekt bona fide' was: de regering maakte geen verschil tussen Nederlanders en Nederlanders. De historicus beseft wel, hoe gevaarlijk vergelijkingen zijn, maar zou toch willen opmerken, dat het een arts, voor wie alle patiënten patiënten zijn, ook niet siert, wanneer hij geen verschil maakt tussen een zware verkoudheid en een acute blindedarm-ontsteking.

Eindelijk, op 22 februari 1943, werd toch uit de drie genoemde personen deze commissie gevormd, die zich meer in het bijzonder blijkt bezig te hebben gehouden met het probleem van de uitwisseling. Verderop in het Enquêteverslag vindt men iets over haar activiteit. Bij het verhoor van de heer Dentz merkte mr. Stokvis op: 'Ik heb de taak van de Joodse Adviescommissie eigenlijk nooit helemaal begrepen.'

Antwoord: 'Ik ook niet. Ik heb zoveel in Londen niet begrepen.'

Het is ook merkwaardig uit het verslag te vernemen, in welk tempo bij de toenmalige Regeringscommissaris voor de Repatriëring 'eindelijk' het plan was opgekomen om de Joodse gedeporteerden te helpen. Pas in juni—juli 1944 kreeg hij van de regering toestemming, 'te trachten in die richting te doen wat er te doen was'.

Wij onderschrijven volkomen het oordeel, door een o.i. bevoegde te dezer zake uitgesproken over de Londense activiteit ten bate van de Nederlandse Joden: 'Nergens staat in een aantal punten duidelijk en onomstotelijk geresumeerd wat die Nederlandse instanties nu eigenlijk wèl hebben gedaan'. M. H. Gans, 'Parlementaire Enquêtecommissie en hulpwerk aan Joden', Nieuw Israelietisch Weekblad, 17 okt. 1952.

Nergens, voegt schrijver dezes daaraan toe, heeft hij een aanvaardbare weerlegging gevonden van het oordeel van de Pakkettencornmissie:

'dat de Nederlandse Regering te Londen haar taak betreffende de zorg voor de politieke gevangenen en gedeporteerde Joden afgeschoven heeft op andere instanties, zonder er zich voldoende van te overtuigen, of deze taak naar behoren werd uitgevoerd;

'dat het een grove nalatigheid van de Nederlandse Regering in Londen en het London Committee is geweest, dat tot juni 1944 geen enkele maatregel, zelfs niet het registreren van aldaar bekende namen van politieke gevangenen en gedeporteerde Joden, was

genomen om de directe hulpverlening aan genoemde gevangenen te organiseren, zulks in tegenstelling met andere naties;

'dat in de jaren 1944 en 1945 de activiteit van de meeste officiële Nederlandse instanties in Londen nog zo gering was, en eventuele toegezegde financiële hulp zo traag werd uitbetaald, dat iedere poging tot hulpverlening vrijwel tot mislukking gedoemd was.'

Enzovoorts. En:

'dat alle bovengenoemde grotere en kleinere tekortkomingen — vrijwel alle terug te brengen tot een tekort aan initiatief, durf en fantasie en een teveel aan formalisme en bureaucratie — er de oorzaak van zijn, dat duizenden Nederlanders het leven hebben verloren welke, naar menselijke berekening, bij tijdige hulpverlening zouden zijn gered.'

Terecht wijst mr. Herzberg p. 237, op de reactie van de meergemelde Regeringscommissaris voor de Repatriëring op een voorstel tot hulpverlening aan Joden in Bergen-i3elsen, d.d. 8 maart 1945: would still have to consider whether the matter is of sufficient urgency and importance'. Deze uiting zegt mr. Herzberg 'bewijst op zichzelf al hoe weinig men in Londen van de Jodenvervolgung heeft begrepen. En dit is nog de meest vleierende suppositie.'

Inderdaad; vleier kan het o.i. niet. Een gestencild stuk, in het Enquêteverslag niet opgenomen, bevat de telegramwisseling van baron Van Harinxma, regeringscommissaris voor de vluchtelingen, in maart en april 1944, betreffende het sturen van pakketten uit Portugal naar de Joden in Westerbork, Barneveld en Vught. Het is een vorm van hulpverlening, voorgesteld door de Amerikaanse Joint en door een Joods comité in Jeruzalem. In door minister Van Klefens ondertekende, namens baron Van Harinxma verzonden telegrammen, poneerde laatstgenoemde tot tweemaal toe, dat zijn organisatie niets met deze zaak te maken had ('Volgens mij is plan Jewish Joint Committee alleen hun zaak').

Toen het in bezet gebied misliep met de Joden, deed Koos Vorrink van hieruit begin 1943 voorstellen voor het nemen van represailles op de Duitsers. Deze Duitsers vingen zowel zijn boodschap op als het antwoord uit Londen; dat laatste kwam hierop neer dat men voor dergelijke politieke berichten geen interesse had. Het bewijs is niet geleverd echter, dat dit telegram, indien al echt trouwens, van de Nederlandse regering gekomen is, of haar bekend geweest is; van de Duitsers hier te lande, van Rauter bijvoorbeeld, heet het, dat zij er met voldoening van kennis genomen hebben, vermengd overigens met spijt, dat publicatie (de telegramwisseling vond plaats in het kader van het Englandspiel) toen onmogelijk was. Het is te begrijpen dat wie in Nederland na de oorlog de echtheid en de oorsprong volledig aanvaardden, daar bittere oordelen aan vastgeknoopt hebben ten aanzien van een regering, die in haar elementaire taak te kort geschoten leek; het paste zo goed in een samenhang met andere beschuldigingen, met die bijvoorbeeld, dat Londen nimmer enige instructie aan de Joodse organisaties verstrekt had, ook niet via Radio Oranje, dat Londen de Joden maar in de steek gelaten had, overgeleverd als zij waren aan een oppermachtige vijand zonder enige hulp van buiten.

Hulp van buiten? Misschien zal deze of gene lezer opperen: maar er was toch binnen het kader van de internationale gebruiken een instantie, die de Nederlandse belangen, ook die van Nederlandse Joden, verdedigde 2 Er was toch, wat de Duitsers noemden, een Schutzmacht in Berlijn?

Inderdaad, die was er: Zweden, of beter de Zweedse gezant, aan wiens legatie een z.g. Schutzmacht-afdeling verbonden was; tevens was een ondergeschikt Nederlands ambtenaar daar achtergelaten, toen de Nederlandse legatie in mei 1940 uit Berlijn vertrokken was. Uit de verhoren van de Enquettcommissie en uit brieven, door enkele

nauw bij deze zaak betrokkenen na -de oorlog tot prof. Cohen gericht (en door deze te onzer beschikking gesteld) krijgen wij wel enig beeld van wat men gewild, gepoogd en bereikt heeft. De wil blijkt in het algemeen goed te zijn geweest, al heette een met name genoemde leider van deze Schutzmacht-afdeling 'geen Jodenvriend' en 'een vrij povere figuur'. Aan pogingen heeft het niet ontbroken. Prof. Cohen had zich naar aanleiding van wat wij de Mauthausen-catastrofe zullen noemen, in 1941 gericht tot de honorair consul-generaal van Finland in Nederland, de heer A. J. Th. van der Vlugt, die in deze kwaliteit met een Dauervisum ongehinderd naar Berlijn kon reizen en daar contact opnemen met de Zweedse gezant. Ook de uitgesproken anti-Nazi's onder de Zweden voelden zich echter geremd op dit punt en wel met het oog op de delicate positie van hun land; zij zagen er spoedig van af, zich te veel in te laten met de belangen der Nederlandse Joden, 'nadat speciaal daaromtrent de Duitsers hun sterke ergernis kenbaar gemaakt hadden'.

Die 'sterke ergernis' zal ook wel enigszins daarin geworteld hebben, dat de Duitsers liefst zo lang mogelijk de schijn der legaliteit wilden ophouden en door de Zweedse interventie a.h.w. gedwongen werden legale uitwegen voor hun illegale optreden te verzinnen. Al vroeg trouwens vinden wij daar de sporen van. Op 16 juni 1941 immers reeds stelt de Pressereferent Janke de oprichting voor van een concentratiekamp in Nederland, opdat Nederlandse onderdanen niet hoeven te worden gevoerd naar Duitsland, waar ze rechtstreeks de Zweedse bescherming genieten. Curieus is dat Bene op 17 juli 1942 met iets soortgelijks voor de dag komt, nu speciaal op de Nederlandse Joden gericht; laat men ze allemaal statenloos verklaren, dan heeft men bij hun deportatie helemaal geen last van de Zweden als Schutzmacht; het blijkt, dat hier een aansporing van het RSHA in Berlijn aan ten grondslag lag, alleen de weggevoerde Joden het Nederlanderschap te ontnemen, maar op een bespreking bij Seyss-Inquart voelde men meer voor een zodanige maatregel tegen alle Nederlandse Joden zonder uitzondering.

Tussen die eerste en tweede datum was al wat gebeurd. In oktober 1941 bleek, op verzoek van de Nederlandse regering, Zweden 'herhaaldelijk' (zegt een Duits stuk) te hebben gepoogd, iets voor de Mauthausen-jongens te doen, maar de gezant was door de Duitse ambtenaar van het Auswürtige Ann dr. Albrecht afgescheept met de mededeling, dat het hier was gegaan om Amsterdamse relletjes onder 'Joodscommunistiche leiding'. Ook andere functionarissen van het Auswürtige Amt bemoeiden zich ermee, zo Luther en Rademacher; deze laatste moet tijdens zijn naoorlogse proces te kennen hebben gegeven dat hij de wegvoering van Joden als volkenrechtelijk juist beschouwde en had nooit van Auschwitz gehoord; zijn ministerie was bij deze deportaties alleen gebruikt 'om naar buiten de indruk van correctheid te maken'. Ook hij gaf in een bewaard gebleven brief aan Miller (van het RSHA) te kennen, dat het beter was, de opgepakte voortaan in de bezette gebieden te laten, dan kon niemand voor ze interveniëren. En: Weiter sollte dafür Sorge getragen werden, dass bei der Mitteilung der Todesfille möglichst nicht der Eindruck entsteht, die Todesfille ereigneten sich jeweils an bestimmten Tagen'.

Aan het eind nog eens de verzekering, dat het Auswürtige Amt het verder geheel eens was, 'grundsätzlich', met de maatregelen tegen de Joden, maar de bescherming van Duitse belangen maakte de hiervoor genoemde maatregel nodig. Onder dit stuk stond blijkens de fotocopie aangetekend: 'Die Schweden sind nicht darauf zurückgekommen'

Er is nog een klein staartje in 1942. Op 31 juli komt de hierbovengenoemde dr. Albrecht zowaar nog eens op de zaak terug. Hij vreest dat 'die internationalen Judenkreise' toch weer Zweden zullen benaderen, nu alle Nederlandse Joden voor de wegvoering staan. In 1941 had men Zweden steeds weer het verzoek geweigerd, Mauthausen te bezichtigen,

maar wel had men de families van de toen weggevoerden voortdurend overlijdensacten gestuurd. Maar nu gaan álle Joden. Dan is het maar het beste, dat men 'ber den Unterbringungsort sowie über etwaige Sterbefälle keine Mitteilungen nach aussen gelangen Uw'. En waarom? 'Darm wird es voraussichtlich auch nuklich sein, Verlangen der schwedischen Gesandtschaft auf Besuch der Lager abzubiegen.'

In oktober 1947 is deze dr. Albrecht in Neurenberg verhoord. Twee aanhalingen, uit het Engels van het protocol vertaald:

Vraag: (Albrecht weet van niets) 'Ik raad u aan, helemaal openhartig tegenover mij te wezen. Het is beter, als u helemaal openhartig tegenover mij bent. Ik weet niet of u wel de volledige gevolgtrekkingen hebt begrepen uit wat ik u mededeel. U weet dat die Joden werden gedood en dat overlijdensacten werden opgesteld in grote aantallen op een bepaalde dag.'

Antwoord: 'Dat wist ik niet.'

Vraag: 'Zo dat iedereen al uit de verte kon zien, dat dat geen gewone sterfgevallen waren. Dat weet u precies. Ik kan het u bewijzen en wel binnen vijf minuten, nu' (citeert de inhoud van het bovenvermelde stuk van 31 juli 1942). 'Herinnert u zich dat?'

Antwoord: 'Ik herinner me de zaak zoals die in mijn memorandum staat.'

Vraag: 'Als u dit advies toen hebt gegeven, is het dan niet weezinwekkend?' (Komt er later op terug) 'Nogal walgelig, vindt u niet e' Antwoord: 'Dat is de zaak waar ik toen over schreef.'

Vraag: 'Vindt u niet, dat het nogal walgelig is? Is het niet verschrikkelijk? U geeft toch wel toe, meneer Albrecht, dat het verschrikkelijk is?'

Antwoord: 'Ik zit er over na te denken, hoe die kwestie is ontstaan.'

Vraag: 'Dat kan ik u precies vertellen. De Zweden wilden de kampen inspecteren, om te weten, wat men met de Nederlandse Joden deed. Van 1941 af poogden zij de kampen te bezoeken.'

Antwoord: 'Het blijkt dat ze niet werden toegelaten.'

Vraag: 'Natuurlijk werden ze niet toegelaten. Ik wil nu weten of u de moed hebt, mij te vertellen of het een misdaad is of niet en of u betreurt, dat u er iets mee te maken had?'

Antwoord: 'Zeker, voorzover het het laatste betreft.'

Vraag: 'En of het een misdaad was? Kom, wees een kerel, meneer Albrecht! Ja of nee?'

Antwoord: 'Ja.'

En met deze bevestiging kunnen wij overgaan tot de behandeling van een probleem, dat zich a.h.w. van de eerste bladzijde af opdringt: dat van de Duitsers in het algemeen.

15. De vervolgers

Een schildering van de Joodse gemeenschap in de bezettingsjaren ware onvolledig zonder een, zij het ook niet al te uitvoerige, beschrijving van hun vijanden. Het is uit het voorgaande wel gebleken, dat 'vervolgers' het betere woord is, zoals ook op de Joden 'vervolgden' toepasselijker blijft. De Duitsers immers bestreden de Joden niet, maar vervolgden hen. Een vervolging die, gelijk de lezer uit welhaast talloze aan dit probleem gewijde analyses weet, gaandeweg het grootste deel van het Duitse volk op de een of andere wijze raakte, zo niet infecteerde. Bladzijden zou men hieraan kunnen wijden; de opzet van dit boek, dat zich alleen op Nederland betreft, laat dit niet toe. De behandeling van de Nederlandse en van de West-Europese Joden in het algemeen moge in tempo iets hebben afgeweken van die in Oost-Europa; de aanwezigheid van een burgerlijk bestuur hier te lande moge anderzijds de Duitse aanpak juist in Nederland hebben verscherpt; het doel was hier precies hetzelfde als elders: de Endlösung der Judenfrage, de vernietiging der Joodse Sädlinge, die moesten worden ausgemerzt.

Het Duitse apparaat hier te lande handelde vooral op grond van de door de beruchte afdeling IV B 4 van het Berlijnse Reichssicherheitshauptamt verstrekte directieven; SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmann, geboren 19 maart 1906, SS-nr 45326, was eenvoudig bezeten van zijn taak, alle Joden zonder uitzondering, 'ohne Erbarmen, eiskalt' uit te roeien, in een terreur, die de pen van een Malraux of Sartre zou vereisen. 'Ik zal lachend in het graf springen, want de gedachte, vijf miljoen menselijke levens op mijn geweten te hebben, is voor mij de bron ener buitengewone voldoening' van de man, die dit gezegd heeft (en er bestaat weinig reden daaraan te twijfelen), kwamen de bevelen, die uiteindelijk richting schonken aan het lot der Nederlandse Joden; de boven hem weer staande machthebbers, Heydrich, Himmler en tenslotte Hitler, vereisen geen aparte vermelding op deze plaats.

Even onnodig blijkt het, enige speciale beschrijving te geven van het hier in Nederland werkzame Duitse apparaat in zijn geheel. Niet overbodig is het echter, dit apparaat te schilderen voor zover het diende tot de uitvoering van een van de belangrijkste en consequent nagestreefde Duitse oorlogsdoeleinden: de vervolging van de Joden en in dit geval van de Joden, die zich op het Nederlandse grondgebied bevonden.

Nu lijkt dit een vrij eenvoudige zaak. Tenslotte is er wel enig materiaal, zelfs vrij veel al met al, overgebleven, materiaal, dat ons ertoe in staat stelt, dit apparaat in zijn opbouw duidelijk voor de lezer neer te zetten. Men vindt deze dingen trouwens in elk boek over de oorlog behandeld. Zoals het was en dit is, het zij herhaald, vrij eenvoudig. Minstens even belangrijk is te weten, hoe het precies werkte en nog belangrijker, hoe het zich in de ogen van de anderen voordeed, van de Nederlanders in het algemeen, van de Joden in het bijzonder.

Hitler's decreet van 18 mei 1940 stelde, als bekend, ons land onder de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, Seyss-Inquart. Hem terzijde staan Rauter op voorstel van Himmler, als commissaris-generaal voor de Openbare Veiligheid, Schmidt, op voorstel van Hess (Bormann) als dito voor bijzondere gevallen (zur besonderetz Verwendung), Wimmer en Fischöck, 'oude medewerkers van Seyss-Inquart in Oostenrijk, respectievelijk voor Bestuur en Justitie en voor Financiën en Economische Zaken. Verder zij hier nog eens Bene genoemd, als vertegenwoordiger van het Auswärtige Amt, deze op voorstel van Ribbentrop. Bovendien komen er nog territoriale Beauftragteri voor de elf provincies en de twee grootste steden. Men zou hier willen zeggen: enzovoorts, enzovoorts. Het is echter duidelijk, dat dit slechts de hoogste garnituur aangeeft. Het treft, dat daaronder geen eigenlijke Judenkommissar voorkomt; geen enkele functionaris, wiens speciale taak het was, de Joden te kwellen, te...de lezer kent nu wel die rij van

overgankelijke werkwoorden. Hier deden ze dit allemaal zo'n beetje, de een wat meer, de ander wat minder; zo heel veel met elders verschilde het nu ook weer niet, doordat de grote impulsen zowel hier als daar toch uit Berlijn kwamen en doordat een zodanige, met speciale opdracht belaste figuur zowel kon stimuleren als remmen of, beter gezegd: soms nu eens kon stimuleren, dan weer remmen, of nog beter: soms tegelijkertijd stimuleren en remmen. Voor de lezer, die zich nu wel ingelicht acht, diene dat geen enkele van de hiervoor gebezigde formules de schrijver helemaal voldoet; het blijft immers alleen maar ongeveer waar en niet méér dan dat. Dat mag verwonderlijk lijken voor wie bij deze Duitsers, zoals trouwens bij alle, een maximum aan systematiek veronderstelt. Was die er dan niet? Ook hier alweer, alweer, moet het antwoord luiden: ja en neen. Maar toch vooral: 'ja. Het blijft een feit, dat elke tijd geïsoleerde gevallen van beestachtigheid gekend heeft, maar dat dit als welberekende, systematische, mechanische uitmoording van miljoenen vrijwel op zichzelf staat.

'Der schlinunste Rückfall eines zivilisierten Staates in vorrechtstaatliche Verhiiltnisse geschah. in der Forti; eines enisigen Bürokratismus'i — en bureaucratie veronderstelt systeem. W. Hofer, Der Nationalsozialismus (Frankfurt am Main, 1957), p. 271.

De Joden-uitroeiing was in de eerste plaats een administratieve prestatie: genocide als ambtenaarlijke taak. Aan bevoegderen zij overgelaten te verklaren, waardoor het maximum of optimum hier onbereikbaar bleef, misschien door wat de hiervoor geciteerde Duitse schrijver 'der ganze Unsinn und Widersinn, die Pseudowissenschaftlichkeit 'Und der Manipulationscharakter des Antisemitismus' noemt, misschien door andere oorzaken. Alleen al in Berlijn vindt men vier kanselarijen: de Reichskanzlei, de Präsidialkanzlei, de Parteikanzlei en de Kanzlei des Führers der NSDAP; daarvan hadden de nummers 2 en 4 geen, de beide andere wel relaties met Nederland.

Hier te lande heersten in het Duitse apparaat tegenstellingen zonder weerga: 'ein recht verschiedenartig zusammengeworfener Haufen' (dr. Harster); liet rijkscommissariaat, 'was naar binnen geen eenheid, maar conglomeraat Van door eigen bureau's in Duitsland naar Nederland gedetacheerde en gedelegeerde personen, die in hoofdzaak meer werkten voor en in de lijn van hun eigen chefs dan in de geest van de Reichskommissar in Nederland'. Deze personen werkten hier samen, werkten elkaar hier ook tegen; het treft echter, dat zij op het terrein van de Jodenuitroeiing veel, heel veel met elkaar samenwerkten, met een zeer hoge mate van harmonie tussen diverse betrouwbare, vlijtige en overtuigde leiders, met een eensgezindheid van optreden, die juist in Nederland de deportatie tot zulk een groot succes heeft gemaakt. De instructies waren vaak zo ruim, dat zij zelf de grenzen van hun bevoegdheden niet kenden. Dat geldt zeker ten aanzien van de Jodenpolitiek. Wie mocht, wie moest wat doen? Helemaal precies konden zijzelf die vraag niet beantwoorden. Men verlieze bovendien niet uit het oog, dat de reële bevelsverhoudingen, als zo vaak bij betrekkingen tussen mensen in een praktisch functionerend organisatorisch verband werkend, van de formele op vele punten afweken. Welhaast alles kwam dus neer op de geest, waarin zij hun arbeid ten aanzien van de Joden opvatten — en die was bij de leidende groep in het Duitse apparaat 'goed' — van Nazi-standpunt uit beschouwd.

Maar nu verplaatse men zich even in de Joden, tegenover die Duitsers gesteld. En zeker in de overgrote meerderheid hunner, voor wie al die instanties, al die geüniformeerde personen een onoverzichtelijke, onbegrijpelijke troep vervolgers vormden, nauwelijks te differentiëren of te taxeren. Het is interessant, de dossiers door te bladeren betrekking hebbend op een man als Schellenberg, hier al meer genoemd, in dienst van de Zentralstelle. Ruim zo getuigen, door de politie gehoord, prijzen hem in zeer warme

bewoordingen, een enkele, door schrijver dezes opgespoord, had geen woorden genoeg om haar minachting voor zijn optreden in een bepaald geval (in haar tegenwoordigheid) uit te drukken; toen deze man na de oorlog voor zichzelf en voor zijn gezin een verblijfsvergunning in Nederland aanvraag, kwamen meer aanklachten los, van een zo stuitende inhoud, dat wij ze hier maar niet weergeven. Wat kan de historicus met dit alles aanvangen? Helaas: zeer vele Joden zouden tijdens de oorlog ongetwijfeld ingestemd hebben met de woorden van een Duitse verzetsman in die periode: 'In Zukunft wird es heissen: 'charakterlos wie ein deutscher Beamter, gottlos wie ein protestantischer Pfaffe, ehrlos wie ein preussischer Offizier.'" E. Niekisch, Das Reich der niederen Ddmonen (Hamburg, 1953), p. 139.

Waren het echter de 'duivels in mensengedaante' zoals ze tijdens een rechtszitting zijn afgeschilderd? Als iemand dat zou zijn geweest, dan toch wel een man als de commandant van Auschwitz, Rudolf Hoess. Uitvaagsel, deze man vol plichtsbef, deze gehoorzame, preutse filister, deze dienstklopper, deze robot? Wielek² geeft van het personeel op de Zetztralstelle een zeer afstotend beeld: 'Uit hun evenwicht geslagen waren zij allen meer of minder. Een niets ontziende cynicus: Aus der Fiinten; infantiele domkoppen: Wilklein en Stumm; een brute landsknecht, de latere plaatsvervanger van Aus der Fiinten: Stilbe; crétins: de hijgende, dikke Klausnitzer; de dwerg Irlor, de eerste chauffeur van Aus der Fnten, die bij voorkeur goedgebouwde, grote Joden stompte en schopte,' enz., een weerzinwekkende troep geboefte; een van de weerzinwekkendste is Konrad, die met 'reuzepret' eens de baard van een rabbijn had afgeknipt 'later hielp hij plotseling Joden en dook onder.' Aldus Wielek. Laat ons luisteren naar een zéér bevoegde als kameraad Huygen, secretaris-generaal van de NSB, die, blijkens een geheim spionage-rapportje aan Himmler van oktober 1942, de hogere Duitse leiders hier te lande in een gesprek gekenschetst had als: 'Deutsche, die, aus dent Dreck des Reiches kommend, doch niemals etwas bedeutet Utte'n, nach dem 10. mai 1940 nach Holland kamen und glaubten, der NSB immer vorschreiben zu kinnen. H. ben utzte hierbei jedoch nicht den Ausdruck 'Deutsche', sondern umschrieb ihn tuit iibelsten Verbalinjurien.' Die laatste zijn ons onthouden.

Kunnen wij daar nu veel mee aanvangen? Er blijft nogal wat twijfel, een twijfel door de psycholoog, de psychiater maar al te zeer gevoed. En...door het materiaal van andere zijde. Men leze eens het hieronder nog nader te gebruiken rapport van eind 1942, dat er een duidelijke indruk van geeft hoe de Duitsers hier hun eigen activiteit zagen en men begrijpt dan iets van de misschien onthutsende uitspraak van een geoefend waarnemer: 'Never in history have more people been killed with less real hatred than during World War II.' Wiclek, p. 329-30. G. M. Gilbert, The psychology of dictatorship, based on an examination of the leaders of Nazi Germany (New York, 1950), p. 314.

Dat werd hun, ook hier te lande, in zovele opzichten zo gemakkelijk gemaakt. Zij hoefden zich niet hun broeders hoeders te voelen, zij hoefden 'slechts' bevelen op te volgen, gemakkelijk als die klaar, gemakkelijk als die onklaar waren. Ze hoefden slechts hun 'plicht' te doen en niet verder te kijken, zeker niet het perspectief te beschouwen, waarbinnen de plichtsvervulling van hen geëist werd, zeker niet de verantwoordelijkheid te voelen voor het geheel: het voor het Nazi-systeem zo kenmerkende vacuüm van onverantwoordelijkheid. Dostojewski's Grootinquisiteur zou hen ten volle begrepen hebben.

Reeds met de taal drong het besef van onverantwoordelijkheid hun ziel binnen. Het is moeilijk, niet te walgen van de eufemismen, waarin het proces van de Jodenuitroeiing a.h.w. verpakt was. Verpakt en onzichtbaar gemaakt; soms zelfs heette het 'liefdewerk'.

'Wij beschouwen', aldus een aan dit rapport gewijde studie, 'de Nazi-taal als een van de belangrijke werktuigen gebruikt door de Duitsers voor de lichamelijke uitroeiing van het Joodse volk'. Lichamelijke uitroeiing? Vergassingen? Massa-executies? Welneen, Sonderbehandlung'

Ook hier komt, niet voor de eerste maal in dit boek, de vraag naar voren naar de mate van wetenschap omtrent het uiteindelijke lot van de Joden, nu bij de Duitsers hier te lande.

Het is duidelijk dat hier een zeer moeilijk probleem ligt, dat in zijn algemeenheid meermalen is behandeld. Er ligt zo eindeloos veel tussen zeker weten en volstrekt niet weten: als Ernst Jünger in zijn Parijs dagboek op 21 april 1943 over de vergassingen spreekt, staat het dan vast, dat hij wist dat Joden, dat de Joden, dat bijvoorbeeld de Franse Joden vergast werden? Het is vrijwel uitgesloten, dat tot de hoogstgeplaatsten in de ambtelijke Haagse hiërarchie van Seyss-Inquart en de zijnen niet eens berichten doorkwamen van verlofgangers in het Oosten, niet eens foto's van kampen, niet eens verhalen van massaexecuties; ook uit steden of dorpen, waar zij vandaan waren, moeten Joden zijn weggevoerd. Wij beschikken over de verklaring, door een Duitser lang na de oorlog afgelegd, die er geen twijfel aan wilde laten, dat onder de Duitsers in Den Haag soms (hoe vaak, hoe algemeen?) volkomen openlijk werd gesproken over de massale vernietiging van Joden (hij bezigde het woord 'Grossbetrieb') in de Poolse kampen.

De rechters van Eichmann: 'Op zijn allerlaatst in 1940 moest het een ieder, die zich niet door heel bijzondere onnozelheid onderscheidde,, duidelijk zijn, dat het Nazi-bewind niet terugdeinsde voor misdaden en wie aan deze misdaden deelgenomen had, kan niet beweren, dat hij bij vergissing een verboden handeling als geoorloofd beschouwde.' Maar ook hun stonden ten dienste, wat nu. Herzberg p. 104 'de uitwijkmogelijkheden voor hun bewustzijn' heeft genoemd; de sfeer van de geheimhouding, waarin de Joodse uitroeiing plaats vond, schonk hun rijke mogelijkheden tot zelfbedrog, tot verdringing. Zij hadden een alibi a.h.w. vlak bij de hand. Hier te lande hoefden zij ook niet te vragen, konden zij zich wijsmaken en het nog 'geloven' (woord tussen aanhalingstekens), welnu, 'geloven' ook, dat ze niet meer waren dan een soort expediteurs, die Joden van het ene adres naar het andere verzonden; wat er op dat andere geschiedde, behoefde een in Den Haag of Amsterdam geposteerde Duitser niet aan te gaan; welhaast niemand hunner zal niet gedacht hebben, dat het ook wel 'beter' en in elk geval veiliger was, daar niet naar te vragen en zij vroegen ook niet. 'De vraag is niet zozeer', aldus nog eens mr. Herzberg, 'wat zij geweten hebben over het lot der Joden, als wel of het hun iets kon schelen wat er met de Joden gebeurde. Hierop nu, is alleen een negatief antwoord mogelijk...Dat is hun misdaad.' Spreekt Herzberg hier als jurist, als historicus? En is het helemaal waar, dat het hun niets kon schelen, in de volledige zin des woords? Het is mogelijk, maar wie zal het uitmaken?

Laat ons ook hier de rechters van Eichmann het woord geven: 'De juridische en morele verantwoordelijkheid van hem, die het offer uitlevert aan de dood is in onze ogen niet geringer dan die van hem, die het offer doodt, ja, kan nog groter zijn.' En: '... de vernietigingsactie was een enkele, alles omvattende behandeling en ze kan niet in enkele daden of handelingen ontleed worden, die door enkele personen op verschillende tijden en op verschillende plaatsen werden uitgevoerd.'

Het ligt voor de hand, dat zij, ernaar gevraagd, met de grootste nadruk van hun onwetendheid hebben getuigd. Zo Rauter tegenover schrijver dezes in een onderhoud in de Scheveningse gevangenis kort voor zijn terechtstelling. In hartstochtelijke bewoordingen, min of meer een herhaling van de betuigingen tijdens zijn proces, verwierp hij alle medewetenschap; ook toen riep hij uit, dat hij als generaal liever de epauletten van zijn schouders had gerukt dan tot die massamoord mede te werken; tijdens

dit proces had hij zich maar één straf voor zulk een misdaad kunnen indenken: 'auf dem Scheiterhaufen lebendig verbrannt zu werden!' Maar dan herleest men weer de teksten van brieven en redevoeringen van deze man, ook van brieven tot hem gericht, van redevoeringen, door hem aangehoord, alles uit de tijd, waarin hijzelf, zijn meerderen en zijn minderen, zich nog konden laten gaan, omdat de zekerheid der overwinning al bij voorbaat alle verantwoording overbodig en alle verantwoordelijkheid onvoelbaar maakte, men stelt zich dat alles voor ogen en laat daarachter die vele tienduizenden wegtrekken naar de verschrikkelijke dood, die hen, mannen, vrouwen, kinderen wachtte. Bestaat er een andere mogelijkheid hier dan tegenover dit onuitsprekelijke, dit onnoembare, het hoofd te buigen en te zwijgen?

Zij deden het ook zo goed doorgaans, zo knap. Hun werk was zo af; ze identificeerden zich volledig ermee; ze voerden het soms uit, alsof ze van de duivel zelf gedetailleerde instructies hadden gekregen om de weerloze kleine mensen, die aan hen overgeleverd waren, zo erg mogelijk te kwellen, zo diep mogelijk te krenken, zo groot mogelijke angst aan te jagen. Wij gaven daar al een enkel voorbeeld van. Hoe werkzaam was niet, om dit eens te noemen, hun etappensysteem? 'Telkens illusies openlatend dat het ergste bereikt was, telkens ontgoocheling brengend omdat nog erger kwam. Maar ook bij deze ontgoocheling wist hij de nieuwe illusie te kweken, dat hij aan het eind van zijn maatregelen gekomen was.' Eén voorbeeld dit, één.

Het citaat is uit Herzberg'. Maar herlees dan in Hersey's The Wall, hoe de maatregelen elkaar opvolgden in dat Warschause ghetto:

'Each episode comes at a different time. Each affects a different group. And when each group raises a clamor, all the other Jews cry: 'Hush! Do you intend to endanger the majority? Hush, friends!'

Er is geen reden aan te nemen, dat, waar ook, in hun gedragspatroon dit motiefje mankeerde. Evenmin als de eigenlijke terreurmethoden, hiervoor al uitvoerig behandeld. Hoe werkzaam alleen al niet was de voortdurende mogelijkheid, razzia's te houden! Geen enkele, ook de best 'gestempelde' Jood, die niet elke dag het slachtoffer daarvan kon worden. Op 12 oktober 1941 schrijft prof. Cohen naar aanleiding van de in de oostelijke provincies gehouden razzia's aan mr. Visser: 'De toestand in den lande wordt ondraaglijk. Vrijdag 1.1. ben ik op verzoek van de enige man, die nog in Arnhem was overgebleven, daarheen gegaan. Er zijn in Gelderland een aantal (het juiste getal is niet te bepalen) mensen opgepakt. Velen anderen zijn gevlucht en weten niet wanneer ze terug moeten keren. De gevangenen zijn blijkbaar reeds naar Duitsland vervoerd. Nu is men in Zwolle begonnen. Daar zijn alle mannen gevlucht en men heeft er de vrouwen als gijzelaars genomen. Morgen zal het elders beginnen.'

Enzovoorts.

Dat was nog pas in het begin, in oktober 1941. De dreiging, toen weer geluwd, verdween nooit helemaal, integendeel. Het ergste was, dat er zo vaak 'tips' omtrent een komende razzia werden doorgegeven, dat men het tenslotte helemaal niet meer wist en de werkelijkheid doorgaans de mensen toch nog overviel. Zelfs deed zich menigmaal het feit voor, dat Joden, die zich bedreigd voelden, een toevlucht zochten in het huis van een in hun ogen 'veilige' Jood, die zelf weer zolang zijn intrek genomen had bij een niet-Jood... Zozeer leefde dit alles in de gemoederen, dat de razzia doordrong in het spel der kinderen, die erover twistten, wie hunner de rol van Grüne Polizei mocht spelen, want dat was natuurlijk het mooiste. Niet alle kinderen reageerden zo; bij Clara Asscher-Pinkhof 's Sterrekinderen leeft wel enig, zo niet veel besef van de van alle spelkarakter gespeende werkelijkheid. En die werkelijkheid was niet veel anders dan een maandenlange politie-actie, waarbij men als in een continue reuzenrazzia vele duizenden oppakte en zonder

vorm van proces liet afmaken.

Wij bezitten vrij veel materiaal over de inhoud en de methoden van deze actie; vooral de tussentijds'e balansen zijn in dit opzicht leerzaam. Daar is o.m. het uitvoerige overzicht door Böhmcker, de Amsterdamse Beauftragte, op 2 oktober 1941 aan Seyss-Inquart toegezonden, met zijn optelsom van reeds genomen maatregelen en schema van wat nog te doen overblijft voor wat hij 'een voorlopige oplossing' van de Nederlandse Jodenkwestie noemt. Hierboven gewaagden wij al even van de paragraaf getiteld 'Entwicklung der Judenfrage' in het als Sonderbericht uitgebrachte geheime Jahresbericht 1942 van de SD te Amsterdam. Een stukje opperste zakelijkheid, volmaakte overzichtelijkheid, perfecte doordachtheid, gewijd aan een kluwen van waanzin. Men leest het en zou zich nu, zovele jaren later, de ogen willen uitwrijven; dit is eenmaal in ernst neergeschreven, dit hebben eenmaal mensen, denkende, voelende mensen gemeend, geloofd, aanvaard.

Het is welhaast onbegrijpelijk. Welhaast?

Wij willen nu nog enkele details naar voren halen van de organisatie van de Jodenvervolgung hier te lande. Door het ontbreken wij wezen hierboven daarop reeds van een speciale Jodencommissaris viel de leiding binnen onze landsgrenzen vanzelf toe aan de centrale van het Duitse apparaat in Den Haag, aan de Rijkscommissaris; zijn activiteit, binnen deze sector dan, verdient enige beschouwing.

Ein treuer Diener seines Herrn, ongetwijfeld. Ons is geen enkele grond bekend, waarop wij zouden moeten veronderstellen, dat Seyss Inquart niet gehoorzaam de hem uit Berlijn voorgeschreven algemene politiek heeft uitgevoerd; evenmin is ergens gebleken van nalatigheid bij de uitvoering van de tegen de Joden voorgeschreven maatregelen. Of hij ze in zijn hart toegejuicht of afgekeurd heeft, weten wij niet; hij deed wat hij als zijn plicht beschouwde. En dat zo voortreffelijk, dat hij in Hitler's testament promoveerde tot rijksminister van Buitenlandse Zaken, wat hij, laat ons zeggen: bij gebrek aan buitenland, niet meer geworden is. In Neurenberg heeft men hem opgehangen; ook daar kwam welbeschouwd niets ontlastends te voorschijn. In de NSDAP had hij vrijwel niets betekend; hij was geheel afhankelijk van Hitler's vertrouwen en had de steun nodig van zijn medewerkers, vooral van de twee door Hitler aangewezen, Rauter en Schmidt; met deze beiden samen had Hitler hem op 25 mei 1940 ontvangen. Het is niet onbelangrijk te bedenken, dat voor hem Nederland een doorgangsstation was op zijn weg naar een hogere plaats in Berlijn: onverzwakte plichtsbetrachting in ons land was voor die promotie de voorwaarde bij uitstek. En dat betekende bij een staatshoofd als Hitler: onverzwakte toewijding aan de Jodenvervolgung. Van hem hadden de Nederlandse Joden niets, maar dan ook niets te hopen. Datzelfde geldt in meerdere of mindere mate van de hele organisatie van het Rijkscommissariaat, met zijn onderverdelingen, bureau's, staven enz.

Met een aantal van die medewerkers besprak de landvoogd de antiJoodse maatregelen in zijn z.g. Judenkonferenze, volgens Rauter een paar maal per jaar in het bureau van Seyss-Inquart belegd. Verslagen van deze conferenties zond Rauter dan aan zijn eigen directe chef Heinrich Himmler. Aard en aantal van de agendapunten bepaalden, wie er aanwezig moesten zijn. Aan Lages danken wij enkele sprekende bijzonderheden over de sfeer, die op deze conferenties heerste. Seyss-Inquart, uit Oostenrijk afkomstig, had zelf deze en gene uit zijn vaderland meegebracht, zo Fischböck en Wimmer, nog oude bekenden van de Anschluss; de door Hitler buiten hem om aangewezen Rauter was eveneens daarvandaan. En aangezien de Führer zelf ook een Oostenrijker was, 'war auch die Begeisterung für Hitler grass'. 'Und daneben brachte ihnen ihr Österreichisches

Temperament und der blutsmässige Hang zum geruhsamen Plaudern mit charmantem Einschlag auch als Mensch viel Entgegenkommen ein.'

Toch hield Seyss, aldus Lages, stevig de lijn van de partij en daar zijn medewerkers de weg van de geringste weerstand gingen, 'stiminten sie auch lächelnd den Forderungen des Tages ein' Seyss-Inquart zette met name voor de Ent-Jüding van Nederland zijn medewerkers nog wel eens onder druk; hij bleef ook bepaald actief ten aanzien van de zo moeilijke kwestie van de gemengd-gehuwden en de gedoopten. Ontbrak daarbij nu de gemoedelijkheid e De lezer oordele: dergelijke besprekingen vonden vaak plaats in Oostenrijks dialect, zodat men zich in een Wiener café kon wanen. Het heette dan ook de 'Donau-klub'. Zonder strijkje, moet men toch wel aannemen.

Van sommige van de Joden-conferenties zijn verslagen bewaard gebleven, zodat wij precies weten wat in die guitig-idyllische sfeer zangerig Weens is uitgebroed. Het is wel zaak er zich rekenschap van te geven, wie in dit 'geruhsame Planden' mit charmantem Einschlag' allemaal zo niet meegepraat, dan toch ja geknikt moeten hebben en daarbij tegenover de geschiedenis de verantwoordelijkheid voor de begane onmenselijkheden mede dragen. Daar is de bespreking van 8 oktober 1941 naar aanleiding van het hierboven genoemde stuk van Bamcker van 2 oktober.

Daar zijn behalve Seyss-Inquart en Barncker o.m. ook Schmidt, Fischböck, Hirster, Lages en onze oude bekende 'Dr. Dr.' 'Rabl aanwezig. Daar is die van 16 oktober 1942 over de Sortierung' van Joden, waarvan wij helaas de presentielijst niet bezitten; men mag echter aannemen, dat de z.g. Generalkommissare geregeld van de partij waren, met verdere onmisbare als Bene, Harster, soms Lages, soms Böhmcker of andere Beanfragten. Ook vroeger hebben wij al eens van soortgelijke besprekingen melding gemaakt, waarbij deze en gene 'den Forderung en des Tages lächelnd einstunten'. Laat ons die 'deze en gene' ook op deze plaats even vermelden.

Eerst de vier groten, de Generalkommissare. Daarvan is geen zo vaak in de voorgaande bladzijden opgetreden als Rauter, geen ook, omtrent wie wij, dank zij vooral het hier te lande tegen hem gevoerde proces, bij alle leemten zo goed ingelicht zijn als hij. Hij was de Generalkommissar für das Sicherheitswesen und Höhere SS und Polizeiführer in den Niederlanden en had in deze laatste functie het bevel over de Duitse politie-eenheden en de politie-organen in Nederland. Men mag wel zeggen, dat hij van de Duitse topfiguren hier te lande door de Joden het meest gevreesd werd en wel niet geheel ten onrechte, want hij was een van de drijvende krachten van het apparaat, al vinden wij een doodenkele maal ook bij hem sporen van pogingen tot matiging en was hij al met al op een bepaalde manier bij de deportatie van de Joden minder betrokken dan de hierna nog te noemen dr. Harster; als dwarskijker van Himmler in Nederland, als vertegenwoordiger van de SS, in zijn ambt met het tweeledige aspect, het politieke en politionele, na een voorgeschiedenis in de gevaarlijkste jungle van de Oostenrijkse politiek (men hoefde bij een man als hij niet aan te komen met het Landoorlogreglement, heet het ergens) was dit wel de echte vervolger, moest het bovendien wel meer en meer lijken, naarmate in de loop van 1943 zijn primaat hier zich duidelijker aftekende (na de dood van zijn grote tegenstander Schmidt op 26 juni 1943 en de bevordering van Heinrich Himmler tot Reichsinnenminister op 24 augustus van dat jaar) 'Ein grosses Kind mit der Grausamkeit eines Kindes', moet Seyss-Inquart van hem gezegd hebben; de Joden hebben meer de wreedheid dan de kinderlijkheid ervaren van deze Höhere SS und Polizeiführer en het treft, dat in de tenlastelegging van de Procureur-Fiscaal voor de openbare terechtzitting, van 1-3 en 22 april 1948 bij het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage gehouden, het eerste van de daar opgesomde zeven punten betrekking heeft op de Jodenvervolgingen hier. Bij dat proces, van Nederlandse zijde in eerste instantie helaas op teleurstellende

wijze geleid, verdedigde Rauter zich vooral met behulp van door hem bij Joodse volkenrecht deskundigen gevonden argumenten, met scherpe, grimmige intelligentie, een enorm geheugen en felle hartstochtelijkheid, waarmee hij menige toehoorder imponeerde. Ten aanzien van de Joodse politiek van zijn vaderland kwam hij niet uit onder de erkenning: 'Es ist die Schande Deutschlands, die wir nie mehr ablöchen können. Voor die schande heeft Kanter met zijn leven geboet.

Fritz Schmidt was de commissaris-generaal zur besonderen Verwendung', voor bijzondere gevallen dus. Deze gewezen straatfotograaf, Reichsamtsleiter, vertegenwoordigde hier te lande, naar bekend, vooral de partij, de NSDAP, of misschien moet men zeggen: Martin Bormann. Géén Oostenrijker, dus minder gemoedelijk. Men heeft wel eens uitgesproken, dat hij 'achter zijn bureau' niet de 'bloeddorstige bullebak' was, die hij in zijn redevoeringen speelde. Het kan zijn. Al vroeg zien wij deze man, ook achter zijn bureau, aan Jodenmaatregelen knutselen. Ook hoeft niet voor die gematigdheid te pleiten, dat hij, zoals hierboven vermeld, aan mr. Frederiks de weg naar Barneveld voor een aantal Joden geopend heeft. Waarom precies, zullen wij wel nimmer met zekerheid weten, want een val uit de trein (dat kan een val, een sprong of een duw geweest zijn) maakte op 26 juni 1943 een eind aan zijn leven.

Ook de derde commissaris-generaal is al eens hier en daar in deze bladzijden te voorschijn gekomen, Friedrich Wimmer, ook hij 'Dr. Dr.', zowel in de wijsbegeerte als in het recht, een praehistoricus, kunsthistoricus en jurist uit Oostenrijk, met grote verdiensten voor de NSDAP aldaar, SS-Brigadeführer en als Nederlands commissaris-generaal voor Bestuur en Justitie ten aanzien van de Joden met een zondenregister, dat er huiselijk uitgedrukt niet om liegt. En nummer vier is dr. Hans Fischböck, de commissaris-generaal voor Financiën en Economische Zaken; de lezer wil wel aannemen, dat deze SS-Gruppenführer in zijn Nederlandse kwaliteit ook wel iets te maken heeft gehad niet het Jodenprobleem hier te lande. Deze figuur, 'per Du' met Seyss-Inquart, had in de vóóroorlogse periode in Oostenrijk op dit terrein trouwens reeds zijn sporen verdiend.

Het zij, ten overvloede misschien, nog even herhaald, dat het Duitse garnituur in dit boek alleen ter sprake komt, voor zover het middellijk of onmiddellijk bij de ondergang van de Nederlandse Joden betrokken was. Het merkwaardige is nu, dat er weinigen waren die er méér mee te maken hadden dan een man, van wie Abraham Asscher na de bevrijding kon verklaren, dat hij diens naam toen voor het eerst vernam: dr. Wilhelm Harster, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei en van 15 juli 1940 tot 29 augustus 1943 de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS) hier te lande. Asscher stond daarin niet alleen; de gemiddelde Jood wist wel en maar al te goed wie Seyss-Inquart, Rauter, Lages, Aus der Fonten waren, maar deze man, aan wie Himmler en Heydrich de organisatie van de Duitse politie hadden opgedragen, deze plichtsgetrouwe, stipte, zeer intelligente Polizeijurist und Polizist, deze uitvoerder van de bevelen van Berlijn (RSHA IV), deze rechterhand van Rauter en Eichmann, hem kende men niet.

Een interessante persoonlijkheid ongetwijfeld; de schrijver bewaart herinneringen daaraan uit een gesprek, dat hij met deze figuur op 6 september 1955 in de Bredase strafgevangenis mocht voeren.

Wat was zijn taak? Harster was door Heydrich in 1941 aangesteld tot Subkommissar van de Reichskommissar für die Judenfrage, maar Seyss-Inquart had deze benoeming niet aanvaard, omdat hij in deze kwesties niet uitgeschakeld wenste te worden; Harster zou alleen de 'rein polizeilichen Massnahmen gegen die Joden ausführen'.

Rauter, die hem bijzonder waardeerde, verklaarde tijdens zijn proces: Harster hat nur den exekutiven Abtransport' (der Joden) durchzuführen gehabt'. Ook elders, o.m. in een rapport van 1944, heet hij de man, die de door Himmler voorgeschreven, versnelde Ent-Jüdung van Nederland doorvoerde. De vraag is, waaruit concreet dat 'uur', twee zinnen geleden, bestond. Harster zelf heeft ons daaromtrent ingelicht en hoe onoverzichtelijk ook de organisatie van het Duitse apparaat in zijn geheel blijft, toch mag men uitspreken, dat deze man, tot twaalf jaar veroordeeld, maar vóór het einde van zijn straftijd vrijgelaten, althans in het proces van de Jodenwegvoering een centrale rol heeft gespeeld.

Wij beschikken over het afschrift van een zeer belangrijk stuk, door hem ondertekend, waarin hij 'in der Bearbeitung von Judenfragen' op 3 februari 1942 een afgrenzing van bevoegdheden tot stand brengt tussen hemzelf en de Zentralstelle in Amsterdam. Die laatste komt nog hierna ter sprake.

Maar wat reserveerde Harster voor zich? Het zijn een viertal terreinen:

1. De voorbereiding enz. van algemene regelingen, voorschriften, verordeningen, decreten enz.
2. De behandeling van afstammingskwesties en van het-doet-er-niet toe welke aparte behandeling van een Jood (ook kwesties van buitenlandse Joden, ontsterringen, Arisering, vrijstellingen enz.).
3. (Dit maar beter onvertaald): Bekämpfung des Juden als Einzelgegner. Dus de overtreder van verordeningen, de gijzelaar, de arrestant; hieronder valt ook de Sicherstellung von Vermögen und Schliessung von Geschäften. De lezer bedenke hierbij even: het oude vrouwtje, dat haar ster niet volkomen zichtbaar droeg of het kind, dat een voor Joden verboden straat inholde, diende als 'Einzelgegner' 'bekämpft'.
4. (Ook dit mooier in het Duits): (Ybersicht über das Jüdische Vermögen. Dus betrokken bij allerlei wat door dr. Fischböck en de zijnen was uitgebroed, bij de Wirtschaftsprüfstelle, het Devisenkommando, enzovoorts.

De lezer zal zich misschien afvragen, wat hier nog aan ontbrak. Dat zal hieronder wel blijken; het is misschien verrassend, hoeveel meer er nog met en tegen de Joden te doen viel. Een vlijtige hand vindt altijd wel een taak.

Dit zestal mag men wel als de grote figuren beschouwen; onder hen stonden niet verschillende taken en in uiteenlopende functies een aantal kleinere uitvoerders van hun opdrachten en medewerkers aan de ondergang van de Nederlandse Joden. Sommigen daarvan zijn al in de loop dezer bladzijden ter sprake gekomen, een enkele zelfs uitvoerig.

Wat moet de geschiedschrijver nu doen? Aan ieder van hen een korte of lange alinea wijden?

Wij moeten afzien van volledigheid en doen een keuze, die iets willekeurigs of zo men wil iets onrechtvaardigs houdt. Een onrechtvaardigheid die zich overigens elders al ten aanzien van het voorafgaande zestal voorgedaan heeft, van wie twee ter dood gebracht zijn, terwijl een in het geheel niet is lastiggevalen. Moeten wij echter hier nog eens terugkomen op de fanatieke Rodegro, een hatelijke, afstotelijke vijand? Op Bene, de vertegenwoordiger van Ribbentrop, met zijn berichten naar Berlijn? Op Naumann en Schagarth, Harster's zoveel mindere opvolgers na diens vertrek? Op Welk, leider van de Aussendienststelle Rotterdam der Sipo van oktober 1942 af en door zijn chef Naumann geprezen om de 'erforderliche Harte', waarmee hij zijn taak verrichtte? Arme Rotterdamse Joden, mannen, vrouwen, kinderen, die deze 'Harte' 'erforderten'...

Daar is (wij gaan maar kriskras) de Sicherheitspolizei-man Otto Kernpin, in Amsterdam

belast met de leiding van een groep Nederlandse politie-ambtenaren en tot tien jaar veroordeeld wegens zijn aandeel in de Joden-vervolging (waaronder de mishandeling van Joodse arrestanten), in 1951 vrijgelaten.

Daar is verder, veel belangrijker, de Regierungsrat Willy Zöpf, die als Sachbearbeiter, als Judenreferent onder Harster stond, een heel begaafde man, door en door Nazi. Deze Stumbannführer hield voor zijn chef vooral de besprekingen in Berlijn, ongeveer tienmaal in de jaren 1941-1943, en bemoeide zich de eerste jaren bijvoorbeeld nog met de mogelijke emigratie van Joden, gelijk wij reeds vermeldde; van januari 1942 werd hij het hoofd van het nieuw opgerichte Referat IV B 4, Den Haag. Daar is, eveneens in Den Haag, de Krimindsekretär aan dat Judenreferat Franz Fischer, chef van de afdeling Algemene Zaken van IV B 4, leider van de deportatie van ongeveer 13 000 Haagse Joden, een Hauptscharführer, omtrent wie een enkele maal iets menselijks, iets ontlastends wordt meegedeeld, maar die in het dikke dossier, op zijn strafzaak betrekking hebbend, door vele getuigenverklaringen zo ernstig belast werd, dat een doodvonnis nauwelijks kon uitblijven; hij kreeg echter gratie. Daar is de Beauftragte van Seyss-Inquart in Amsterdam, dr. Böhmcker; eigenlijk, zoals Harster een vertegenwoordiger van de combinatie Heydrich hier te lande was, is hij een vertegenwoordiger in Jodenzaken van de landvoogd, een soort coördinator voor de anti-Joodse maatregelen, door Rauter ironisch 'Judenkommissar' genoemd; Rauter had niet veel op met de opdrachten van Seyss-Inquart aan Böhmcker, misschien omdat bij de Amsterdamse Beauftragte ook andere gezichtspunten dan de louter sicherheitspolizeiliche konden gelden.

Met de feitelijke deportatie had Böhmcker heel weinig rechtstreeks uit te staan, al was hij betrokken geweest bij de ghettoplannen en ook bij de concentratie van Joden in Amsterdam, die deze deportatie pas goed mogelijk maakten; bij razzia's en ook bij het vertrek van Joden naar Westerbork was hij aanwezig. Deze Frontkämpfer des Weltkrieges en burgemeester van Lübeck kwam in september 1940 naar Amsterdam, waar hij zijn bureau eerst in de Van Miereveldstraat, later op het Museumplein had. De voorzitters van de Joodse Raad, die veel met hein te maken hadden, spreken niet ongunstig over hem; hij handhaafde, heet het, een hoffelijke toon bij de besprekingen en betreurde de gewelddaden; Asscher, bepaald geen betrouwbaar getuige overigens, laat hein zelfs daarom ontslag nemen en, naar Lübeck teruggekeerd, zelfmoord plegen. Het is mogelijk, dat dit gerucht hier gelopen heeft, maar in zijn rapporten ontpopt hij zich (of doet hij zich voor) als een heftige antisemiet en fanatieke nationaal-socialist. In juni 1942 nam hij of kreeg hij zijn ontslag; er zouden in Lübeck 'neue und grassere Aufgaben zu übernehmen' zijn; hij weid in Amsterdam plechtig uitgeluid en door burgemeester VoCite geprezen om de 'hervorragende menschliche Eigenschaften', door hem aan de dag gelegd; de Deutsche Zeitung in den Niederlanden van 21 oktober 1942 meldde in een kort berichtje zijn overlijden.

Daar is verder Fraulein Slotke, het enige vrouwelijke wezen in deze sinistere rij. Zij had als 'Polizei-Angestellte' a.h.w. de boekhouding van de vrijstellingen van deportatie en, naar het schijnt, een belangrijk aandeel in de getroffen beslissingen. Vooral in Westerbork dook zij geregeld op en een ooggetuige beschrijft haar (ze werd er spottend 'Faulein Plotske' genoemd, naar een populaire Joodse handelaar van toen): 'Ze was klein van gestalte en donker met een lange spitse neus en menigeen van de kampingezetenen dacht, met een Jodin te maken te hebben. Zij wou iedereen, die een rekwest waarover zij te beslissen had, had ingediend, zelf zien en spreken: zij was meestal zakelijk en vriendelijk en wees dan dikwijls het verzoek af. Zij was wel eens door praten ten goede te beïnvloeden, maar ik geloof niet, dat zij ooit een woord sprak, dat waar was... Tegen de mensen, met wie ze geregeld te maken had, deed ze meestal vriendelijk; zij was een

onmenselijke automaat, die van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat kon werken.' Herzberg spreekt over 'ons aller Fräulein Slottker, met haar tanige, fanatieke kop, die ons bijblijven zal als een nachtmerrie, lijfelijk geworden bij dag... vermoedelijk door een perverse eenzaamheid bevroren, een lege perkamenten zak, ideale schuilplaats voor de duivel, door wie ze bezeten was. Ze droeg een bloedrode ridderorde, ten teken harer verdienste bij de Ent-judung Europas boven haar vermoedelijke borst...een heks, die zonder aandoening het 'materiaal' administreerde en sorteerde en zijn aflevering regelde naar het Oosten. Alleen trilde er iets om haar bovenlip, iets als heilige voldoening, wanneer zij de wanhoop zag opklaaien, die zij teweeg bracht, bij vrouwen, die van hun mannen, bij kinderen, die van hun moeders gescheiden werden. Kinderen, die zij haatte, omdat zij ze niet bezat, geluk, dat zij vernietigde, omdat zij het zelf niet kende. Een spookachtige verschijning, die de historicus met haar eeuwige kleurloze kledij, haar vleermuisachtige allure, haar tas vol bescheiden, op vele plaatsen ziet optreden, schichtig opduikend binnen en weer wegschietend uit het legioen van gedoemden, van wie zij nu eens een enkeling even uitstel verleent, dan weer velen afwijst, altijd vriendelijk, zakelijk, onverbiddelijk doorgaans; fantoom als uit een verhaal van Poe of Hoffmann.

Twee figuren vereisen nu nog onze aandacht; Lages en Aus der Finten. Willi Lages, helemaal voor politiemann opgeleid, werd in februari 1941 door Harster als diens persoonlijke vertegenwoordiger naar Amsterdam gezonden, om de aanstichters van de Februaristaking op te sporen, hetgeen hij zo goed deed, dat hij meteen tot taak kreeg, in de Noordhollandse Aussenstelle van de Sicherheitspolizei orde op de gang van zaken te stellen. Al spoedig kreeg hij van Harster opdracht, de leiding van de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung op zich te nemen, waarbij tussen hem als chef en Aus der Finten een zekere taakverdeling plaatsvond; de laatste had meer de technische, ook wel de meer dagelijkse, leiding (op punten van bepaald administratieve aard, ik noem hier de juiste registrering van de Joden, het op de juiste wijze doorvoeren van bepaalde maatregelen van beperkende aard, zoals het dragen van sterren, het niet reizen, het niet in de openlucht of bepaalde inrichtingen vertoeven') Lages, 9 mei 1949; hiervoor was Aus der Finten aan Harster rechtstreeks verantwoording schuldig.

Uiteraard werkte Lages, die nog vele andere taken -had, ook nauw samen met de Beauftragte voor Amsterdam. Over zijn arbeid uitte Harster zich na de oorlog met zeer grote tevredenheid; op de vraag of Lages niet wel eens 'scherp' was opgetreden, luidde het antwoord, dat de Aussenstelle Amsterdam heel moeilijk was en scherp optreden vereiste; had Lages de hem opgedragen taken afgewezen, dan zou hem zware straf hebben gedreigd. Van Joodse zijde komt in het materiaal maar bitter weinig voor, dat deze tweemaal ter dood veroordeelde, maar niettemin geëgratieerde figuur ontlast; van niet-Joodse is hier en daar voor hem getuigd. De leiders van de Joodse Raad, vooral prof. Cohen, hadden van hem een zeer ongunstige indruk zowel van zijn optreden als van zijn karakter, een indruk, die door niet weinigen werd gedeeld; 'het type van een intellectuele misdadiger'.

Dat zou men zeker niet kunnen zeggen van zijn plaatsvervangende leider aan de Zentralstelle, de Keulse 'koopman', waarschijnlijk kleine, zo niet heel kleine, koopman Ferdinand Hugo Aus der Finten, van wie nogal wat uitingen van onmacht, onlust, ja, bijna onwil, overgeleverd zijn met daarnaast opmerkingen van een klein, hatelijk cynisme, ja, wreedheid: 'alle wegen leiden door Westerbork', aldus tegen een opgepakte Jood (en meer zulke geestigheden). Herhaaldelijk hebben wij hem hiervoor in actie gezien. Lages en Aus der Finten waren de mannen van de Zentralstelle; wat daar verder met hen samenwerkte, Wirlein, Blumenthal, laten wij maar onbesproken.

De Zentralstelle, voor de Joden van toen een woord, geladen met dezelfde ondefinieerbare magie als het hiervoor genoemde Expositur. Voor hen bestond Den Haag nauwelijks, de Zentralstelle was de vijandelijke citadel binnen Amsterdam, was de krater, waaruit het onheil over hen heen stroomde. Terecht, want uiteraard vond daar volgens een Duitse uitspraak 'der wesentlichste Teil der Entjudung' plaats. De bevelen uit Berlijn betrekking hebbend op de deportatie kwamen via Harster, via Z6pfhier tot uitvoering. Hier leek de vervolger verschanst, hier oefende hij zijn afschuwelijk werk uit, hier huisde de plundraar, de beul, de moordenaar.

Al vóór 1940 was de Weense Zentralstelle een getuige in het proces-Eichmann voorgekomen als: 'een automatische fabriek...aan de ene kant komt er een Jood in, die nog bezittingen heeft, die nog een winkel heeft of een bankrekening. Hij gaat door het hele gebouw, van loket tot loket, van bureau tot bureau, aan de andere kant komt hij eruit, beroofd van al zijn rechten, beroofd van zijn geld, van zijn kapitaal, alleen met een pas, waarop staat: 'U hebt binnen veertien dagen liet land te verlaten, anders komt u in het concentratiekamp.'

Dat was, als herhaald, voor 1940. Ook in Amsterdam zou deze Duitse instantie de Jood het land doen 'verlaten', maar dan juist naar een kamp — of erger.

De Amsterdamse Zentralstelle is de navolging van de onder dezelfde naam in Praag bestaande instelling, zelf weer later gesticht dan de hiervoor genoemde Weense, in juli 1938 enige maanden na de Anschluss (12 maart 1938) in de Oostenrijkse hoofdstad in het leven geroepen. Zij was daar op 5 juli 1939 opgericht en haar eerste instructie omvatte inderdaad de bevordering en de versnelling van de Joodse emigratie uit Bohemen en Moravië. Reeds op 5 maart 1940 kreeg zij taken toegewezen, die zich al eigenlijk buiten dit doel uitstrekten, een proces dat blijkens het toevallig' nogal overvloedige materiaal de eerstvolgende maanden is voortgegaan; ze was zelf weer naar een op bevel van Goering op 24 januari 1939 gestichte Duitse Zentralstelle opgericht, waarbij de Auswanderung dus onder de Duitse politie kwam te ressorteren. Wij vinden hierbij al de beruchte figuren van Heydrich en Eichmann betrokken; in Praag kreeg weldra SS-Sumnbannführer. Hans Giinther de leiding; deze Zentralstelle werd ook spoedig aangesloten op de afdeling V B 4 van het RSHA te Berlijn, de hoofd-centrale van de Jodenuitroeiing. In Praag zelf had de daar gevestigde Zentralstelle uiteraard het meeste contact niet de Joodse leiders, onder wie Jacob Edelstein en Richard Friedmann ongeveer de 'Cohen' (dus de voorzitter) en de 'Sluzker' waren.

Nu plachten de Duitsers nog wel eens 'deskundigen' van het ene land naar het andere te sturen en zo zonden zij in het voorjaar van 1941 Edelstein en Friedmann naar Amsterdam om daar de Joodse emigratie voor te bereiden en vooral de Joodse leiders van advies te dienen. Was hun zending geheim? Misschien moet men zeggen: min of meer. Want al verkeerden zij in Amsterdam niet Joodse notabelen (zij vierden zelfs niet enkelen, met name bekend, het Paasfeest), toch vindt men in de notulen van de secretarissen-generaal pas op 12 mei van hun komst melding gemaakt, terwijl zij, naar wij weten, van 17 maart af in Nederland waren; uit deze notulen blijkt wel, hoe weinig het college van de kwestie op de hoogte was; op 17 mei verlieten zij ons land weer. Uit een bewaard gebleven, maar helaas ongedateerd stuk blijkt wel, dat Asscher en Cohen door Friedmann op zekere dag met enkele Duitsers, waaronder de later zo beruchte Rahm, in contact zijn gebracht; bij die gelegenheid deelde SS-Obersturmführer dr. Rajakowitsch de beide voorzitters mee, dat de Dienststelle, toen Van Eeghenstraat 88, met het oog op de Joodse emigratie uit Nederland was opgericht; in dit stuk is trouwens al sprake van dé Expositur. Prof. Cohen

vermeldt nog een bespreking met Glinther en Rahm op het bureau Lijnbaansgracht. Proces-verbaal D. Cohen, 17 dec. 1947.

Van de aard van het contact tussen Edelstein en Friedmann enerzijds en de Joden anderzijds geven de bronnen een nogal uiteenlopend beeld. Asscher verklaarde na de oorlog: 'Wij hebben met hen alleen geborrelt en ons van hun adviezen niets aangetrokken, althans ik niet'. Cohen: dat de Praagse heren niet gewaarschuwd hadden, 'dat de Joden. werden vergast' — zo iets was op dat tijdstip ook niet te verwachten. Wij beschikken echter over een betrouwbaar getuigenis, dat zij wel degelijk 'op bijzonder moedige en openhartige wijze' met deze en gene hebben gesproken, dat zij niet alleen gealarmeerd, maar ook 'alles in' feite vooruitgezegd hebben, wat later gebeurd is'. Een ander bericht, dat dit tweetal hun Nederlandse lotgenoten vooral geleerd heeft, hoe men die emigratie niet moest bevorderen, door talmen, obstructie voeren en ook door het in de kaart spelen van de Duitse hang naar eindeloos formuliergebruik en paperasserie. Een derde laat Edelstein op een bijeenkomst met Joodse notabelen niet zeggen, dat men niet moest doen, wat de Duitsers eisten, wel, dat de Duitsers het heel erg voorhadden met de Joden; tevens zou Edelstein erover geklaagd hebben, dat Asscher en Cohen daar geen begrip voor hadden getoond en niet bleken te geloven, dat de Duitsers zulke plannen koesterden: als ze die zouden koesteren, zou de Nederlandse bevolking zo iets nooit toelaten. De historicus moet uitspreken, dat hem een dergelijke reactie op dat tijdstip, althans van Asschers kant, niet onwaarschijnlijk lijkt.

Een stuk van 18 april 1941 werpt nog enig licht op de eigenlijke oprichting van de Zentralstelle, natuurlijk op bevel van Heydrich, volgens dit stuk uitvloeisel van een tot deze gericht verzoek van Seyss-Inquart, zeer waarschijnlijk gedaan toen Heydrich in het voorjaar van '1941 in Den Haag vertoefde. De Nederlandse Zentralstelle zou als model dienen voor de oplossing 'van de Jodenkwestie' ('die Lösung der Judenfrage' nog niet de 'Endlösung') in alle Europese staten. Zij kreeg niet minder dan drie verschillende taken toegewezen: de Erfassung saintlicher Juden, de Oberwachung des Jüdischen Lebens en de zentrale Steuerung der Auswanderung.

Onder dat Steuern' van wat toen nog Auswanderung' heette, viel uiteraard de 'behandeling' van de vermogens dezer emigranten; daartoe werd aan Zöpf, eerst als leider van de Zentralstelle, in april door Heydrich de in deze tekst meer genoemde dr. Rajakowitsch toegevoegd, die in deze arbeid ook al in Praag ervaring opgedaan had, tevens had dr. Wohlthat, Kommissar van de Nederlandse Bank, op een zodanige dienst aangedrongen, die zelfs, in een brief van 21 februari 1941 aan Seyss-Inquart, Fischöck het advies gegeven had, de rijke emigranten ertoe te verplichten 'eine bestimmte Zahl von unbemittelten Juden mitzunehmen'. Merkwaardig wijst de Wirtschaftsprüfstelle, een nog nader te bespreken dienst van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, er in een brief van 26 februari 1941 aan deze beiden op, dat de 'sicherheitspolizeiliche Seite' van deze emigratie veel minder speling toelaat dan de 'clevisenpolitische'.

Of de Sicherheitspolizei deze brief zelf geïnspireerd heeft? In elk geval bevatte zij een waarheid, die zich steeds duidelijker zou onthullen: de behandeling van de Joodse zaken was steeds meer een aangelegenheid voor de politie, de politie die al van de aanvang af bij allerlei maatregelen tegen de Joden betrokken was geweest, maar die daarin gaandeweg een positie veroverde, die niet zo heel ver van het monopolie af zou blijven en in elk geval in serieuze kwesties doorslaggevend werd.

Aanvankelijk was de Zentralstelle nog klein en behandelde ze inderdaad de Auswanderung; Gertrud van Tijn had te dezer zake zelfs enig contact met Zpf, een contact, dat iets leek te beloven, maar ook in de kwestie van de vrijwillig aangevraagde emigraties in die periode schijnt ze weinig zeggenschap te hebben gehad, over de

toelaatbaarheid besliste de BdS in overleg met de Generalleuimissar für Finanz und Wirtschaft. De oprichting van deze Zentralstelle was nooit officieel afgekondigd (evenmin als die van de Joodse Raad) en dat zij 'in sehr kleinem Unifang' functioneerde (onder leiding eerst van een zekere SS-Sturmbannführer Reinhard) blijkt daaruit dat pas in augustus 1941 briefpapier voor haar ontworpen werd.

Als reeds gezegd had Seyss-Inquart geweigerd, Harster's benoeming tot Subkommissar des Reichskommissars für die Judenfrage te accepteren, waarlijk niet uit teerhartigheid, of uit bezwaren van welke aard ook tegen totale uitplundering, concentratie en tenslotte deportatie. Op 19 mei 1941 had in zijn bureau een bespreking plaats over deze kwestie, waarbij waarschijnlijk Harster zelf en in elk geval Rajakowitsch aanwezig waren; de Zentralstelle, aldus besliste hij, zou niet de Generalkommissar für das Sicherheitswesen maar hem zelf 'unterstellt' zijn en hij zou er het hoofd van benoemen. Toch kwam voorlopig vrijwel niets van de taken, die deze instantie hierna waren toegewezen, nl: 1. Regelung und Überwachung des sozialen und kulturellen Lebens der Juden 2. Fürderung ihrer Auswanderung 3. Befehlsbefugnis gegenüber der Jüdischen Zwangsorganisation.

De eerste taak kwam trouwens gedeeltelijk onder de meer genoemde dr. Böhmcker als Beauftragte van Seyss-Inquart. Werkelijk op gang kwam de Zentralstelle eigenlijk pas met de Anordnung über das Auftreten von Juden in der Öffentlichkeit van 15 september 1941, zoals men weet, van Kanter; deze Anordnung overigens weer, 'krachtens paragraaf 45 der Verordnung nr. 138/1941 van de Rijkscommissaris', dus bepaald niet buiten Seyss-Inquart om, tot stand gekomen. Artikel 4(2) schakelt voor allerlei werkzaamheden in verband hiermee van Duitse zijde een 'instantie' in, 'door de Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid aangewezen', dit was, naar Reinhard op 23 september 1941 prof. Cohen als voorzitter van de Joodse Raad mededeelde, de Zentralstelle.

Merkwaardig genoeg spookt in het materiaal ook nog een omstreeks 15 september 1941 opgericht Sonderreferat Juden (afgekort S.K1'), waarvan dr. Rajakowitsch zelf de leiding kreeg. Men mag wel aannemen, dat de instelling van dit SR 'J' samenhangt met de plannen van het Berlijnse RSHA voor de doorvoering van de Endlösung, plannen, die het noodzakelijk maakten, de greep op de Joden te verstevigen. Het is wel treffend, dat kort daarvoor, in een stuk van Rauter, gericht tot Seyss-Inquart, Fischöck en Wimmer, voor het eerst naast 'Auswanderung' de term 'Aussiedlung' opduikt, deze 'Aussiedlung' is de 'territoriale Endlösung', dit alles voor intern gebruik bestemd — als zoveel Duitse termen van toen. Het genoemde Referat waren enige taken toegewezen, die met deze doelstelling ten nauwste samenhangen, afstammingskwesties, behandeling van buitenlandse Joden, emigratie (of verhindering daarvan) en verder de eigenlijke deportatieplannen, die steeds meer vorm kregen. Het geheel van deze taken ging begin januari op het nieuw ingestelde Referat IV B 4 bij Harster over, volgens deze (in een na de oorlog afgelegde verklaring) 'die Fiihrungsstelle in allen Judenfragen', de leider hiervan werd als reeds vermeld Zi5pf; Rajakowitsch ging naar een ander Referat (II B) over, dat met Joodse aangelegenheden niets had uit te staan.

Hiervoor is reeds aangegeven dat van Zöpf de 'lijn' liep naar de Amsterdamse Zentralstelle. Wat werd nu haar opdracht?

Het al meer aangehaalde stuk van 3 februari 1942 werpt daarop een duidelijk licht. Het draagt de Zentralstelle eveneens een drietal taken op, maar men lette op de formulering:

1. die Steuerung des Jüdischen Lebens (Befehlsausgabe an den Judenrat, Jüdische Organisationen, Schuimig, Fürsorge, Arbeitseinsatz, Wochenblatt).

2. die Durchführung der Anordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit (Bestimmung örtlicher und zeitlicher Beschränkungen im einzelnen, Obervachting der

Kennzeichnung, Zulassung zu öffentlichen Einrichtungen und Veranstaltungen, Untzugesenelunigungen).

3. die Vorbereitung der Endlösung' (in de tekst staat 'Eslösting'; had men nog enige moeite niet dit woord?): 'Durchschleusting durch die Zentralstelle für Jüdische Austvanderung, Untsiedlungsaktionen, Lager Westerbork, Vorbereitung der Aussiedlung

In de practijk kwam het tot een zekere taakverdeling tussen het bureau van de Beaufragte en de Zentralstelle. Bij de eerste kwamen meer en meer administratieve kwesties van de Joden (levensmiddelen, financiën, Joods weekblad), de bestuurlijke zaken dus, te ressorteren, bij de Zentralstelle de politieke. Bij de Beaufragte zaten ambtenaren, bij de Zentralstelle politiemannen e.d., gewoonlijk scherper en voor Joden ook wel lastiger te hanteren in de omgang. In gewichtige gevallen vonden de voorzitters van de Joodse Raad niet zelden beide instanties samen voor zich, beter: tegen zich. In verband met dit werk arbeidden ook geregeld enige ambtenaren van de Expositur op de Zentralstelle, die nogal eens wat opmerkten en afluisterden; toen het geregelde ophalen van Joden plaats vond, verzamelden Joodse ambtenaren op die Zentralstelle, tientallen tenslotte, de persoonlijke gegevens e.d., hetgeen voor de vrijgestelden natuurlijk zijn nut had, doordat op deze wijze snelle interventie van de Expositur te hunnen bate plaats greep; de minder gelukkigen, de overgrote meerderheid, en in 't algemeen iedereen die de Zentralstelle bezocht, zij werden waarschijnlijk minder prettig getroffen door het feit, dat zoveel Joden onder de leiding van de doodsvijand zelf handen spandiensten leken te verlenen bij hun wegvoering.

Uit het archief van de Zentralstelle zijn een aantal lijsten overgebleven, waarop, gemeentegewijs onderscheiden, in alfabetische volgorde de namen en verdere persoonlijke gegevens van Joden. Zijn dit nu de lijsten, waar de Duitsers mee werkten bij het ophalen van hun slachtoffers? Al vroeg in 1941 zo niet eerder schijnen zij over deze lijsten te hebben gedacht, maar op gang kwam deze aangelegenheid pas in de herfst van dat jaar. In oktober ontvingen de voorzitters van de Joodse Raad van het Centrale Bevolkingsregister opdracht ten behoeve van de Zentralstelle een lijst samen te stellen van alle Joden. Dat blijkt te berusten op een initiatief van Aus der Fünten (dr. Sluzker meende later van Fischer, maar een rapport van 4 november 1941 van het hoofd van dit Centrale Bevolkingsregister noemt de Amsterdamse politiemann). Aus der Fünten moest op 15 oktober zeer spoedig alles moest bij deze lieden zeer spoedig alle Joden op kaarten hebben, de Joodse Raad zou voor typisten, machines, tafeltjes, stoelen en collationeurs zorgen.

Op 16 oktober reeds kwamen drie personen vanwege de Joodse Raad en op 20 oktober ving de arbeid aan. Op 24 oktober kwam van andere Duitse zijde ook dat In stijl' een kink in de kabel: wanneer Joden zulk werk deden, dan zouden ze natuurlijk in de lijsten knoeien; het werk werd dus stopgezet. Maar op 23 oktober mocht men het hervatten, onder voorwaarde dat er iemand van de Zentralstelle aanwezig zou zijn. Die verscheen ook en zo kwamen de lijsten of de cartotheek tot stand.

Men zou uit een stuk van januari 1942 willen opmaken, dat het werk toen vrijwel klaar was. Een andere vraag is nu, of het deze gegevens waren, die de Duitsers als grondslag voor hun wegvoeracties gebruikten. Er is wel eens opgemerkt, dat zij voor het opmaken van de eigenlijke deportatielijsten het nodige geschoolde personeel ontbeerden. Het is mogelijk, maar onloochenbaar blijft, dat zij toch over die deportatielijsten beschikten. Het overgebleven materiaal geeft geen volstrekte zekerheid hieromtrent. Wij kunnen ons echter onmogelijk voorstellen, dat de Zentralstelle zijn gegevens op een andere manier verkregen heeft.

Men heeft wel eens de vraag opgeworpen, niet zonder enig verwijt aan de Joodse leiders, waarom zij tegenover dit burgerlijke bestuur nooit de hulp hebben ingeroepen van het leger en in het bijzonder van de Wehrinachtbefehlshaber in den Nederlanden, de 'WBN' afgekort, generaal Christiansen. Formeel de gelijke van Seyss-Inquart, bezat hij toch een veel en veel zwakkere positie; bovendien was hij als persoonlijkheid verre diens mindere. Het is trouwens de vraag of hij, indien hij de macht gehad had, iets ten bate van de Joden had willen doen; wat het overgrote deel van de Duitse hoge militairen te dezer zake tijdens de oorlog te zien gegeven heeft, wettigt wel een enkel vraagteken hierbij. Hoe dan ook, al had Christiansen de wil gehad, de macht bezat hij zeker niet. Of het daaraan lag, of aan andere oorzaken, zal men wel niet meer kunnen nagaan, maar het feit ligt daar, dat een Jood, die zich schriftelijk tot Christiansen om hulp gewend had, prompt door de Duitse politie werd opgepakt en naar Polen gestuurd.

Misschien kan men uitzonderingen ontdekken op de regeling, dat 'elke scheiding tussen de nationaal-socialistische ideologie en de hun handwerk uitoefenende generaals van Hitler fout is'; Christiansen is daar in elk geval niet bij.

Op deze bescherming behoeften de Joden dus niet te rekenen. Er was echter nog een andere, die van het volkenrecht. Men verwachtte van deze schrijver, ten enenmale onbevoegd, over deze zaak geen uitsluitsel. Maar geven bevoegderen dat wel. Nemen wij het tweede deel van het Handboek van het Volkenrecht van prof. mr. J. P. A. François ter hand, die, ook duidelijk bewogen door de Duitse maatregelen tegen de Joden, schrijft: 'Bleven aanvankelijk de maatregelen binnen zekere grenzen, geleidelijk namen zij een omvang aan en werden zij toegepast met een wreedheid, die de ergste verwachtingen nog hebben overtroffen.' W. H. Nagel, 'Twee Vragen', Maatstaf, dec. 1963, p. 575.

Men herleze: 'bleven de maatregelen binnen zekere grenzen'. De historicus vraagt zich verbijsterd af; hoe bij deze jurist die grenzen hebben gelopen. Enig licht geeft misschien een volgende passage: 'Ontslag van Joodse ambtenaren, voor zover het leidende functies betreft rechterlijke ambtenaren daarbij inbegrepen als tijdens de tweede wereldoorlog in de door Duitsland bezette gebieden plaats had, was bij de pathologische afkeer, die het nationaal-socialisme van de Joden had, en die elke samenwerking met hen in de weg stond, niet onrechtmatig.' Niet onrechtmatig, herhalen wij dan maar, was het dus dat de bezetter wegens de 'pathologische afkeer' (wij citeerden deze term reeds vroeger, dl I, blz. 41), gekoesterd tegen een bepaalde groep, hen, die tot die groep geacht werden te behoren, ontsloeg en daarmee van onrecht recht maakte. Mag men deze afkeer echter uit het geheel van nationaal-socialistische beginselen isoleren

Het valt moeilijk, hier niet bitter te worden. Het valt moeilijk, hier niet aan de vrees uiting te geven, dat er nog wel eens een beoefenaar van het volkenrecht zal opstaan, die, hoe menselijk ook bewogen door de uitroeiing van de Joden, verklaart, dat bij de pathologische afkeer, die de Duitsers ten aanzien van deze Joden koesterden, de gaskamers, hoe afschuwelijk ook, als niet onrechtmatig mogen worden beschouwd. Het is nog niet zover; de schrijver van dit boek, na een jarenlang leraarschap met zijn chefs en collega's in ha najaar van 1940 uit zijn betrekking gejaagd, mag zich voorlopig troosten met het besef, dat een in hoog aanzien staand Nederlands jurist, als reeds opgemerkt, adviseur van de secretarissen-generaal, de onrechtmatigheid van dit ontslag ontkent. Van die chefs dan.

16. Nederlandse instanties

De Duitse vijand had in Nederland zijn bondgenoten, geestverwanten, handlangers men zou hierin nog een heel stuk in verder kunnen nuanceren, maar dat is niet nodig, al heeft het zin, al dadelijk uit te spreken, dat men hier met een wit-zwart schema niet ver komt. Niet altoos valt het gemakkelijk, deze nuanceringen duidelijk te onderscheiden tegen de zo egale achtergrond van de ontelbare doden zonder graven, maar de historicus kan zich niet aan die plicht onttrekken. Als enige illustratie diene de aantekening omtrent de NSB-er, in Westerbork opgesloten als Jodenvriend en voorbestemd om, met zijn partijspeldje en een ster op, de reis naar de gaskamer te maken.

In de loop van dit verhaal hebben wij herhaaldelijk gewaagd van de hulp, door Nederlandse instanties en individuele personen aan de vijand verstrekt; wij herinneren aan de politie, aan de pers, waarvan uiteraard de uitgesproken nationaal-socialistische het meeste reliëf verdient; enkele organen, zoals de weekbladen Storm en De Misthoorn, bereikten hierbij wel een heel laag peil, daarin dapper nagestreefd door o.m. het radio-cabaret 'Paulus de Ruyter', dat de zondagmiddagen Van de luisteraars enige wijding verleende met zijn deels antisemitische uitzendingen; wij herinneren tenslotte aan de zeer vele voorbeelden van medewerking met, alweer, alle nuances tussen volens en nolens volens in; bij de behandeling van het Joodse-Raad-probleem hebben wij er een aantal genoemd. noemde Zentralstelle gedetacheerd; dat jaar gaven diverse circulaires allerlei voorschriften en richtlijnen; wij herinneren alleen aan de in-. schakeling van de politie in Amsterdam en elders bij de grote razzia van 2 oktober van dat jaar.

Curiositeitshalve maken wij even melding van het rondschrijven, op 14 januari tot de burgemeesters gericht door de 'Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandse Politie', die o.m. waarschuwt tegen het uitvoeren (door de politie) van 'door Joden gecomponeerde of bewerkte muziek'.

Op 15 mei 1941 was in Amsterdam op last van generaal-majoor Schumann, Befehlshaber der Ordnungspolizei te 's-Gravenhage, opgericht het 'Politie Bataljon Amsterdam', het PBA, gedeeltelijk gekazerneerd in een Katholiek scholencomplex, Cornelis Troostplein 23. Kort erna, in juli 1941, werd te Schalkhaar het 'Politie Opleidings Bataljon' (POB) opgericht, dat onder direct Duits toezicht stond.

De eerste maanden werd het PBA nauwelijks ingeschakeld bij tegen de Joden gerichte maatregelen; het leverde op 25 november 1941, als hiervoor meegedeeld, alleen honderd man in burgerkleding om met andere, in burger geklede agenten bepaalde Joodse winkels te sluiten, aan het arresteren van Joden werkte het nog niet mee; toen echter in het voorjaar van 1942 leiding en personeel (behoudens een kleine kern) vernieuwd werden, voor een niet onbelangrijk deel in nationaalsocialistische zin, veranderde de situatie en zo werd van september 1942 af het PBA steeds meer ingeschakeld bij het verlenen van assistentie bij het ophalen van Joden; het kwam toen rechtstreeks onder de Sicherheitspolizei en arresteerde deze Joden aan de hand van oproepen. Hiertoe dienden patrouilles van drie manschappen, onder leiding van een PBA-lid, dat tevens SS-man en/of NSB-er was; deze patrouilles stonden weer onder controle van verschillende commandanten, van sectie, compagnie of bataljon. Na 3 oktober moest het PBA inderdaad zelf Joden ophalen; de manschappen kregen van hun officieren de opdracht, alle in een woning aanwezige Joden mee te nemen, ook die waarvoor ze geen oproeping hadden; die officieren hielden ook zonder oproeping wel lukraak Joden in hun woningen aan: men mag veronderstellen uit dienstijver of voor hun plezier.

Dit is wel de plaats, eraan te herinneren, dat de politie in de oorlogsjaren zeker ten aanzien van het Joodse probleem heel vaak in conflictsituaties terecht kwam, dat zij in het

bijzonder aan grote spanningen blootgesteld werd bij de uitvoering van maatregelen van een bezetter, die haar tot een willoos werktuig wilde maken voor eigen belangen en die haar onder bedreiging met scherpe represailles belastte met opdrachten, welke haar bij voortduring voor gewetensconflicten stelden.

Men verplaatste zich in de moeilijkheden van een 'doodgewone' brave agent, na de oorlog berecht Op ambtelijk bevel van zijn hoofdcommissaris overgeplaatst naar het hieronder te noemen Bureau Joodse Zaken, wil hij eigenlijk niet. Hij gaat om raad bij deze of gene 'goede' chef, maar wordt afgescheept met een 'Zie maar, hoe je het, klaart' Hij ziet de trambestuurders avond in, avond uit Joden wegvoeren, weet, dat de treinmachinisten hen de stad uit brengen. Onderduiken? Van iedere politieman bestond een speciale signalementskaart en vond men hem, dan kwam hij voor een Duitse militaire rechtbank wegens het onrechtmatig bezit van wapens, met een goede kans op de doodstraf. Weigerde hij, dan wees men een ander aan, zoals men hem aangewezen had; hij kon zich in elk geval inbeelden, hardheid te kunnen vermijden en enigszins, al was het maar weinig, te kunnen saboteren. Tenslotte had men het gevoel, kon men zich althans wijs maken, dat men, bij dit bureau Joodse Zaken werkend, de Joden niet aan de Duitsers overleverde...

Wij vermelden nu van dezelfde Gevolmachtigde van 30 oktober 1942 met als onderwerp (aldus daarin aangegeven): 'Gevolggeving aan opdrachten van Duitse instanties tot arrestatie, transport en voorgeleiding van Joden, gijzelaars en andere personen'; deze Gevolmachtigde wil daaromtrent 'alle twijfel opheffen': Rijkszowel als Gemeentepolitie hebben deze opdrachten uit te voeren; alle voorafgaande beperkingen vervallen. Punt. Wanneer een zestal RoomsKatholieke agenten van politie op 24 februari 1943 de Utrechtse hoofdcommissaris meedelen, dat zij op grond van een in de kerk óp 21 februari voorgelezen herderlijk schrijven zouden weigeren, indien daartoe bevolen, Joden te arresteren, dreigt deze hoofdcommissaris met ontslag zonder Pensioen, gage of wachtgeld, terwijl zij, die hem van hun voorgenomen weigering geen mededeling doen en zich toch daartoe verstouten, 'als saboteurs zullen worden beschouwd met alle ernstige gevolgen daaraan verbonden'.

Hier voegen wij aan toe, dat de zes voornoemd door de Duitsers meteen werden gezocht; men arresteerde, toen zij ondergedoken bleken, hun vrouwen en kinderen. •Een naar schatting 180 verklaarden zich met hen solidair, maar deze mannen werden onder zo sterke druk gezet vanwege de Duitsers, dat slechts 23 stand hielden en tot het eind van de oorlog ondergedoken bleven (de hier bedoelde hoofdcommissaris, een zekere Kerlen, is enkele weken na dit voorval op straat doodgeschoten). Misschien is het ook interessant, de tekst op te nemen van een andere circulaire, op 2 augustus 1943 rondgezonden door de Wnd. Gewestelijk Politie-President te Rotterdam, kolonel J. J. Boelstra:

'Het is mij gebleken dat in enkele gemeenten bij het arresteren van met name genoemde personen (Joden of Jodenbegunstigers) niet genoeg initiatief werd getoond om ook niet genoemde Joden, welke in de te doorzoeken huizen werden aangetroffen, te arresteren. Men ging dan eerst instructies halen en vond bij terugkeer de verdachten verdwenen. Om herhaling van een dergelijk zeer onjuist optreden van de politie te voorkomen, vestig ik uitdrukkelijk de aandacht op de verplichting om voortvluchtige of illegaal levende Joden of Jodenbegunstigers, te allen tijde, waar deze zich ook bevinden, te arresteren. Een arrestatiebevel of nadere instructies zijn daarvoor niet nodig.'

Commentaar hierop is o.i. wel overbodig. Nu weer de andere kant. Geven wij het woord aan Majoor ds. van der Hauw: De Bezetting, dl. III (Amsterdam, 1963), p. 30-31.

'In maart 1943 behoorde ik tot een groep marechaussee in de omgeving van het dorp

Grootegast. Deze groep bestond uit veldwachters en marechaussees. Op 12 maart kwam er een telefoontje van de Sicherheitsdienst uit Groningen, waarin ons verzocht werd om een Joodse familie in de omgeving van het dorp te arresteren en over te brengen naar Westerbork; wij hebben toen als personeel van deze brigade allemaal gemeend het bevel niet te mogen opvolgen.

Wij kwamen 's middags bij elkaar om de zaak nog eens te bespreken en wij bleven toen bij ons besluit. Maar toen wij daar samen waren zijn wij door Duitse en Nederlandse politiemannen gearresteerd en overgebracht naar Groningen. Daar werd ons medegedeeld dat ons besluit dienstweigering was waarop de doodstraf was gesteld. Maar wij bleven allen bij ons besluit. Men zei toen: U krijgt nog een nacht bedenktijd, maar de volgende morgen hebben wij allemaal de kracht ontvangen om bij dit besluit te blijven en we zijn toen overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Daar hebben wij mishandeling en eenzame opsluiting moeten delen met de zovele gevangenen die daar zaten. De oudere collega's van mij werden overgebracht naar Duitse concentratiekampen, waaronder ook de veldwachter Boonstra. Ik kan mij van de veldwachter Boonstra nog herinneren dat toen wij in de auto moesten stappen te Groningen, dat een van de Duitse politiemannen ons telde, hij zei, er zijn toch elf, ja, es stimint, waarop Boonstra zei, het is fout, het zijn er twaalf. U hebt God vergeten: hij gaat met ons mee. Altijd.'

Niet weinig politiemannen hebben bij dit verzet hun leven ten offer gebracht aan wat zij hun gewetensplicht achtten; nadrukkelijke vermelding daarvan lijkt de historicus eenvoudige plicht. Anderen poogden, zoals men reeds zag, met kleine middelen te saboteren: zij zagen niet, hoorden niet, vonden niet. Hun risico's onderschatte men evenmin; ook te hunnen koste meldden zich de, niet eens altijd anonieme, verklikkers bij hun chef; de Amsterdamse Jodenjager Dahmen von Buchholz rapporteerde op 19 mei 1942 uitvoerig hoe hij een tweetal agenten 'erop betrapt' had, dat zij een praatje maakten met een Jood op het Amsterdamse Damrak!

Toen was, op 15 oktober 1942, het PBA al versterkt met manschappen uit Schalkhaar; dit ging verder, temeer, omdat het de Duitsers en hun geestverwanten steeds minder moet hebben voldaan. Begin 1943 werd het ophalen van Joden helemaal opgedragen aan de z.g. Vrijwillige Hulppolitie; deze, ingesteld bij verordening nr. 57 van 21 mei 1942 (en gewijzigd bij verordening nr. 67 van 19 juni 1942), bestond uit personen, die (art. 2 van de eerste verordening) 'de nieuwe Europese orde voorstonden en bereid waren, deze naar beste vermogen te dienen'; alleen al in Amsterdam solliciteerden 1047 personen naar een plaats hierbij; later gingen al deze agenten over naar de Landwacht en dienden op deze wijze de 'nieuwe Europese orde' verder. In een later hierover opgesteld rapport heet het, dat de verstandhouding tussen deze Vrijwillige Hulppolitie en het PBA vijandig was: 'Alleen in geval van dienstaaangelegenheden werd het hoogst nodige gesproken'.

Het is hier de plaats, melding te maken van enkele politionele of zo men wil semi-politionele instanties, waar de Joden mede te maken kregen. Wij noemen o.m. de beruchte Kolonne Henneicke, gespecialiseerd in het ophalen van deze slachtoffers; de historicus bladert in het mapje overgebleven afrekeningen van deze lieden, waarvan een aantal met naam en adres hier staat opgenoemd; hij leest hun 'dienstvoorschriften', o.m. op 30 juni 1943:

'Beleefd doch dringend verzoek het dienstboek niet te bekladden, in te tekenen of het nodeloos te verontreinigen', en neemt kennis van het bloedgeld: zeven gulden vijftig per ingeleverde Jood, ook, blijkens de ingevulde geboortedata, per Joods kind. Eveneens zij aan de vergetelheid ontrukkt de veelzijdige activiteit van het 11^e Bureau, Joodse Zaken, op

i juni 1942 ingesteld en 'in het bijzonder belast met alle zaken welke voortvloeien uit de Verordeningen de Joden betreffende', zoals de dagorder van de Amsterdamse hoofdcommissaris Tulp het formuleerde; dit stond onder de leiding van de meergenoemde Dahmen von Buchholz.

Op 10 februari 1943 kwam een deel van het personeel na een reorganisatie bij de SD; men detacheerde Dahmen von Buchholz bij de hoofdcommissaris. Met ingang van 8 mei werd het bureau opgeheven en het overige personeel bij de SD gedetacheerd. Op 8 juli 1943 gaf kanter aan alle Nederlandse politie-autoriteiten last, scherp toezicht te houden op de toen nog in Nederland 'legaal' verblijvende Joden, omdat 'geconstateerd is, dat bij bijna alle gevallen van sabotage en terreur Joden direct of indirect betrokken waren, ja, zelfs de geestelijke vaders bleken te zijn'. Iedere politie-ambtenaar moet te dezer zake zijn plicht doen om 'het Nederlandse volk voor repressieve maatregelen te vrijwaren' (!).

Hierboven gewaagden wij even van de 'bloedhonden', de slechte elementen onder de Nederlandse politie. Konden zij nu zo maar hun gang gaan. Op een keer kregen dertig politiemannen, onder wie vijf. tien NSB-ers, hun ontslag, omdat zij zich aan Joods eigendom vergrepen hadden: zij mochten dat niet doen. Wij plegen wel geen tekstvervalsing, indien wij daarbij de klemtoon op dat 'zij' leggen. Wij beschikken nog over het afschrift van een overzicht, dat op 3 maart 1943 de voorzitters van de Joodse Raad tot Lages op diens navraag hebben gericht en betrekking hebbend op enkele krasse gevallen van afpersing. Ieder Duits of gebrekkig Duits sprekend individu hoefde maar, al dan niet in uniform, in een Joodse woning te dreigen met meenemen; tenslotte waren er tientallen overtredingen, waar hij deze mensen van beschuldigen kon: hoe kon men zijn onschuld bewijzen? En: als dat al lukte, kwam men dan vrij?

De schrijver van dit boek herinnert zich nog heel goed, hoe op een zondagavond begin maart 1943 om een uur of negen een tweetal agenten van de Vrijwillige Hulppolitie na een zeer nadrukkelijke bel met zwaar gestamp van laarzen bij hem binnenstapten, die het tot hun zichtbare teleurstelling erg slecht troffen, omdat er toevallig een paar niet-Joodse vrienden op bezoek waren; het was duidelijk, dat zij iets nieuws moesten bedenken en dat kwam, na enig verraderlijk horten en elkaar tegenspreken, hierop neer, dat zij wisten dat deze schrijver en zijn vrouw op een lijst voor ophalen stonden en dat zij, als wij er wat geld voor over hadden, daar iets aan konden doen. Hier leek ons toen maar één houding tegenover mogelijk: die van een opgewekt, maar ongeneeslijk gebrek aan begrip voor wat zij precies verlangden en aangezien de niet-Joodse vrienden maar niet weggingen, verdwenen de heren na een uurtje, waarschijnlijk om het elders nog eens te beproeven. De schrijver heeft ook inzage gehad van het zakboekje, helaas danig beschadigd, waarin zulk een jongeman heel openhartig dag in dag uit optekende, wat hij de moeite waard vond.

Ziehier enkele notities, letterlijk overgenomen met weglating van de namen en de data:

(Datum) 'Vanavond acht uur Joden vangen. Ik had de Weesperstraat samen met G. en De V. 24 Joden gearresteerd.'

(Datum) 'Vanavond Jodenjacht, zeer succesvolle avond. Ik denk, dat ik in deze paar weken zeker al een paar honderd Joden gevangen heb. Vanmorgen 3.30 thuis.'

(Datum) 'Vanmiddag dieven gearresteerd, die Jodenwoningen plunderden.'

(Datum) 'Vanavond weer op Jodenjacht. B. kwam nog even en kon met volle tas terugkeren.'

(Datum) ... op Jodenaktion. Slecht buig weer. Prima wachtmeester J. R. Bijzonder prettige avond.'

(Datum) 'Vanavond Jodenaktion in Noord. Geweldige massa kinderen achter ons aan..

Samen met V.V. op stap. Vanavond zijn drie Joden doodgeschoten, een door wachtmeester W.'

Van een jongeman, die dit argeloosweg zo heeft kunnen opschrijven, is aan te nemen, dat hij niet te kort is geschoten in dienstijver. Zulk een jongen kan best aanwezig zijn geweest bij het geval, toen enige huizen van de woning van schrijver heel laat op een avond de politie kwam om 'de Jood A' te halen, een man van 93 jaar, 'voor de werkverruiming in Duitsland'.

Een niet-Joodse dame, die zich als buurvrouw 'hiermee bemoeide', incasseerde een paar fikse oorvegen, aangevuld door hierbij passende scheldwoorden. Mishandelingen bij ophalen kwamen, als gezegd, veel voor; vooral hulpelozen en invaliden, liefst vrouwen, stonden daaraan bloot; ook hier gaven de voorzitters in een 'Persönlich! Streng vertraulich' schrijven aan Lages enkele tekenende voorbeelden van. Blinden waren natuurlijk helemaal een buitenkansje voor lieden, van wie één bij het invullen van een loonbelastingformulier als beroep invulde 'hulpagent (Jodenmepper)'. Deze man gaf als toelichting hierop, dat hij dag in dag uit Joden ophaalde.

Men mag aannemen dat het bij dit ophalen wel tot meppen zal zijn gekomen. Het is allemaal wel ongelooflijk triest, wat ons uit het materiaal tegemoet komt. Wanneer drie Nederlandse rechercheurs zes Joden weghalen, smeekt een niet-Joodse vrouw een veertienjarig meisje niet mee te nemen.

Antwoord: 'Nee, wij ruimen dat tuig allemaal op' (deze getuige voegt daaraantoe: 'diezelfde boef, die deze woorden sprak, loopt nu weer rond alsof er nooit iets gebeurd is'). De vlijt en toewijding van deze mensen waren soms onbegrensd en men mag erkennen, dat hun superieuren hen daarvoor vaak mild beloonden of karig zo men wil; drie rijksdaalders de man, vermeldde wij al. Soms stelden deze noeste werkers zich alvast bij voorbaat schadeloos; het was onder hen de treffende gewoonte, wanneer men hun vroeg, waar bepaalde, in het oog lopende goederen vandaan waren, te antwoorden: 'Die zijn van meneer Uierkruier' (sic), Daarmee bedoelden ze: van een Jood.

Hoe de Duitsers het vonden? D.w.z. de Grijnen, die bij dit soort werk werden 'ingezet'? Wij weten het niet; het heet dat sommigen met grote weerzin meededen, ja, zelfs, dat een drietal hunner bij hun officieren bezwaar maakten. Aan de andere kant ontmoeten wij weer die regent van een Haags ziekenhuis, n.b. een oud-minister, die bij het weghalen van Joodse patiënten daar volgens het illegale Parool van 10 mei 1943 de zusters opdracht gaf, 'de Duitsers vriendelijk te ontvangen en hun een kopje koffie aan te bieden'. Een gastvrij man. Met hart voor zijn medemensen.

Er is het getuigenis van een Duitse vrouw en wel van Henriëtte von Schirach, de echtgenote van de leider van de Hitler-Jugend, Baldur von Schirach, die, in het voorjaar van 1943 in Amsterdam vertoevend, op een nacht wakker wordt van het schreeuwen en weklagen bij het wegvoeren van Joodse vrouwen en zich onmiddellijk naar Hitler begeeft, die haar natuurlijk op de bekende manier afblaft: Sentimentalitäten! Hunianitätsduselei!

Hebben wij de Duitsers iets in het credit geboekt, anderzijds iets, maar nu in het debet, van de Joden. Het was heel erg, maar niet zelden assisteerden z.g. OD-ers, Joodse jongelieden, de ophalers bij het weghalen van hun lotgenoten, wat in hoge mate afschuw wekte. Gezonden vanwege Joodse instanties, om het lot van weggehaalde zieken, ouden van dagen en invaliden te verzachten, misdroegen zij zich soms in een mate, die tot ernstige klachten van de zijde van niet-Joden aanstoot gaf: 'zij stonden met groenen op straat pret te maken, presenteerden sigaretten: kortom, een uiterst vriendschappelijke

verhouding'.

En aldus een volstrekt geloofwaardig Joods getuigenis, afgelegd door een van de hoogste figuren in de hiërarchie: 'Bij het weghalen van mensen op de Muiderschans heb ik zelf gezien, dat de wijze, waarop de oudjes en soortgelijken naar de wagen werden begeleid allesbehalve van grote tact, toewijding en gevoel van saamhorigheid getuigde. Terwille van de eerlijkheid wil ik echter ook mededelen, dat ik vernam, hoe uiterst waardevolle medewerking door de OD bij het ontruimen van een der weeshuizen werd verleend. Wat eerlijk is, is eerlijk.'

En Berkley voert ook te hunnen gunste aan, dat zij 'alleen' trachtten, 'zo behoedzaam mogelijk het transport van de zieken te bewerkstelligen'.

Moeten wij op deze plaats nog eens terugkomen op de NSB? Wat te zeggen van haar leider, van Mussert? Al vóór 1940 door daartoe bevoegde beoordelaars als 'te onbenullig' beoordeeld om bij een eventuele Duitse inval als staatsgevaarlijk te worden opgepakt; na 1945 luidt het oordeel omtrent zijn betekenis nauwelijks anders; daai komen dan nog de 'mateloze hoogmoed' en de 'grote morele stomtheid' bij, die de advocaat-fiscaal hem verwijt. Dat alles is dan nog heilig bij wat de Duitse machthebbers van hem vonden; wilde Bene zich nog tevredenstellen met 'der kleine Mann ohne Schwung', voor een Himmler was hij 'geestelijk even ver als zijn minste recruit' met 'seinen fürchten dietschen Gedanken'.

Veel kwaad deed het hem in Duitse ogen, dat 'het Nederlandse Jodenprobleem niet aan kon' (evenmin als welke andere Nederlander ook, erkent Bene), dat hij zelfs als 'Jodenknecht' gold. Er is een merkwaardige brief overgebleven van de ook in literaire kringen niet onbekende Alfred Haighton, gericht tot Seyss-Inquart op 22 juli 1940. Hierin biedt deze edel-fascist, die reeds in het voorjaar van 1923 een halve namiddag door Adolf Hitler in München beweert ontvangen te zijn, zich aan als medewerker in Duitse dienst en vermeldt daarin, dat hij in Mussert als 'eher judenfr. eundlich als judenfeindlich' geen fiducie had gehad (veel meer in Arnold Meijer, de leider van 'Zwart Front', om diens 'ehrliche und saubere Judengegnerschaft').

Het is niet op één formule te brengen, hoe de Joden over Mussert dachten; de schrijver herinnert zich als een toen bestaande opvatting, dat het bij alle misère nog maar goed was, dat een politicus van dit kinderachtige formaat aan het hoofd van de NSB stond. Men had van hem, alles wel beschouwd, betrekkelijk weinig last en kon nog wel eens om hem lachen. Had de goede man hen niet vóór de oorlog al allemaal willen redden met zijn even simpele als aantrekkelijke plan hen naar Guyana te sturen? Mèt de Joden elders zouden dezen allen daar een 'nationaal tehuis' vinden, al had Rost van Tonningen omtrent dit gebied, vijftien maal zo groot als Nederland, toegegeven dat het 'klimatisch schlecht und wenig erschlossen' was; een enkele kameraad meende zelfs, dat de Joden in dat nationale tehuis vrij spoedig allemaal zonden verrekken — hetgeen hein ook wel de bedoeling leek.

Moeten wij over de kameraden en kameraadskes uitweiden? Over wat Zij deden en zeiden? Over de grote Nederlandse propagandaleider Max Blokzijl, verdediger van de Germaanse lotsverbondenheid, van het zuivere bloed, omtrent wie zijn partijgenoot, de fanatieke sibbekundige Ten Cate, uitpuzzelde, dat een zijner grootmoeders de ominieuze naam van Hanna Heimans droeg en 'vol-Joods' was, zodat deze Max voornoemd zich had moeten melden en in elk geval niet hoorde 'an sehr exponierter Stelle' Het is te begrijpen, dat deze en gene Duitse instantie aandrang op 'Zurückhaltung' in deze wel zéér pijnlijke aangelegenheid en dat men het dossier 'wie eine Geheimisache unter Verschluss gehalten (hat)'. H. M. Hirschfeld, Herinneringen uit de bezettingstijd (Amsterdam, 1960), p. 71.

Er waren, wij wezen daar al eerder op, meer hooggeplaatste kameraden met een zodanige Achillespees, als men dat woord bezigen mag ten aanzien van wat zo onmiskenbaar ongrieks was. Wat te denken van de leider van de afdeling Scholing van de NSB, die niet alleen een Joodse grootmoeder, maar ook een negerin als overgrootmoeder had; in een stuk heet hij, toch ook 'an sehr exponierter Stelle', 'Vierteljude und Halbneger'. 'Het is een mooie verzameling die men sedert 10 mei 1940 op de leidende NSB-plaatsen gekregen heeft', aldus schrijft, na opsomming van een aantal 'rassisch' onzuivere kameraden, Rost van Tonningen, 'deze weerzinwekkende persoonlijkheid' volgens de toch niet erg fanatieke secretaris-generaal Hirschfeit", Rost van Tonningen, zelf notabene voor vijftig percent van bepaald 'niet-Arisch', zij het ook Godlof niet Joods, bloed...

Alweer: als deze dingen niet zo diep treurig waren, zou men er bij het doorbladeren van het materiaal vaak om kunnen lachen. Dat geldt misschien ook van de velen, die men toen als meelopers beschouwde, vaak voor de historicus heel ondoorzichtige gevallen. Wat moet hij echter denken van de Amsterdamse burgemeester E. J. Vake? Er is weinig twijfel aan, dat deze man, persoonlijk bekend met de leiders van de Joodse Raad, de hiervóór behandelde Duitse ghettoplannen heeft tegengewerkt, dat hij hen meer dan eens heeft gewaarschuwd, wanneer er gevaar dreigde, kortom, de Joden hielp — en tegelijkertijd ook het omgekeerde deed.

Hier — en in zoveel van dergelijke gevallen — kan de historicus al nauwelijks meer lachen en dit lachen vergaat hem helemaal, wanneer hij het buitengewoon triestige verschijnsel moet signaleren van het verraad door Joden, in dienst van de Duitsers tegen de Joden werkend. Een aantal, gelukkig betrekkelijk gering, is na de oorlog nog berecht, met zelfs een enkel doodvonnis, voltrokken aan een vrouw, die bekende tientallen Joden aan de vijand te hebben verraden en haar rechters er niet van overtuigen kon, dat zij dat geheel en al tegen haar wil had gedaan, ofschoon zij wel onder druk van de vervolger tot dat 'werk', betaald werk, was gekomen Het verhaal is in een paar op dat punt nog doorzichtige gevallen wel altoos hetzelfde: de Jood of Jodin, opgepakt en met wegvoering bedreigd, stelt zich, op een vraag van die kant, ter beschikking en...duikt niet onder.

Dat laatste moet er natuurlijk bij, al is het waarom-niet of waardoor-niet doorgaans moeilijk vast te stellen. De na-oorlogse rechter heeft in een enkel geval het Jood-zijn van de verrader als verzwarende omstandigheid willen beschouwen; ook hier kan men zich allerlei meningen over indenken. Het is een eigenaardige gewaarwording, van deze personen naam, toenaam, adres en geboortedatum tegen te komen in het Duitse materiaal, soms met een taakomschrijving als 'vertrouwensman' in een Joodse sabotagegroep of iets van dien aard; van één zo'n figuur, geprezen om zijn groot succes, verwacht men nog héél veel; zijn vrouw is werkzaam bij de Joodse Raad...Van althans één buitengewoon gevaarlijk individu verluidt het, dat de illegaliteit hem onschadelijk heeft moeten maken.

Er is het dagboek bewaard gebleven van een Jood, die, in Amsterdam ondergedoken, voortdurend in contact staat met deze verrader, die hij als een toegewijde vriend beschouwt en met wie hij vertrouwelijke gesprekken voert, ook over derden. De onderduiker mist zijn vrouw en kind zo verschrikkelijk, dat de 'vriend' zich bereid verklaart, voor een hereniging van het gezin te zorgen, hetgeen na enige tijd gelukt. De onderduiker geeft uiting aan zijn vreugde in het dagboek, dat midden in een zin plotseling ophoudt op het ogenblik dat de Duitsers dit drietal Joden komen weghalen, naar men welhaast aannemen moet, ingelicht door de aanbrengrer. Van de hierboven genoemde Joodse verraadster is met vrij grote mate van waarschijnlijkheid verondersteld, dat zij haar eigen naaste familie aan de beulen had overgeleverd. Tegen betaling.

17. Plundering

Er is nog één aspect van het Duitse bewind hier en elders, dat tot nu toe weliswaar meer dan eens op de voorgrond is getreden, maar dat om zijn belangrijkheid een, zij het ook alweer noodzakelijkerwijs korte, afzonderlijke beschouwing toekomt: dat van de economische plundering van de Joden.'

Wij stellen er prijs op, de heer A. J. van der Leeuw, wetenschappelijk medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, op deze plaats onze erkentelijkheid te betuigen voor zijn hulp bij het schrijven van dit stuk en van het volgende (Diamant-Juden).

De Nazi's wilden, als bekend, de mensheid van deze Joden verlossen, maar niet, zeker niet, zonder enige stoffelijke vergoeding voor dit op zichzelf sterk ideëel gekleurde dienstbetoon. Jarenlang vóór Hitler's machtsaanvaarding hadden zij aan al hun vijanden een vreselijke wraakneming aangekondigd, de 'nacht der lange messen'. Die kwam voor de Joden ook, maar voor hen voegden zij daar nog de nacht der lange vingers bij.

Zij namen immers dat was dan die vergoeding deze Joden alles af wat zij bezaten, alvorens hun het leven te nemen: een etappe dus in de Endlösung, ook deze doorgevoerd met een maximum aan systematiek en in vormen, die de buitenwacht een maximale rechtmatigheid moesten suggereren. Men streefde niet, heette het, de uitroeiing der Joden na, maar de Endlösung der Judenfrage; men stal ook niet de Joodse bezittingen, maar noopte de Joden tot overdracht; ook nam men in beslag, ook boekte men over, ook beheerde men voor Joden. En noteerde alles, boekte alles zorgvuldig, zoals het in het maatschappelijk verkeer betaamt. Een groot aantal lieden wijdde zich in tientallen bureau's aan dit werk, dat ook al de gelegenheid bood de Heimat te dienen in een atmosfeer, gezonder dan die aan het front; een werk, dat tevens sommige arbeiders in deze wijngaard verkwikte met wat zo van tijd tot tijd in allerlei vormen mee te nemen viel. Sommige, 'alle' ware zeker een mistekening: de meesten immers verrichtten hun taak ongetwijfeld zoals ze welke andere ook zouden hebben verricht, correct, stipt, met toewijding en zeker niet, mag men hopen, zonder de arbeidsvreugde, die het beste deel van de werkende mens vermog te zijn. Men vergete niet, dat in zo'n orgaan, zeker bij de Erfassungsbeamten, de nadruk lag op 'eine vollkommene charakterliche Sauberkeit', die 'unbedingt notwendig' heette. Zelfs op hun kleding en op hun gladgeschorenheid diende gelet. Zij vormden hier te lande de voorhoede van een leger, welks achterhoede in Polen opereerde: 'de gewetensvolle ambtenaren, die de gouden tanden uit de mond van hun slachtoffers trokken, die zorgvuldig het speelgoed dat ze van ten dode gedoemde Joodse kinderen afnamen, inventariseerden. Heren die geen zijden kous lieten verloren gaan, geen korset, geen breukband, geen shawl. Marnix Gijsen, Lucinde en de lotuser (Den Haag, 1961), p. 32.

Klinkt dat te hard? Och neen. Niets mocht de Jood behouden, volstrekt niets. Zo consequent werd dit doorgevoerd, dat men de lijken uit de gaskamers zelfs van hun kleren, haar en gouden tanden onttdeed, voor zover men die al niet eerder van de levenden had afgenomen. Wat van de Jood het crematorium inging, mocht niet meer wezen dan de waardeloze rest. Van de mannen, van de vrouwen, van de kinderen.

Dit alles vereiste een grote organisatie. Van, als gezegd, vele mensen en ontelbaar vele paperassen; de triomf van het formulier. In twee-, vier-, zes-, tienvoud. Een grote organisatie tenslotte van organisaties, als zo vaak in het Derde Rijk onafhankelijk of afhankelijk van elkaar, samenwerkend of elkaar tegenwerkend, maar alle gericht naar de ene hoge doelstelling, de roof van het Joodse goed, van het concern van de industrieel tot

het penninkske van weduwe en wees, zonder verschil te maken tussen arm en rijk. Waar zulk Joods goed zich ook maar bevond, moesten zij 'rasch and risch' (die woorden zijn juist in dit verband gebezigd) aanpakken, anders was het misschien weer weg.

Het was niet alleen rechtmatig. Het was ook rechtvaardig. Rechtmatig: de Joden waren de vijanden van Duitsland. Rechtvaardig: zij hadden niet met eerlijke arbeid, maar als parasieten hun bezittingen verworven. Ook gebruikten zij die alleen maar ten verderve van niets kwaads vermoedende Ariërs. In het maatschappelijke vlak waren Joden kapitalisten of communisten en daar alleen onschadelijk te maken met verbeurdverklaring. Lag hier geen taak voor de Germaan, afkerig van vuig gewin? Het werd verkondigd en men moet wel aannemen, dat het nog geloofd werd ook, althans door zeer velen, die hun dienst verleenden aan deze meest consequente toepassing van de zo geliefde 'rücksichtslose Nutzbarmachung'

Omtrent opzet, organisatie en voortgang van de in Nederland toegepaste uitplundering bestaat nog enig materiaal.

Aanvankelijk zocht men het in deze en gene richting; reeds in juni 1941 was de 'erste Wirtschaftsman' van Seyss-Inquart (Fischbein) in staat, enige richtlijnen aan te geven tot 'schrittweise Erreichung des Gesamtzieles', dus vooral het geleidelijke, het andante con moto en wel 'für die Finanzierung der Endlösung' (hier betekent Endlösung hoogstwaarschijnlijk nog niet noodzakelijkerwijs de uitroeiing) — de Joden moesten dus de Endlösung van dit probleem (de lezer weet, hoe het opgelost is) zelf 'financieren'. Allerlei namen komen al in deze opzet ter sprake, die men later weer ontmoet, wanneer de zaak draait; ook Bamcker zou daarin zijn plaats vinden bijvoorbeeld. Een later stuk beklemtoont nog even, dat men aanvankelijk kalm aan, met de zachte pedaal a.h.w. optrad; later echter toen duidelijk te voorschijn kwam, dat het Jodendom 'die Haupttriebkraft des Widerstandes' vormde, sloeg men harder toe. De 'Entjudung der niederländischen Wirtschaft' berustte vooral op zeven hoofd-verordeningen (die wij alreeds genoemd hebben en nog ten dele noemen zullen, maar die wij terwille van de overzichtelijkheid nog even bijeenzetten):

1. De verordening betreffende de aanmelding van ondernemingen van 22 oktober 1940 (o.m. aanmelding bij de Wirtschaftsprüfstelle);

2. De verordening over de behandeling van anmeldepflichtige ondernemingen van 12 maart 1941. Deze verordening schiep de 'Rechtsgrundlage'

a. voor het instellen van de zg. Verwaltungstreuhänder;

b. voor het overdragen van ondernemingen aan Ariërs (Verausserungstreuhänder; hiervoor kwam de NAGU in actie, waarover hieronder meer);

c. voor de liquidatie van Joodse bedrijven;

d. voor de behandeling van de z.g. Vorarisierungen;

e. voor de verhindering van het ontstaan van nieuwe Joodse invloed bij ondernemingen.

Dank zij deze verordening, heet het, kon de hiervoor genoemde Wirtschaftsprüfstelle uit het voorbereidende stadium van 'Erfassung und Ordnung' overgaan tot de practijk — van roof en diefstal.

3. Verordening over de aanmelding en behandeling van 'landwirtschaftliche Grundstücke' van 27 mei 1941, verplichtte de Joden tot verkoop 'onder officiële medewerking' tot 1 september 1941;

4. Verordening betreffende de behandeling van Joodse kapitalen van 8 augustus 1941, de eerste Liro-verordening, — hierboven uitvoerig behandeld;

188 Verordening over het Joodse grondbezit van 11 augustus 1941, waarmee het 'nichtlandwirtschaftliche' grondbezit in de Duitse klauwen terecht komt. Hierbij de

nieuwgebakken Dienststelle in Fischbeick's Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, de NiederMndische Grundstücksverwaltung;

5. Verordening over de regeling van de beroepsuitoefening door Joden van 22 oktober 1941. Deze staat hier een beetje vreemd tussen op het eerste gezicht; zij trof vooral de Joodse werknemers en verschafte de 'rechtsgrondslag' om aan Joden bepaalde beroepen te verbieden (alsof daar welke 'rechts'-grondslag voordien voor nodig ware gebleken!);

6. Verordening over de behandeling van Joodse vermogenswaarden van 21 mei 1942, de tweede Liro-verordening.

Tekenend is dat aan het Duitse stuk, bestemd voor het Berlijnse RSHA, aan dit overzicht nog een lijstje is toegevoegd van maatregelen, die 'indirect' de Wirtschaftsentscheidung ten goede kwamen, zoals de invoering van de ster en het volgende negental 'polizeiliche und allgemein-polizeiliche Massnahmen' (het verschil tussen deze beide adjectiva hebben wij maar niet nagezocht):

- a. De verblijfsplicht
- b. Het verbod van gemengde huwelijken ('nur int Jüdischen Wochenblatt vergentlicht', staat erachter)
- c. Het verbod van het bezoeken van café's, musea, parken enz.
- d. De uitsluiting uit openbare verkeersmiddelen
- e. Het verbod, Arische woningen te betreden
- f. De afsluiting van de telefoons en het verbod, gebruik te maken van openbare telefoons
- g. Het uitgangsverbod 's avonds en 's nachts
- h. De concentratie van Joden
- i. De wegvoering van Joden.

Was er in Nederland voor de Duitsers veel bij de Joden te halen? Een rapport van 1940, gebaseerd op gegevens van de volkstelling van 1930, geeft aanleiding, deze vraag met reserve te beantwoorden. Men mag aannemen, dat het de bezetters enigszins tegengevallen is. De rol van de Nederlandse Joden in het economische leven des lands was betrekkelijk gering. Wat betekenden zij bijvoorbeeld in de landbouw, de visserij en de jacht? Als werkgevers en werknemers 0,1 %. Wat in de scheepvaart? Geen enkele Joodse werkgever en nog geen 1/2 % Joodse werknemers. Van de 14.159 werkgevers in de binnenscheepvaart 2 Joden, van de 29 069 werknemers 17.

Maar dan het crediet-, banken verzekeringswezen, vooral in steden uitgeoefend? Van de 3 426 werkgevers 236 Joden. Alleen de handel: van de 170.572 werkgevers zijn 12 088 Joden en dat is in elk geval een 7%. Inderdaad, maar een groot aantal hieronder voorkomende 'zelfstandige kooplieden' zijn...venters en straathandelaars, wier inkomen gemiddeld onder dat van de slechtst betaalde arbeider lag. En hoeveel Joodse werkgevers in deze rubriek en in andere komen ternauwernood boven het peil van de kleine middenstander uit? De enige industrie-bedrijven, waarin de Joden inderdaad meetellen, zijn die van de diamant, van de kleding en reiniging, en voedings- en genotmiddelen.

De hieronder volgende tabel geeft daarvan enige indruk:

	Werkgevers		Werknemers	
	totaal	Joodse	totaal	Joodse
Diamantindustrie	132	87	6 787	3 887
Kleding en reiniging	32.319	1043	102.848	5.301
Voedingsen genot- middelen	37.101	1409	181.723	2.384
	69.552	2.539	291.358	11.572

Kan men dit nu erg indrukwekkend noemen? Het is natuurlijk altijd meer dan de nul Joodse werkgevers op de in totaal 764 in erts, steenkolen en turf (met 12 op de 51 449 werknemers) of de nul werkgevers bij de metaalindustrie, scheeps- en vaartuigenbouw (989 Joden op de 237 421 werknemers), maar neen, indrukwekkend was het niet. Er •was nu eenmaal een Joods proletariaat, in behoeftige, vaak zeer behoeftige omstandigheden verkerend, met niet veel meer eigendom dan wat kleren en huisraad, nauwelijks de moeite waard om bij hen weg te halen. De Duitsers echter, het kleinste niet versmadend, haalden het wel degelijk weg, tot uit de jammerlijkste krotten toe.

Dat laatste spreekt zo sterk, dat de schrijver het bewust vooropstelt, daarmee de chronologie even opofferend ten bate van de voorstelling. Er is in de geschiedenis meer geplunderd, meer onteigend, meer weggesleept. Een Bonaparte bijvoorbeeld wordt er door niet weinig geschiedschrijvers om bewonderd, maar dan zijn het de paarden van de San Marco of de zegekar van de Brandenburger Tor. Het nieuwe in de Duitse roof is dat hij op efficiënte, welhaast wetenschappelijk stelselmatige wijze op zulk een schaal, plaats vond op miljoenen zowel fysiek als economisch volstrekt weerloze mensen, fase in het proces van hun uitmoording. Er is ook weinig, dat zozeer tot de algemeenheid gesproken heeft, doordat hier ook zo weinig te bemantelen viel. Alle omwonenden konden, wanneer hun het weghalen van de mensen in de duisternis ontgaan was, in elk geval het wegslepen van hun huisraad op klaarlichte dag zien. Vangen wij dus daarmee aan.

Ook hier moet welhaast iedereen de filistreuze ernst en toewijding treffen, waarmee -de bezetters hun taak verrichtten. Het is vooral de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, die op dit terrein aan de oorlogsvoering deelnam. Dit laatste is bepaald geen bedenkseel, ironisch of onwelwillend, van de schrijver.

Het was de Einsatz. Van een Stab.

Wij worden herinnerd aan het slot van Wallensteins Lager, wanneer Schiller de soldaten laat zingen:

*'Und setzt ihr nicht das Leben ein,
Nie wird euch das Leben gewonnen sein.'*

Men weet het: Duitsers 'kamen zunt Einsatz'. De troepen moordenaars, die, in los verband met de opererende legers, in Polen en Rusland weerloze Joden bij duizenden afmaakten, heetten Einsatzgruppen. Van een mens kon niets hogers toen gezegd worden dan dat hij 'dusatzbereit' was...'dat omvatte moed, vastberadenheid, zelfverloochening, bovenal ernst in alle schakeringen, mannelijke, rijpe, levensverachtende, dodelijke ernst.'

Moed, vastberadenheid, zelfverloochening, ernst. Wat vinden wij daarvan bij de kleine en grote dieven, die in het zo veilige bezette gebied bezittingen van Joden wegsleepten? Moed? Vastberadenheid? Zelfverloochening? Ach neen, alleen maar ernst, pedante, brave, keurige ernst. Men was deel van een 'staf'. Men verrichtte 'arbeid'. Het was een 'Einsatz', alweer dat woord, dat wij niet goed in het Nederlands kunnen weergeven. Een lijst van leeg te stelen Joodse boekantiquariaten draagt het opschrift 'Einsatzstellen der Hauptarbeitsgruppe Niederlande'. Van de 'Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg'.

Zij werkten, het zij herhaald, met toewijding. Al op 18 september 1940 gaat er een brief van Rosenberg aan de Reichsschatzmeister der NSDAP, Franz Xaver Schwarz te München, in een zonnig majeur: Sie sehen also, dass hier eine sehr eifrige Arbeit vor sich geht, die jetzige Zeit auszunützen, dein eine derartige Gelegenheit kornuit nicht wieder.'

De enige kleine wolk aan dit zo heldere uitspansel vormde het feit, dat ook andere

instanties zich 'inzetten' op dit terrein, waar zoveel te presteren viel met zo weinig risico. Uiteraard weerspiegelt de chaotische opbouw van de hele Nazi-organisatie in Duitsland zich overal, waar daarbuiten moest opgetreden worden. Ook hier een chaos vaak van bevoegdheden, activiteiten, voorschriften. Zoveel mogelijk lieden hadden graag een vinger in de pap, daar waar men zich op een maximale afstand van het front bevond, in de veiligste zone van het hele oorlogsgebied.

Maar dat was die eerste tijd maanden lang vooral arbeid, verricht in bibliotheken e.d. Pas echt plezierig, moet men veronderstellen, pas werkelijk 'Einsatz' werd het, toen men zich over het Joodse huisraad ging ontfermen. Men had boeken, schilderijen, kunstvoorwerpen e.d. maand in, maand uit 'verzameld'. Een paperasserij zonder weerga had dat alles verwerkt. Nu kon men eigenlijk de mensen zelf meer te lijf, nu kwamen pas echt de 'ifudenmiibel' aan de beurt, nu werd de Einsatz pas een echte 'Einsatz', het graaien in de bezittingen van wie de weg naar de gaskamers opgingen: Freude durch Arbeit.

Die vreugde wortelde vooral in een besluit van 31 december 1941, door de Führer genomen, blijkens het stuk op voorstel van Rosenberg zelf; en betrekking hebbend op het wegvoeren van het Joodse huisraad. Rosenberg had op 18 december een Aktennotiz aan de Führer gestuurd, waarin hij zijn beklag erover deed, dat in Frankrijk zoveel Joodse woningen onbewaakt waren gebleven, met het gevolg, dat er veel huisraad 'verloren was gegaan'. Welnu, de Führer gaf opdracht, deze aangelegenheid voor alle westelijke bezette gebieden te regelen en Seyss-Inquart werd aan het werk gezet.

Vaardigde de landvoogd nu een verordening uit. Men luistere: het Oberkommando des Heeres had blijkbaar zijn oordeel over deze kwestie uitgesproken en dat had de Führer ertoe bewogen, iets te doen voor het decorum. Dus: 'Die Beschlagnahme Jüdischer Wohnungseinrichtungen soll möglichst wenig Aufsehen erregen. Eine Verordnung ist unneutig.'

Geen verordening dus en zo min mogelijk opzien; er volgt nog, dat de inbeslagneming alleen plaats mag hebben als de Joodse bewoners weg zijn en de woningen onbewoond. En ook: 'Die Massnahme ist miiglichst als Requisition oder als Shnemassnahrne hinzustellen'. Een en ander een puzzle voor die vlijtige Duitse ambtenaren, die in Den Haag te dokteren zaten aan een verordening over de 'Erfassung' van het Joodse vermogen, het huisraad inclus. Moest dat nu uit die verordening Een pijnlijke zaak, vooral omdat zowel de BdS (dr. Harster) als senator Whmcker erop wezen, dat Joods huisraad 'in grijssten Mengen' werd zoekgemaakt ('verschoben'). De onrust van deze 'beiden Kameraden' (Harster en Böhmcker) was zo groot, dat men in Den Haag erover dacht, de zaak in het Führerhauptquartier te brengen.

Uit de stukken valt niet op te maken, of dat gebeurd is; de lezer heeft hiervoor al kennisgenomen van de bekendmaking, die iedere Jood ertoe verplichtte, schriftelijk om verlof te vragen, als hij huisraad uit zijn woning wilde verwijderen. Van 16 juni 1942 ligt een geheim bevel voor ons van Seyss-Inquart, gericht tot de Beaufragte van Limburg (en hoogstwaarschijnlijk met dezelfde tekst gegeven aan alle andere Beauftragten), waarbij alle woninginrichtingen in de ruimste zin des woords, enkele in aparte bevelen genoemde uitzonderingen daargelaten, principieel ter beschikking worden gesteld van het Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (onder Rosenberg); de Einsatzstab Rosenberg is ten nauwste bij de 'Erfassung' van dit bezit betrokken.

De lezer moge zich er rekenschap van geven, dat dit alles nog ligt vóór het begin van de eigenlijke deportaties en pas daarna werkelijk tot een zaak van betekenis uitgroeit. Het treft dat op een vergadering van 6 november 1942 een aantal prominente Joden niet eens precies weet, wat die Einsatzstab Rosenberg betekent. Men zou het spoedig beseffen en steeds dieper.

In de literatuur over deze dingen komt men ook vaak tegen de term M(Möbel)-Aktion, die zich blijkens haar naam in 't bijzonder concentreerde op het Joodse huisraad; verder groeide dit '111-Aktion-Werk' de Reichsleiter Rosenberg zozeer over het hoofd, dat hij een speciale 'Dienststelle Westen' voor Frankrijk, België en Nederland stichtte. Dan was er ook nog de Sonderstab Bildende Kunst, die meer belangstelling had voor het opsporen, in beslag nemen en naar Duitsland sturen van Joods kunstbezit, zij opereerde vooral in Frankrijk en vooral hierin ontmoet men een eigenaardig mengelmoes van experts, beunhazen, catalogus-opstellers, snuffelaars in dienst van het heilige ideaal, met hun achterban van assistenten, typistes, secretaressen enz. enz. dit alles voor de in Duitsland van oudsher vergode 'Kultur'.

In de redderigheid en de overwoekering van organisatie, die zo kenmerkend zijn voor het Duitse bedrijf hier en elders komt in Nederland ook een ander orgaan op de voorgrond. Het is de Hausraterfassung, volgens Lages' verklaring reeds in de loop van 1941 opgericht, ter registratie van onbeheerde Joodse boedels. Spoedig werd deze Stelle gekoppeld aan de Zentralstelle, werkend met interne instructies, een product geheel van Nederlandse bodem. De Duitser Wilirlein en de Nederlander P. Docter worden door Lages als de leiders hiervan genoemd. Zij registreerde de Joodse boedels en nam ze in beslag, alvorens ze aan de Einsatzstab Rosenberg over te dragen. Als Aussendienststelleleiter had Lages daarbij de verantwoordelijkheid. Toen de wegvoering ten einde liep, kregen diverse medewerkers andere taken, het opsporen bijvoorbeeld van verborgen gehouden Joodse bezittingen. Een ander deel belastte zich (volgens Lages en anderen zonder opdracht) met het aanhouden van ondergedoken Joden, de al genoemde Kolonne Henneicke.

Op het hoogtepunt van de wegvoering was het de Hausraterfassung niet mogelijk, aldus Lages, het Joodse bezit 'b e, hoorlijk' te registreren; men moest toen een 'sleutelafdeling' in het leven roepen, belast met het bewaren van de sleutels 'van inmiddels onbewoond geworden Joodse percelen'. Als de Einsatzstab Rosenberg dan aan de slag ging, ontving hij eerst die sleutels. Men wil wel aannemen, dat er met die sleutels allerlei kon gebeuren; wie ooit ook maar één bos sleutels met labels gehanteerd heeft, aanvaardt dit ook wel zonder bronvermelding. Er waren een aantal Joden in dit werk ingeschakeld (buiten de Joodse Raad om), al met al achttien man, die met hun gezinnen (in het geheel veertig personen) op 6 juni 1944 naar Westerbork moesten, met het vooruitzicht, naar Theresienstadt te mogen. Er werkte ook een ploeg 'goede' Nederlandse ambtenaren in deze Hausraterfassung mee, die saboteerden wat ze konden, en ook op andere wijze de Duitsers tegenwerkten. Men krijgt in 't algemeen van deze hele zaak de indruk ener rommeligheid en ook wel van...corruptie. Dat laatste uiteraard aan Duitse kant. En ten koste van de Joden.

Wanneer men de vrij omvangrijke dossiers van bewaard gebleven stukken doorbladert, kan men niet ontkomen aan de constatering, dat de Einsatzstab Rosenberg hier te lande hard heeft gewerkt; hij heeft niet zelden vele overuren gemaakt, om het vaderland te mogen dienen in deze, als reeds gezegd: ver van het front liggende sector. Dat was al het geval voordat men zich 'inzette' voor de plundering van Joodse woningen en zich alleen maar ontfermde over Joods kunstbezit, al dan niet onbeheerd. Het moet dan ook deze noeste arbeiders zwaar getroffen hebben, het verwijt, blijkbaar begin 1942 tot hen gericht, dat zij met teveel personeel arbeidden; daar ging men met cijfers op in. Er waren slechts één 'Leiter', vier wetenschappelijke assistenten, twee stenotypisten, drie bibliotheek-assistenten, een chauffeur; de rest was Nederlands. Dat was nog in de eerste periode,

waar wij hiervoor op doelden. Maar ons interesseren meer de cijfers.

Er zijn een aantal maandverslagen bewaard gebleven en een enkel sprekend gegeven, zo een lijst van leeggehaalde woningen over de periode van 26 maart 1942 tot 31 mei 1943. Het zijn er 17.235 (alleen in Amsterdam 9.891) met een inhoud Van 479.726 kubieke meter; hiermee gingen 449 schuiten (438.095 kubieke meter) en 136 wagons (6.423 kubieke meter) naar Duitsland, schattingswaarde f 4.854.944,87. Een later gegeven vermeldt eind juni 1944 als totaal-resultaat 29.000 woningen. Er zijn nogal wat lijsten over van gestolen en reeds gesorteerde goederen; al doorbladerend wordt men zich er van bewust, nimmer geweten te hebben, dat er bijvoorbeeld zoveel theezeeffjes bestonden.

Ging nu al dit in beslag genomen goed naar Duitsland?

Het meeste natuurlijk wel: de 'Jüdische Umzugsgüter' verlieten langs allerlei wegen het land; soms met roerende, soms met minder zorg behandeld. Van het eerste getuige het feit, dat men genormte' kisten had laten maken, zo de kist 5, die de inventaris voor de keuken van een grössere Familie' kon bevatten en toch werd vervangen door kist na, die geschikt was voor de complete inventaris van een woonkeuken voor vier personen (met inbegrip van Wasche, Geschirr, Bestecke, usw.).

Luisteren wij naar een kroongetuige, Willi Lages, die meedeelt, dat Duitse diensten in Nederland, zoals politie, weermacht en dergelijke van deze goederen 'gebruik konden maken'. En wel omdat zij dergelijke goederen 'voor hun woonverblijf of voor dienstgebruik nodig hadden'. Willi Lages had trouwens zelf' ook dergelijke goederen, onder andere tuingereedschap en boeken In gebruik gehad'.

Gelukkig profiteerden niet alleen Duitsers van deze mogelijkheid. Daar zijn de stukken, betrekking hebbend op SS-Standartenführer Feldmeijer, zich hier noemend 'Der Voorman der Germanischen SS in den Niederlanden', die op 26 mei 1943 meedeelt, dat hij voor zijn woning een ontvangkamer, een herenkamer en een slaapkamer nodig heeft en, aangezien hij in deze woning af en toe een paar gasten dient te ontvangen, 'müsste es schon etwas ordentliches sein'. Maar hij heeft ook andere zaken nodig — te leen natuurlijk. De inventaris hiervan is nog over en maakt niet de indruk van de Spartaanse ascese, die dergelijke lieden zo gaarne etaleerden. Men mag wel zeggen, dat deze kameraad zijn Heim knusknus ingericht heeft; dit overigens met speciale toestemming van Rauter. De reÇus zijn nog over, waarvoor men gemakshalve maar formulieren gebruikt heeft met de aanhef: 'Uit de woning_ van de Jood...zijn de volgende meubelen en delen van woninginrichtingen in beslag genomen'; de hierin onbruikbare woorden heeft men natuurlijk doorgeslagen met de schrijfmachine-x. Maar het is logisch, dat in Duitsland de Habsucht der Parteiprominenz' evenzeer, en in nog grotere mate, aan haar trekken kwam; zij uiteraard voor het betere genre buit. Wanneer Bunjes, een hoge meneer bij deze Einsatzstab, tegenover Goering over eventuele juridische moeilijkheden bij het wegslepen van kunstvoorwerpen begint, zegt deze: lieber Bunjes, das lassen Sie meine Sorge sein, der höchste Jurist im Staate bin ich.' Een uitspraak, karakteristiek voor een figuur, die in de laatste fase van de oorlog helemaal meer belang stelde in de redding van zijn kunstbezit dan in de redding van het rijk...

Ze was natuurlijk niet helemaal juist; er was een nog hogere. Het is bijna roerend bijna te bemerken, hoezeer zijn getrouwen de werkelijk hoogste jurist verkwikten met fraaie geschenken; zo zendt op 16 april 1943 Rosenberg aan Hitler 'in dem Wunsche Ihnen, mein Führer, zu Ihrem Geburtstage (20 april) eine Freude zu bereiten' een map met foto's van waardevolle kunstwerken uit Joods bezit. Gelukkig zijn er aanwijzingen, dat de zes nachthemden, die Rosenberg zelf uit Nederland toegezonden kreeg, mogelijk niet uit

Joods bezit afkomstig zijn, evenmin als de duizend tulpenbollen voor zijn tuin, die hij ondanks de verwoesting van zijn huis toch wel ontvangen wil, hoewel daartoe 'mehrere Kuriere in Marsch gesetzt werden, um alles mitnehmen zu kinnen'. Ongetwijfeld uit Joods bezit zijn de zes piano's, die dr. Schroeder, de nieuwe Amsterdamse Beaufiragte, op t4 januari 1943 ter beschikking stelt van Gauleiter Hildebrandt in Schwerin; zelfs biedt hij aan, de lege ruimte in de daarvoor gereedstaande wagen 'mit sonstigem jdischen Mobiliar' op te vullen.

Men zou daartegenover bijna deernis voelen met de Nederlandse SS Ober-Grenadier W.H., die; van het front met verlof gekomen, merkt dat zijn vrouw, die naar Duitsland gegaan was, haar meubels verkocht had en dus niet het 'gezellig thuis' gevonden had, waar hij op had gehoopt (dat is een Vront Soldaat zijn eerste behoeften). Wat te doen? 'Dus dachten we wat meubels van de Joden te krijgen', maar men deelt hem mee, dat dat alles naar 'het Rijk' moet. 'Dat is heel mooi. Maar ik heb onder ander gehoord dat het toch wel hier in Holland ook gegeven word aan Hollanders. En waarom ik dan niet?' Hij schrijft dit alles aan Mussert, in de hoop dat deze hein niet te brutaal zal vinden, 'maar ik kon niet anders als je geen stoel hebt om te zitten...' Het ergste vindt hij echter, dat er zoveel door burens van Joden wordt weggebracht...

Want er bleef heel veel aan de pan kleven in Nederland. Vele Joden zal het wel niet anders vergaan zijn dan de schrijver van dit boek. Voordat hij onderdook, brachten vrienden en kennissen zoveel mogelijk uit zijn huis in veiligheid. Dit soort hulpverlening was de Duitsers niet onbekend en meer dan eens vindt men in het materiaal hun klachten over dit 'verlies'; nog mooier wordt het wanneer zij jammeren over een tweede vorm van 'diefstal', door Nederlanders gepleegd in onbeheerde Joodse woningen, tussen het weghalen van de Joden en het weghalen van hun boedel in. Hoe dan ook, de 'bewariërs', de eerste groep, namen van alles mee. Sommigen daarvan, dit in het voorbijgaan gezegd, gaven dat later met grote stiptheid terug, anderen echter en helaas niet weinigen konden of wilden dat niet. Daar is de bittere klacht van een overlevende: 'Mijn familie verloor meer aan de Hollanders dan aan de Duitsers'.

Van een andere, die van zijn 'bewariër' na zijn thuiskomst uit Auschwitz te horen kreeg: 'Wat jammer dat u terug bent!' Er zullen niet veel Joden zijn die helemaal gespeend gebleven zijn van soortgelijke ondervindingen. En van betere. Evenmin als van die, dat tussen het leegkomen van hun woningen en het optreden van de officiële Hausraterfassung personen daarin binnendrongen om er van alles uit te halen. Niet zelden met de beste bedoelingen, niet zelden daarzonder, en.. vaak met nogal wat risico. Deze schrijver althans heeft de meest uiteenlopende voorwerpen wel en...niet teruggekregen.

(Een huisvrouw, si jaar, schrijft in haar dagboek op 3 juli 1943) 'Ik en Truus zijn in de Jodenwoningen geweest maar er was niet veel te halen, want het nodigeste was weg, zoals ondergoed en linnengoed, daar zijn de dichtst bijwonende direct bij; ik heb alleen wat kleinigheden en Truus heeft een autoped en nog meer kinderspeelgoed, maar het is uiterst gevaarlijk om het te doen, als ze je snappen ga je naar Vucht.'

(Een typiste, 28 jaar, op 27 juni 1943): 'Er zijn natuurlijk Joden, die hun boel aan alle kanten weggeven aan Christenen rondom hen, vrienden, kennissen en burens, maar ook, die dat niet doen. En toch kan ik me dat laatste begrijpen, want als je ziet, hoeveel z.g. medelijdende en medelevende Christenen als gieren op de boel van de weggesleurde Joden neerdalen en begerig graaien naar alles wat van hun gading is, dan draait je hart in je lichaam om van afkeer. Wat is er te halen is hun eerste gedachte en niet het lot, dat de Joden te wachten staat. In dat licht bezien, kan ik me voorstellen, dat de Joden het dan nog liever in handen van hun erkende vijanden zien dan in de handen van hun z.g. vrienden. In deze tijd leer je de mensen wel van nabij kennen en het moeilijkste is wel je

eigen gevoelens te ontleden, want terwijl je anderen veroordeelt, betrap je je erop, dat je heus zelf niets beter bent, dat je precies bent als die anderen en dat je, wanneer het in je voordeel is, ook alle scrupules opzij zet. Er zijn maar weinigen, die standvastig zijn en zich door niets of niemand van hun beginselen laten afbrengen. En ik reken mezelf daar niet toe, dat weet ik wel zeker. Hoe graag ik dat ook zou willen. En dat is het ergste, als je de wetenschap bezit, dat je zelf niet beter bent dan diegenen, die je zo graag veroordeelt.'

De lezer, die van dit verhaal in vreedstijd kennisneemt, zal het moeite kosten, zich een straatbeeld voor te stellen, waarin de verhuishagens de Joodse inboedels en boeltjes staan te laden; hij zal misschien niet eens meer het werkwoord 'pulsen' kennen, dat in de bezettingstijd gevormd was, afleiding van de naam van de ondernemer, Abraham Puls, wiens wagens, met die naam gesierd (er stond bij deze volbloed Ariër niet Abraham Puls,, maar A. Puls), maandenlang in -dat straatbeeld voorkwamen. De Joodse inboedels en boeltjes werden also gepulst, d.w.z. in die wagens geladen. Niet zelden ietwat nonchalant, vrijwel iedere Jood heeft in zijn herinnering daaromtrent nog wel eigen ervaringen of verhalen van die van anderen, meubels schoten nogal eens uit de strop van het hijstouw of stonden onafgedekt in de regen ach, ze waren objectief gezien niet altijd even kostbaar, hoe netjes soms onderhouden. Er zal ook wel geen enkele Jood zijn, die niet iets ondervonden heeft als wat de schrijver van dit boek zelf ervaren heeft. Na het overlijden van een oude tante een geval van zelfmoord verscheen al spoedig na diverse formaliteiten de wagen van Puls, voorafgegaan door een tweetal Nederlandse heren, die hem op het hart drukten, overal af te blijven, omdat deze Joodse boedel het eigendom van de Führer was; men zou uit hun woorden hebben opgemaakt: altijd al geweest was. Na deze, niet overbodige, waarschuwing verschenen de knechten van Puls, die dit eigendom van de Führer in veiligheid brachten. Een van deze werkers wendde zich tot de schrijver en fluisterde hem bemoedigend toe, dat 'ze' in elk geval niet het prachtige Perzische vloerkleed zouden inpikken, dit de trots van tante's bestaan, bijna de zin. Hij zou dat achterafzetten opdat het niet in hun 'rotpoten' zou vallen. Inderdaad plaatste deze knecht tante's trots in een hoekje, waar het bleef staan, toen de hele boedel de trap af was. 'Ziezo, meneer, dat krijgen die rotmoffen niet' met deze woorden verdween de goede vaderlander, het kleed over zijn schouder meenemend; voor een enkele argeloze lezer zij hier nog even beklemtoond: te eigen bate. Het enige, wat de schrijver toch nog de Führer afhandig heeft gemaakt, is tante's Bijbel, die nog steeds op zijn kamer staat met de bekende geboden erin.

De Joden hebben toen vermoedelijk wij zeiden het reeds vele vergelijkbare ervaringen opgedaan. Wat de Duitsers niet namen, kwam in elk geval wel elders terecht. Na de bevrijding is daar het een en ander over te doen geweest en is deze en gene ter verantwoording geroepen. Zo had de schrijver een uitgebreid dossier ter beschikking, betrekking hebbend op een politiemann, die wij X zullen noemen en die, tegen een dagelijkse extra-toelage van een rijksdaalder, tien uur per dag dienst deed om toezicht te houden bij het inladen van de Puls-wagens. Al spoedig zwichtte X echter voor de verleiding en vernielde, bedronk zich en stal even toegewijd als de lieden, op wie hij dit toezicht moest houden; het toeval wilde, dat zij dat zelfs een keer zonder erg deden terwijl de toenmalige hoofdcommissaris, de NSB-er Tulp, stond toe te kijken. De naoorlogse verhoren van deze X bevatten wel het een en ander, wat de toenmalige situatie alsook de mentaliteit van de beulsknechten belicht. Na de bevrijding vond de recherche in X's huis zeer vele goederen, waarvan de gelukkige eigenaar de herkomst uit allerlei aankopen (van veelal onbekende of overleden verkopers) verklaarde.

Niet altijd ging het echter zo. Maar laat ons X zelf het woord geven:

'Ten aanzien van een viool is mij niets bekend. Ik weet hiervan Mets af en ik heb ook nooit of t, nimmer een viool in huis gehad, ook niet van het merk 'Stradivarius' of iets dergelijks. Ik herstel. In de tijd dat ik werkzaam was bij de afdeling 'Puls', de juiste dag en datum weet ik mij thans niet te herinneren, was ik, zoals mijn werkzaamheden voorschreven, ter controle aanwezig bij de ontruiming van een perceel, dat voorheen was bewoond geweest door een Joodse familie.. (volgt ongeveer het adres J.P.) 'Bij dat perceel op dat ogenblik mijn dienst doende, welke dienst voor mij uitsluitend buiten de bewuste percelen was gelegen, ik had namelijk in de percelen zelf niets te maken, ging ik op een goed ogenblik, om redenen, welke mij thans niet meer bekend zijn, toch dat bewuste perceel binnen. Ik zag toen in de hoek van een kamer welke reeds was leeggehaald, een vioolkist staan. Ik verklaar U op de voorhand desgevraagd, dat ik toen niet in die vioolkist heb gekeken. Ik nam die vioolkist mede, om de inhoud, zo deze er tenminste was, veilig te stellen voor de werkelijke eigenaar welke op dat ogenblik niet meer in het bewuste perceel woonde. Ik ben toen ogenblikkelijk vertrokken en wel naar mijn huis.'

Daar wachtte X de verrassing van zijn leven: 'Toen ik thuis was, bleek mij dat in die kist een viool aanwezig was. Een eventueel merk van die viool is mij niet bekend. Ik verklaar U thans dat ik die viool' nog steeds in mijn bezit heb.'

Gelukkig heeft X omstreeks het eind van 1945 in de omgeving van het bewuste perceel 'gepoogd', de eigenaar op te sporen. Hij erkent echter zelf, dat hij dat niet al te geestdriftig gedaan heeft. Was X misschien een muzikaal man, die moeilijk van juist deze Stradivarius kon scheiden? Gelukkig dat hij, deze verduistering erkennend, laat volgen: 'Ik verklaar U desgevraagd dat ik op geen enkele wijze hoe dan ook, in het bezit ben dan wel geweest (e) van andere Joodse eigendommen, welke in de oorlogsjaren in mijn bezit zijn gekomen.'

De lezer die misschien na dit schone schip verlicht ademhaalt, doet echter onmiddellijk hierna-de teleurstellende ervaring op, dat X nog een hele reeks soortgelijke verduisteringen opbiecht, van elkaar gescheiden door aldoor herhaalde verklaringen, dat hij verder niets meer weggenomen heeft, waarop dan weer evenzovele keren zijn geheugen opnieuw gaat werken. Daar is ook bijvoorbeeld een vloerkleed onder, misschien van de tante van deze schrijver? X bezat blijkbaar een grote voorkeur voor antiek, dat hij in vrij grote hoeveelheden voor de Joodse eigenaars in veiligheid had gebracht en waarmee hij, gul als hij was, ook zijn familie verkwikte, misschien, omdat het in zijn eigen woning wat vol werd. Kleedjes, door hem gered, plachten wel eens 'uit de hijs' te vallen; dan raapte hij ze maar op en bracht ze naar huis. Merkwaardig: X liet vlak voor zijn naoorlogse arrestatie diverse goederen, Chinese vazen, kleedjes, lepels, vorken, beelden, enz. naar zijn dochter brengen. Waarom? Omdat 'ik het veiliger vond, dat die goederen bij mijn dochter waren ondergebracht'.

Ook zijn ouders had deze goede zoon laten mee-delen: een Perzisch tapijtje bijvoorbeeld: 'Mij persoonlijk was het niet bekend, dat dit een Perzisch kleedje was'. Sieraden, traplopers, barometers, grammofoonplaten, een kinderspeelgoedtrein, Indische beelden, serviesgoed, fruitmesjes was van plan, deze mesjes aan mijn dochter ten geschenke te geven, zo deze ging trouwen'), een verrekijker ('of mogelijk was het een toneelkijker'), een Japans tafelperiscoopje, manchetknopen en vooral ook vele 'leesboeken' ('omdat ik een leesliefhebber ben en omdat die boeken allemaal op een stapel werden gegooid, zodat niemand er iets meer aan had'), vulpotloden ('plus minus drie', maar hij weet niet meer hoeveel), 'een paar of acht dameskousen', japonnen (voor zijn dochters). Ook een

'Egyptisch linnen regenjas'? X ontkende het met klem: 'Dit is absoluut geroddeld'. De door de politie tenslotte achterhaalde goederen vormen een formidabele lijst.

Nu zou X mogelijk in rust genoten hebben van die door hem aldus voor de rechtmatige Joodse eigenaars steeds weer veilig gestelde goederen, had hij geen burens gehad. Buren, die, neutraal uitgedrukt, hun ogen de kost gaven, die in de kamers van X het gevoel kregen, zich in een antiekzaak te bevinden, die de vrouw en dochters van X zagen rondwandelen in schilderachtige kledij en overdekt met sieraden, 'een prachtige gouden schakelarmband', 'een gouden polshorloge', 'kostbare ringen'; zij droegen verder prachtige tassen en 'bijzonder mooie hoeden'. Een buurvrouw, hier door ons 'Miep' genoemd, treft X aan in zijn voorkamer, na de bevrijding. Daar hangt een 'zeer fijn geschilderd' oud schilderijtje: 'Toen ik de heer (X) zeide, dat dit een prachtig kunstwerkje was, ging hij er enigszins zenuwachtig op in en merkte op, dat hij dit zelf geschilderd had. Mogelijk heb ik hem toen enigszins verbaasd aangekeken, want (X) merkte toen plotseling op: 'Ja Miep, dat heb ik zelf geschilderd, want ik heb pas mijn schilderstalent ontdekt.'

Na dit anch' io son pittore nemen wij afscheid van deze figuur. Of hij een doorsneetype 'pulser' was? Het lijkt ons niet meer uit te maken. Er is een enkel dossier overgebleven, betrekking hebbend op een NSB-er, door de Duitsers met twee jaar tuchthuis gestraft, omdat hij zich aan Joodse goederen vergrepen had (een paar kledingstukken); de Volksschädling' kreeg dank zij de warme voorspraak van o.m. Rost van Tonningen, Van Vessem — hij was raadslid voor de NSB in een grote gemeente geweest — een deel van die straf kwijtgescholden, misschien ook omdat deze vroede "Crader, gelijk hij in zijn gratieverzoek eigenhandig schreef, 'nog steeds geloof(t) in de Nat. Soc. gedachten in belang voor de Germaansche Gemeenschap'. Een idealist.

Nu heeft vrijwel al het bovenstaande betrekking op de gehele Joodse gemeenschap, arm en rijk. Het onprettige voor de bezetters was, dat zij deze goederen moesten halen. Er was echter ook nog het een en ander, wat zij zich thuis konden laten bezorgen; dat was velerlei en toch nog van velen.

Wij denken dan nog niet eens aan de paarden, de voertuigen en de pleziervaartuigen voor particulier gebruik, aan te melden bij de Zentralstelle ingevolge de verordening 58/42. De waarde van het ingeleverde hebben wij niet meer kunnen vaststellen. Het ware verleidelijk, uit te weiden over het agrarische grondbezit, waarvan de aanmelding bij de pachtbureau's verplicht was ingevolge verordening 102/41 van 27 mei 1941. Onder toezicht van de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft zouden deze gronden verkocht worden aan de pachters, respectievelijk aan andere in aanmerking komende Nederlandse boeren (naar het oordeel dier pachtbureau's). De in 1943 nog niet verkochte percelen werden ingevolge verordening 92/43 overgedragen aan de NiederUndische Grundstücksverwaltung en op grond van verordening 154/41 geliquideerd. De totale onivang bedroeg 18.844 ha met een destijdsde waarde van 17 miljoen gulden.

Nu wij die Niederländische Grundstücksverwaltung genoemd hebben: krachtens dezelfde verordening 154/41, van ii augustus 1941, vond de aanmelding van onroerende goederen en hypotheke bij haar plaats; bij verordening 37/43 van 19 april 1943 werden deze hypotheke binnen drie maanden opeisbaar. Aanmelding volgde van ongeveer 20000 percelen en 5600 hypotheke. Omtrent de waarde hiervan staan zelfs geen benaderende cijfers ter beschikking; bij de onroerende goederen vertoeft men in de grootte-orde van f 150 miljoen, vermoedelijk de onbezwaarde waarde, bij de hypotheke f 22 miljoen, omtrent de reële is nog geen cijfer beschikbaar. De bezetters hadden hun handlangers (ANBO, Van Bruggen, Everout e.d.) die voor de verkoop aan liefhebbers zorgdroegen; vaak traden daarbij 'beroepspersonen' op, die de schakel moesten vormen met niets

vermoedende kopers.

Het heeft ook hier weer weinig zin, uitvoerig melding te maken van het eindeloze ongerief, het eindeloze geplaag, de eindeloze ellende, die dit alles voor de betrokkenen meebracht. Men krijgt er enige indruk van uit de memorie, door de juristen-commissie van de Joodse Raad opgesteld in het voorjaar van 1942, nadat deze Joodse Raad vergeefs de Grundstücksverwaltung om een bespreking van allerlei moeilijkheden had verzocht. De Duitsers hadden daarop mondeling geantwoord, dat dit niet hoefde, weshalve men hun, men mag aannemen: ten einde raad, deze memorie deed toekomen; bijna belachelijk lijkt in het perspectief van wat volgde de klacht, dat de wijze van uitvoering van deze verordening neerkwam op gedeeltelijke onteigening en zo was die verordening toch niet bedoeld...

Alleen wat op het terrein van de hypotheek plaatsvond stelt de bezetter en nog meer zijn handlangers in een duidelijk licht, vooral de zaak om de zg. Landelijke Hypotheekbank heen, op 6 december 1942 na een statutenwijziging uit de N.V. Delflandsche Hypotheekbank (Den Haag) voortgekomen en opgericht om de 'saboterende' andere hypotheekbanken de wind uit de zeilen te nemen. Deze laatste toonden zich in Duitse ogen niet ijverig genoeg in het verlenen van hypotheek op door de bezetter in beslag genomen Joodse panden, die op de Nederlandse markt voor onroerende goederen werden aangeboden. Het heet zelfs dat er voor vele honderden miljoenen emplooi zou zijn gezocht. Deze hypotheekbanken stonden bloot aan bedreigingen, zowel van Duitse als van NSB-zijde, maar toen zij hardleers bleken, kwam het, als gezegd, tot oprichting van de genoemde bank. Hierin is onder meer een rol gespeeld door de voorzitter van de Raad van Toezicht van deze Landelijke Hypotheekbank, die na de bevrijding van de rechter te horen heeft gekregen, dat hierin een stuk 'belangrijke hulpverlening aan de vijand' gestoken heeft en dat zijn werkzaamheid in dezen moest worden gezien 'als een uiting van zijn bereidwilligheid, zelfs voor ergerlijke Duitse roofmaatregelen de verantwoordelijkheid mede te dragen en ook in die vorm hulp te verlenen'.

Tenslotte willen wij deze Niederländische Grundstücksverwaltung niet de eer onthouden, waar zij recht op heeft, nl. die van tot de laatste dag te hebben doorgewerkt. Ook zij moest Den Haag verlaten, Den Haag, ietwat te dicht bij de onveilig geachte kust gelegen; zij kreeg echter gelegenheid, haar Führer en volk verder te dienen in het veiliger geachte Lochem. Wel moest zij toen bij elk geval onderzoeken, of er geen belemmeringen bestonden, gelegen in verkeer, personen of 'andere' oorzaken. Men slaat de plank wel niet vër mis met het vermoeden, dat de onroerende goederen, gelegen binnen het door de Geallieerden toen reeds heroverde gebied, wel tot enige belemmeringen aanleiding gegeven hebben en de heren in hun zegenrijke arbeid veel hoofdbrekens hebben gekost. Joodse kunstvoorwerpen, sieraden, collecties? Het depot daarvan bij Lippmann Rosenthal was voorschrift, berustend op verordening 58/42 en in ruim 13 000 gevallen heeft dat inderdaad plaats gevonden, hetzij door de eigenaars zelf, hetzij door de Hausraterfassung, die via Puls aan deze buit kwam of door het Devisenschutzkommando; de eigenaars vormen hierbij waarschijnlijk een minderheid. De totale waarde is niet te schatten; de verkoopopbrengst van zes miljoen is ongetwijfeld veel te laag, niet alleen omdat er laag is getaxeerd, maar vooral omdat nagenoeg al het zilver tegen kiloprijzen als smeltzilver is verkocht.

Joodse verzekeringen? De verordening 54/1943 van II juni van dat jaar beschikte over de krachtens 58/1942 bij Lippmann gedeponeerde levensverzekeringsspolissen. De geregistreerde 22.368 polissen werden vrijwel alle afgekocht, met uitzondering van de zg. volksverzekeringen. De totale opbrengst was ongeveer f 25 miljoen. Hoewel eigenlijk

maar in los verband hiermee staande, laten wij toch niet het Duitse voorschrift onvermeld, dat Joodse verzekeringsagenten hun portefeuilles al lang voordien moesten verkopen; het desbetreffende berichtje maakt melding van de mogelijkheid, deze portefeuilles aan de maatschappijen over te dragen, waardoor de Joden gedurende anderhalf jaar hun commissies hierop konden toucheren. Wij hebben dat maar niet verder nagegaan.

Joodse vorderingen? Zij waren ingevolge verordening 58/42 geblokkeerd en binnen drie maanden opeisbaar ingevolge verordening 89/43 van 25 september 1943. Geregistreerd werden ongeveer 8500 vorderingen met een waarde van circa f 38 miljoen waarvan Lippmann er circa 6200 (waarde ongeveer f 19 miljoen) afwikkelde, terwijl f 8 miljoen als oninbaar moest worden afgeboekt.

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat dit alles van het geheel der vermögensrechtliche Durchschleusung een weliswaar niet verwaarloosbaar, maar niettemin weinig belangrijk onderdeel vormt. Het mooie werk komt natuurlijk nog.

Men weet, dat Joden hun geld, banksaldi en effecten krachtens verordening 148/41 van 8 augustus 1941 moesten deponeren bij Lippmann. Hoe groot het bedrag was-, kan niet exact worden aangegeven; voordat alles afgeleverd was, vond immers reeds vermenging plaats met de opbrengst van verkochte effecten etc.

Het laatste cijfer van geldontvangsten, dat ter beschikking staat is van 7 februari 1942, toen ruim f 26 miljoen was binnengekomen. De totale waarde van ingeleverde effecten, geld en banksaldi tezamen is evenmin nauwkeurig op te geven. Van de ongeveer 520.000 effecten is nl. alleen de door Lippmann geschatte totaalwaarde bekend, f 300 miljoen, dit, toen een zeer aanzienlijk deel was verkocht (mei 1944). Daarvan waren per 31 juli 1944 verkocht, uitgeloot of aan de VVRA afgeleverd stukken ter waarde van circa f 195 miljoen. Aan de Deutsche Revisionsund Treuhand-Gesellschaft (DRT, afdeling Feindjuden) was voor f 7,5 miljoen afgeleverd, aan derden voor f 11 miljoen, terwijl voor f 10 miljoen was vrijgegeven.

De waarde van de nog te liquideren posten werd geschat op f 75 miljoen. De in augustus en september verkochte effecten op een waarde van f 20 miljoen schattend, zouden dus effecten ter waarde van circa f 234 miljoen zijn te gelde gemaakt, c.q. aan anderen dan de rechthebbenden afgedragen, terwijl nog effecten ter waarde van f 55 miljoen bij Lippmann bleven liggen tot de bevrijding.

De beheerders/vereffenaars van LVVS troffen bij de bevrijding circa 200.000 effecten aan, waaronder stukken met nominale waarde van f 128 miljoen, 26.000 stukken zonder nominale waarde en certificaten van ruim 343.000 Amerikaanse shares. De koerswaarde van deze stukken is niet bekend.

Een schatting van het bij Lippmann-Sarphatistraat geconcentreerde Joodse vermogen kan dus nooit nauwkeurig zijn; men kan alleen zeggen, dat de totale waarde tussen 300 en 400 miljoen gulden moet hebben gelegen. Daarvan werd reeds tijdens de bezetting ca. f 20 miljoen vrijgegeven aan kinderen van gemengd-gehuwden, sterbevrijden, niet-inleveringsplichtigen enz., voorts een nog onbekend bedrag aan hen, die zelf ingeleverd hadden om te voorzien in hun levensonderhoud. Ca. f 19 miljoen werd overgedragen aan de DRT als vijandelijk vermogen.

Uit het bij Lippmann geconcentreerde vermogen werden verder niet alleen de aanzienlijke kosten van dat apparaat betaald, maar ook die van de Joodse Raad en van de Joodse 'Untersnitzungsstelle'. Indirect (via VVRA) was circa f 26 miljoen ter beschikking gesteld om de bouw c.q. uitbreiding van de kampen Vught en Westerbork te financieren. Niet het enige goede doel: men betaalde ook nog het personeel van de Hausraterfassung uit het Joodse vermogen en toen de daartoe behorende Kolonne Henneicke overschakelde

op 'Jodenvangen' werden ook de 'Kopfgelder' 'vorschussweise aus Judenvertngen gezahle. Misschien dat een doctorandus op zoek naar het onderwerp voor een dissertatie zich nog eens waagt aan deze materie. Hij zal dan zeker niet kunnen nalaten, het rovershol zelf te schilderen, waarin deze uitplundering zich voltrok, het zo vaak genoemde Lippmann Rosenthal, Sarphatistraat. Hij zal dan enkele van de hierbij leiding gevende hoofdlieden vrij intiem kunnen kennen; zelfs is van een hunner een belastingbiljet bewaard gebleven, waarop een inkomen prijkt van honderdduizenden guldens, een bedrag laat ons innig hopen, dat het precies opgegeven is dat slechts heel in de verte de gedachten oproept aan de meergenoemde ascese, welke alle Noordvolk, zeker in de ure des gevaars, zo gemakkelijk aanwaait in tegenstelling tot het vuige materialisme, zo kenmerkend voor de Jood.

Er is overigens geen aanwijzing voor dat de andere werknemers in dit bedrijf er slecht aan toe waren; wie met deze dames en heren wel eens in aanraking moest komen, kreeg de indruk, dat er van het binnenstromende Jodengeld alleen al langs geoorloofde wegen een aanzienlijk deel bij diegenen bleef kleven, die het uit de Joodse zakken hadden gehaald. Een aantal daarvan, Duitsers en Nederlanders in trouw, onbezweken en totterdood, aan hun Führer, anderen, vooral de Nederlanders onder het lagere personeel, in niet meer te bepalen mate politiek blanco of onnozel. Nazi's of niet, zij allen hadden hun plaats in het onverbiddelijk voortdraaiende mechanisme voor de uitplundering van de Nederlandse Joden; elke boeking, elke boodschap, elke brief bracht dit proces weer een klein streepje verder, totdat hun 'slachtoffers', naakt uitgeschud, de weg naar de gaskamers betraden.

Maar er is nog een materie over, waar onze doctorandus zijn tanden in zou kunnen zetten; de onteigening van de Joodse ondernemer, van de koopman, de winkelier, de zakenman. Hier helemaal lag een prachtig terrein, waarop het Noordvolk voornoemd zijn activiteit kon ontplooiën en het Judeo-plutocratisch-kapitalistisch-communistische parasitisme van dit Untertnenschentutn met Germaanse onbaatzuchtigheid, zij het niet zonder Germaanse hardheid, alsmede Germaanse list, vernietigen.

Men moet erkennen, dat de bezetter er als de kippen bij geweest is, maar wie weet, toch nog te laat hier en daar; nog eens, wie weet. Al heel vroeg vernemen wij de klacht, dat de Joodse zakenlieden zich plachten te 'tarnen' met behulp van Christen-stromannen. De verordening van 22 oktober 1940, als 189/40 geciteerd, verplichtte elke onderneming zich aan te melden bij de Wirtschaftsprüfstelle, een onderdeel van het bezettingsbestuur. Het aangifteformulier vormt een stukje lectuur op zichzelf; het is vergezeld van een bepaald onmisbare leidraad, die de leek in zaken niet alleszins verhelderend toelijkt. Het was trouwens nog maar een begin; op 12 maart 1941 volgde de nieuwe verordening (48/41) betreffende de behandeling van de tot aanmelding verplichte ondernemingen. Van Duitse zijde lijkt de invoering van deze maatregel overwogen als reactie op de Februaristaking; er is nogal wat materiaal bewaard gebleven, dat licht werpt op zijn voorbereiding.

De belangrijkste bepaling (par. 7) van de verordening hield in, dat de Rijkscommissaris bij ondernemingen in de zin van verordening 189/40 bewindvoerders, Treuhänder, kon aanstellen, die volledig in de rechten traden van de eigenaars, bestuurders etc. der betrokken ondernemingen. Ook in dit geval werd de uitvoering van de verordening opgedragen aan de Wirtschaftsprüfstelle. Met deze tweede verordening begint de actieve 'Arisering' in het Nederlandse bedrijfsleven, zijn zuivering van Joodse smetten.

In het voorafgaande komen enige termen voor, die in die periode groot gewicht hadden voor de bij dit proces betrokkenen, betrokken dan in welhaast geheel passieve zin: de Joodse zakenlieden. Zij immers hadden te maken met deze Wirtschaftsprüfstelle en haar

organen, zij maakten kennis met de Treithiinder of Verwalter, de 'arisator' (ook een woord van toen) van hun zaak.

Eerst dus, zij het kort, die Wirtschaftsprüfstelle, het centrum van deze achter allerlei academische titels 'getarnte' roversbende om ook eens dat Duitse werkwoord te bezigen. Het is grappig, een tot Fischöck gerichte waarschuwing te lezen, hem toegezonden door het Institut der Wirtschaftsprüfer in Berlijn: er bestaat in Den Haag een Deutsche Wirtschaftsprüfungsgesellschaft für die Niederlande met aan het hoofd een Wirtschaftsprüfer, een zekere Friedrich Arthur Mücke, die al in 1935 van hogerhand wegens zakelijke onbetrouwbaarheid ongeschikt was verklaard voor dit beroep. Het was eigenlijk nog erger: niet alleen was deze Friedrich Arthur Mücke een uitgeworpene, maar ook had hij in oktober 1935 nog in de Berlijnse Jüdische Rundschau reclame gemaakt: politiek was hij dus al evenzeer onbetrouwbaar. Het is duidelijk, dat Mücke's activiteit in Nederland niet kon worden geduld en men mag aannemen, dat na Prüfung van deze aangelegenheid de monopoliepositie van de Wirtschaftsprüfstelle is veilig gesteld.

Wij kennen deze lieden vrij goed, om niet te zeggen, intiem. Zo is er onder meer een verslag van hun eerste Arbeitstagung op 7 november 1940. Men bemoeit zich dan, op uitdrukkelijk bevel van Herr Minister Fischböck, alleen met de Erfassung van de ondernemingen, nog niet met de Übertragungen; wel laat men zijn gedachten alvast gaan over het soort lieden, die voor de 'overneming' van de Joodse zaken in aanmerking komen, de helers, zoals wij hen met een rond Hollands woord zouden willen noemen. Deze helers moeten van onbesproken gedrag zijn en zweifelhafte Elemente zijn kansloos. Verwalter mogen in de eerste plaats die Duitsers worden, die in Nederland moeilijkheden gehad hebben door de deutschfeindliche instelling in dit land. De voorzitter, dr. Kühn, drukt dan de aanwezigen op het hart, nauw samen te werken en ook 'Unterrichtung soweit ein nicht-Arischer Einfluss zu vermuten sei'. Pikant is eveneens: 'Im Verlauf der weiteren Besprechung tauchte das Beddrrfnis auf; gewisse Druckmdglichkeiten auf die Willensbildung der Nichtarier in die Hand zu bekommen, die ihre Bereitwilligkeit zur Überleitung fördern können'.

Daar heeft men in november 1940 nog niet de goede methode voor, blijkt het. Maar de historicus weet, dat men spoedig 'gewisse Druckmöglichkeiten' op de Willensbildung' der Joden heeft bedacht — en in praktijk gebracht. Deze leerzame bespreking duurde van half vijf tot half zeven en eindigde met een aanvullende rondgang van de achttien aanwezigen, één voor één genoemd, door het gebouw van de Wirtschaftsprüfstelle, waarbij zij de gelegenheid kregen, 'sich von der praktischen Arbeit un einzelnen ein genaues Bild zu machen'

Deze praetische arbeid kon men rekken tot het eind van de oorlog; men had eind 1944 wel eens de vraag gesteld, of men er mee zou doorgaan, maar men ging door, zij het niet in het te dicht bij de kust liggende Den Haag, dan toch in het nog altoos ver van het front liggende Almelo. Van 6 november 1944 dateert een stuk, van dit Almelo uitgaande, waarin op bevel van Fischböck aan alle Treuhänder opgedragen wordt, de nog niet tot stand gekomen liquidaties 'nunmehr sofort abzuschliessen', d.w.z. zo gauw mogelijk wat er nog aan activa aanwezig is, bij Duitse instanties in veiligheid te brengen. De vette jaren liepen blijkbaar ten einde. De slotfase hei') als gezegd zowat door tot het eind van de oorlog — en toen moest men noodgedwongen deze nuttige arbeid wel staken, waarmee ook hier mensenwerk stukwerk bleek te zijn.

Alvorens het werk — het practische werk — van deze Wirtschaftsprüfstelle nader te beschouwen eerst nog iets over de Treuhänder. In het Joodse spraakgebruik heet hij bijna altijd de Verwalter. Er bestond een grote verscheidenheid van deze lieden, misschien mag men wel zeggen, dat geen twee aan elkaar gelijk waren. Op het doorsneetype bestonden

zelfs gunstige uitzonderingen, waarbij ook in het materiaal geenszins de Verwalter ontbreekt, die helemaal aan de kant van de Jood staat. Er is een verhaal over een Amsterdamse drukkerij, waarin de Verwalter als een vader voor de mensen en de zaak zorgt totdat hijzelf in het concentratiekamp terecht komt; hoe dwaas het in dergelijke verhoudingen kon toegaan, blijke daaruit, dat in het voorjaar van 1945 de Joodse directeur Verwalter van zijn eigen zaak werd!

De Verwalter was een machtig man. Hij kon op een ochtend bijvoorbeeld een jarenlang bestaand, met grote kennis opgebouwd antiquariaat binnenstappen, van de eigenaar de sleutels opeisen en deze eigenaar de deur uitzetten met de mededeling, dat hij niet meer terug hoefde te komen. Hij had dan de leiding en dreef de zaak verder. Hij kon haar ook verkopen aan 'Arische' liefhebbers. Hij kon van alles, hij deed van alles. Duitsers, van lange jaren her dol op 'Kuhn', hadden hier een zeer ruime keuze in dergelijke zaken; er is nog een lijst van Joodse boekhandels en antiquariaten over, waarin zij lustig konden grasduinen. De Einsatzstab Rosenberg had blijkens een bewaard gebleven telegram vooral belangstelling voor Amsterdamse zaken; wanneer er even sprake is van een volledige sluiting van alle Nederlandse ondernemingen (d.w.z. Nederlands-Joodse) op dit gebied, heet het, dat de Einsatzstab aan de actie, vastgesteld op 1 oktober 1941 om To uur 's ochtends, gaarne zal deelnemen; het is een komische en trieste zaak, de correspondentie om deze kwestie heen door te lezen; leest men dan de namen van de bedreigden, dan blijft van het komische niet veel over.

Geen Joodse zakenman onder de overlevenden, of hij kan verhalen doen over zijn Verwalter. Er waren nauwgezette beheerders onder. Er waren doodgewone dieven onder. Wat dit plotselinge ingrijpen in duizenden bedrijven moet hebben betekend, zeker toen de oorlog voortging, zij maar aan de fantasie van de lezer overgelaten.

Maar nu nog even die praktische arbeid. Hiervoor moeten wij de lezer eerst meenemen naar Duitsland, alwaar reeds enige maanden voor het verschijnen van de verordening 48/41 door de Industrieund Handelskammern onder de Duitse bedrijven formulieren waren verspreid, waarop men zich kon opgeven voor 'Kapitalverflechtung mit Belgien und Holland'. Men denke even goed na over dit woord: Kapitalverflechtung', de samenkoppeling van het economische leven van Nederland en Duitsland. Deze formulieren werden vervolgens door de betrokken Industrieund Handelskammer en door de Gauwirtschaftsberater der NSDAP van een beoordeling voorzien en opgezonden naar het rijkscommissariaat in Nederland. Tegelijkertijd had er een vaak zeer levendig overleg plaats tussen de Wirtschafts Fachgruppen van de Duitse Organisation der gewerblichen Wirtschaft en het rijkscommissariaat omtrent de toewijzing van de belangrijkste beschikbare objecten. Ook het Arisierungsreferat van de Parteikanzlei der NSDAP hield zich actief met deze vraagstukken bezig en verstrekke richtlijnen aan de Gauwirtschaftsberater voor de selectie van Parteigenossen, die voor overneming van een Joods bedrijf in Nederland in aanmerking konden komen. Tenslotte richtten tal vai. Duitse sollicitanten zich schriftelijk of mondeling tot het rijkscommissariaat, spoedig ook Nederlanders.

Een dissertatie zou deze materie anders behandelen; wij willen echter vooral ook de mensen onderscheiden, de mensen aan de ene, de mensen aan de andere kant. Dus hier iets over deze sollicitanten, van wie een aantal brieven bewaard gebleven zijn. Daar is een heer in Berlijn-Steglitz, die van vele markten thuis is. Liefst een sigarenwinkel, anders een parfumerie-Geschäft. Of desnoods een lingeriezaak. Alle drie aanvragen worden afgewezen, maar men zal proberen, een restaurantbedrijf voor hem te vinden. De eigenaar van een 'nationalsozialistischer Musterbetrieb' in Halle wil op grote schaal mee

'verflechtet en wenst een heel filiaalbedrijf 'in do Form von Albert Heyn, de Gruyter usw.'. Het moet natuurlijk wel uit dit 'usw.' komen, want deze twee voorbeelden zijn zuiver 'Arisch'. En riet, er is geen Joods filiaalbedrijf van deze orde aangegeven! Dan maar een groothandel in levensmiddelen...Er is vaak onáér het door de Führer zo hecht tot eenheid gesmede Noordvolk grote ruzie om de vette brokken. Het materiaal bevat klachten over 'KreiswirtschaftsPerater', die 'mis irgendwekhen undurchsichtigen Grijnden' niet in aanmerking komen. De Gauleitung Thüringen neemt dat doodeenvoudig niet: 'Es erscheint uur unnáiglich, dass die Wünsche der Partei keine Berikksichtigung finden', heet het dreigend en de partijkanselarij in München dient 'mit allen! Nachdruck' de Haagse Wirtschaftsprüfstelle erop te wijzen, dat spoedig 'der Einsatz meiner Bewerber erfolgen kann' München stuurt deze klacht en dreigwoorden door naar Den Haag. Daar antwoordt men, dat men het mogelijke doet; voor één van de door Thüringen met name genoemde partijgenoten heeft men al een firma vorgesehen'. Met de wensen van de partij zal 'in jeder Weise' rekening worden gehouden, maar het tijdstip van de 'Einsatz' van deze zo geestdriftige Thüringer partijgenoten moet Den Haag vaststellen en men werkt nu eenmaal branche na branche af. 'Mi kann nicht für den Gauwirtschaftsbei:ater Thiiringen eine Sondertour reiten'; aldus partijgenoot Eftger, die toch bang lijkt en München verzoekt, hem bij deze Berater 'in Schutz zu nehmen'.

Tevens klaagt hij erover, dat bepaalde 'Betriebsführer die es sich kisten kinnen', naar Nederland komen en via persoonlijke relaties naar resultaten streven. Men krijgt op die manier de toestand, dat 'dozijnen' begerig op zaken azen 'und es ist dann manchnial schwierig, hier die richtige Auswahl zu treffen'. Hij ontkent verder de ondoorzichtigheid van zijn 'undurchsichtige Gründe': 'Es wird sich hier lediglich darum gehandelt haben, die Leute zu vertriisten', omdat men nog geen beslissing genomen heeft in een bepaald geval. Tevens laat Eftger door zijn medewerker Maurer (ook partijgenoot) nagaan, of hij toch iets voor die Tühringse partijgenoten heeft en wat tot nu toe voor deze lieden al gedaan is. Dat wordt inderdaad door Maurer uitgeplozen en het resultaat? Eén groothandel in Erfurt is bij een Zwolse metaalzaak, een firma in dezelfde Duitse stad bij een Amsterdamse rokkenfabriek zurn Zuge gekommen'; een door Thüringen genoemde partijgenoot krijgt een textielfabriek in Oldenzaal, een andere krijgt een textielzaak, weer een petroleumbedrijf er is ook een voor een machinebedrijf uitgekozen. Het blijkt echter, dat de fout bij Tühringen ligt, vanwaar men maar partijgenoten heeft opgegeven in het wilde weg zonder persoonlijke gegevens; tot de 'polizeilichen Führungszeugnisse' ontbreken bij allen...

Of Thüringen tevreden was? Het materiaal geeft er geen antwoord op, maar wij vrezen. De kameraden waren zo bijzonder tuk op juist deze vorm van 'Einsatz' en alleen al daardoor waren er in Holland veel kapers op de kust.

Een apart hoofdstukje vormen wel onder de Duitse sollicitanten de 'Frontkämpfer'. Men mag wel veronderstellen, dat deze lieden aan Parteigenosse Eftger, Maurer c.s. heel wat last hebben bezorgd; men heeft in Den Haag blijkens bewaard gebleven documenten danig zitten dokteren aan allerlei richtlijnen voor wat elders elegant een 'Frontkampje' runterbringtingsverordnung' heet, vooral over hun 'Einsatz bei der Entjudung der holkindischen Wirtschaft'. Daarmee was men al bezig, blijkt het, vóór de inval van Hitler in Rusland, een factor, die de hele zaak natuurlijk bijzonder compliceerde, aangezien nu een heleboel nieuwbakken Frontkämpfer de Joodse spoeling zouden komen verdunnen. Echter: 'Es wird versucht, hierfür eine Reihe Betriebe zu reservieren'; de goede wil, zou men zeggen, was er.

Ook in 1942 vinden wij ontwerpen voor zodanige Frontkämpfer, waarbij dan nog gaandeweg het begrip 'verdienter Frontkämpfer' verschijnt (er waren ook andere

blijkbaar). Men moet erkennen, dat het een lange weg voor deze lieden was en als men een stuk hierover van Parteigenosse Eftger leest, vraagt men zich af, of de betrokkenen er maar niet verstandiger aan deden te sneuvelen; de kans om wat te krijgen na afloop van de oorlog lijkt niet groot. Van To augustus 1942 dateert de Allgemeine Anordnung nr. 13-III van Himmler zelf, de voorkeurspositie regelend van allerlei invaliden, hetzij uit de oorlog, hetzij uit de strijders voor de 'Nationale Erhebung'. Ook deze verspert de weg naar de Joodse zaak met allerlei voorschriften.

Gelukkig hebben de Frontkämpfer maar niet op het eind van de oorlog gewacht. Niet altoos echter ging hun weg over rozen. Men kan dan ook enigszins meeleven met de onderofficier der Luftwaffe Fahling, die opgeroepen was, om een Joodse zaak op de Laan van Meerdervoort in Den Haag te komen bekijken. Dwaasheid, want deze man zou natuurlijk toch niet door de Wehrmacht worden losgelaten, om de zaak verder te leiden (Een Duitse hand heeft daarnaast geschreven men gelooft zijn ogen niet 'Darm kann man sich drcken'). Toch heeft Fahling de zaak bekeken, die hem, naar hij schrijft, 'nicht zusagt'. Hij zou liever in Utrecht, Amersfoort of Amsterdam iets hebben en dat kan nu niet. Bovendien zal hij toch tot het eind van de oorlog moeten wachten...

Nu was dit al met al een object van bescheiden omvang. Er waren ook grotere voor Frontkämpfer gereserveerd, o.m. het in deze bladzijden meer genoemde Hollandia-Kattenburg, met een kapitaal, hier gesteld op f3 071 000. Een stuk van 30 september 1942 klaagt over het feit, dat in dit geval iemand de, 'Frontkampfergedanke' wou misbruiken, hetgeen in 'Einzelfalle' wel meer blijkt voor te komen; een Duitse Fachgruppenleiter, de textiel-industrieel Tengermann, wou, althans volgens dit stuk, zijn Duitse bedrijven afronden met dit Nederlandse. Nu was Tengermann zelf geen Frontkämpfer, maar hij deed alvast zijn best voor zijn zoon, die het wel was...

In september 1941 is er rumor in casa. Eftger wordt door Berlijn op zijn vingers getikt, omdat er bij de wirtschaftliche Durchdringung und Entjudung in Nederland op het terrein van de Frontkämpfer. raktion (al deze woorden vindt men met zeer vele andere in een telexbericht van 6 september) iets heel naars is gebeurd: Den Haag heeft te kennen gegeven, dat de Frontkämpfer, die op een zaak tuk was, maar zelf naar Nederland moest komen. Dat is hun doodgewoon onmogelijk; 'ein Mann, der jetzt weit in Russland steht', kan maar niet 'platzlich von der kampfenden Truppe weg' naar Den Haag 'herber kommen'. Berlijn verzoekt meteen, daarmee op te houden, wijzend op de 'psychologische Wirkungen, die derartigen Briefe an der Front auslasen'. Zou het ook kunnen zijn men durft het haast niet te veronderstellen' dat zelfs de fanatiekste Nazi liever een Joodse winkel in schrijfbehoefte in Deventer of een manufacturenzaak in Breda bestormde dan een Russische tankstelling.

Eftger antwoordt dezelfde dag; hij begrijpt het niet, want hij heeft altijd al erop aangedrongen, dat de mensen niet in Nederland zich naar voren dringen, 'wahrend die anderen dann die Benachteiligten sind' (met die benadeelden zijn niet de uitgeplunderde Joden bedoeld, maar de kameraden, die niet in Nederland hun slag kunnen slaan). Ook München (de partij-kanselarij) bemoeit er zich mee; het is heel vervelend, dat de mensen in Rusland bij zo'n zotte oproep gaan denken, dat die hele 'Einsatz von Frontkämpfern in Holland praktisch eine Illusion ist' Wat wel moet, is dat Den Haag bepaalde bedrijven voor Frontkämpfer alvast reserveert, met voorlopige Treuhänder, die goed moeten beseffen, dat zij de zaak beheren totdat de Frontkämpfer zelf verschijnt. Heeft Den Haag niet voldoende geschikte Treuhänder, dan heeft de partij-kanselarij 'eine Unzahl' van deze nuttige heren achter de hand, die al hun sporen in Tsjecho-Slowakije verdiend hebben; in totaal zeker wel 200-250, zoals 'noch flüchtiger Durchsicht' reeds blijkt. Er is dus nogal wat animo voor dit nobele beroep of moet men van roeping spreken e Het zou overigens

het beste wezen, als de Frontkämpfer, die een bepaalde zaak in het vooruitzicht heeft, zelf met een Treubrandner op de proppen komt; dan begint er al enig contact tussen hem en zijn toekomstig bedrijf. Het treft München overigens, dat men in België, waar de Militärbefehlshaber de kameraden kort houdt ('er legt einen sehr engen Massstab an') de beloningen van Treuhänder zo laag stelt of in Nederland zo hoog; daar, in Nederland, haalt de Treuhänder van 2000 tot 3000 Mark per maand, dat is geen zeldzaamheid.

Nog ééniriaal komt Den Haag terug op deze zaak. Het blijkt nl. dat enige Frontkämpfer zelf het initiatief hadden genomen tot een rechtstreeks contact met de Wirtschaftsprafstelle (trouwens óók nog langs de officiële weg) en zij hadden daardoor het antwoord gekregen, dat ze maar zelf moesten verschijnen; natuurlijk was dat antwoord onjuist maar dat dubbele contact is ook 'nicht gutzuheissen'. De kameraden moeten heus op hun beurt wachten. En verder trekt de Nederlandse Treuhänder 'in der Hauptsache' niet meer dan duizend gulden per maand.

Niet altijd echter lukte het; men kan haast deernis voelen met Parteigenosse Wolff uit Pommeren, Pg sinds 1 maart 1937, nr. 3779646, als men zijn dossier doorleest. Deze zaak begon te lopen in juli 1941 toen Eftger hem voor een Haagse handelsonderneming voordroeg. Wolff, gretig bereid tot deze 'Einsatz' (zijn eigen woord) wacht op een oproep; 'da ich geglatibt habe, dass dies sehr dringend ist, gab ich deswegen meine Stellung in Posen auf'. Maar...kan hij nog op die 'Einsatz' rekenen?

Pas in december komt er, na veel heen en weer geschrijf, wat schot in de zaak en Wolff gaat naar Den Haag. Omtrent de zaak zelf bevat het dossier nogal wat gegevens, cijfers e.d.; men zou veronderstellen, dat kameraad Wolff voor zijn geduld is beloond en voor de moeite, die hij voor zijn reis genomen heeft (kostenrekening in het dossier). Maar een paar dagen na zijn aankomst verschijnen lichte wolken aan de blauwe hemel. Pg Eftger schrijft aan Pg Maurer, dat Wolff helemaal geen Frontkämpfer is en gevangenen bewaakt heeft, terwijl hij heel hoge eisen stelt. Inderdaad: Pg Wolff is teleurgesteld. Hij was begonnen met zijn werkzaamheden, in de illusie een groothandel te gaan beheren en wat blijkt nu e Het is een kleine zaak, met een klandizie van arbeiders enz.; er is geen aardigheid aan of, zoals Wolff het eleganter zegt, dit is geen zaak voor een Rijksduitser, maar voor een Hollander (hij noemt er een met naam en adres). Den Haag onderzoekt nu de kwestie; inderdaad blijkt Wolff een tijdlang te hebben gediend als 'Prüfer für polnische Gefangenenpost', dit zijn volledige frontdienst. Hij is op 5 januari 1942 naar Den Haag gekomen en neergestreken in Hotel des Indes, het duurste hotel van de stad, na een reiskosten-declaratie van liefst 390 Mark te hebben ingediend. Enzovoorts. Het door hem afgewezen bedrijf is wel degelijk een groothandel: 'Als Existenz kann der Betrieb unbedingt betrachtet werden'. Wolff is bepaald geen Frontkiimpfer en ook geen 'verdienter Parteigenosse'; hij moet verdwijnen en krijgt voor reiskosten 45 Mark vergoed. Zulke mensen zijn niet te aanvaarden in een land, waar men 'cie mustergültige Arisierung' wil doorvoeren; Wolff heeft als Treuhéinder voorgoed afgedaan. Weg 'Einsatz'...

Eine mustergilltige Arisierung. Het schijnt niet meegevallen te zijn. Daar is bijvoorbeeld Pg Wotke, blijkens zijn opgave (14 oktober 1943), officier, d.w.z. Wehrmachtfürsorge-Offizier, én vrijwilliger bij de marine enzovoorts, alsook van II februari 1930 af lid van de NSDAP en de SA. Den Haag vertrouwt de zaak niet en meent, dat Pg Wotke in de eerste plaats materiële voordelen najaagt; ook heeft hij geen enkel bewijs van de door hem opgegeven lidmaatschappen kunnen overleggen; dit op is november 1943. Berlijn antwoordt niet en Den Haag vraagt op 11 februari 1944 weer; het blijkt, dat de eerste brief durch Feindwirkung vernichtet worden ist'.

Op 9 maart geeft Berlijn alleen het nummer als partijgenoot op: 3718883; een latere brief, van 21 maart, bevestigt echter wel, dat Pg W. door zijn Gauleiter 'positiv beurteat wird'.

Tezelfder tijd echter stelt Den Haag weer vast, dat die twee gegevens: het hoge nummer van het lidmaatschap en de vroege datum (1930) niet met elkaar kunnen kloppen; bovendien is Pg Wotke niet bereid gebleken, ook maar het minste te doen voor de Ortsgruppe, waar hij bij zou behoren, ondanks herhaalde oproep en tenslotte, alweer, zoekt hij vooral stoffelijk voordeel.

Het spijt ons, dat een leemte in het dossier ons niet de mogelijkheid biedt, de lezer met de wetenschap te verkwikken, welke Joodse zaak tenslotte onder de hoede van Pg Wotke is geplaatst. Ook kunnen wij helaas niet met zekerheid zeggen, hoe het afgelopen is met de pogingen van de Oostfriese heer Bttner, die er zelfs voor naar Den Haag gekomen was, om een gé-Ariseerde binnenscheepvaartonderneming te krijgen. Wij vrezen, wij vrezen.

Wèl beschikken wij over enige cijfers betreffende de hele actie.

In juli 1942, heet het, heeft men in totaal 12 Frontkiimpfer alreeds eingesetzt', voor 178 zijn bedrijven gereserveerd en voor 43 plaatsen opengehouden als leidende medewerkers of als 'Beteiligte'. Dus: 'Insgesamt wurden somit bisher 233 Möglichkeiten geschaffen'. Die twaalf gelukkigen waren er door de partij ingedrukt vóór de Russische veldtocht; daarna 'reserveerde' men alleen, tot aan het eind van de oorlog. Het merkwaardige is, dat deze getallen op 28 september 1942 gedaald zijn, maar in oktober 1942 weer gestegen, in december weer iets; dan zijn er in totaal 392 Möglichkeiten' geschapen. Niet veel op een getal van miljoenen Frontkämpfer; het verwondert dan ook niet, dat een zodanige figuur uit de Eerste Wereldoorlog niet aan de beurt komt 'eine gewisse Harte', heet het, tegenover een man, die zo graag een Tilburgse fabriek wil hebben, welke trouwens al aan een andere Duitser is toegewezen; de teleurgestelde partijgenoot kan echter van zijn gelukkiger mededinger als compagnon optreden.

Het wordt helemaal spijtig als blijkt, dat de pechvogel in die Eerste Wereldoorlog invalide geworden is; nog erger, dat hij toch weer geen compagnon kan worden: als niet-Frontkéimpfer in de Tweede. Die fabriek krijgt hij dus niet, maar Den Haag kan hem een groot wasbedrijf in Amsterdam aanbieden.

Onze partijgenoot is hiermee tevreden, maar dan rijzen weer 'formele' bezwaren zodat hij toch niet 'zum Zuge kommen kann'. In de laatste brief van de arme man — er zijn er zo enkele in het dossier en soms erg lange — blijkt hij vrijwel murw: er zit voor hem "geen Joodse fabriek of Joodse wasinrichting in. Hopen wij innig dat hij toch nog een Joods kaaswinkeltje of visstalletje heeft gekregen als vergoeding voor de zeer vele offers, die hij voor zijn 'Einsatz' bracht.

De lezer zal intussen wel nieuwsgierig geworden zijn naar de specifiek Nederlandse verschijnselen van ascese ten aanzien van de Joodse buit. Tenslotte bevonden zich in de NSB, die burcht ener nieuwe levenshouding, nogal wat lieden die recht meenden te hebben op een adequate vergoeding voor hun voor het Ideaal gebrachte offers. Als nu de Duitsers dat recht maar erkennen wilden en oog hadden voor deze meer stoffelijke kant van de Germaanse lotsverbondenheid, dan openden zich fraaie perspectieven. Wij zullen zien.

Men tast niet ver mis, als men de Nederlandse partijgenoten van enige ongerustheid ten aanzien van de hele zaak en van nauwelijks minder wantrouwen ten aanzien van de Duitse kameraden verdenkt. Zelfs de getrouwste der getrouwen, het Nationale Dagblad, toont zich blijkens een Duitse 'Meldung' op 4 december 1940 nogal 'negatief' en toont zich bevreesd voor het 'eenzijdige' karakter van de voorgenomen 'Verflechtung'.

Op 22 oktober 1941 jammert Rost van Tonningen in een brief aan Mussert erover, dat zoveel ge-Ariseerde ondernemingen in Duitse handen komen: 'ik bevind mij in een uiterst moeilijke positie, daar ik bestormd word door kameraden, die zelf in aanmerking hadden willen komen voor de leiding van een dergelijk bedrijf, of overname daarvan'. Bekend is

het stuk van mr. H. C. van Maasdijk, in april 1942 geplaatst in De Nederlandsche Volkshuishouding, Tijdschrift voor het Economisch Front, door mr. Herzberg ten dele aangehaald in zijn boek, een stuk, waaruit ook iets van ongerustheid valt op te maken, of het niet daarheen gaat, dat 'zeer belangrijke Nederlandse vermogensbestanddelen, Nederlandse bedrijven, met behoorlijke toekomstkansen', enz. 'uitsluitend in de handen van Duitsers zullen komen', dit in verband met het feit, dat 'Nederlandse financiële instellingen zich bij dergelijke transacties om principiële redenen afzijdig hebben gehouden'. Maar, waarschuwt — en cursiveert — deze vaderlander: 'het is een Nederlands belang om ten spoedigste een algemeen positief standpunt ten aanzien van de Arisering in ons land in te nemen'. Hierbij merkt mr. Herzberg p. 72-73, op: 'er staat geschreven gij zult niet stelen, maar waar staat eigenlijk geschreven gij zult niet helen? Helen is juist bijzonder voordelig'. Waaraan wij een andere opmerking van de schrijver op deze plaats toevoegen: dat het niet gemakkelijk valt om de dieven en helers sympathieker te vinden dan de moordenaars...

Voordelig was, of leek, dat helen toen inderdaad. Maar dan diende één voorwaarde vervuld te worden: men moest zijn kans krijgen om zich tussen die helers — en sinds de deportaties lijkenrovers' (mr. Herzberg gebruikt dat woord) — naar voren te dringen. Men kan niet zeggen, dat het niet geprobeerd is. Dikwijls met grote volharding

Waren dat nu allemaal slechte mensen? Hebzuchtigen, egoïsten, stofaanbidders Men zou het eenvoudig niet geloven, wanneer men van een zeer begerige NSB-er een Duitse aanbeveling leest met de lof, dat de sollicitant 'ein ausgesprochener Idealist' is. Zo'n aanbeveling van Duitse zijde kon wel eens helpen; het was in elk geval nuttig zelf 06k in het Duits te schrijven. Citeren wij de brief aan de Wirtschaftsprüfstelle van een 'Nederlandse arisator', die al een eind op weg is (opschrift en onderschrift blijven weg; de naam staat er volledig onder): 'Es soll mir sehr vergnügen, wann Sie mir sagen können, welcher Zeit Ich mitt meine Arbeit für die Arisierung der Kolonial Geschäften anfangen müssen. Ich woul das gerne wissen, weil Ich damit rechnung halten können, mitt Arbeit für die Winterhilfe. Ihrer geehrtes Antwort abwartend,' enzovoorts.

Wij hebben in dit 'Duits' maar niet gecorrigeerd. Anderen schrijven correcter — in de vorm. Zo is er de brief van een 'überzeugter NSB-er, habe als Rottenführer ein halbes Jahr bei der Waffen-SS gedient', die na een aantal Altstoffbetriebe "weitgehendst selbständig' te hebben geliquideerd, er nog zeven opnoemt, die hij verder wil afwerken, zodra hun liquidatie 'für spruchreif erachtet wird'.

Deze fraaie uitdrukking zal hij wel niet zelf bedacht hebben. Heeft men zijn wens vervuld? Een enkele vraagt inderdaad te veel; een Hagenaar wordt afgewezen, 'nicht weil etwas gegen ihn vorlag, sondern ausschliesslich darum, weil er schon reichlich mit Verwaltungen bedacht ist'. Het mag dan 'ein Frontkämpfer der Niederländischen Legion' zijn met Kriegsverdienstkreuz 1. Kl., maar anderen moeten natuurlijk ook eens aan de ruif. Of deze frontstrijder het door hem hierna weer gevraagde drietal Amsterdamse fabrieken gekregen heeft, weten wij niet. Wij vrezen, ondanks dat kruis; mogelijk echter blijft het..

Zeker teleurgesteld is een sollicitant, die in juni 1942 al jammert: Unsereiner, der immer für Deutschland gestrebt hat und jahrzehnte die deutsche Handelsintressen wahrgenommen hat, kano man scheinbar für soldien Posten nicht finden', terwijl anderen, die nooit iets gevoeld hadden voor Duitsland, ja, altijd anti-Duits waren, nu schatrijk worden. Nu was het wel om dol te worden voor een man die, evenals zijn vrouw, de borst fier tooit met het gouden insigne van de NSB en in zijn brieven 'cie ausgezeiánete Haltung, ein unerschütterliches Vertrauen zum deutschen Siege und eine grosse Liebe

zum Führer 'aan de dag legt ('ein guter Nationalsozialist, ein treuer Mensch und gewissenhafter Mitarbeiter').

Achter zijn rug komt de Düsseldorfse Gauschulungsleiter, zijn neef, voor hem op: kan men in het verband van de Aufbauarbeiten' (spreek uit: lijkenroof) in Nederland niet iets voor hem doen? De zaak wordt voor Eftger onderzocht en wat blijkt? Ook deze man komt niet zum Zuge' , want...hij heeft zich in 1917, 'also noch während des letzten Weltkrieges' , in Nederland laten.... naturaliseren. Commentaar laten wij weg.

Men wil wel aannemen, dat onze Nederlandse NSB-ers tot het laatst toe hun best gedaan hebben. Nog eind 1944 wenst bijvoorbeeld een Drentse kameraad óf een hotel óf een bioscoop, een Haagse een accountantszaak. Men mag ook wel erkennen, dat dit tegenover de weinig rooskleurige situatie van het Noordvolk van een 'ausgezeichnete Haltung, ein unerschütterliches Vertrauen zum deutschen Siege' en, wie weet, 'eine grosse Liebe zum Führer' getuigt; de op dat filmbedrijf azende sollicitant zou men met nog meer nadruk willen prijzen, omdat reeds in 1941 door de Wirtschaftsprüfstelle de waarschuwing verstrekt was, dat gegadigden niet hoefden te rekenen op een 'Filmtheater-BesuchsKonjunktur' in Nederland. Maar misschien was dit niet tot deze vlijtige kameraad doorgedrongen. De aanvragers kregen nul op het rekest; mogen de houding, vertrouwen en liefde voornoemd daardoor niet aangetast zijn!

De lezer zal na dit alles wel ingezien hebben, dat de Wirtschaftsprüfstelle bepaald niet hoefde te luieren; de heren hebben ongetwijfeld menige zweetdruppel bij de doorvoering der Entjudung verloren, al verzoette het loon wel de arbeid, de daarin gevonden voldoening even daargelaten. Dank zij de overgebleven dossiers zien wij hen vrij duidelijk aan het werk; deze documenten laten geen ogenblik twijfel daaraan, dat zij volkomen bewust en consequent de algehele uitplundering nastreefden van de Jood, waar zij hem maar konden vinden. Mag de schrijver op deze plaats eraan herinneren, dat de voor dit alles als opperste chef verantwoordelijke figuur, Generalkommissar FischKick, zich na 1945 aan de berechting heeft weten te onttrekken?

Zo is er onder meer een uitvoerig program over van 22 december 1941. Alle adviezen en sollicitanten moesten terechtkomen bij het Planungsreje. rat van de Wirtschaftsprüfstelle, alwaar Planungslisten de basis moesten vormen voor de beslissing wat er met Joodse bedrijven van een bepaalde groep diende te geschieden. De beslissingen vielen op een Planungssitzung, alwaar behalve verschillende bureau's van het rijkscommissariaat ook de NSDAP en de betrokken Duitse Fachgruppe meepraatten.

Als algemene richtlijn gold, dat kleine Joodse bedrijven zoveel inogelijk geliquideerd dienden te worden; aan bedrijven met geringe Joodse invloed werd in het algemeen 'Selbstarisierung' toegestaan; grote en economisch interessante bleven voor Duitse sollicitanten; bij middelgrote bedrijven kwamen naast Duitsers ook een aantal verdienstelijke Nederlanders aan bod.

In verband met deze richtlijnen maakte de Wirtschaftsprüfstelle, wanneer na de Planungssitzung de Treithänder werden aangesteld, onderscheid tussen twee soorten, nl. Verwaltungstreuhänder voor bedrijven die in stand zouden blijven, en Liquidationstreuhänder voor bedrijven die dienden te verdwijnen. Bij het grootste deel der te liquideren Joodse bedrijven werd als Liquidationstreuhänder aangesteld de 'Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.' , gevestigd te Praag, die zich reeds in Tsjecho-Slowakije verdienstelijk had gemaakt (wij zinspeelden hierboven reeds op hun zo toegewijde arbeid aldaar) en die in Den Haag een filiaal vestigde. Zij had duizenden ondernemingen te liquideren, waarvoor zij slechts over enkele tientallen Sachbearbeiter' beschikte, wier ijver tegelijk met het succes der Duitse wapenen verminderde; in het geheel werden 13.000 ondernemingen geliquideerd, waarna het liquidatiesaldo op naam van de eigenaar

bij Lippmann terecht kwam; zij brachten slechts 6 miljoen op, een cijfer waar men weinig mee beginnen kan, gezien de verregaande roof, die juist hierbij optreden moest, waar nauwelijks sprake kon wezen van enige behoorlijke controle, terwijl zowel de eigenaars als de liquidateurs er naar gestreefd hebben, de zichtbare activa zo klein mogelijk te doen zijn.

Het is een mooie troep, die Omnia; dank zij bewaard materiaal zien wij ook deze heren aan het werk. Bij Wielek, pag 66 vindt men al het niet onvermakelijke verhaal opgenomen, betrekking hebbend op de bewaarder van de begraafplaats Muiderberg, die zich als ondernemer had aangemeld, omdat hij alcoholvrije dranken bij begrafenissen schonk en de zerken onderhield. De Omnia zond in 1943 een Liquidationsverwalter voor deze onderneming, maar deze vertrok na kennisneming van de aard van dit bedrijf; om instructies: hij zou aanbevelen dat Verwaltug of liquidatie dezer onderneming achterwege moest blijven. Wij hebben deze zaak maar niet verder onderzocht, al geloven wij niet, dat Frontkéimpfer X uit Elberfeld of Parteigenosse Y uit Meissen dit Geschift onder zijn hoede heeft genomen. Waarschijnlijk was het niet, mogelijk zeker. De lezer zal overigens wel willen aannemen, dat men zonder moeite in deze anecdotiek zou kunnen voortgaan; van de deels domme, deels slimme, maar altoos geïnteresseerde en hebzuchtige dieven kon men de gekste dingen verwachten en zij deden die ook.

Wij zouden dan ook haast geneigd zijn de zaak van Herr Heinrich Montyczka als een uitzondering te beschouwen. Deze Groningse Verwalter was kennelijk een idealist, die meer dan eens bij de Beaufiragte aldaar kwam jammeren, dat hij toch zo verschrikkelijk graag zou ophouden, omdat 'er vor Langeweile nicht weiss, was er den ganzen lieben Tag anfangen soli'; hij vindt het als nationaal-socialist niet te verantwoorden dat hij 'absolut nichts zu tun kat und hierfr monatlich f 600,— . Hij voelt zich 'unglücklich, einen solch hohen Betrag ohne Gegen- leistung monatlich in Empla. ng nehmen zu miissen. Er weiss sich keinen Rat...' De lezer, die ongetwijfeld net als de schrijver van dit boek met Herr Montyczka begaan is wie ware het niet? -heeft recht op de inlichting, dat het kapitaal van de door hem beheerde zaak spoedig 'restlos verbraucht' dreigde te eraken, zodat er niets meer zou wezen, om hem elke maand opnieuw althans dat stilzitten te verzoeten. Uit een aantekening op het laatste stuk in dit dossier zou men willen af- leiden, dat de warm voelende nationaal-socialist spoedig uit deze onaangename positie is verlost; misschien heeft men hem beter werk verschaft, een zaak bijvoorbeeld, waarin hij niet hoefde stil te zitten en met meer op te souperen activa. Een ongemeen vlijtiger indruk krijgen wij van de Wirtschaftisund Liquidationstreu under Hans Wilhelm Nagel, na de oorlog hier te lande berecht. Niet dat zijn weg nu wèl over rozen ging; hij ontving dan weliswaar f 1200 per maand salaris en f 1.500 voor onkosten, maar deze bedragen moesten in september verdubbeld worden; hoe hij het hem van toen tot de bevrijding (dus acht Maanden) toegekomen salaris achteraf op f 200 000 schat, hebben wij als ondeskundigen maar niet nagerekend; recht is tenslotte recht. Hij had die laatste tijd een 250 zaken onder zijn hoede, doordat zoveel daarvan zonder Verwalter gekomen waren; deze waren op Dolle Dinsdag naar Duitsland 'vertrokken', nadat 95 % van hun zaken door hen al waren leeg verwalteri of 'verliquiteerd'. 'Ruim 70 % van deze Verwalters waren van mening, dat het Joodse vermogen voor eigen voordeel was bestemd', aldus Hans Wilhelm Nagel, die daar steeds de betrokken Duitse instanties van op de hoogte had gesteld, zonder succes, 'omdat zij allen partijgenoten waren'.

Hans Wilhelm Nagel had het banksaldo van een grote confectiezaak op zijn privérekening (dus niet op een van die instanties) 'laten overschrijven', een bedrag van f 702 937,97; ook andere 'overschrijvingen' erkende hij evenals 'opvorderingen' van partijen diamant. Een \$ 51 000 Amerikaanse spoorwegaandelen bleken 'waardeloos en

onverkoopbaar', en 'daarom' (het staat er!) had hij die wèl afgedragen. Wat uit de verhoren van getuigen omtrent deze goede en ongetwijfeld edelgermaan se rentmeester naar voren komt, zou alleen al vele bladzijden kunnen vullen.

Wij spraken hierboven van de Verwaltungstreuhänder; ook hierin kan men nog twee soorten onderscheiden. Was reeds een beslissing over de persoon van de koper ener zaak gevallen, dan werd deze direct tot Verwaltungstreuhänder benoemd; in de praktijk heette zo iemand dan vaak Übernahme-Treuhänder. Zolang echter de uiteindelijke bestemming van het bedrijf niet vaststond, werd een 'neutrale' Treuhänder aangesteld. De belangrijkste richtlijn voor de Treuhänder was neergelegd in par. 9 van verordening 48/41: 'der Treuhänder hat bei seiner Tätigkeit die Sorgfalt eines ordentlichen Treuhänders anzuwenden'. In de interne richtlijnen voor de Treuhänder voegde de Wirtschaftsprüfstelle daar nog aan toe: 'Bei värtstlicher oder fahrlässiger Verletzung seiner Pflicht haftet er vorbehaltlich weiterer Massnahmen Pr den daraus entstehenden Schaden'. Bij oprechte Wiltlertreue' Nazi's zal het daarmee wel losgelopen zijn, vermoeden wij.

Was de Verwaltungstreuhänder tevens de aangewezen koper, dan ontstond er uiteraard een formele moeilijkheid t.a.v. de overneming van het bedrijf: de Treuhänder kon het, alweer formeel, moeilijk aan zichzelf verkopen. Voor deze moeilijkheid vond men gelukkig een oplossing: men stelde, naast de koper tot Verwaltungstreuhänder, tegelijkertijd de NAGU tot 'Veriüsserungstreuhänder' aan. De NAGU (Niederländische Aktionsgesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen) was een soort accountantsbureau, opgericht door vier grote Duitse ondernemingen op dit gebied, dat door een accountantsonderzoek de waarde van het te verkopen object vaststelde en vervolgens met de koper een verkoopovereenkomst aanging (het kwam meermalen voor dat niet de gehele onderneming, doch alleen de voornaamste activa werden verkocht; de mantel werd dan overgedragen aan de Omnia ter liquidatie). De NAGU stortte de verkoopopbrengst bij de VVRA (Vermögens-Verwaltungs- und Renten-Anstalt), een door het rijkscommissariaat opgerichte stichting tot beheer van geliquideerd Jodenvermogen.

Eigende deze VVRA zich dit vermogen nu toe? Alweer: de Germaan is geen materialist. De koopprijs zou wel degelijk de Jood worden uitbetaald en wel in honderd kwartaaltermijnen. Maar zonder renteberekening, dat wel natuurlijk. Dat laatste was dan wel pijnlijk, maar honderd kwartalen, vijftientig jaar lang, was de Jood dan toch maar in elk geval het hem toekomende gewaarborgd. Jammer alleen, dat de Joden door de beide verordeningen 148/41 van 8 augustus 1941 en 58/42 van 21 mei 1942 niet meer zelf over de hun toekomende gelden konden beschikken; die kwamen terecht bij Lippmann. En begin 1943 namen deze kwartaalbetalingen van de VVRA op aanwijzing van het rijkscommissariaat sowieso een einde. Trouwens, aan wie had de VVRA gaandeweg deze betalingen kunnen doen? Nog voordat de vierde termijn van 1943 was verschenen, was het Nederlandse Jodendom al geliquideerd.

Het aantal aangemelde ondernemingen was circa 22 000. Hiervan kwam het bij circa 2000 met geringe Joodse invloed tot Selbstarisierung', bij circa 2000 tot Arisering, d.w.z. verkoop aan een Duitse () of Nederlandse (1 hoogstens) gegadigde; de rest werd geliquideerd. De waarde van de onder beheer gestelde ondernemingen kan men nauwelijks schatten. De opbrengst van de circa 2000 ge-Ariseerde ondernemingen, afgedragen aan de VVRA, bedroeg circa 75 miljoen gulden; de door de Onmin geliquideerde brachten slechts 61 miljoen op.

Heeft men iets aan die cijfers? Aangezien nergens zoveel geroofd is als op dit terrein, moet het antwoord wel negatief luiden. En wat was de waarde van de goodwill

bijvoorbeeld? Men kan niet zeggen, hoeveel Joods vermogen op deze wijze is gestolen. Misschien al met al een paar honderdmiljoen. Dat is grotendeels verloren, terwijl de mensen, die wij ons daarbij voor de geest halen, moeten halen, zijn vermoord. De winkelier, de koopman, de fabrikant, de ondernemer. Afgemaakt, vernietigd als ongedierte.

18. Diamant-Juden

Voor het vervolg van dit hoofdstuk hebben wij de behandeling van één onderwerp bewaard, dat wegens zijn verschillende aspecten op meer dan een plaats in dit boek ter sprake had kunnen komen, op de ene echter misschien te vroeg, op de andere mogelijk te laat. Aangezien het o.i. belangrijkste aspect van de liquidatie van de Amsterdamse diamantindustrie want daar gaat het hier om de poging tot roof vanwege de bezetters vormt, behandelen wij deze zaak toch maar hier. Zo ergens onthult het hele verloop van deze aangelegenheid (om meteen maar een ander treffend aspect ervan aan te geven), hoezeer het demonische fanatisme, waarmee de Duitsers de Joden vervolgden, triomfeerde over overwegingen van utilitair-rationeel karakter, over-, wegingen die er toe hadden moeten leiden, dat men terwille van de Duitse oorlogseconomie een buitengewoon nuttige en betrekkelijk kleine groep Joden spaarde. Dat is ook van Duitse zijde geprobeerd, het is vrijwel nergens zo handig geprobeerd, maar men heeft daarmee alleen maar kunnen rekken, niet redden.

Vóór de tweede Wereldoorlog kon men in de diamantwereld een klein aantal monopolies onderscheiden: de mijnen in Zuid-Afrika, de leveranciers van 'ruw' in Londen, de handel en bewerking in Amsterdam en Antwerpen. In dit Amsterdam waren 80 % van de ondernemers en 2100 van de 3400 geregistreerde arbeiders Joden; men bedenke echter dat maximaal 1200-1500 als actief waren te beschouwen, van wie in 1940 minder dan 1000 inderdaad in het vak werkten, waarvan weer een goede 60 % Joden. Deze werklieden behoorden tot de hoogst gequalificeerde vakarbeiders, in hun soort op korte termijn zeker niet te vervangen. Daar de Duitsers een grote behoefte aan diamant hadden, aan geslepen voor deviezen, alsook aan industriediamant, beseften niet weinigen onder hen, dat men, al was het dan niet noodzakelijkerwijs op morele of humanitaire gronden, deze Joden voorlopig beter in het leven kon houden.

In de staf van het in 1940 gevormde rijkscommissariaat bevonden zich geen deskundigen op het terrein van de diamant; men nam dan ook zijn toevlucht tot het raadplegen van experts, zo de Kriegsverwaltungsrat Lemberg in Antwerpen en, van 1941 af, de Hamburger diamantkoopman Arthur Bozenhardt. De diamantkwesties viden in het rijkscommissariaat onder de Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft im Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, en wel spoedig onder de groep Sonstige Industrie waarbij 'federführend' de Assessor Hánemarni was. Het heeft geen zin, hier de verdere instanties op te sommen, in Nederland en in Duitsland bij deze zaken betrokken; het ligt voor de hand, dat niet alleen de Wirtschaftsprüfstelle zich hiervoor interesseerde, maar ook de Sicherheitspolizei en tenslotte, maar zeker niet in de laatste plaats het RSHA in Berlijn, met het beruchte Referat IVB 4, de motor in het vernietigingsproces van alle Joden, die men 'erfassen' kon.

De eerste 'reddingspoging' staat geboekt in het credit van de hierboven genoemde Lemberg, die zelfs moet hebben gestreefd naar een gemeinsame Front der Abwehr', te vormen door alle betrokkenen, dus de vakbureau's en de deskundigen, teneinde de plannen van de politieke bureau's te doorkruisen. Het eerste gevaar kwam van de kant van verordening 189/1940 van 22 oktober 1940, in verbinding met nr. 48/1941 van 12 maart 1941, met welke beide, als hierboven reeds uiteengezet, de Arisering op gang moest komen. Op advies van Bozenhardt maakte de Rijkscommissaris een gunstige uitzondering voor de diamantbedrijven, waarvan de grotere tot eind 1944 vrijwel van Verwalter verschoond bleven: een belangrijk succes, betrekkelijk dan.

Het werkelijke touwtrekken begon natuurlijk bij de aanvang der wegvoeringen in juli 1942. Van de Duitsers kwam de toezegging, alle actief werkzamen vrij te stellen.

Inderdaad kregen 500 arbeiders en 300 ondernemers met hun gezinnen een voorlopige vrijstelling en in de herfst van 1942 een stempel, dat behoudens 'ongelukken' bescherming verleende. Bij het opstellen van de lijsten werkten het Rijksbureau voor Diamant en de gelijkgeschakelde ANDB mee. Bij de Abbau' van de Rüstungsjuden, begonnen na de overval op Hollandia Kattenburg, werden de diamantairs tot half januari 1943 met rust gelaten.

Toen echter kwam de eis, de lijsten van vrijgestelden te halveren. Het Rijksbureau en zijn adviseurs uit het bedrijf weigerden medewerking, waarop de Duitse toezichthouders van dit Rijksbureau het zelf deden. Omstreeks 12 februari 1943 werden de van de lijst afgevoerden gehaald, voor zover zij geen andere vrijstelling hadden. Wij hebben hier maar buiten beschouwing gelaten een in het materiaal even opduikend bevel van Seyss-Inquart van 16 oktober 1942, alle onvoorwaardelijk nodige 'Diamant-Juden' , in Amsterdam zusammenzufassen und ghetto4ssig unterzubringen': hier is niets van gekomen.

Wèl verdient het volgende vermelding: de firma Bozenhardt (de reeds genoemde A. Bozenhardt en zijn broeder) wist op een gegeven ogenblik in 1943 gedaan te krijgen, dat de bestaande diamantvoorraden door haar langzaam zouden worden opgekocht, via in schijn vrijwillige transacties, dit in opdracht en voor rekening van de Berlijnse leiding van het Vierjahresplan, naar hunzelf pas later bleek. De details van deze strategie, een uitermate gecompliceerde actie omvattend, mogen wij hier wel buiten beschouwing laten; genoeg zij vast te stellen, dat het mede aan deze actie te danken is, dat het voortbestaan van resten van de diamantnijverheid ruim een jaar gerekt werd en, hetgeen nog veel belangrijker is, het leven van vele erbij betrokken personen.

Wij willen ook nog even stilstaan bij het z.g. 'Hanemann-geschenk'. Tijdens de grote razzia's in mei en juni 1943 waren ook vele tot dan toe vrijgestelde Diamant-Juden naar Westerbork gevoerd en enkelen gedeporteerd; de voor de actie-Bozenhardt 'noodzakelijke' mochten in juli en augustus weer terug op aandringen van de meergenoemde Assessor Hanemann. Deze gaf de aldus bevrijden te verstaan, dat zij uit dankbaarheid aan het Duitse Rijk een geschenk moesten aanbieden; daarmee hoopte hij zijn persoonlijk prestige in Berlijn te versterken. Ondanks de begrijpelijke onwil bij de betrokkenen, op deze chantagepoging in te gaan, moesten zij zwichten en een twintig deelnemende firma's brachten een over hen omgeslagen offer in edelstenen tot een totaalbedrag van f 600.000, dus f 30 000 per firma. Hanemann gaf te kennen, dat hij tussenbeiden komen zou, als een van de deelnemers iets overkwam; op ongeveer 23 september reisde hij met een verzegeld pakket naar Berlijn, waar hij het op 24 september inleverde bij de Beauftragte für den Vierjahresplan.

Vijf dagen later werden de dankbare

256 DE ONDERDUIK

ker, die uit zijn eigen ervaring geen narrow escape kan vermelden; de schrijver van dit boek, die zich overigens als bijzonder bevoorrecht beschouwt, zelf niet minder dan vier, d.w.z. de vier, die hij kent. En in alle vier gevallen hadden zijn gastheren even onvermoed een even groot gevaar gelopen als hijzelf.

En dan: gastheren hadden familie. Hadden ouders, die op bezoek kwamen en niets moesten weten (en daar achteraf ook soms maar dankbaar voor waren). Veel moeilijker was het dat gastheren ook kinderen hadden. 'We zijn hier II jaar niet uit de kamer geweest; we kwamen bijna nooit beneden, want de twee oudste jongens van 6 en 8 jaar mochten niet weten, dat we er waren en hebben dit ook niet geweten. 't Is gelukkig goed gegaan, want kinderen kunnen gauw iets zeggen.'

Inderdaad. En wat konden ze dan bijvoorbeeld zeggen? In een Veluwedorp een kindergesprek: 'Wij hebben twee Joden in huis'. 'En wij lekker drie. Hele vieze Joden'. Laat ons hopen: een uitzondering. Kinderen konden voor de onderduiker een troost zijn, maar ook een beproeving, als ze wisten en als ze niet wisten. Daar is het verhaal van de in volstrekte eenzaamheid ondergedoken Jodin, die hoort, hoe de kinderen hun ouders om de hals vallen en met ze stoeien — en in snikken uitbarst. Daar is de Jodin, die, bij een weduwnaar ondergedoken, diens kinderen verzorgt, dankbaar voor die mogelijkheid. Die weduwnaar weet echter niet, dat zij een Jodin en een getrouwde vrouw is en begrijpt niet, dat ze niet op zijn voorstellen tot een andere verhouding ingaat; eerst na de bevrijding licht ze hem in.

Bij elke beschouwing moet men ook een grote plaats toekennen aan het feit, dat de gastheren vrijwel zonder uitzondering de duur van de door hen opgenomen verplichting hebben onderschat. De weken werden maanden, de maanden een paar jaar. Hierboven is al opgemerkt: de gastvrouw vooral had de onderduiker(s) dag en nacht om zich heen. Alle mogelijke prettige dingen konden eenvoudig niet, doordat de Joden ervaren, alle mogelijke onaangename vonden plaats door dezelfde oorzaak. Men moest onophoudelijk waakzaam zijn, op zijn woorden en daden letten. At de Jood aan tafel, dan was men zo weinig 'op zichzelf', at hij apart, dan was dat extra moeite, extra trappenlopen bijvoorbeeld. Men moest het elke keer maar afwachten, of de bonnen wel kwamen. Het werd steeds moeilijker met het eten, om maar niet van de versnaperingen te spreken. Men kon nauwelijks een dag van huis, laat staan met vakantie. En men was zo lang, zo eindeloos, zo verschrikkelijk lang met en bij elkaar. En had zijn eigenaardigheden.

De meeste gastheren hadden er wel enig besef van, dat zij zich op een bepaalde manier tegenover hun beschermelingen moesten gedragen, maar het is duidelijk, dat zij, als men het zo mag uitdrukken, dit soort gastvrijheid even weinig hadden geleerd als de Joden, waar wij straks aan toekomen, het onderduikschap. Het best lijkt schrijver, die gelukkig uit eigen ervaring kan spreken, die verhouding, waarin men elkaar als 'normale huisgenoten' poogde te behandelen, dus ook, als het moest, op de normale wijze met elkaar kibbelde, elkaar 'de waarheid zei'. Direct hierop, misschien ten overvloede, de aantekening, dat dit veel meer van de gastheer dan van de gast vergde, maar het maakte de verhouding voor beide partijen het draaglijkst. En verder was het natuurlijk voor deze beide partijen onmogelijk, om uit te maken, wat precies moest, mocht, kon. Waar lag bij de gastheren de grens tussen bijvoorbeeld bezorgdheid en bemoeizucht? 'Je begrijpt nooit helemaal, waarom het een wel mag en het ander niet, maar de mensen waar ik was, zeiden: 'Je hebt niet te denken, dat doen wij'. Daar legde ik me natuurlijk bij neer, want zij namen het risico.'

Over-voorzichtigheid was eigenlijk alleen maar een deugd, gezien de omstandigheden, al

had ze wel eens een komische kant, zoals bij een moeder, die haar achttienjarige dochter, alle weekeinden thuis, de aanwezigheid van een Jodin verzwegen, terwijl die dochter n.b. zelf Joden had ondergebracht en dat weer voor de moeder verzwegen, zoals later bleek. Van bemoeizucht tot opdringerigheid is de stap soms gauw, gedaan. Een achttienjarige onderduikster, bij een gezin in huis, krijgt last, niet alleen met de iets oudere zoon, maar ook met diens vader; ze moet haar deur op slot doen. Een gastvrouw, die overigens met voorbeeldige zelfopoffering een groepje Joden herbergt, deelt straf uit bij een betrekkelijk onbeduidend vergrijp: na de avondboterham moet het hele stel volwassen mensen, waaronder een 72-jarige vrouw, meteen naar bed; wanneer de dochter van die oude dame onder vier ogen protesteert, krijgt deze een stevige extra uitbrander. Een paar onderduikers wil bij een geregelde bezoeker Franse conversatieles nemen dat mag niet 'omdat onze gastvrouwen dat niet verstaan'. Gastheren en -vrouwen hadden zo hun menselijke eigenaardigheden: De gastheer die zijn onderduiker perse op wil praten, dat hij — de gastheer dan — in een vorige incarnatie het paard van Napoleon was geweest (welk paard, is ons niet overgeleverd). De gastvrouw, die bij de geboorte van prinses Margriet een wijnfuif geeft, terwijl kort daarvoor haar man in het kamp Amersfoort is doodgeschoten. De gastheer, die aan huis een bordeel exploiteert.

Bezoek en correspondentie: twee problemen die men overal weer anders heeft behandeld. Schrijver dezes herinnert zich uit eigen ervaring twee gastheren, waarvan de een geen bezwaar had tegen bezoek (binnen bepaalde grenzen) maar wel tegen het ontvangen en schrijven van brieven (hij bracht n.b. deze brieven voor verzending op de fiets naar een naburig dorp!), terwijl de ander die correspondentie praktisch vrijliet, maar bezoek tot het uiterste beperkte; beiden ongetwijfeld gedreven door het beste motief: bezorgdheid voor aller veiligheid. Er waren gastheren, die alle inkomende en uitgaande post lazen. Heel lastig was voor de onderduiker de 'vieze' gastheer of gastvrouw: 'Zij gebruikten de melkkoker als po. Ik moest daar 's morgens de ontlasting van meneer uit weggooien en daar moest ik dan weer melk in nemen. Wij spaarden de vlooiën die wij daar vingen in een flesje' (dit speelt in een kleinburgerlijk milieu in Amsterdam-Oost). 'De beide jongetjes zijn nog onzindelijk. 's Morgens hangen dan de plasbroekjes over de etenspannen op het fornuis te drogen. Als ik ze eraf neem en ze bij het fornuis hang, vind ik ze enkele minuten later toch weer over de pannen.' De gastvrouw, die in de aardappelen met een haarspeld prikt. De gastvrouw, bij wie het Joodse meisje in bed moet slapen, maar die zich nooit wast: 'Ik ben immers niet vuil. Ik trek iedere week schoon goed aan'.

Pijnlijk (laat ons dit woord bezigen) was het vooral, als de gastheer zijn machteloze, vaak geheel aan hem overgeleverde, gasten exploiteerde of uitmergelde. Tot in de literatuur komen wij dit tegen: het reeds genoemde Jozef duikt, van Maurits Dekker, bijvoorbeeld. Wie nog banger was geworden voor de gevaren van de zwarte handel, kon nog altijd Joden in huis nemen. Gevallen van tweehonderd gulden per week voor pension (per persoon) kwamen voor; een met name bekende Jodin, die dat na een jaar niet meer kon opbrengen, moest haar 'toevluchtsoord' verlaten met Auschwitz als gevolg; na de bevrijding betaalden nog Joden hun pensionkosten af; een gastheer leverde zijn gasten de bonkaarten, voor vijf gulden ingekocht, tegen betaling van vijfenzeftig.

De vakgroep J, die, als onderdeel van het Nationaal Steunfonds, voor ondersteuning aan onderduikers zorgde, maakt melding van gevallen, waarin Joden tot 300, 500, ja zelfs 1000 gulden per maand betaalden voor onderdak en onderhoud. Wij zullen op met deze materie verband houdende feiten nog moeten terugkomen.

Wij spraken hierboven steeds van de gastheren, maar uiteraard blijven wat wij 'helpers' zullen noemen, niet buiten beschouwing. Dat waren veelal zij, die de verbindingen tussen de beide partijen tot stand brachten, de onderduikers vervoerden en het contact tussen dezen en de buitenwereld onderhielden. Men moet de gevaren, die juist deze mensen liepen, geenszins onderschatten, gevaren, welke hun zo beweeglijke vorm van activiteit nu eenmaal met zich meebracht; elke controle kon hun noodlottig zijn en er waren niet zelden controles, die het uiterste vergden van iemands koelbloedigheid, vooral wanneer hij Joden bij zich had, of bonkaarten, persoonsbewijzen, brieven en krantjes vervoerde. Wie zal zeggen, hoevelen juist hierbij het leven hebben gelaten

'Een afschuwelijk onbeschrijflijk lijden, van dag tot dag, van uur tot uur.' Aldus vat een ondergedoken Joodse dichter zijn onderduikperiode samen. Is dit oordeel representatief? Het antwoord moet ontkennend luiden, hetgeen wij hieronder hopen waar te maken. Er is geleden, veel geleden zelfs, maar in deze mate wel bij uitzondering misschien. En er staat tegenover, dat er ook heel andere ervaringen waren, heel andere stemmingen, tot vrolijkheid toe en, wie weet, iets van geluk en in elk geval van evenwicht. Mogelijk heeft het zin, bij wijze van inleiding het documentje over te nemen afkomstig van een ruim veertigjarige onderduiker met een kennelijke voorkeur voor het tabellarische; men geve zich er rekenschap van, dat het een periode van nog geen acht maanden (op vier 'adressen') bestrijkt, vermoedelijk 1943/ 1944, een vroege tijd, en dat het dus zeker niet karakteristiek is voor het gemiddelde bestaan van de onderduiker (hier 'duikeling' genoemd).

Duur verblijf	83 dagen	7 dagen	55 dagen	93 dagen
	geen	aanwezig	geen	geen
Huisdier	geen	poes	poes	hond
Schrijfmachine	ja	geen	geen	ja
Bad	geen	aanwezig	geen	geen
Verzorging	goed	goed	goed	zeer goed
Werkkamer	ja	ja	ja	ja
Uitzicht	prachtig	gering	prachtig	geen
Vegetarisme	geen	wel	geen	geen
Boeken	veel	veel	geen	veel
Bezoek	veel	gaat	gaat	veel
Wandelen	donker	overdag	nauwelijks	donker
Opstaan	normaal	normaal	normaal	vroeg
Bel	druk	weinig	normaal	vroeg
Zon	veel	nauwelijks	veel	geen
Kinderen	geen	geen	geen	drie
Godsdienst	geen	geen	geen	wel
Schaakspel	niet	niet	wel	niet
Werk in huish	met mate	veel	zeer veel	weinig
Sfeer	matig	zeer prettig	goed	zeer prettig

Hierboven doelden wij al even op de innerlijke weerstanden, die de Jood overwinnen moest, alvorens hij onderdook: 'De wet der traagheid deed zich gelden'. Men miste de energie, de relaties, het geld, onderschatte de gevaren der wegvoering, overschatte die van het duiken; men was bang, erg bang, verschrikkelijk bang; men wantrouwde de eigen kracht, men wilde solidair blijven met vertrekkende familieleden, onafhankelijk van anderen; men wilde anderen niet in gevaar brengen. Misschien is het

dat wel of nog meer, nog veel meer. Men komt daar nauwelijks méér achter. Men denkt met deernis aan die mensen, die duizenden mensen; wie zich niet willoos, murw liet halen, kwam vroeg of laat voor het probleem te staan, voor zichzelf; voor zijn familie, en moest zich een oordeel vormen, moest een besluit nemen. Met al die geruchten om hem heen: Polen is zo erg niet, de oorlog is gauw uit, als ze je oppakken, ga je als strafgeval naar Westerbork, er is zoveel verraad van onderduikers en. . . er is nergens een betrouwbare of betaalbare toevlucht. En de Joodse Raad? Die ried af. Die gaf als consigne aan zijn talloze gestempelde ambtenaren, dat 'iedereen op zijn post diende te blijven'. Die wist ook niet méér, vermoedde niet méér, begreep niet méér, voorzag niet méér. Die beschouwde het onderduiken als 'voor zeer velen om materiële redenen ondoenlijk en voor grote massa's volstrekt onmogelijk'. Dat waren de zeer velen, maar wie zich individueel tot hem wendde, kreeg hetzelfde te horen: niet doen. Op uw post blijven. Uw post . . .

Herzberg' spreekt ergens van 'het relatief grote succes van de onder-
Herzberg, p. 245.

260

DE ONDERDUIK

duik', dit gemeten tegen de in 1942/1943 gekoesterde verwachtingen. Dit lijkt ons wel juist, maar het is toch niet te ontkennen (wij doelden daar reeds op), dat de gevaren groot en veelsoortig geweest zijn, waarbij men nauwelijks enige kijk kan krijgen op die, waaraan Joden, de hemel weet hoe, ontsnapt zijn. Dat geldt wel vooral voor de denunciaties, door de Duitsers met waardering vermeld. Men ontkomt helaas niet aan de vaststelling van het feit, dat duizenden Joden door, deels anonieme, aangiften het leven hebben verloren, soms zelfs na aangifte van de gastheren zelf; niet zelden was het onderduikadres een val, door de bewoners (soms Joodse verraders en verraadsters) samen met politie, Nederlandse of Duitse, opgezet; de buit werd verdeeld. Het Algemeen Politieblad bevat in die jaren voortdurend lijsten, van bepaalde burgemeesters afkomstig (een aantal daarvan lijkt zich het vuur uit de sloffen te hebben gelopen), bevattend de namen van uit hun gemeente verdwenen Joden, wier opsporing werd verzocht. De Duitsers plaatsten een enkele maal een oproep, om tot opduiken te bewegen, met straffeloosheid (wij weten nu: met de doodstraf) als beloning; wie zal zeggen wat de uitwerking van zo iets is geweest? De activiteiten van de meergenoemde Kolonne Henneicke kostten vele honderden Joden het leven: deze lieden werkten a.h.w. op stukloon, doordat zij per opgepakte Jood gehonoreerd werden, met bedragen die van de reeds vermelde f 7,50 snel stegen tot f 37,50. Een enkele maal slechts ontsprongen gepakte onderduikers de dans, bijvoorbeeld doordat de illegaliteit hen bevrijdde, maar de meesten werden weggevoerd of soms ter plaatse afgemaakt; uit Zwolle wordt het geval vermeld van een paar ondergedoken Joden, die doodgeschoten zijn (met enkele niet-onderduikers samen), nadat ze hun eigen graf hadden moeten graven. Een paar gevallen van roofmoorden zijn ons overgeleverd, een enkele maal gepleegd door de gastheer zelf. Blevেন de daders hiervan, indien bekend, ongestraft? Natuurlijk niet, men zou haast willen veronderstellen, dat hun inbreuk op het Duitse roofmoordmonopolie hen alreeds in de ogen van de bezetter strafbaar moet hebben gemaakt; de Duitsers hielden dit uitplunderen en afmaken in eigen hand.

Al met al waren de gevaren vele en het is een wonder, hoe sommigen er niettemin doorheen zijn gerold. De nietigste kleinigheid kon iemands leven kosten; het ontbreekt ook niet aan voorbeelders van -onderduikplaatsen waar de 'hele buurt' van wist; een, die een centrum van illegale activiteit vormde, waar de luidruchtigste cabaretvoorstellingen met tot vijftig, zestig bezoekers toe plaats vonden, waar

261

overdag normaal weinig nauwelijks geen
 geen
 niet
 nauwelijks donker normaal vroeg
 zeer weinig zeer weinig
 veel geen
 geen drie
 wel wel
 wel niet
 veel zeer veel weinig
 zeer prettig goed zeer prettig

DE ONDERDUIK

illegale krantjes en levensmiddelen werden gehaald en gebracht en waar men het overleefde. Van de laatste duikbasis van deze schrijver wisten, bij alle, inderdaad zeer grote, voorzichtigheid, zeer velen in de omgeving; er was zelfs een denunciatie aan de NSNAP-burgemeester van deze kleine gemeente, nog bijtijds onderschept, er was huisbezoek voor inkwartiering enz. Misschien was het inderdaad niet zo dwaas, wat 'tante Dieuw' in Hoorn deed, bewoonster van het door de Duitsers als Ortskommandantur ingerichte huis, waarin zij tevens de gastvrouw was van acht Joden. Zo lang het kon tenminste.

Wat Nederland natuurlijk miste, was een maquis. Een land dat geen vierkante meter 'echte' onherbergzaamheid meer telt; zelfs de Biesbosch met zijn kolonie Joodse onderduikers verdient die karakteristiek niet; wel zijn er enige gevallen overgeleverd van onderduikers (één van man, vrouw en zuigeling), die een of meer nachten gedwongen doorbrachten in korenvelden of jonge aanplant, maar dat was nooit anders dan voorlopig. Men moest hier zorgen voor synthetische onvindbaarheid. Velen construeerden schuilplaatsen. Er bestond al tijdens de oorlog een hele folklore van verhalen daarover, en, inderdaad, er zijn wonderen gewrocht. Uit eigen ervaring kan de schrijver gewag maken van de Zijne: een in de zijrand onder het dak betimmerde ruimte van 4 meter bij nauwelijks 1,50, waarin vier mannen, met hun bagage en . . . een radio, elke nacht sliepen, een zevental maanden lang; het was er heel laag, het was er met warm weer heel benauwd, want slechts een uitgespaarde dakpan, door een glaasje vervangen, liet enige lucht toe, behalve wat door kieren, en reten drong, voldoende echter om in de nacht van 16 op 17 april 1945 om kwart over twee te constateren, dat de beneden op straat heel zacht bewegende figuren sigaretten rookten, waarvan de lucht afweek van die der Duitse; het waren inderdaad Canadezen. Het grappige is dat na deze bevrijding velen dit huis kwamen bezichtigen, maar de schuilplaats toch niet konden vinden. Ook bij onraad moesten de vier bewoners er schielijk in en geruisloos (zij droegen nooit hoorbaar schoeisel) hetgeen enkele malen inderdaad nodig bleek en prachtig lukte. De fantasie van de lezer begrijpt overigens wel de rest, vooral de druk van de spanning, als het lang duurde en wanneer het onmogelijk bleek, de van beneden doorklinkende geluiden te definiëren. Men wende er aan, men wende er nimmer aan. Het was elke keer hetzelfde en elke keer anders. Het was maar al te waar, wat een geestig man opgemerkt heeft: een onderduiker was niemand, die bang was voor iemand . . .

262

DE ONDERDUIK

Maar nu uit het verslag ener Joodse dame, in 1943 totaal verlamd: 'Op de vliering, zonder raam, had mijn man een woninkje gemaakt. Eerst sliepen we samen op een divan, maar later kreeg ik een bed, en mijn man sliep op 4 matrassen op hier en daar een plank. Voor

de kinderen hadden we de kinderbedjes meegenomen. Nog geen 2 vierkante meter hadden we om te lopen. Via een hangkast, waarvan mijn man de bovenkant had losgezaagd, kwam men in de schuilplaats. De ladder had hij ook zelf gemaakt. Om geen barsten tussen de planken van de kamer onder onze schuilplaats te laten komen, had mijn man over de balken planken geschroefd; timmeren kon niet voor de burens, en daaroverheen rubber automatten, om het geluid en het licht te dempen. Bij alarm werd de plank neergeklapt en hingen er keurig kleren aan. Het laddertje trokken we op, op de vloer van de kast stonden netjes op een rijtje wat schoenen, en op de plank lagen een oude Bijbel, een lampetkan, een waterkaraf en een hoed. Dertien lange maanden heb ik daar onafgebroken vertoefd, terwijl de anderen naar beneden gingen. Ik at met de kinderen boven, maar mijn man at beneden aan tafel. Ik zag al die tijd geen daglicht. In de zomer brandde de zon op het dak en konden we het kleinste lichtje niet aanhebben. Mijn hoofd lag dan in een plas zweet. 's Winters daarentegen stookten we een kacheltje en doordat we haast geen schoorsteen hadden, rookte de kachel vaak zó erg, dat ik met een natte handdoek over het gezicht moest liggen, om niet te stikken, terwijl de anderen naar beneden konden gaan.'

Het blijkt in een huis in Amsterdam-Zuid nodig 'onze schuilplaats, waar wij iedere nacht ons lijfgoed deponeerden en waar wij zo nu en dan oefening hielden', uit te breiden. 'Deze schuilplaats was onder de dakpannen en werd enigszins gehinderd door een zware stutbalk die bedoeld was, het dak vast te houden. Het huis staat er nog, maar de lastige balk werd op een goede dag maar eens doorgezaagd.' In een Leids huis was eerst een kast heel kunstig klaargemaakt, voor twee personen ongeveer geschikt; toen het aantal onderduikers zich uitbreidde, nam men ook de vliering in gebruik, waarvan men het luik kon sluiten en de trap erheen wegnemen. 'Op de vliering bevond zich ook de radio en andere illegale attributen zoals kaartjes, bonkaarten en zelfs een pistool. De kast werd veiliger geacht dan de vliering; degenen met het meest Joodse uiterlijk moesten zich daarin verstoppen bij gevaar.'

Men zou er nu, na zoveel jaren, haast om willen glimlachen: bij

-

DE ONDERDUIK

gevaar. Verreweg de meeste schuilplaatsen waren alleen bij onraad bruikbaar, niet bij werkelijk gevaar. Er zijn verhalen van inderdaad onvindbaar gebleken mensen, maar dan is het nog de vraag, of de zoekers per se hebben willen vinden. Wilden zij dat, dan lukte het maar al te vaak. Reeds in de oorlog ging het droevige verhaal om van het Gooi, alwaar een groot aantal onderduikers in een kunstig aangebrachte schuilplaats ontdekt werd, doordat boven een luik een lintje uitstak; aan dat lintje werden vele mensen gehangen. Dan is er ook het verhaal van de Jood, te voorschijn gehaald uit een holle ruimte onder de vloer van een gang, waarop de rechercheur aan het dansen en springen was geslagen OM te ontdekken, of zich daaronder zo iets bevond: Tom er maar eens uit ventje! Zit je daar lekker 2 zei de SDkerel op suikerzoete toon, met een valse lach op zijn gemene tronie. Langzaam rees Max uit de grond op o, de aanblik van die mens in doodsangst! . . . 't Was of mijn hart stilstond . . .' Dan wordt 'Max' afschuwelijk afgeranseld en zijn gastvrouw, de schrijfster, gaat de gevangenis in. Een opzichter der Amsterdamse washuizen herbergde in de kelders van een ervan lange tijd een twintigtal Joden. 'Vermoedelijk door verraad kwam aan deze hulpverlening een einde en moest de opzichter er met zijn leven voor boeten.' Een gelukkig toeval heeft voor ons het dagboek van een van de ondergedokenen bewaard, waarin de lezer met hen vertoefd, in het donker of in het kunstlicht, tussen de rioolbuizen, die niet alleszins vrij van lekken zijn, en waartussen de aldus levenden zowaar nog iets weten te doen aan Sinterklaas en Oudejaan.

De lezer, die zich het verhaal van het Apeldoornse Bos herinnert, weet, dat daar evenals in meer krankzinnigengestichten Joden ondergedoken waren, sommigen zelfs twee-en-een-half jaar. 'Het was er een hel', verklaarde aan schrijver dezes een aldus geredde vrouw, 'met al die ongelukkige stumpers om je heen met hun vaak verwrongen gezichten. En hoe het kon, weet ik niet, maar ze wisten het en daardoor kreeg ik meer dan eens te horen: 'Ga weg jij, stinkjodin', maar het was nog mijn enige troost, dat ik ze helpen kon en als een soort verpleegster meewerkte, anders was ik inderdaad zelf volkomen gek geworden.'

Een gedenkraam bewaart in het Santpoortse Provinciale Ziekenhuis de heugenis aan de tweehonderd onderduikers, die er tot het najaar van 1944 hadden gezeten, toen de Duitsers daarachter waren gekomen; ongeveer drie kwart van hen heeft toen toch nog het leven gelaten.

Wanneer Nederland dan geen maquis heeft, het bezit dan toch een

264 DE ONDERDUIK

oppervlakte bos. Geen woud, zeker geen oerwoud, maar inderdaad bos. Welnu, een vijftiental Palestina-pioniers leefde in een schuilplaats, 65 voet lang, 5 voet breed, 3 voet hoog; ze was voorzien van allerlei, na zes maanden zelfs van electrisch licht. Een bericht: 'Op een dag kwam een van de (hopbewoners bij me, . . . ik was verwonderd en blij, te zien, hoe gezond mijn vriend eruit zag, hoe energiek en dapper hij was. Hij wilde enkel een paar boeken kopen en haastte zich terug.'

In vele herinneringen van die tijd wordt gewag gemaakt van schuilplaatsen in het Noorden van de Veluwe. Er bestaat een droevig verhaal van de catastrofe van het Soerelse kamp, waarbij ook een aantal verzorgers het leven heeft gelaten; toen de Nederlandse SS na anderhalfjaar dit kamp vond, waarvoor dagelijks over een afstand van tien kilometer gefourageerd moest Worden, moesten acht slachtoffers van de ongeveer tachtig hun eigen graf graven. Buitengewone dingen zijn hier gedaan, stof voor een boek op zichzelf, men kan de vaak ongeunstelde verhalen niet zonder ontroering lezen. Daar is het werk, buiten Winterswijk verricht, waar een paar Joden het klaarspeelden, bij nacht en ontij een paar houten keten in het ondoordringbaar struikgewas te plaatsen en dat in een omgeving met veel vurige NSB-crs. Op 28 novem-ber 1942 werd het hele veen omsingeld en van de 23 onderduikers wisten slechts zes te ontsnappen, waarvan drie de oorlog overleefden. Aan een oud-leerlinge dankt de schrijver het verslag van haar ervaringen, zeggen wij als Doornroosje; zij en haar broertje, eerst ondergedoken in het huis van een niet helemaal prettig gezin ede gastvrouw was een kleptomaan en psychopaat' enz.) vonden het heel plezierig, uit die omgeving naar een andere te gaan, 'waar het mooi was'. Van augustus 1943 tot december 1944 vertoefden zij met hun ouders in een schuilhut in de staatsbossen op de grens van Friesland en Drente; deze hut was 5 bij 7 in en 'slechts in het midden kon men rechtop staan'. De eerste drie weken sliepen zij op de grond op stro, dat gedurende hun hele verblijf niet meer ververst werd dit met het oog op de veiligheid, want het geringste stootje, in deze streek van 'spoorzoekers' gevonden, had iemand naar hun verblijf de weg kunnen wijzen. Spoedig kwamen er nog wat hutten bij. De nerveuze spanning en verveling waren nauwelijks draaglijk, maar onder het motto 'Alles beter dan Polen' droeg men ze toch. De hen bezoekende domine 'kwam uit een streng gereformeerd gezin, waarin hein steeds de Jood als sjaggeraar was beschreven en als een verdoemde, waarop de volle schuld van de kruisiging viel'. Gedurende de oorlog had hij

265

DE ONDERDUIK

voor het eerst een Joods jongetje gezien, dat hij moest helpen onderduiken en hij had toen begrepen, dat hij vasthield aan een 'clichéidee'. Driemaal tijdens de onderduiktijd bezocht

zij in Assen een tandarts, die wist, dat zij een Joodse onderduikster was. In de wachtkamer kon zij met moeite haar impuls bedwingen om steeds 'sst' te roepen tegen de wachtende patiënten.

Uit vele verslagen komen ons echo's van de stemmingen tegemoet, waarin onderduikers leefden; alweer: het zijn natuurlijk mailenkelen uit velen, zeer velen. De lezer verplaatse zich in de positie van deze mensen, voor het overgrote deel leden van een tot 1940 toe normale menselijke gemeenschap, in een land, waar het leven betrekkelijk rustig, zonder grote schokken, voortgegaan was. En nu moesten zij hun huis uit, uit hun vertrouwde omgeving weg, naar een volkomen nieuwe, andere, waar zij zouden verkeren in acuut levensgevaar, waar andere opvattingen, andere normen en zeden heersten, andere waarden golden. Een eenvoudige Limburgse Jood geeft met simpele, maar juist daardoor aangrijpende, woorden uiting aan zijn besef, dat hij nu weer de lijdensweg van Ahasverus had betreden. Aan alle kanten het gevaar, de geliefden ver weg, onbereikbaar ver; geforceerde ledigheid; opsluiting in een nauw vertrek, in een nauwelijks bewoonbare ruimte; afhankelijkheid van de hulp van anderen; de confrontatie met die anderen en, niet te vergeten', met de tekortkomingen van onszelf.

Wat duurde het lang, lang, lang! Een onderduikster zette elke dag een kruisje in een hokje; op 17 oktober 1942 schreef zij in haar dagboek: 'Dit is 38 dagen; ik hoop, dat er geen 38 meer bijkomen'. Het werden er 933, dag in, dag uit in hetzelfde kamertje, op het oosten, in de kou, onverwarmd. Dat binnenzitten in het voorjaar; beneden is bezoek, zodat men zich muisstil moet houden. Het steeds weer verijlende, geforceerde optimisme, zoals van die onderduiker, die in november 1943 zeker verwacht, dat het uit is, want hij kan het niet uithouden, hij kan het niet en houdt het uit tot de bevrijding. Van de jonge vrouw met haar man in een hokje onder het dak (met een minuscuul raampje) opgesloten: 'Het raampje was zo klein, dat het hoofd ervoor alle licht wegnam; wanneer er een akelig streepje zon naar binnen viel, verzette ik haastig mijn stoel, zorgde, dat het straaltje mij juist in het opgeheven gezicht scheen en zei: 'Hoe verkwikkend toch is zo'n zonnebad'. Een eenvoudig Joods meisje, met een hele groep ondergedoken bij 'Mevrouw X': 'In deze lente nestelt zich op het terras een vliegenvanger. Zij legt er haar eitjes op de schap,

266 DE ONDERDUIK

waar de bloempotten staan. Mevrouw X heeft het ontdekt, maant ons, niet te veel naar het nest te kijken, in de nabijheid hiervan niet te luid of te bewegelijk te zijn, opdat het niet verstoord wordt. Helaas heeft Bert' (een lotgenoot, naam veranderd, J. P.) 'het ongeluk met een bezem tegen de plank te stoten; naar beneden tuimelen vier, vijf kleine zachtgroene eitjes in stukken, het wordende leven vernietigd. Het beroofde vogelpaar vliegt van het nest naar de tegenoverstaande boom en weer terug naar het nest. Zo zoekt het uren en uren achtereen vergeefs naar dat wat verloren ging, maar wat weer opgebouwd kan, omdat zij elkaar tenminste hebben. Dan trek ik een parallel tussen dit ouderpaar en de honderden en nog eens honderden Joodse ouderparen, van elkaar gescheiden en beroofd van hun kroost, dit alles voor goed, onherstelbaar uiteengereten. Plotseling realiseer ik in volle omvang het leed van al deze moeders en vaders. Ik snik onbedaarlijk. In mijn snikken ligt htín snikken.'

Het duurde zo lang, lang, lang. En men moest zo waakzaam blijven. Deze schrijver, boven tallozen bevoorrecht, mocht maandenlang niet te dicht bij het raam komen, al hingen er ook gordijntjes voor, moest altijd heel zacht spreken, op pantoffels gaan. Men moest op zijn woorden letten, voor het geval een oningewijde het kwam zelden voor aanwezig was; niet zeggen bijvoorbeeld: 'geef hem de groeten', de klemtonen van de streek overnemen ('berenkool' bijvoorbeeld), niet 'Joods' lopen enz. Men 'vrat zich op', van verveling, van angst, van verlangen. Niet ver van deze schrijver zat een echtpaar, dat hun zoontje, in een andere buurt, alléén met Sinterklaas mocht bezoeken, de man als de

heilige, de moeder als Pietermanknecht: 'Mijn man mocht hem op zijn schoot nemen, maar ik natuurlijk niet en ik had hem zo dolgraag even geknuffeld'. Uit enkele dagboeken speuren wij de druk van de sexuele spanningen. Wat moest, wat mocht, wat kon men doen? Een onderduiker, uit een zeer drukke huisartspraktijk overgestapt in een gedwongen nietsdoen, voelde zich geplaagd door een 'enorm slaapgevoel', ook overdag: Wij doodden daarmee de tijd en verminderden de gelegenheid ons bezig te houden met aanwezige, sterk negatief geladen affecten'. Deze arts' noemt dit 'een zeer algemeen verschijnsel'; het is mogelijk, maar de tot onze beschikking staande bronnen bevestigen deze uitspraak nauwelijks.

Een heel merkwaardige ervaring voor de orthodoxe onderduiker
1 H. Musaph, Doodsdrift, castratie-complexen en depressie, 1948.

267

DE ONDERDUIK

was de hem opgelegde leefwijze, alsook zijn confrontatie met de andere godsdienst. 'Men kon leven zonder orthodox te zijn en er niet verdoemd voor worden', aldus een ons overgeleverde uitspraak, die echter nauwelijks recht doet weervaren aan de hevigheid van de spanningen, waar velen aan bloot stonden — en niet alleen de orthodoxen trouwens. Voor zeer velen was de onderduik de eerste aanraking met het Christendom in zijn ontferming en liefde. Delleman (aanhaling van ds. C. B. Bavinck) wijst erop, dat zelfs de 'vaak heel vluchtige kennismaking met het Evangelie, het op reis meegegeven bijbeltje, de hartelijkheid en het medeleven in de diepste nood, dat alles op velen indruk gemaakt (heeft) en sporen nagelaten'. bs. Bavinck voegt daaraan toe: 'Al was het wel eens moeilijk te verstaan dat de Here zoveel wreedheid en onrecht toeliet, we zagen dat Hij door dat alles heen Zijn werk volbracht, en dat maakte ons in die ontzettende tijd stil'." De andere kant kunnen wij in menig dagboek beluisteren; een zeer sprekend stuk vindt de lezer opgenomen in de bloeinlezing Dagboekfragmenten 1940-1945, waarheen wij verwijzen.' Was het nu allemaal in mineur 2 Natuurlijk niet. Er zijn gelukkig vele, zeer vele getuigenissen, in een heel andere toon gesteld. Daar is het document, de indrukken beschrijvend van een Friese zeventigjarige, die zich n.b. zonder persoonsbewijs erg op haar gemak voelt: komt er controle, dan houdt iij zich doodgewoon van den domme: wie doet haar wat? Twee godsdienstig opgevoede jongedames (namen veranderd), samen ondergedoken: 'We hebben zo langzamerhand een vocabulaire gekregen, die we in onze resp. tehuizen niet gebruiken mogen. Ik noem ze triomfantelijk op een rijtje. 'God, in Godsnaam, Gosje, gosjemijnè, in 's hemelsnaam, waarachtig, of herejé en wel het ergst van al: 0, Jezus nog 'n toe'. Het gebeurt meer dan eens, dat Lot zegt: '0, Greet, ik heb toch zo'n lust om eens flink te vloeken'. En daar ik dat ten volle begrijpen kan, geef ik haar graag mijn toestemming en zij lucht haar hart op deze wijze. Lot beweert altijd, dat het onderduikleven een leven is dat niet geleerd kan en ik op mijn beurt zeg wijsgerig, dat wij leven op krachten, waarvan we ons tot nu toe niet bewust waren'. Inderdaad lachte de schrijfster blijkens 'haar verslag vaak (het is overigens dezelfde, die hierboven in tranen uitbarstte bij het vernielde vogelnestje).

'Voor het eerst (van mijn leven) eet ik hier ham. Ik smul ervan en

1 Dellernan, Opdat wij niet vergeten, p. 172-73. 2 Dagboekfragmenten
1940-1945, p..3.-35.

268

DE ONDERDUIK

denk erbij, dat onze rabbijnen op stel en sprong onze spijswetten zouden veranderen, indien ze wisten, hoe lekker ham is Uit de aard der zaak mag men ook hier niet weten, dat ik Jodin ben. Quasi bid ik 's middags aan tafel mee. De eerste dag vouw ook ik mijn handen, kijk door mijn wimpers heen, hoe lang zij over hun gebed doen, tel daarbij het

aantal keren, dat de slinger van de grote hangklok heen en weer gaat. In het vervolg neem ik dit als maatstaf en weet precies, hoe lang mijn ogen gesloten moeten blijven . . . Op zekere dag ontmoet ik in de wei een zwijn; het koestert zich in lucht en zon. Ik moet erlangs, maar durfniet. Ik weet niet, hoe zwijnen op mensen reageren. Lange tijd blijf ik aarzelend op een afstand staan; dan trek ik de stoute schoenen aan, loop op mijn tenen, behoedzaam naar de plaats, waar het zwijn ligt. Maar dan blijkt, dat het zwijn nog banger is voor mij, dan ik voor hem, want nauwelijks ben ik in zijn nabijheid of hij zet het op een lopen.'

De humor heeft wel eens een macaber bijmaakje. Henriëtte Davids,' prachtig ondergedoken — met haar man — in het Pathologisch Instituut van het Utrechtse Academische Ziekenhuis, schrijft: 'Voor onze beveiliging waren zeer afdoende maatregelen genomen. Er bevonden zich in de Pathologie altijd lijken, die rustten op kleine wagentjes in een der kelders. Ieder lijk was voorzien van een label. Nu was er afgesproken, dat bij gevaar mijn man en ik als lijk zouden fungeren en voorzien van een aan een teen opgehangen label tussen de lijken zouden gaan liggen!' (Dit boek heet — let wel — Mijn Levenslied.)

Het was soms een wel heel dwaze situatie. Zoals die van de 'verboden Jood, die in een verboden provincie voor een verboden radio zat en op de maat van een verboden zender verboden boter kamde'. Dat was in 'Friesland. Of die, alweer orthodoxe, Jodinnen, die met zijn drieën een hele lading matzes voor de Paasdagen in hun reisbagage hadden meegebracht. Ook dat in Friesland.

In een duikcentrum in Amsterdam-Zuid gebeurden ook veel wonderlijke dingen. Het is hetzelfde, waar de beide gastvrouwen, gelijk reeds vermeld, de Franse conversatieles verboden, omdat ze zelf geen Frans kenden; men zal zien, dat Hebreuws of Bargoens ook niet bepaald hun fort was (alle namen hieronder zijn gewijzigd): 'De heer Cohen, in de onderduik 'Oom Jan' genoemd, kon nog maar niet het geestelijk niveau waarin hij verzeild was, verkroppen en uitte tegen

1 Henriëtte Davids, Mijn levenslied (Gouda, 1948), p. 174.

269

DE ONDERDUIK

mij enige daarop betrekking hebbende klachten. Ik meende de dames te moeten verdedigen door het uitspreken van de kortste verdediging en aanklacht: 'voor temeijs' (lichtekooien, J. P.) 'gedragen ze zich fantastisch'. Elke vertaling van deze zin ontnemt haar de zeggingskracht. Nu was het treurige dat oom Geert altijd een beetje dovig was, zodat mijn steeds herhaald antwoord nogal met stemverheffing gebezigd werd. Onze duikgenoot R. odrigues kwam plotseling naar binnen snellen en vertelde dat de dames, die zich in hun heiligdom, hun slaapkamer, geretireerd hadden, huilden van woede en eigenlijk allen wilden laten vertrekken, behalve mijn vrouw en mij, omdat ik ze zo prachtig verdedigd had'.

Omstreeks 0.udejaar 1944/1945 komt de illegale werker Pieters aan de deur met 75 pakjes boter: 'Onze huisdames waren juist een beetje in de buurt gaan wandelen; het parool was dus 'niet open doen en niet laten merken dat er iemand in huis is'. Er werd hard op de deur gebonsd, maar wij gaven geen sjoerge. Pieters, ten einde raad met zijn lading, ging toen schreeuwen door de brievenbus zodat het hele blok het wel gehoord moet hebben: 'Oom Bernard, maak de deur toch open, want ik sta hier met 75 pakjes boter!' Wij hebben toen beduid, dat wij de deur onmogelijk open konden krijgen en hij heeft toen maar rustig de pakjes boter op de stoep laten staan, waar zij een tijdje later door de dames gevonden werden en inderdaad aan verschillende adressen bezorgd werden.'

Geven wij nog eenmaal deze schrijver het woord: 'Het moge U duidelijk zijn dat wij in

deze periode ongelofelijk veel gelachen hebben. Zo dicht bij de ondergang te zitten en er zo vast op te moeten rekenen dat dit misging, kan twee consequenties hebben: 6f het deprimeert je volkomen en helaas was dat bij mijn vrouw vaak het geval, èf niets kan je meer wat schelen en dan lach je maar om er het beste van te maken.'

Niet altoos waren onderduikers alleen maar vrolijk of neerslachtig. Ze waren ook lastig en dat soms onvoorstelbaar erg. Zo goed als practisch iedere onderduiker hierover zijn sterke verhalen kan doen, kan de gastheer dat, mogelijk zelfs in nog ruimere mate. Wij behoeven er alleen aan te herinneren, dat de beide groepen zich op geheel verschillende wijze selecteerden, om het onderscheid enigszins te verklaren indien men bij onderduikers inderdaad van selectie wil spreken. En dan is nog maar daargelaten de vraag, in welke mate gastheer en onderduikers elkáár selecteerden. En gezwegen van de onderduiker,

270

DE ONDERDUIK

die, waarom of waardoor ook, per se niet had gewild en 'dan ook', (aldus onze bron) a-sociaal reageerde.

De onderduiker kon, in rond Hollands gezegd, verduiveld lastig zijn. De schrijver herinnert zich de wanhoop van een zijner niet-Joodse vrienden, die van zijn Joodse onderduiker, die bovendien in een fantastisch tempo zijn (d.w.z. des gastheers) blikjes leeg at, standjes te incasseren kreeg, wanneer deze gastheer niet de goede soort druiven voor hem meebracht hij betaalde er toch voor! Of van de andere eveneens niet-Joodse vriend, die een bejaarde vrouw uit het oude volk in huis had, die in zijn gezin zozeer het hoogste woord voerde, ja, niemand aan het woord liet komen, dat dit gezin de wanhoop nabij was. De onderduiker klemde zich ook vaak vast aan zijn voormalige maatschappelijke status; een op een boerderij ondergedoken Jood windt zich op, omdat men hem bij zijn voornaam aanspreekt, terwijl zijn vader generaal was geweest. De lezers van Vestdijks Pastorale 1943 maken daarin kennis met een eveneens weinig aantrekkelijke gast. Wat vooral veel gastheren ergerde, was de soms onbegrijpelijke roekeloosheid van mensen, die daarmee niet alleen zelf gevaar liepen, maar tevens hun beschermers in het verderf dreigden te storten. Op een adres houden een kleine twintig Joden bijna elke avond een réunie: 'dat er geen inval wordt gedaan, mag een wonder heten. . . zelfs geeft de heer X' (naam weggelaten, J. P.) 'eens op een avond een filmvoorstelling. Van buiten heeft men aanstoot genomen aan het vreselijke lawaai, dat tot op straat is doorgedrongen'. De inval is niet uitgebleven . . .

Een gezin krijgt het verzoek, 'voor een paar dagen' slechts één Joodse jongeman. 'Houdt het dan nooit op e . . . We stemmen toe en daar komt de volgende dag de heer A.' (naam weggelaten, J. P.) 'en met hem een verhuishwagen van Rotterdam. We staan werkelijk voor een raadsel. Uit de wagen komt een piano en een groot aantal kisten te voorschijn. Onze les' (idem), 'zo noemen wij hem, staat op het balcon en geeft zijn instructies. Een van de verhuizers vraagt of ik wel weet wat ik doe. 'Dat is een brutale Jood', zegt hij en als ik beweer dat het niet zo is, haalt hij alleen zijn schouders op. Wij weten ons geen raad als de burens komen vragen of wij nu tèch weer een piano genomen hebben. Hoe liegen we ons daar uit! Dat lesje is een spook. Hij reist steeds op een persoonsbewijs van de zoon van R. en als wij hem vragen dat niet te doen, lacht hij ons uit en zegt, dat hij een goed gesternte heeft. Tegenover ons woont een Duitse vrouw waarvan we

271

DE_ONDERDIJK

nota bene niet eens weten, of ze wel te vertrouwen is. Ze heeft gevraagd of we die Jood nog lang houden.' les' haalt allerlei brutaliteiten uit en 'als ons lesje tot overmaat van ramp vertelt, dat hij een virtuoos is, weet ik me helemaal geen raad meer. Zelf heb ik het nooit

verder gebracht dan Grossiniitterchen en dan lesje een virtuoos! Dan moeten de burens wel merken, dat hij bij ons in huis is. Als we 's avonds foto's zitten te bekijken, werkt hij zich steeds dichterbij mij toe en of ik al opschuif het geeft me niets.'

En zo zouden wij nog een heel eind verder kunnen citeren, vele bladzijden lang . . . Om nog maar te zwijgen van de Joodse onderduikers, die als verraders optraden, zoals het tweetal, dat, in een kamp van veertig ondergedoken, met de Duitsers correspondeerde. Het kamp werd verzorgd vanuit een kasteel uit de omgeving en . . . 'Na rijp beraad werd besloten tot liquidatie. Deze werd uitgevoerd door twee KP-ers van elders. De baron, die hier vermoedelijk voor een nieuw probleem in zijn leven stond, vroeg na afloop .n.b. aan hen, of er nog kosten verbonden waren aan het verrichte werk'. Er zijn helaas meer gevallen overgeleverd van gasten die verraad hebben gepleegd. En wie zal weten hoeveel er mee hebben gedreigd: 'Als wij gaan, dan gaan jullie ook'?

Lastig konden ze zijn, humeurig, vervelend, opdringerig; de lezer kan met enige fantasie gemakkelijk een groot aantal ongeveer synonieme bijvoeglijke naamwoorden hierbij bedenken, van toepassing op mensen, soms maanden achtereen opgesloten in op zijn best draaglijke omstandigheden. Is het wonder, dat ze soms een uitlaat van node hadden? In een provinciestad, zeggen wij Haarlem, zijn vijf Joodse meisjes ondergedoken. En. .. 'Het evenement in ons meisjeshuis was de komst van Kees H.' (naam weggelaten; een bekend psychiater) 'die bij ons een paar hartenhad veroverd. Hij kon zich overdag niet laten zien en kwam 's avonds. Als men hem verwachtte, werden de lekkerste schoteltjes klaargemaakt en men sloofde zich op andere manieren uit. Hij liet zich dat als een prins aanleunen. Iedereen moest hem altijd privé spreken (ik ook) en aangezien hij in het donker kwam en in het donker verdween, besteedde hij de nacht aan die gesprekken, die soms elk een paar uur duurden. . . hij was dat gewoon op meer adressen en het deed hem definitief besluiten sexuooloog te worden.' Er komen jaloezie-ruzies, terwijl, als bijzondere complicatie, óók een der gastvrouwen verliefd is . . . -

Waar vrouwen zijn, daar bestaat uiteraard de mogelijkheid van een

DE ONDERDUIK

bijzonder probleem. 'Ik wist mij geen raad', aldus een Joodse dame na de oorlog. 'ik zwieft van het ene adres naar het andere, maar wie neemt een zwangere vrouw? Ik kwam bij een pastoor, wiens naam me was opgegeven, maar hij kon niets voor me doen. Ik knielde voor hem neer, op de grond aan zijn voeten en omklemde zijn knieën, ik huilde, want ik was radeloos'. Enzovoorts. Enkele weken later werd haar kind geboren, toch nog ergens in een ziekenhuis, clandestien. Zij had geluk gehad. En op een door schrijver nauwelijks uitgesproken vraag: 'Ik weet wat u bedoelt. Wij waren in het begin van de twintig. Mijn man en ik hebben er heel ernstig over nagedacht. En we wilden toch een kind hebben. Het was de levensdrang'.

De lezer kan zich nauwelijks een voorstelling maken van de problemen, die hierbij konden rijzen, voor de aanstaande moeders, maar ook voor hun gastvrouwen en voor de andere daarbij betrokkenen. Een onderduikster, een verwend schepseltje waarvan de hele familie al weggevoerd is, verwacht een kind van een niet-Joodse buurjongen, die haar geholpen had, maar nu niets meer van haar wil weten: 'Tijdens haar zwangerschap liet ze door Lies en -Greet' (de gastvrouwen, veranderde namen, J. P.) 'alles voor de baby naaien en breien, stak er zelf geen vinger voor uit, bedankte ze nauwelijks, was brutaal en veeleisend. . . Toen de baby er was, begon de ruzie met Greet; de moeder had geen notie van babyverzorging en weigerde dat ook te leren; ze verwaarloosde haar kindje en was te lui, om geregeld voor warme kruiken te zorgen, zodat de baby het koud had en niet groeide. En dat terwijl Greet zelf snakte naar een kind. .

'Erna' (naam veranderd, J. P.) 'verwacht een kind: Mevrouw X' (de gastvrouw) 'vindt zonder pardon, dat er pogingen moeten worden gedaan, de vrucht af te drijven en geeft

Erna de raad enige malen daags vanaf het kastje in de kelder te springen.' Het helpt niet. Een in de arm genomen medicus weigert in te grijpen en geeft alleen 'capsules wonderolie met kininepillen.' Erna lacht erom: 'Ben je gek, het kind zal wel komen', meent ze. Erna moet extra voeding hebben: arme mevrouw X! Deze houdt Erna ondanks alles (zij heeft meer onderduikers) toch bij zich. Het jongetje wordt in een ziekenhuis geboren, maar de moeder moet het veiligheidshalve na zes weken afstaan. 'Het is zielig haar met opgebonden borsten te zien, waaraan het toch al minne kindje zich deze eerste zes weken zo overvloedig heeft kunnen laven.' Erna houdt nog lang extra voeding. En 'Mevrouw X' zorgt daarvoor

272

73

DE ONDERDUIK

Jood. Het lijk is overgebracht naar het Binnen-Gasthuis. Sporen van geweld waren niet aanwezig.'

En dan is daar nog altijd de oogst uit het Algemene Politieblad uit die jaren, niet zelden met portretten; meestal betreft het lijken, uit het water opgehaald en op de een of andere wijze te identificeren als Jood of Jodin.-Het beste, dat men mag hopen, is dat ze op natuurlijke wijze zijn overleden. . . Tenslotte gaarne hierbij aantekening, dat de politie vaak haar medewerking verleende bij het begraven van Joodse onderduikers.

Hierboven gewaagden wij al van de financiële verhouding tussen gastheer en onderduiker. Het is duidelijk, dat deze zeker voor de laatstgenoemde vaak een probleem heeft gevormd.

'Niet lang na de bevrijding vroeg mij een niet-Joodse vriend: van wat hebben jullie eigenlijk in de oorlogstijd geleefd? Wij hadden toch echt jarenlang geen bronnen van inkomsten meer. En mijn antwoord daarop was: van het manna. Mij en ongetwijfeld velen met mij is het zo vergaan dat wij op een gegeven moment gevoeld hebben de behoefte om ons te voorzien van gemakkelijk verplaatsbare vaste goederen zoals sieraden bijv. En de ongelooflijke prijzen die de velen (die zich bedreigd voelden?) die deze goederen begeerden te kopen, wilden betalen, maakten deze goederen tot het manna waarmee velen met mij zeer dure jaren in dit opzicht zorgeloos konden doorbrengen.'

Het is de lezer wel duidelijk dat lang niet alle onderduikers over dit manna 'konden beschikken, verre van dien. Het NSF hielp, d.w.z. de z.g. vakgroep J., die vooral om redenen van veiligheid min of meer zelfstandig werkte. Deze vakgroep dit tussen haakjes gezegd deed nog wel meer ten bate van haar 'patiënten', bij géboorten en sterfgevallen bijvoorbeeld en bij conflicten tussen hen en hun gastheren. De landelijke uitgaven ten bate van deze groep bedroegen tenslotte ongeveer 400 000 gulden per maand; de maximale steun per maand eerst 75, later To° gulden, in vele gevallen (in zeer vele?) minder. Prof. Sanders is van mening, dat 'het overgrote deel' van de ondergedoken Joden van deze steun profiteerde. Wanneer in het gehele land een 9000 ondersteunden gezeten hebben, zal dat niet ver van de waarheid zijn, zolang men het totale aantal op weinig meer dan deze 9000 begroot; de lezer weet dat wij de mogelijkheid van een veel groter aantal open hebben gelaten. Dit is wel de plaats om met het diepste respect te gewagen van dit illegale werk, vol gevaren en zorgen, vooral in de hongerwinter _1944/1945.

De kinderen verdienen aparte vermelding.

276

DE ONDERDUIK

Het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 8 juni 1945 bevat de lijst van 'in Friesland opgedoken kinderen, waarvan de ouders werden gezocht'. Daar staan een veertigtal namen, van sommige echter alleen de schuilnaam, met zo precies mogelijke omschrijving. Het begint met

(naam en voornaam, meisje) 'wordt genaamd Mattie, is pl.m. 24 jaar. Vroeger adres waarschijnlijk Amsterdam. Aankomst ii november 1943. Bijz. kenmerken: Moedervlek op linkerbovenbeen'; het eindigt met '.. . (alleen schuilnaam) Geb. ± 4jaar. Aankomst: begin 1944. Bijzonderheden: Had bij aankomst uitslag op de handjes, totaal ondervoed; joods uiterlijk, donker'. Aan de fantasie van de lezer blijven de anderen overgelaten, ieder kind heeft zijn eigen verhaal, van ongeveer dezelfde inhoud.

Flèt ondergedoken kind in Nederland is natuurlijk Anne Frank, van internationale reputatie, bekend en vertaald tot in de verste uithoeken van deze planeet, op het toneel en op het filmdoek voor ons tot een tweede leven gewekt.

'Ik weet niet hoe zij gestorven is, haar zwarte zachtglanzende haren, haar donkere dappere ogen,

haar lachende mond, en haar handen, die de mijne zo stevig drukten.

Zij was zo volledig mens;

Zo bang voor de brommende vliegtuigmotoren zo bang voor die zware stap van de laarzen,

zo klein en zo groot als een mens.

Egoïstisch soms, als zij de and'ren vergat, hardvochtig soms als zij haar genoten beschreef, zo slecht en zo goed als een mens.

Zij was zo gehecht aan het leven: zij was het leven zelf.

En haar ogen kenden het einde, maar haar hart geloofde het niet. Ik weet niet hoe zij gestorven is,

met haar zwarte, zachtglanzende haren, die haar enige misdaad vormden ..

Sancho'

1 Unitas Studiosorum Amstelodamensium, Almanak 1953.

277DE ONDERDUIK

Dit was een kind, samen met haar familie en andere, in een Joods omgeving, waarop zij reageerde op de wijze, die de lezer uit het boe kent. Br zijn ons meer documenten overgebleven. Niet zelden hebben kinderen deze onderduik gedragen met een flinkheid, die nu nog treft met een 'wijsheid' die eerbied afdwingt, ja, soms welhaast onbegrijpe lijk is. Wij citeerden reeds uit het uitvoerige verslag, opgenomen v een toen zeventienjarig meisje, in de bossen met haar ouders en broertje ondergebracht in heel nauw verblijf. Zij had daar nogal wa contact met jongens, meest niet-Joodse: 'Daarmee heb ik een aller. genoeglijkste tijd gehad, romantische maannachten en wandelingen debatten over alle mogelijke onderwerpen. . . Tijdens deze discussie viel mijn vader een beetje van zijn voetstuk, toen ik merkte, een eigen mening erop na te houden'. De nerveuze spanning en verveling waren vaak ondraaglijk, maar het huwelijk van haar ouders bleef ook in die schuilhoek heel gelukkig. 'Problemen heb ik niet gehad; ik heb me nooit afgevraagd of er iets 'speciaals' gebeurde in die hoek van d kamer waar mijn ouders sliepen.' Bij de bevrijding komen een aantal parachutisten met twee Duitse krijgsgevangenen bij de hut en: 'E werd om gedobbeld, wie van hen de beide Duitse krijgsgevangenen mocht doodschieten. Een van hen droeg een leren jasje en kreeg bevel dit uit te trekken. Ik begreep dadelijk dat diegene die hem geloot had het zonde van het gaatje zou v' inden. Wij zagen onbewogen toe, hoe de twee niets vermoedende Duitsers het bospad op moesten; wi hebben rustig de hard gekookte eieren opgegeten uit het pannetje van die moffen en hebben even geluisterd naar de twee schoten, die komen moesten. Wij waren al zó afgehard, doordat we genoeg razzia's gezien hadden om ons niet op te winden over de dood van die twee Duitsers.'

Er zouden prachtige verhalen te doen zijn van de zelfverloochening, de waakzaamheid en toewijding, waarmee zo velen het Joodse kind hebben willen verzorgen. Zelfverloochening bijvoorbeeld, want het Joodse kind, in soms geheel andere en voor

hem abnormale omstandigheden geplaatst, leverde vele problemen op. Een gastheer over twee Joodse jongens, met wie hij in de nacht bij de schrijfster kom aanzetten: 'Deze lummels kan ik niet houden; die hebben vanmiddag met een buks de vogels van de treindraderen staan schieten, juist toen er een trein met Duitsers voorbij kwam. Nu lopen er de gehele avond al een paar mannen voor het huis heen en weer. Ik kan toch moeilijk van mijn huis een publieke gemakelijkheid maken? Ze snappen niet

278

DE ONDERDUIK

eenmaal niet, dat ze zoveel gevaar lopen. Maar ik heb een vrouw en twee kinderen'. Niemand wil die jongens hebben; iedereen zit overvol en "goed", zegt de oudste van de twee, 'dan gaan we zelf naar de SD en moeten jullie de gevolgen maar dragen.'

Men ziet, hoe gevaarlijk het ondergedoken kind kon zijn, minder gevaarlijk dan de ouders, maar toch . . .

'Toen de SD kwam om ons te arresteren, vroegen ze aan het jongetje dat ook met ons was ondergedoken, hoe hij heette; hij zei toen: Ik heet Jan Willems (dit was dan zijn onderduiknaam)' (veranderd, J. P.) 'Hij werd feitelijk ontdekt, omdat hij mijn vrouw riep om een plasje te doen. Zij zei toen, of hij niet kon wachten, maar een der SD-ers wilde hem wel helpen, en ontdekte toen, dat het een Joods kind was tijdens het plasje. Dit werd hem noodlottig en tijdens het transport van Haarlem naar Amsterdam, vroeg S. (een 'foute' politiemann) die Jan op zijn schoot had genomen, hoe hij nu eigenlijk wel heette, en hij zei toen weer 'Jantje' (hij speelde zijn rol voortreffelijk). Tot driemaal toe vroeg S. hem hetzelfde en toen zei hij 'Tante Willy?' (naam veranderd, J. P.) 'Mijn vrouw gaf toen toestemming omdat er toch niets meer aan te doen was en Jantje zei op zijn manier het volgende: 'Ik zal het u zeggen, maar éénmaal hoor, en voor een gijntje; ik heet Brammie Cohen' (idem). 'Ons, die in de wagen zaten, trof dit diep tragisch gebeuren.'

Met deernis volgt men de zwervende kinderen. Een achtjarige Ahasverus, in september 1942 ondergedoken, vertoefde in ruim twee jaar op achttien adressen en werd in november 1944 eindelijk opgepakt; via de gevangenis kwam hij in Westerbork, waar hij de bevrijding beleefde. Zijn ouders heetten in Rotterdam omgekomen. Tweemaal kwam hij bij overtuigde Gereformeerden, tweemaal bij dito Katholieken; een Katholiek echtpaar deed alles om hem te bekeren; hij moest rozenkransjes bidden, de geschiedenis van de martelaren lezen, leerde verder volstrekt niets dan schoenen poetsen, aardappelen chillen, kachels aanmaken; het veertienjarige meisje nam zijn snoep)onnen in beslag. Na de bevrijding deed een moeder aan schrijver het verhaal van haar zoontje, dat door een veertienjarig meisje op een moment van onveiligheid werd weggebracht naar Oosterbeek en . . . Niet toen ze daar zaten, begon de slag bij Arnhem. Ze zaten er lidenin. Het moet ontzettend zijn, wat ze daar meegemaakt hebben. Eet huis waar mijn zoontje in zat, is afgebrand. De Engelsen hebben en in gaten gegooit, om hen te redden. Ze zijn tien dagen onderweg

279

DE ONDERDUIK

geweest naar Wolfheze, ze zijn gekropen. Dat dochtertje van veertien jaar heeft voor hem gezorgd. De Engelsen en de Duitsers hebben hun chocola gegeven.' Dan komt het kind in veiligheid bij nieuwe pleeg-. ouders: 'Die mensen waren goed, maar het kind mocht niet huilen. Het was een klein arbeidershuisje, dus ze waren bang. Het was er erg gehorig. Maar het kind moest huilen, het was volkomen over zijn zenuwen, het was kapot. .

Een negenjarig meisje wordt door een onderwijzeres in de provincie ondergebracht: 'De pleegvader vertelde mij (haar grootmoeder) later dat ze daar als een schuw vogeltje was aangekomen. Ze was toen negen jaar oud. Praten deed ze bijna niet. 's Avonds als ze in bed lag, ging hij ervoor zitten en trachtte haar vertrouwen te winnen. Dit is hem en zijn

vrouw tenslotte gelukt. Deze edele mensen zijn wij veel dank verschuldigd.' Men bracht dit kind, toen haar adres verraden was, nog tijdig in veiligheid; het huis waar ze zat, centrum van illegale activiteit, werd door de Duitsers in brand gestoken.

Dezelfde schrijfster: 'Mijn kleinzoon, die toen acht jaar oud was, heeft elf onderduikadressen gehad en is steeds door het oog van de naald gekropen. Een tienjarig jongetje, alleen in een kamertje opgesloten, waar hij nooit uit mocht, kwam na een half jaar niet verder dan wat onverstaanbaar praten. Is het wonder dat die kinderen nerveus waren?'

Enzovoorts.

En dan te denken, dat men zich met deze nerveuze kinderen heel gelukkig kon prijzen. Uit zeer vele één politiemelding: 'Op' (datum weggelaten) 'in' (plaats weggelaten) 'is aangehouden de SS-Schiitze' (naam weggelaten), 'geboren te' (plaats weggelaten) 'op' (datum weggelaten), 'vermomd met bril en baard, die lange tijd voortvluchtig was. De aanhouding geschiedde op verzoek van de SD te Utrecht. Hij zou bij de ontvluchting van Joden uit het kamp te Amersfoort betrokken zijn. Bij huiszoeking in zijn woning bleek uit te veel bedden, dat meerdere personen aldaar hadden vertoefd. jodenkind van 8 maanden, genaamd' (weggelaten), 'is geborgen'; enzovoorts.

Het kind was geborgen. Zeer vele joodse kinderen zijn op deze manier geborgen. Geven wij nog eens het woord aan de hiervoor reeds aangehaalde moeder, zelf teruggekomen en: 'Nu wat mijzelf betreft. Ik was er en moest doorleven, maar het was moeilijk een levenshouding te vinden. Ik hielp bij het koken en deed wat boodschappen. Een paar maal gebeurde het dat ik in gedachten verdiept voor het

280

DE ONDERDUIK

huis stond, waar wij voor de oorlog gewoond hadden; het was ook zo dicht bij. Ik leefde in het verleden, maar sprak er niet over. In gedachten verwijlde ik vaak bij mijn man en mijn kind. Ik was niet jong toen ik trouwde en had mijn kind ontvangen als een geschenk uit de hemel. Hij was zo teer bij de geboorte; bijna te broos om aan te pakken. Er moesten heel wat zorgen aan hem besteed worden om hem in het leven te behouden. Toch is hij na de eerste tijd voorspoedig opgegroeid. Ik was een angstige moeder, maar ondanks dat liet ik hem alles leren, zoals fietsen, zwemmen en schaatsen rijden. Op school was hij een van de beste leerlingen; in alle vakken was hij goed. Hij zou gaan studeren. Waarom hebben ze mij mijn kind ontnomen, waarom! Er zijn velen, die dit kunnen vragen, ik weet het. Toen ik in Westerbork was, ben ik eenmaal in een barak geweest, waar ongeveer veertig kinderen waren. Men noemde dit het weeshuis. De kinderen waren nog jong, velen beneden zes jaar. De kinderen waren ondergedoken en opgespoord. Zij hadden dezelfde misdaad op hun geweten als mijn zoon en zovelen anderen: zij waren geboren uit joodse ouders en hadden vier joodse grootouders. Daar stond de doodstraf op. In die gruwelijke nacht van 6 'op 7 februari 1944 is deze barak leeggehaald en zijn de kinderen op transport gesteld. Zo is het mij verteld.'

Eigenlijk zijn wij hiermee gekomen aan het slot van het verhaal van de onderduikerij : de terugkeer. De bevrijding was daar. De onderduiker dook op. In het Nederland van 1944/1945, hetzelfde en zo heel andere Nederland. Overal kwamen de Joden uit hun schuilhoeken te voorschijn. Blij? Opgelucht?

De schrijver heeft bij maar heel weinig overlevenden deze gevoelens vermeld gevonden: 'Duitsland heeft gecapituleerd. Ons land is bevrijd. Ik voel me heel vreemd, vreugdig en bedroefd tegelijk, bedroefd om de oorlog, die wij, Joden, verloren hebben. Mijn eerste reactie is een huilbui. Ik denk aan de duizenden en tienduizenden, die zijn weggevoerd en dit grootse, onvergetelijke ogenblik niet hebben mogen beleven. Maar de uitbundige vreugde die alomt heerst, maakt zich gaandeweg ook van mij meester. Het is alsof ik

vacantie heb gekregen. Dit vakantiegevoel blijft enige weken.'

Deze schrijfster was werkzaam op een boerderij en kort voor de bevrijding voelde zij zich verplicht, te onthullen (wat ze tot dat ogenblik steeds verzwegen had), dat ze Jodin was: 'Ik heb niet het flauwste idee, hoe men de Joden gezind is, misschien zijn deze mensen antisemitisch. Heimelijk vrees ik hun uitlatingen en mogelijk een ge-

281

HOOFDSTUK VII

DE DOORGANGSKAMPEN

Westerbork

De illegaal in Nederland vertoevende Joden, aan wie wij het vorige hoofdstuk wijdden, vertegenwoordigden, ieder apart, een stukje, soms een miniem klein stukje, verzet, zo men wil: ongehoorzaamheid. Allen samen vormden uiteraard een minderheid, zoals verzetslieden en ongehoorzamen ook onder de niet-Joden een minderheid vertegenwoordigden. Een deel van deze illegale Joden die tijdens die onderduik opgepakte vinden wij, samen met de overgrote meerderheid van de legale nog eenmaal terug in wat in oorlogstijd gedurende enige jaren als reeds gezegd de Joodse hoofdstad mocht heten: in Westerbork. Hoofdstad: daar immers hebben verreweg de meeste, meer dan 100 000 Joden in die periode 'gewoond', beter gezegd: vertoefd, enkele uren, vele enkele dagen, vele maanden en enkele jarenlang. 'Alle wegen leiden door Westerbork', aldus Aus der Fiinten tegen een paar Joden, die de overvalwagen moesten beklimmen na hun arrestatie. Inderdaad, zij leidden voor bijna alle joden dóór Westerbork, erdoor en dan verder naar het onbekende voor de overgrote meerderheid: naar de dood, de verschrikkelijke dood.

Het was, als weer herhaald: de 'joodse hoofdstad'. Zelfs heeft een tijdlang het gerucht kunnen gaan, dat Harry Elte, de bekende Joodse architect, op de Duitse heil een grote bewoonbare stad voor de Nederlandse Joden moest bouwen, die niet gedeporteerd zouden worden. Dat werden ze echter wel, evenals Harry Elte de stad werd niet gebouwd, een van de niet weinige luchtspiegelingen uit die tijd.

Was het alléén een doorgangskamp voor Joden? 'Westerbork is een ander woord voor de dag van het laatste gericht. Er is nergens meer steun, niet materieel en niet geestelijk, ieder is aangewezen op zichzelf en op zichzelf alleen. Een volslagen en absolute wanhoop treedt in en maakt zich van allen meester. Men zoekt nog wel hulp, maar men vindt die slechts bij uitzondering en dan nog weet men, dat deze tijdelijk is. Het transport naar Polen wordt misschien een week, hoogstens enkele weken uitgesteld. Mannen kunnen hun vrouwen niet meer beschermen, ouders zien alle kans verloren gaan om hun kinderen te redden. Kinderen moeten machteloos voor eeuwig van vader en moeder afscheid nemen. Er zijn ook wezen, zieken, blinden, kreupelen, krankzinnigen, zwangere vrouwen, stervenden, zuigelingen, er worden ook kinderen geboren, en allen, allen, warden elke dinsdag, week in week uit, in een lange trein van vrachtwagens

287

DE DOORGANGSKAMPEN

geladen, met bestemming: Polen. Twee jaar lang. Drie en negentig keer.' 1

De dag van het laatste gericht. De dies irae, zo is het. De dag, die geen geschiedschrijver inderdaad beschrijven kan; de lezer zal uit de voor hem neergezette feiten en feitjes, gegevens en getallen hoogstens een glimp krijgen van dit dal Josaphat; zo ergens, dan moet hier de verbeeldingskracht aanvullen, pogen aan te vullen. De geschiedschrijver heeft niet meer te bieden dan het weinige waartoe de documenten hem in staat stellen.

Het weinige. In betrekkelijke zin opgevat een niet geheel gelukkige qualificatie. Vergeleken met die van andere themata, in dit boek behandeld, is de Westerbork-documentatie bijzonder rijk en gevarieerd, op een enkel punt, zoals nog blijken zal, zelfs uniek. Al geldt anderzijds voor welhaast geen enkel ander thema zozeer de toevoeging

over het ontzaglijk vele, dat wij missen. Ook hier immers hebben in het koor der stemmen het woord, het hoogste woord, de overlevenden. Hoe weinigen van de meer dan honderdduizend, dóór Westerbork naar de gaskamer gegaan, spreken tot ons! Van slechts enkelen hunner is een enkele klacht of aanklacht tot ons gekomen en men mag toch wel veronderstellen, dat ieder, hunner ze zou hebben geuit, zowel de klacht als de aanklacht. Van die overlevenden daarentegen zijn er niet weinig, die, wel verre van aan te klagen, pogen zich te verdedigen tegen de aanklachten van anderen; van de niet-joden en zeker van de Duitsers geldt dat al in het bijzonder.

Maar hiermee houden wij ons al eigenlijk bezig met wat tenslotte niet meer dan een deel van het materiaal uitmaakt, met de getuigenissen. En dan mag hier nog eens worden uitgesproken, dat dit deel, het daarvoor gemaakte voorbehoud eenmaal in acht genomen, buitengewoon rijk en gevarieerd is. Er is bijna geen enkele vraag, bij de behandeling van dit kamp gerezen, of de schrijver had zich voor het antwoord kunnen wenden tot levende getuigen; in een aantal gevallen heeft hij dit gedaan, maar in de overgrote meerderheid ervan heeft hij het wel moeten nalaten, wilde het stuk over Westerbork in het geheel van dit boek niet buiten alle proporties, zeg tot vele honderden bladzijden, uitdijen. De geschiedenis van Westerbork, nogeens weer, zou men kunnen opvatten als die ener joodse stad met honderdduizend

1 A. Herzberg, Inleiding bij j. Presser, De nacht der Girondijnen (tweede druk, Amsterdam, 1957), p. vm.

288

WESTERBORK

inwoners, met een zij het ook zeer fluctuerende bevolking: zij zou o.i. een eigen historicus vereisen, alleen met haar bezig misschien komt hij nog eens, later. Dan zullen voor hem een aantal getuigen niet meer te raadplegen zijn, maar alleen al met wat men het primaire bronnenmateriaal kan noemen, zal hij de grondslag voor een monografie kunnen leggen. Van inderdaad die honderden bladzijden.

Van dit kampmateriaal in engere zin is ook heel veel verdwenen. Als overal heeft ook hier de Duitse leiding gepoogd de sporen van haar daden uit te wissen, toen het getij was gekeerd. Tweemaal, in september 1944 en in april 1945, heeft zij zoveel mogelijk van de administratie, registratie en kartotheek vernietigd, met wat men wel eens deutsche Griindlichkeit pleegt te noemen. Een inventarislijst van wat op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie aanwezig is leert, hoe ver zij onder de maat hierbij is gebleven. Deze schrijver althans heeft wel eens gespeeld met de gedachte, dat hij louter en alleen met de overgebleven serie kamporders het leven in Westerbork zou kunnen reconstrueren. Met daarnaast de' vele andere bevelen, met de honderden formulieren, de honderden dienstrapporten, de correspondentie van het Centraal Distributiekantoor, de Crematoriumbriefjes, de officiële sterkte-staten, de eindeloos vele lijstjes, pasjes, met het telexboek, met de catalogi. Er bestond bovendien niet alleen bij de leiding, maar ook onder de geleiden een groot stuk van de reeds genoemde Grandlichkeit (Duitse en ten dele ook Nederlandse). De schrijver kan zich, als leek sprekend, nauwelijks fraaiere kleurstatistieken voorstellen dan in Westerbork over allerlei zijn samengesteld of sprekender tabellen dan die van bijvoorbeeld de Metall-Sektor Lager Westerbork, Leistungsübersicht 1943; geen Potemkin-dorp bezat schonere gevels! Eigenlijk zijn wij daarmee al bij een type documenten, dat ook hier bijzonder rijk vertegenwoordigd is: het illustratieve element. Wat al plattegronden en tekeningen! Wat al foto's! Men zou een foto-album 'Westerbork' kunnen samenstellen, met alle joodse ellende, alle Duitse overmoed erin misschien verschijnt ook dat wel eens.

Maar dan is er nog één onvervangbaar en uniek illustratief document, dat een speciale vermelding verdient. Stel eens, dat er van dit kamp helemaal niets was overgebleven,

geen barak, geen huis, geen snipper papier, geen foto, stel dat alle, maar dan ook alle getuigen waren weggevaagd zonder een woord achter te laten, stel dat alles, dan zou men nochtans een vrij behoorlijke reconstructie van de

289DE DOORGANGSKAMPEN

toenmalige werkelijkheid kunnen leveren op grond van het ene document, waarmee deze schrijver althans zijn studie van het gehele Westerbork-probleem jaren geleden is aangevangen: de bewaard gebleven Westerbork-film

Een slechte, deels, grotendeels wel, zeer slechte smalfilm. Eindeloos lang, saai, vol herhalingen. Het heet dat men begonnen is met een gebrekkig oud toestel en dat pas later, voor Joods geld, een nieuw is aangeschaft. Men kan op deze documentaire alle critiek hebben; deze schrijver zou haar niet gaarne aan een groter publiek voorzetten. Voor hem is ze, als gezegd, onvervangbaar. En onovertreffelijk, misschien juist wel met of door haar gebreken.

Er zijn nogal wat vragen om deze film heen. De commandant van Westerbork, Gemmeker, heeft tijdens zijn proces meegedeeld, dat hij haar heeft laten maken. Hij had daarmee het volledige beeld nagestreefd van zijn kamp, met 'alles erin, het opgewekte zowel als het treurige, opdat men van hem niet zou kunnen zeggen, dat hij alleen 'de betere kant van het kamp' had willen vastleggen'. Hij ontkende met nadruk dat de film bestemd was geweest voor zijn superieuren; hij had haar (heette het) vooral bedoeld voor de kampbewoners. Schrijver dezes heeft geen zekerheid omtrent de vraag, bij wie het idee is opgekomen; het zou hem althans niet verwonderen, als dat bij een enkele van deze kampbewoners is geschied, die immers voortdurend erop uit waren, door het bedenken van taken en taakjes hun blijven te rekken. Het heet dat de dienstleider Heinz Todtmann het draaiboek geschreven heeft, door Gemmeker goedgekeurd, en dat de kampfotograaf Breslauer soms met zijn collega Jordan het filmmateriaal heeft verzorgd; Breslauer zou dan, geholpen door Todtmann, de opnamen hebben gemaakt en, zelfs vóór de inlevering bij Gemmeker, in een kleine kring van vertrouwden hebben gedraaid. Het draaiboek, althans een ontwerp ervoor, bevindt zich in het archief van Oorlogsdocumentatie. Afgaande op een, bij Gemmeker's proces afgelegde, getuigenverklaring van de zendeling Tabaksblatt en op Gemmeker's commentaar daarop, zou men als begindatum van die opnamen 5 maart 1944 willen aangeven. Dat was de opname van een godsdienstoefening, waarmee men van wal stak voor het vervaardigen van de film; de genoemde Tabaksblatt verliet, samen met ds. Inkes, uit protest de zaal. Dat interpreteerde Gemmeker (zijn eigen woorden) 'als een zwaar vergrijp tegen de discipline', weshalve hij deze overtreders een paar weken in de strafbarak opborg.

290

WESTERBORK

Hierboven is niet bepaald prijzend over de kwaliteit van deze film gesproken. Het zal de lezer misschien verwonderen, maar één fragment is niettemin door de hele wereld gegaan, doordat het is opgenomen in enkele grote films over het nationaal-socialisme en meer in het bijzonder over de concentratiekampen, de Franse Nuit et brouillard bijvoorbeeld. Het is een stuk van het fragment 'Eingang und Abfahrt', dat trouwens ook bij het proces van Gemmeker is gedraaid. Het is de schrijver onbegrijpelijk, dat Gemmeker niet vermoed heeft, welk een verschrikkelijke aanklacht het bevat, tegen hemzelf en het systeem, dat hij diende. Wie ooit het kleine meisje gezien heeft, het hulpeloze Joodse kind, in doodsangst voordat de deuren zich sluiten, glurend door een spleet van de veewagen, waarmee men haar wegvoert naar haar onbekende bestemming, zal zich dezelfde vraag stellen. Men wil hopen — en het klinkt heel aannemelijk — dat de getrapte en vernederde makers van dit schokkende document er deze aanklacht bewust in hebben binnengesmokkeld: de kampcommandant, die men een paar meter ervóór nog

kon zien met zijn om zijn benen dartelend, in vrijheid levend hondje (ook lat wel niet toevallig), staat daarmee op onvergetelijke en onuitwisbare wijze getekend voor ons: opgewekt vertegenwoordiger en toegewijd dienaar van een satanisch systeem van onmenselijkheid.

Van één deel van de documentatie moeten wij nu nog melding maken, dat deel, dat meer dan de andere tot nu toe het grote publiek bereikt heeft. Het zijn, wat men in engere 2111 de getuigenissen kan noemen, de ego-documenten van diverse Westerborkse ego's. Er is geen enkel onderdeel van dit soort documentatie, dat niet talrijk vertegenwoordigd is. Al enige malen noemden wij het proces-Gemmeker, met zijn zeer vele verhoren van hemzelf en van getuigen, een heel belangrijke bron. Er zijn nog veel meer niet-Joodse documenten, zoals het dagboek van de Nederlandse kamp-ambtenaar A. van As Jr. of het rapport van de voormalige Oostenrijkse officier H. O. E. Wohl, dit laatste om zijn analyse van personen en toestanden voortreffelijk. Aan de Joodse documenten komt geen eind. Enige daarvan mogen hier apart vermeld worden. Zo heeft dr. Hans Ottenstein na de bevrijding een bijzonder bruikbaar verslag over Westerbork opgesteld; wij zullen de schrijver hierna nog ontmoeten en vaak uit zijn rapport putten. Datzelfde kunnen wij vermelden van de dienstleider K. Schlesinger, al blijft het door hem opgestelde document zowel in afmetingen als in kwaliteit bij dat van dr. Ottenstein achter Beide echter worden in de

291DE DOORGANGSKAMPEN

schildering van de Westerborkse sfeer verre overtroffen door het dag-. boek van de journalist Philip Mechanicus, tot 1940 redacteur-buitenland van het Algemeen Handelsblad. Hij was waarschijnlijk door een medepassagier verraden, toen hij in september 1942 zonder ster op het achterbalcon van een tram gestaan had; na een verblijf in Amersfoort kwam hij in Westerbork terecht, waar hij ruim een jaar kon worden zuriückgestellt. Zijn dagboek' is werk van o.i. zeer hoog gehalte; welhaast niemand heeft het kamp voor ons beter doen leven dan hij. In dat welhaast steekt een stukje voorbehoud ten aanzien van één document, nl. Twee brieven van Etty Hillesum, al tijdens de oorlog clandestien gedrukt en daarna nog enige malen uitgegeven.² Haar gezichtsveld was veel beperkter dan dat van Mechanicus, maar niemand, die haar beschrijving van een transportnacht heeft gelezen, zal ooit die verschrikking vergeten. Veel lezenswaardigs vindt men in andere getuigenissen, meestal herinneringen, gedrukt en ongedrukt: van de eerste o.m. het verbitterde boek van S. van den Bergh, 3 Deportaties, een werk, rijk aan pakkende details, dat na de bevrijding in duizenden exemplaren is verkocht. Van de tweede soort niet weinig schilderijen van teruggekeerden en brieven van niet-teruggekeerden; verder ontboezemingen in dicht en ondicht.

Wij zouden ten aanzien van Westerbork ongeveer hetzelfde procédé willen toepassen als ten aanzien van de Nederlandse Joden in hun geheel: dus eerst, maar nu in vogelvlucht, de geschiedenis van dit kamp behandelen en daarna met meer uitvoerigheid, de 'aardrijkskunde' of beter: de 'sociografie' van het Lager.

Geschiedenis

Aan die geschiedenis gaat een maar korte voorgeschiedenis vooraf. Zij valt vóór 1940; Westerbork was geen Duitse maar een Nederlandse

1 Philip Mechanicus, In dépiit (Amsterdam, 1964). 2 E. Hillesum, Twee brieven uit Westerbork (Den Haag, 1962). 3 S. van den Bergh, Deportaties (Bussum, 1945).

GESCHIEDENIS

schepping; aangezien het kamp voor Duitse joden bestemd was, vindt deze voorgeschiedenis in dit boek een slechts beknopte behandeling

Al vóór 1939 bestond het plan, legale en illegale vluchtelingen in één kamp samen te

brengen, welk plan in de loop van 1939 zijn beslag kreeg; in de notulen van de Ministerraad van 13 februari van dat jaar lezen wij : 'Op voorstel van de Minister van Binnenlandse Zaken wordt besloten tot oprichting van een kamp voor de hier te lande vertoevende vluchtelingen uit Duitsland'. Alleen voor bouw en inrichting begrootte men de kosten op fi miljoen, door het deze vluchtelingen verzorgende comité van 1 januari 1941 af in annuïteiten van f200 000 terug te betalen. Onder de Joden waren er toen van oordeel, dat men voor de grote bedragen, met deze opzet gemoeid, de kampbewoners evengoed had kunnen laten emigreren; of dat inderdaad had gekund? Op 9 oktober 1939 kwamen er de eerste 22 vluchtelingen en op 14 oktober bracht De Telegraaf al een met drie foto's geïllustreerde reportage over deze pioniers onder het hoofd 'Een stad in wording op de Drentse heide'. Het is een sappig stukje, waaraan zelfs niet de beschrijving mankeert van de 'gebloemde gordijntjes', voor de barakken bestemd: 'Boerenbontgoed, dat het goed doet achter de heldere kleine ruitjes'. En 'blijkbaar rekent men op een langdurig verblijf (gespatieerd in tekst); 'men heeft. blijkbaar grote plannen daar in het grote veld van Westerbork'. Een beetje ver ligt het wel, waardoor de ochtendpost er om 4 uur in de namiddag komt. Gelukkig is er een prima kok. Enzovoorts, twee-en-een-halve kolom bijna lyrisch proza, men zou er dan niet willen wonen, maar in elk geval wel een tijdje logeren: knus, fris, gezond. Een leuk kamp.

In die reportage heet het, dat deze stad een 3000 inwoners zal krijgen. Nu waren in februari 1940 bijna alle andere kampen, met uitzondering van de kindertehuizen, opgeheven; in mei 1940 zaten ongeveer 750 mensen in Westerbork, wier evacuatie al even in het eerste hoofdstuk is verhaald. Zij werden spoedig daarna merendeels naar het kamp teruggevoerd, maar 60 illegale Joodse vluchtelingen die zich in mei 1940 in Hoek van Holland bevonden, werden door een misverstand tezamen met een aantal Duitse deserteurs, eveneens aldaar aanwezig, naar Duitsland gebracht, vanwaar zij na een zwerftocht van enige maanden door verschillende Duitse gevangenissen naar Nederland terugkeerden en vervolgens in Westerbork geïnterneerd werden. Deze en andere ervaringen kunnen misschien iets bijdragen tot beter begrip van de gemoedstoestand, waarin juist de oudste 'ingezetenen'

293

292

DE DOORGANGSKAMPEN

ter bepaalt: Westerbork als doorgangs-, niet als eindstation. De opeenvolging van deze doorzendingen vormt het ritme, dat in de Westerborkse geschiedenis klopt, het leidende motief, waaraan men haar herkent.

Men overdrijft niet met de uitspraak, dat de eerste maal een zware schok voor de toenmalige kampbewoners heeft betekend. Hoe zou het trouwens anders hebben gekund? Men verplaatse zich even in de situatie: deze kampbewoners hadden voor het merendeel ongeveer twee jaar lang vertoeft in dit verblijf, niet rustig, natuurlijk niet (welke Jood hier te lande had wel rust?), maar betrekkelijk ongestoord en toen ging de bodem, waarmee ze ondanks alles vertrouwd geraakt waren, bewegen, er volgde een aardverschuiving, die ook een aantal hunner meesleurde — waarheen? De Joodse Raad had weliswaar verzekerd, dat het kamp zelf bij de nu aangekondigde wegvoeringen zou ontzien worden, maar reeds toen zal menigeen wel beseft hebben, hoe weinig op zulke welmenende en welgemeende verzekeringen te bouwen was. Op 13 juli werd een groot aantal personen, die tot dan in het kamp vertoeft hadden, praktisch iedereen, die niet 'zuiver' Joods was, ontslagen. Op 14 juli moesten alle ingezetenen, voorzover geboren tussen 1902 en 1925, zich laten keuren voor de Arbeitseinsatz; de Duitse commandant Deppner gaf als toelichting: 'Auch Ihre Arbeitskraft brauchen wir zu unserm Sieg'. Een aantal personen ontving een vrijstelling; reeds toen speelden zich tonelen af, die zich

honderdvoudig — en steeds afschuwelijker — zouden herhalen: 'O.a. werd een jongen aangewezen, die een oude vader alleen achterliet. Deze kwam voor zijn kind smeken. Wij kenden de Duitse sadisten nog niet. De vader was een Poolse Jood met een lange baard. Sie gehen morgen auch mit weg', dat was het gevolg.'

Requiescant.

Wij weten nu, dat men uit het Westerbork-reservoir wilde aanvullen wat aan het eerste 'vrijwillige transport' uit Amsterdam ontbrak. Dit spelletje herhaalde zich na 15 op 16 juli. Vroeg in de ochtend van de isde kwamen, deels te voet, een achthonderd personen uit Hooghalen naar het kamp om daar in een uurtje Vurchgeschleuse d.w.z. geregistreerd te worden; de jammerlijke stoet, mannen, vrouwen en kinderen, verliet het kamp weer meteen om in Hooghalen als dieren in goederenwagens te worden gestouwd. Op 16 juli, als gezegd, herhaling; hierbij een aantal Joden uit het kamp Amersfoort, die zonder bagage, hongerig en smerig, doorgingen. Het maakte een afschuwe-

296

De B(ulevard des Misères

Kinderen bij een schoolbarak

GESCHIEDENIS

lijke indruk, heet het, maar dat was pas een begin. Men was in het kamp zelfs nog zo argeloos om voor de vertrekkenden geld bijeen te brengen, dat met veel moeite bij een bank in Assen in Duits geld, voor zover voorradig, werd omgewisseld; men geloofde. . . of wilde men geloven? Ook gaf men de weggevoerden kledingstukken en levensmiddelen uit een kampinzameling mee. Zij vertrokken mag men zeggen: niets vermoedend? Het is niet buitengesloten, dat het deze groep is, wier vernietiging Himmler bij zijn zomerinspectie heeft bijgewoond: 'Mich der Besichtigung in Birkenau sah er sich den gesainten Vorgang der Vernichtung eines gerade eingetroffenen Juden-Transportes an . . er sah nur ganz stumm zu.'i De hoge gast bleef overigens niet zo sprakeloos, want al spoedig ging hij met zijn gevolg en de kampleiding aan tafel: 'Bester, strahlender Laune fnhrte er die Unterhaltung und war iusserst liebenswiirdig . . . er sprach iiber alle ii0gliche Themen . . . nber Kindererziehung und neues Wohnen, nber Bi/der und Biicher.'

Een cultuurdrager. En de Joden? Requiescant.

De tweede episode, door ons uit der dagen reeks naar voren gehaald, valt in de eerste week van oktober; zij omvat de aankomst in Westerbork en de 'verwerking' aldaar van de duizenden, die toen, schlagartig erfasst waren, de grote stunt van Kanter; het waren mensen uit de Nederlandse werkkampen, die, met hun families verenigd, de weg naar Polen moesten betreden. Met hun families verenigd; Schmidt had nadrukkelijk verzekerd, dat de bezetters geen onmenschen waren en dus de gezinnen in onverbroken band zouden wegzenden. De lezer onthoude dit fijne trekje even.

Omtrent die oktoberweek in Westerbork zijn wij goed ingelicht, lijkt het. Vrijwel geen enkele overlevende, die er getuige van is geweest, of hij heeft juist van de toen zich afspelende gebeurtenissen melding gemaakt. Die schilderijen komen wel overeen, tot in details toe. Wat echter ook hier vrijwel ontbreekt is het getuigenis der slachtoffers. Ook dit onthoude de lezer, voor het geval dat hem de afschuw te machtig zou worden. En hij vergete geen ogenblik, dat allen, de bedrivers van het kwaad, de slachtoffers en de helpers tegen wil en dank, mensen waren, mensen, mensen.

Van zulk een Joodse helper tegen wil en dank nu bezitten wij een onvervangbaar document. Het is het dagboek van een 'FK-man' in Westerbork, een lid van de z.g. FK dus, de Fliegende Kolonne, de af-

R. Hoess, Kommandánt in Auschwitz (Stuttgart, 1958), p. 176-78.

297

E DOORGANGSKAMPEN

deling, die zich meer in het bijzonder bemoeide met het bagagetransport. Het loopt over de week van 1 tot 7 oktober 1942.

De lezer heeft natuurlijk wel begrepen, dat er tussen die fatale julidagen en deze oktoberweek ook wel wat in Westerbork is gebeurd: 'Twee en een halve maand van transporten hebben ons helemaal veranderd. Toen de eerste mensen hier aankwamen, konden we er nauwelijks naar kijken; zo erg had al die ellende ons toen te pakken. En thans? Nu zegt men nog maar droogjes: Vandaag 300 Amsterdam, 200 Utrecht. En niet alleen wij, die alles vanaf het begin hebben meegemaakt, zijn zo geworden. In augustus kwam er 's nachts een transport uit Amsterdam. In pyama's, ondergoed, zonder schoenen, oude lieden zonder gebit. De meesten van hen werden de volgende ochtend doorgestuurd. Bij een spontane inzameling van kleren kwam veel bij mekaar. Ook voor jongens uit Amersfoort' (het strafkamp, J. P.) 'hebben we veel gegeven. En toch zijn we net beesten en anderen ook. Dezelfde Amsterdammers, die de ellende zelf hadden ondervonden, en die het grote geluk hebben gehad, hier te mogen blijven, zijn verheugd als de provincie aan de beurt komt en Amsterdam dus een keer gespaard blijft.'

Nog even hetzelfde thema: 'iedereen denkt hier alleen aan zichzelf. Iedereen is blij als er veel mensen in Amsterdam opgepakt worden, want dan wordt zijn kans groter. Zijn alle mensen hier tot beesten geworden? Misschien zijn er nog uitzonderingen. Maar daar zie je en hoor je niets van.'

Op 1 oktober voelt onze PK-man zich al niet op zijn gemak, want er gaan de volgende dag weer 1000 man weg en het gevaar bestaat, dat de oude kampbewoners, net als in juli, moeten inspringen, omdat de voorraad 'transportyrijen' (zij, die niet voor transport gevrijwaard zijn; de lezer vergis zich niet in dit woord) te klein is. Om drie uur die middag het 'geluksbericht' (het woord staat er). En wat is dat geluk? Dat er toch nog een transport uit Amsterdam komt, zodat hij en de zijnen 'herademen'. 'Aan al de verschrikkingen, die deze mensen morgen wachten, denkt niemand ook maar een ogenblik.' Verder gaat het gerucht, dat binnen enkele dagen meer dan 10.000 mensen in Westerbork zullen aankomen.

Op 2 oktober tekent onze FK-man niets op, maar de volgende dag des te meer:

'Deze dag zal ik nooit vergeten. Het is niet te beschrijven' (de lezer onthoudt deze aanhef). Het geldt de aankomst van de mensen uit de

298

GESCHIEDENIS

werkkampen en al dadelijk openbaart zich de gruwelijkste chaos in de bagage, die n.b. geregistreerd dient te worden en . . . 'Als we dat allemaal gaan registreren, hebben we enkele maanden nodig. . . ' Maar de hel breekt helemaal los, als de vrouwen en kinderen aankomen en in de barakken worden 'bijgeperst'. Niemand vindt wie ook, niemand vindt wat ook; alles, mannen, vrouwen, kinderen, rugzakken lost zich op in een onoverzichtelijke, niet te ontwarren en zeker niet te regeren baai.

'De mensen hebben nog niets gegeten, ze staan nog steeds in de open lucht en vragen: 'Weet u, of mijn man d'r al is? Waar zijn de vrouwen uit Amsterdam?' of ze vertellen ons, vervuld van haat, wat de joodse Raad hun te Amsterdam allemaal had beloofd, als ze hier aankwamen. Deze mensen haten ons, want zij menen, dat het onze schuld is, dat zij nog niets hebben gegeten en zich nog niet konden wassen, en dat ze nog niet eens een bed of een deel van een bed hebben. Maar wat kunnen wij doen? Wat moeten wij deze mensen, die terecht opgewonden zijn, antwoorden? Sommigen gaan tegen hen schreeuwen, maar is dat niet meer dan erg? Dikwijls komt het tot vechtpartijen op straat. Wat moet hiervan terecht komen? Men kan niemand vinden. Gewoon hopeloos. Wij spelen echter nog steeds de komedie van de bagageuitdeling, ofschoon iedereen kan nemen, wat hij wil. Wij zijn niet eens met genoeg mensen, om alles te bewaken.'

Men perst de duizenden de barakken in. In één bed twee personen; er zijn geen tafels of stoelen en waar nog tafels staan, doen die ook dienst als bedden. In vele barakken ontbreekt nog electrisch licht, in andere, waar het wel is, de verduistering. Het is oktober en 's nachts niet warm op deze heide. Honderden mensen per barak krioelen soms in het pikdonker 'of bij het droevige schijnsel van carbidlampen'. En het is 'geen wonder dat de mensen ontzettend gedeprimeerd zijn'. Het is geen wonder, neen.

Dan 4 oktober: 'Vandaag was het nog erger dan gisteren, of lijkt dat maar zo? . . . De invasie, die vandaag nog werd voortgezet, is geëindigd. Er zijn in totaal ongeveer 13 000 mensen hier erbij gekomen; 2000 waren er al in het kamp. Uit alle uithoeken en alle richtingen kwamen de treinen en auto's en spuwden mensen uit; kortom, de SS zou zeggen: een goed georganiseerde actie. En wij beleven hier de grootste desorganisatie die maar mogelijk is . . . De mensen voelen zich volstrekt hulpeloos en verlaten. . . Der Menschheit

299E DOORGANGSKAMPEN

ganzer Jammer packt mich an. En wij staan erbij en willen helpen. Je kunt net zo goed proberen, de Zuiderzee met een zeepdoosje leeg te scheppen.'

Wanhopig blijft het zoek van de vrouwen naar hun mannen, van de mannen naar hun gezin, van allen naar hun bagage. Die ligt met stapels nog in Hooghalen en verder verschillende berichtgevers vernielden dat ligt de weg van Hooghalen naar Westerbork er helemaal mee bezaaid. Auto's en boerenwagens halen er van op naar het kamp maar . . . 'Vandaag is het zondag. Daarom rijden vandaag minder auto's en boerenwagens de bagage hierheen en zal morgen een deel hoe groot dit ^deel is, weten we niet, maar ik denk haast de helft zonder bagage op transport gaan. En dat zijn niet alleen mannen en jonge vrouwen, maar ook babies, die dan niet eens een schone luier kunnen krijgen. Of de boeren daaraan gedacht hebben, toen ze verklaarden op zondag niet te rijden?'

Op 5 oktober: 'Dat was een dag der verschrikking. Erger dingen kan ik me nauwelijks indenken.' Er werden 1700 mensen door de marechaussee naar de trein gedreven; ze liepen en reageerden 'volkomen werktuigelijk, zoals oververmoeide mensen, die al half in slaap zijn gevallen'. Dan speelt zich een drama af, een verhaal, dat door verschillende ooggetuigen wordt bevestigd: 'Aan de trein bleek, dat er te "weinig mensen waren. Nu 'waren echter vanmorgen zoo â 300 vrouwen met kinderen uit Amsterdam gekomen, wier mannen in het kamp waren. Haar bagage had men in Hooghalen gelaten, aangezien dat geen haast had en eerst het transport weg moest. De vrouwen stonden op een zijweg bij de kampingang, bewaakt door de marechaussee. Toen de Duitse commandant_ Dischner hoorde, dat er te weinig mensen in de trein waren te weinig niet wat het aantal plaatsen betrof, want de mensen hadden niet eens plaats om allemaal te zitten gaf hij order, de vrouwen eveneens te registreren en in de trein te jagen. De niets vermoedende vrouwen, die gehoopt hadden, gauw hun mannen te zien, lieten zich rustig naar de registratie brengen en daar in grote haast registreren: ze dachten natuurlijk nu in het kamp te komen. Toen men hen echter uit het kamp naar de trein leidde (de marechaussee moest dat doen, enige OD-lui moesten helpen), begrepen zij, wat er met haar ging gebeuren. Zij begonnen te gillen en enigen probeerden tegenstand te bieden. Dischner rende erheen en sloeg met zijn rijzweep in de menigte om haar vooruit te drijven' (Volgens enkele berichtgevers was deze man, in alle opzich-

300

GESCHIEDENIS

ten beneden dé maat, toen ook nog dronken, J. P.). 'Ook enige leden van de marechaussee traptten en duwden de vrouwen naar voren. Enkele vrouwen lukte het in het kamp te vluchten, de anderen, vooral de vrouwen met kinderen, werden meedogenloos de trein in geduwd. Het was een afgrijselijk gezicht en nog erger waren de angst en de noodkreten

van de geslagen vrouwen en het schreien van de kinderen, die niet anders wilden dan hun mannen en vaders, van wie ze al maanden gescheiden waren, nog eens zien. Het waren vrouwen uit alle lagen der bevolking en van alle leeftijden, voor het merendeel arbeidervrouwen tussen 20 en 40 jaar. Sommigen in goede reiskleren, anderen, wie de politieagenten blijkbaar geen tijd hadden gelaten, in dunne zomerjurkjes met pantoffels en sommigen met kleine kinderen.

'Door het gegil kwamen enige mannen, die in de buurt van de trein bij de wegebouw werkten, naderbij en herkenden hun vrouwen. Ze liepen er heen, liepen de afzetting omver, maar namen niet hun vrouwen mee naar het kamp, maar stapten zelf in de trein, om hun vrouwen te vergezellen. Deze mannen hadden natuurlijk niets bij zich. Maar al die mensen gingen niet in de trein. Men begon dus de bagage, die reeds in de trein lag, er weer uit te gooien, om plaats te maken. Na het vertrek van de trein was de gehele weg, waarlangs de trein had gestaan, bezaaid met koffers, rugzakken, kinderwagens en andere voorwerpen. Wij waren blij het is gemeen dit te zeggen, maar ik ben van plan om alles precies op te tekenen toen de trein eindelijk weg was, want dat was teveel zelfs voor onze stalen zenuwen. Een gewoon transport raakt ons nauwelijks meer, dit was echter iets veel ergers.'

's Middags moest ik de bagage van deze vrouwen met behulp van de transportlijst uitzoeken. De mannen die vreesden, dat hun vrouwen erbij geweest waren, kwamen bij mij om het te vragen. Sommigen gaven een vreselijke kreet, toen ze de rugzakken van hun vrouwen en kinderen zagen en dus wisten, dat hun gezin al op weg naar Polen was; sommigen leken kalm, maar balden alleen in machteloze woede hun vuisten. Velen besloten om met het volgende transport vrijwillig mee te gaan, anderen Verzochten mij tenminste de bagage de volgende keer mee te sturen.'

Enzovoorts. Onze FK-man begeeft zich nu naar de bagage, die op de weg ligt en: 'In duisternis en in regen stond ik daar en bewaakte de bagage, die een troosteloze aanblik opleverde. Als de koffers kon-

301

DE DOORGANGSKAMPEN

den spreken, van hoeveel ellende zouden zij kunnen vertellen e Deze koffer heb ik gisteren aan een oude vrouw gegeven, die mij daarvoor wou omhelzen en nu ligt hij alweer hier, omdat ze hem niet kon meenemen. . .

Op 6 oktober heeft onze FK-man geen tijd om aantekeningen te maken, ook de hele nacht moet hij doorwerken. Op woensdag 7 oktober krijgt hij een beetje röst. Maar wat heeft hij die nacht gedaan De door de regen doorweekte pakketten uitpakken, om de zich daarin bevindende levensmiddelen, voor een deel trouwens toch al bedorven, te redden: 'In vele pakjes waren de levensmiddelen met zoveel liefde ingepakt, en er stonden woorden op zoals: 'Dat lust je toch zo graag, Pappie', en 'Eet smakelijk, schat', en ook roerende brieven lagen erbij (wij moesten ze lezen, om op die manier tenminste de namen te weten te komen, want de adressen waren doorweekt of weggespoeld). Vaak was het het laatste wat de mensen jaren hadden bewaard, voor het geval dat ze eens weg moesten, of de vrouw had het voor haar man na veel moeite van vrienden of kennissen gekregen wij pakten het uit en sorteerden de inhoud alsof het kisten met levensmiddelen waren. Maar er zat niets anders op.'

En hiermee nemen wij voorlopig afscheid van Rauter's zo fraaie triomf, behaald op de weerloosten der weerlozen. Onze FK-man gaat trouwens niet door; hij kondigt aan het eind, op 7 oktober dus, een volgend transport, op 9 oktober, aan. En daarna zouden er nog vele komen, zeer vele; het heeft geen zin, uit die monotone reeks in 1943 althans een bepaald transport apart te belichten. Men vergeve de schrijver, dat hij, terwille van het contrasteffect, even melding maakt van de merkwaardige pauze in de wegvoeringen

gedurende het laatste kwartaal van 1943 tot in januari 1944.

Het is de quarantaine, op 19 oktober bij Lager-Sonderbefehl ingesteld wegens de talrijke gevallen van besmettelijke ziekten (kinderverlamming, difterie, roodvonk, geelzucht); het is een zeer uitvoerig stuk, waarvan het belangrijkste voor ons is: 'Ieder contact tussen het kamp en de buitenwereld is in principe verboden'. Mag men zonder ironie vaststellen, dat de kampbewoners niets liever wensten, naar één kant dan; de transporten stonden stil en men zou geroerd kunnen zijn door de welhaast vaderlijke zorgen van de kampcommandant voor het welvaren van de hem toevertrouwde Joodse ooilammeren, ware het niet, dat in die quarantaine-periode zijn regime zich bijzonder verscherpte, alsof hij de vreugde van de kampbewoners een tikje wilde temperen.

302

ORGANISATIE

Het heet, dat het hoofd van de medische dienst in het kamp, de joodse arts dr. Spanier, de ernst van de toestand heeft overdreven, ten einde de Duitse autoriteiten te bewegen tot het instellen van deze adempauze. Zij nam een einde met een eenregelige order van 26 januari 1944, waarin de quarantaine voor opgeheven werd verklaard, nadat zij ruim drie maanden had geduurd. De lezer verplaatse zich in de stemmingen van hoop en vrees gedurende die periode bij mensen, van wie velen geloofden, wilden geloven, zich alleen staande hielden door te geloven dat 'het' in een paar weken was afgelopen. Had Italië niet gecapituleerd? Schoten de Russen niet op e Had een waarzegster een, die het altijd bij het goede eind had gehad niet vóór Kerstmis 1943 Hitler's nederlaag voorspelde De dagen gingen voorbij, de quarantaine ging voorbij, de transporten begonnen weer. En hoe!

Een van de alweer afschuwelijkste onder de afschuwelijke vond plaats op 8 februari 1944. Vier dagen ervoor had de kampcommandant Gemmeker aan SS-Sturenbannfihrer Zëpf in Den Haag een telex-je gestuurd: Westerbork's bevolking was nu teruggelopen tot ongeveer 6500 Joden, het ziekenhuis bevatte 'aber' nog steeds ongeveer 900 zieke Joden, zodat Gemmeker het 'dringend notwendig' achtte, 'ohne Riicksicht nuf Infektionsund Fieberkrankheiten den Abtransport der kranken Juden durchzufiihred . Bovendien, meende deze 'goede' commandant, vereisten zoveel zieken teveel personeel, 'was sich auf die Durchfiihrung der Transporte nach Auschwitz hemmend auswirkt'. Ook Theresienstadt en Bergen-Belsen lijdten daaronder. 'Mi habe den Eindruck, dass die Juden, wenn ein radikakr Abtransport von Kranken durchgefiihrt wird, sehr schnell gesuild werden und nicht mehr int Krankenhaus Zuflucht suchen.' Gemmeker stelt derhalve voor, een 400-500 zieken naar Auschwitz te zenden; de 'gesperde' mogen blijven. Roodvonk, difterie, geelzucht, t.b.c. e Allemaal weg! Alleen die zieken mogen blijven, die, op transport gesteld, 'wit Sicherheie in de eerstvolgende 3-8 uur zouden sterven. Deze personen hield Gemineker, naar men aannemen moet, niet voor simulanten. Het transport van 8 februari 1944 bevatte in totaal wis personen; hieronder 'slechts' 268 zieken; zijn aantal van 400 á soo heeft Gemmeker niet bereikt. Na de oorlog hierover ondervraagd, verklaarde hij, dat het initiatief niet bij hem, maar bij Den Haag\vvas geweest, al had hij verzuimd, dat in het telexbericht te laten blijken, waardoor wist hij niet meer. Hij gaf toe, dat dit telexbericht 'in felle bewoordingen was gesteld', maar schreef de passage van de binnen 3-8 uur stervende

303

DE DOORGANGSKAMPEN

Joden aan een fout van zijn typiste toe: het moest 3-8 dagen zijn; het was nimmer zijn bedoeling geweest, dergelijke zeer zware zieken op transport te stellen. Schrijver dezes, leek op medisch terrein, laat bevoegderen over te beoordelen, of een zieke, wiens einde in 3-8 dagen te verwachten is, niet 'zeer zwaar ziek' mag heten. En die roodvonk en difterie? Hier wist Gemmeker wij zijn nog steeds in de tijd na de oorlog ook een goed antwoord

op: de daaraan lijdende patiënten zijn 'als regel lichamelijk vrij krachtig in de tweede fase van hun ziekte'. Gingen zij weg, dan verminderden zij het besmettingsgevaar in het kamp (misschien begrijpt de lezer nu de zin van de voorafgaande quarantaine, wij niet). Het transport, erkende Gemmeker, 'is in veewagens gegaan net als elk ander transport'. Maar voor elke besmettelijke ziekte werd een aparte wagen gebruikt. Elke patiënt kon liggen, zoals bij ziekentransporten gebruikelijk was. Enzovoorts.

Ooggetuigen doen ons uiteraard van die dag vreselijke verhalen. Het mag dan zijn, dat volgens dr. Spanier geen stervenden zijn meegestuurd, maar anderzijds waren vele zieken al zo ver heen, dat ze nauwelijks beseften, wat er gebeurde. Zo moest, twee dagen na een ernstige maagbloeding, Richard Neumann in pyama in de veewagen hij mocht liggen, nemen wij aan nadat hij heel veel goeds gedaan had aan de kampbewoners doordat hij, dank zij zijn vroegere relaties, medicamenten had laten komen." meermalen uit eigen zak betaald. Bewusteloos in de wagen overgebracht, moest ook deze weldoener vertrekken naar de 'arbeidsinzet' in 'Duitsland'. Maar laat ons Mechanicus het woord geven: 'OD-ers die met paard en open wagens voorreden, hebben de zieken op bedden naast en op elkaar in de wagen geschoven, zoals men lijkkasten in een lijkwagen schuift. Terwijl natte sneeuw uit de donkere hemel droop en alles niet een klam, klef wit was bedekt, in het donker van een wintermorgen . . . kinderen met roodvonk endiphteritis . . , ouderloze kinderen uit het weeshuis. Misschien wel het beestachtigste transport van alle transporten, die er zijn gegaan . .

Requiescant.

En dan, als voorlopig laatste 'grote' dag de grootscheepse ontruiming begin september 1944. Er zaten toen 4000 mensen in het kamp, door Gemmeker op 2 september in de grote zaal toegesproken; alles moest weg; er zou alleen een kleine groep blijven voor noodzakelijke werkzaamheden, alsmede de gemengd-gehuwden; in totaal een 600 personen. Voor de rest uiteraard een afschuwelijke tijding ; nu

304

GESCHIEDENIS

gingen er velen, die al maanden en maanden in Westerbork hadden vertoefd en bij de opmars van de Geallieerden de hoop mochten koesteren op een spoedige bevrijding!

Men bedenke, dat Westerbork ook zijn 'Dolle Dinsdag' beleefde (5 september 1944) en wel, doordat nu horden NSB-ers uit het zuiden en westen des lands het kamp binnentrokken, oververmoeid, ongelukkig, bepakt. .. Zij moesten zich ook aan de registratie onderwerpen, maar weigerden dit te laten doen door de daarin geoefende Joden; toen zij dat zelf in orde gingen maken, liep alles in het honderd. Hun neerslachtigheid verried zich daarin, dat velen bij aankomst hun partijspeldjes vertraptten en zeiden: 'Waren we er maar nooit aan begonnen'. Bitter beklagden zij zich over het gebrek aan kameraadschap in deze tegenspoed. Een groot deel hunner had luizen, hetgeen krachtig ingrijpen van de Joodse medici in het kamp vereiste. 'Zij kwamen net zo binnen als vroeger de Joden, ook zij onzeker en bang voor de toekomst', aldus een betrouwbaar ooggetuige, die daarop laat volgen: 'Het was groots, dat wij dit schouwspel mochten beleven!' Een toch wel ietwat vergeeflijk leedvermaak . . . Vermakelijk was verder de angst van deze NSB-ers, die, van mening, dat de Geallieerden van hun aankomst op de hoogte waren, heel stipt verduisterden en klaagden over de slordigheid van de Joden in dit opzicht. Na de toespraak van hun plaatsvervangend le'cler Van Geelkerken, heet het, kregen de NSB-ers weer iets terug van hun oude zelfverzekerdheid, zodat de Joodse kampbewoners ze met opluchting naar Duitsland zagen verdwijnen, niet dan nadat deze vertrekkenden met on-Germaanse diefachtigheid van alles uit het kamp hadden gestolen. .. Een Duitser constateerde: 'Die NSB-er sind schlinuner als die Kommunisten'.

Zou hij ook niet gedacht hebben: erger dan de Joden?

ORGANISATIE

Organisatie

En nu dan Westerbork zelf. Hier moge de welhaast overbodige en in elk geval nogal platvloerse opmerking voorafgaan, dat een kamp, ook het beste, nog altijd een kamp blijft en dat zijn bewoners kampbewoners zijn, deel uitmakend van een Zwangsgenteinschaji, die overal en altoos wel zowat dezelfde trekken vertoont, waar een menselijke groep, hoe ook geaard, tot samenleven gedwongen wordt onder omstandigheden als deze. Dit houde men in gedachten. En ook dat een kamp van barakken, gevuld niet mensen, 's nachts in elk geval, ook het beste kamp, de gedachte aan Gorki's Nachtsyl moet oproepen. Herzberg :1 ' . . de washokken waren goor; de barakken luguber en overvol; de ligging mensonterend, als zij tenminste niet geheel ontbrak; de toiletten en latrines waren walgelijk; de opeenhoping van mensen soms onverdraaglijk . . . en het kamp als geheel was lelijk, vóór alles lelijk als alle kampen der Duitsers . .

Inderdaad. De beschrijving bij Wielek,² gedetailleerder, versterkt alleen deze indruk: goor, vies, lelijk. Schrijver dezes kan zeggen: Auschwitz en Birkenau waren inSg goorder, neg viezer, nóg lelijker, stenig en hard; Westerbork was van hout. Maar dan wel gespeend van alle fleurigheid en frisheid, die dit materiaal met zich meebrengen kan, kán. En wel vol van romlnel, wanordelijkheid, smerigheid. Een circulaire, gedateerd 29 januari 1944, van de kamp-'architect' Winne, spreekt duidelijke taal: bij zijn inspectie in het kamp heeft hij vastgesteld, 'das.s wohl jetzt der Hiihepunkt an Unordentlichkeit int Lager erreicht in'; hij beveelt voor zondag 30 januari 'cie grosse Aufriiuntungsaktion'. En dus beveelt hij . . . de lezer begrijpt wel wat. De lezer begrijpt eveneens, welk lot hem wacht die deze bevelen niet opvolgt — en ook, hoeveel blijvende verbetering deze grote opruimingsactie teweeg zal brengen.

Wat iedereen bij Westerbork wel dadelijk moet treffen is de merkwaardige, straf doorgevoerde organisatie in het kamp. Bij dit woord sienkt men uiteraard aan de Duitsers, die voor zulk een organisatie een bijzonder orgaan moeten bezitten. Terecht, maar niet helemaal terecht. De Westerborkse organisatie was een Duits product, maar dan vooral en zeker in eerste aanleg een schepping van de Duitse Joden aldaar.

1 Herzberg, p. zoo. 2 Wielek, p. i9s.

Kurt Schlesinger, die men als de eerste in rang van deze groep mag beschouwen, stelt het in een na-oorlogs rapport zo voor, dat de kampbewoners uit eigen initiatief die organisatie met een Joodse leiding als 'buffer' hadden in het leven geroepen, om te voorkomen, dat de bezetter dat zelf zou doen — en dan slechter. Toen de Duitsers de leiding van het kamp in handen namen, ging die organisatie 'gewoon' door; de gevreesde SS was in Westerbork niet nodig in de interne kampdienst. De toenmalige Nederlandse leiding deelde deze zienswijze en volgens Ottenstein had deze methode 'inderdaad succes tot aan het einde'. De lezer zal nog wel gelegenheid krijgen over dit 'succes' zijn eigen oordeel te vellen. Op één punt is het wel onweerlegbaar: de organisatie, vóór de Duitse kampheerschappij ingesteld, functioneerde met een naar omstandigheid maximale doeltreffendheid; men moet er niet aan denken, hoeveel tientallen, zo niet honderden, Duitse manschappen anders vereist waren geweest, om een honderdduizend Joden zo, betrekkelijk zonder moeilijkheden en als het ware geruisloos, het land uit te trechteren. Het was ook zeker een succes tot aan het einde, een einde, dat slechts door een paar honderd van die honderdduizend kampbewoners werd gehaald.

Wij gaan thans die kamporganisatie bekijken, of beter: kampadministratie, waarbinnen een vrij strakke hiërarchische opbouw naar beproefd Duits model waarneembaar is. Het kamp telde een aantal dienstafdelingen (Dienstbereiche), elk met een eigen leider en

diens plaatsvervanger; daarnaast hadden enkele kampingezetenen met de speciale titel 'Dienstleiter (zur besonderen Verwendung) bijzondere taken, terwijl zij geen dienstafdeling hadden te leiden.

Deze dienstleiders vergaderden geregeld, wisselden dan ervaringen uit, bespraken interne kwesties en namen officiële mededelingen en bevelen in ontvangst. 'In deze kring had menig vechten om machtsposities, menig verschil van mening en opvatting plaats', voegt Ottenstein hieraan toe, aan wiens verslag wij voor dit en voor wat volgt veel kunnen ontleen.

Alvorens een aantal van deze afdelingen te bespreken, tekenen wij aan, dat de indeling van deze administratie nogal eens het voorwerp van reorganisatie van kampcommandant Gemmeker's kant uitmaakte. Zo regelde hij de administratie met zijn kampbevel nr. 3 van 25 januari 1943, dat een duidelijk overzicht geeft van de toenmalige situatie en waardoor wij a.h.w. met de hogere garnituur van het Westerborkse Jodendom kennis maken. De laatste alinea van dit uit-

307DE DOORGANGSKAMPEN ORGANISATIE

voorige stuk zij hier aangehaald: 'De dienstleiders zijn mij voor de algehele inzet (‘restlosen Einsatz’) van de in hun diensttak werkzame krachten persoonlijk verantwoordelijk en moeten in overeenstemming hiermede hun dienst leiden.' De lezer weet, wat op nietnakoming van dit voorschrift stond. Kampbevel nr. 39 van 7 juli 1943 gaf op bepaalde delen hiervan een aanvulling, welke wij verder maar buiten beschouwing laten; nr. 80 van 14 juni 1944 gooit de hele organisatie door elkaar, al openbaart zich duidelijk een zekere tendens tot afbraak; van de twaalf Dienstbereiche maakt Gemmeker er zes, waarvan enkele echter weer heel sterk onderverdeeld zijn.

Alvorens verder in details af te dalen, nog één opmerking. Het zal de lezer wel treffen, dat er een zeker parallellisme bestaat tussen de komende beschrijving en die, welke wij in een vorig hoofdstuk van het doen en laten van de Joodse Raad gaven. Een gelijkenis die nauwelijks verrast. In beide gevallen immers de schijnautonomie, volkomen bepaald door de vijandelijke macht; in beide gevallen het overwoekeren van organen, waardoor een maximaal aantal personen een zij het ook slechts tijdelijk houdbare bescherming verwerven, organen, die in hun wezen en activiteit overal het merk der critieke situatie vertonen. Een activiteit, die men in Westerbork ook alleen maar met de formule van tegenwerkend medewerken het vriendelijkst benadert, met dat verschil dat in het kamp nog meer is medeen nog minder, ja bijna niet, werkelijk tégengewerkt. Zeker ontbraken in Westerbork niet enkele. positiva, maar het ligt voor de hand dat in deze Nederlandse eindhalte het negatieve veel sterker overwoog; nog meer dan in de activiteiten van de Joodse Raad, nog onverbloemder, moet men misschien zeggen, onthulde zich hier de afgrijselijke werkelijkheid der collaboratie, waarmee ook hier een steeds kleiner aantal Joden een steeds groter aantal hielp wegvoeren, een afschuwelijk middel, om zichzelf te redden, een middel, alleen daardoor al afschuwelijk, omdat het ook hier bij voortdurende toepassing bij velen welhaast ontaarden moest in een doel en het karakter kreeg van een taak, verricht met stiptheid en toewijding.

De wandeling langs deze Dienst bereiche zal maar kort zijn en weinig recht doen wedervaren aan de realiteit van krioelende mensen in baantjes en schijnbaantjes, waarvan de instabiliteit toch niet te fixeren is. Daar is de Lagerkonunandantur, een deel van de administratie, met allerlei slechts ten dele coherente onderafdelingen, zoals het bouw bureau, de afdeling speciale inkopen, een estafettedienst en de leden van de z.g. buitencommando's (wij doen maar een vrij willekeurige greep uit Ottenstein's opsomming) Die buitencommando's waren mensen, die buiten het kamp, in Amsterdam

bijvoorbeeld, voor korte of lange tijd te werk gesteld waren, [rna. ar](#) toch kampingezetenen bleven (handwerkslieden o.m.); de familie verbleef meestal in het kamp. Evenals in andere dienstafdelingen vinden wij hier allerlei speciale groepen met een verantwoordelijke groepsleider en diens plaatsvervanger.

De tweede dienstafdeling was de eigenlijke administratie met haar algemene dienst, die o.m. de binnenkomende mensen registreerde en allerlei soorten lijsten invulde. 'De belangrijkste onderafdeling van de administratie was wel de centraalkartotheek. Hier had elke persoon, die zich in het kamp bevond, een precies ingevulde kaart met persoonlijke data en de kampgeschiedenis, zoals ingediende requesten, vrijstellingen, opname in het kampziekenhuis, baraknummer enz. Door deze afdeling moesten de transportlijsten volgens de door de Duitsers bevolen richtlijnen samengesteld worden. In een apart kaartsysteem werden de kaartjes van alle gedeporteerden, ontslagen, gevluchte of overleden mensen samengevat.' Aldus weer Ottenstein.

Men begrijpt, dat men met deze kaartenbakken van alles en nog wat kon doen; de hiervoor alreeds genoemde prachtige statistieken berustten op dit materiaal. Er is geen denken aan, alle 'groepen' af te gaan, die onder deze dienstafdeling ressorteerden; wij pikken er maar een enkele uit. Zo bezat Westerbork ook, zowaar ook, een 'woningbureau'. Waarom eigenlijk niet? Voor verreweg de meesten betekende woning hier de plaats in een van de smerige barakken met twee, meest drie hoog bedden, maar voor de enkele bevoorrechten de kleine huisjes, die het kostelijkste leverden, wat in Westerbork te krijgen was: een beetje, niet veel, maar toch een beetje privacy. 'Over het werk van dit bureau (was) haast altijd ruzie', zegt Ottenstein. Allicht, zeggen wij.

Wij vinden hier ook het personeel van diverse diensten onder nietJoodse leiding, waarin echter kampingezetenen werkten, zoals het bijkantoor van het Centraal Distributie Kantoor, het Bevolkingsregister in het kamp, enzovoorts.

Een paar merkwaardige coulissen in dit schijnbestaan vormen de Lawa en de Laka, achter welke welluidende afkortingen het Lagerwarenhaus en de Lagerkantine schuilgaan. De kampbewoners konden hier 'boodschappen doen' (Ottenstein vermeldt dit zonder aanhalingstekens); inkopers, met hun oude relaties in de wereld van vroeger,

309

DE DOORGANGSKAMPEN

verschaffen de 'waren', kleine artikelen bijvoorbeeld voor 'de huishouding' (dit wèl met aanhalingstekens bij Ottenstein), hygiënische artikelen, speelgoed enz., ook wel eens bloemen en voor de cantine bepaalde levensmiddelen, buiten de distributie vallend, visjes, augurkjes, puddingpoeder, limonades enzovoorts. Men denke hier niet gering over: van bepaalde toiletartikelen, lippenstiften, crèmes enz. waren de goede Franse merken aanwezig, buiten Westerbork in heel Nederland niet meer te krijgen, zodat die bevoorrechten, die wel eens met verlof het kamp uitgingen, hier hun cadeautjes voor de familie of kennissen in Nederland insloegen. Bloemen en planten, vooral voor de 'kopstukken' bestemd bij verjaardagen. Een getuige bericht, dat zij zelf in de cantine levensmiddelen tot zeer grote bedragen heeft zien inslaan. Voor een wereld, waarin men eigenlijk geen geld mocht bezitten, een eigenaardig verschijnsel dat alleen maar verklaard kan worden doordat de Duitse leiding, ondanks dit verbod, deze geldcirculatie maar toeliet, omdat op deze wijze geld, dat nog in Joods bezit was, opdook. Vandaar ook het Westerborkse wisselkantoor, waar men Nederlands bankpapier tegen speciaal kampgeld kon inwisselen. Nog merkwaardiger is misschien het Kaffeebetrieb, het café, waar een strikje speelde, terwijl een paar Amsterdamse Stinunungssiinger, 'Johnny en Jones', voor de goede stemming zorgden.

Een andere belangrijke afdeling was het postkantoor, zowel om de brieven als om de binnenkomende pakketten. Meer dan één kamporder heeft hierop betrekking;

briefcensuur was uiteraard regel. Tegenover de in de vorige alinea even aangeduide goederenexport uit Westerbork staat dit stuk import op de 'handelsbalans', van onschatbare waarde, zowel psychisch, omdat zulk een pakket het gevoel schonk, niet vergeten te zijn, als fysiek, als afwisseling van en aanvulling op het kampmenu.

Administratief hoorde ook een afdeling bij dit Dienstbereik, die een iets uitvoeriger beschouwing verdient en die wij nu maar hier behandelen, de afdeling van de Joodse Raad. Hoofd was, lange tijd, dr. S. A. J. Wachtel, een man van alom geprezen rechtschapenheid. Hij was alreeds vast vertegenwoordiger in Westerbork geweest van het Joodse vluchtelingencomité; deze Kamponkel handhaafde zich, tot dat hij in de loop van 1943 plaats maakte voor de hier nader te behandelen instantie; in 1944 ging hij naar Theresienstadt. Hij maakte plaats; waarom of waardoor, is ons niet geheel duidelijk geworden.

Van het begin der deportaties, dus van juli 1942, bevond zich in

310 ORGANISATIE

Westerbork ook een afdeling van de Joodse Raad, belast met de financiële registratie van aldaar heengevoerden ten bate van Lippmann Rosenthal. Een tijdlang genoten deze ambtenaren een zekere mate van vrijheid, zij ontvingen salaris en konden met verlof naar Amsterdam. Ottenstein wijst er op — en het is alleszins aannemelijk — dat deze bevoorrechting al dadelijk kwaad bloed zette bij hun minder gelukkige kampgenoten, die uit het oog verloren, dat deze lieden een zeer belangrijke en veelal illegaal opererende verbinding met de buitenwereld vormden; trouwens, het legaal toegestane, zoals het verzorgen van onontbeerlijke documenten, was op zichzelf al een groot voordeel. Min de Joodse Raad verdween zijn afdeling in Westerbork; als een rest daarvan echter handhaafde zich de z.g. Contactafdeling, vaak als Contactcommissie aangeduid, met een aantal niet duidelijk omschreven taken, die ten dele niet ver lagen van het werk van de hieronder nog te noemen Antragsstelle. In de laatste maanden voor de bevrijding moest deze afdeling zich ook met de uitwisseling bezighouden, de schijnvertoning, waar wij hierboven al op doelden.

In het materiaal komen zeer vele aanklachten voor tegen deze afdeling, vooral tegen een viertal personen, die men als de kern kan beschouwen: ze leefden 'als vorsten', aten en dronken er rijkelijk van, verkwikten hun families en vrienden met ongehoorde geschenken, waren corrupt tot het uiterste, bewezen, wat een kamp kon maken van op zichzelf behoorlijke lieden, die bedorven worden door de hun verleende macht: de 'Cognac-Commissie'. Aldus deze aanklachten. Ottenstein, die vrijwel altijd met maximale voorzichtigheid zijn woorden kiest, zegt: 'Er waren indertijd en er zijn nu nog velen die minder goed te spreken zijn over het werk der C.A.' Dat hier een probleem ligt wordt wel duidelijk, wanneer men in het reeds genoemde boekje van S. van den Bergh kennis neemt van zijn lang niet mals oordeel over deze heren en. . . over zijn herroeping daarvan, vóór in deze uitgave aangebracht. Een officieel rapport van 22 november 1945 komt tot het eindoordeel dat corruptie of het aannemen van geld te eigen bate 'beslist niet bewezen' is en noemt 'een zekere mate van luxe', door de C.A. in het kamp ten toon gespreid, 'tactloos'.

Er is nog een tweede probleem, of zeggen wij liever: kwestie. De vier heren, in het voorjaar van 1945 in Amsterdam vertoevend met het oog op de genoemde 'uitwisseling', hebben aldaar bij een notaris een geheim rapport neergelegd, waarin zij op zeer uitvoerige wijze hun eigenlijke activiteit in het kamp schilderen. Die was, naar zij uit-

DE DOORGANGSKAMPEN

eenzetten, in zeer belangrijke mate illegaal en gericht op het saboteren van transporten,

onder het oog van de Duitse autoriteiten en zeke van Gernmeker zelf. Daarbij pasten zij wel eens middelen toe, di henzelf bij hun lotgenoten in opspraak moesten brengen: als een hog kampautoriteit bewerkt moest worden met alcohol, dan konden zi zich niet aan slempmalen e.d. onttrekken: het doel heiligde dit en andere middelen. Het hiervoor genoemde rapport erkent dat den Contactafdeling 'met groot gevaar voor eigen leven op illegale wijze geholpen heeft'.

Het is duidelijk, dat de historicus omtrent aard en omvang van zulk per definitie in verborgenheid gedane arbeid alweer in een non lique berusten moet. Evenzeer, dat hij de netelige vraag uit de weg gaat op wiens credit zulke arbeid moet worden geboekt: van de Joodst. Raad, in wiens dicnst de heren zoveel maanden waren, of van henzelf die, naar zij beweren, van het grootste deel van hun sabotagewer deze joodse Raad onkundig hebben gelaten. M.a.w.: als er gered is wie was de redder? Het antwoord hierop is o.i. niet zo eenvoudig, als de hierbij betrokken partijen, in dezen tegenover elkaar staand, in hun beslistheid lijken te suggereren. De schrijver zou hieraan mogelijk minder aandacht hebben geschonken, 'ware het niet, dat hij hier, di in het voorbijgaan gezegd, even raakt aan een in die tijd vaker rijzen probleem, nl. dat men soms ook in individuele gevallen nauwelijk kon uitmaken, aan wie men zijn redding dankte (hijzelf kreeg na ee razzia zeker wel van een half dozijn kanten te horen, dat juist deze o die hem 'eruitgehaald had'. Een ervaring, door anderen gedeeld).

Keren wij terug tot Dienst bereich nr. 2. Ottenstein, die het beter da wie ook weten kan, brengt in zijn rapport hierbij de Antragstelle onder welke wij dan maar op deze plaats zullen behandelen.

'De naam van dr. H. Ottenstein behoort dan, door zijn grote men selijkheid, onkreukbaarheid, onbaatzuchtigheid en eenvoud, vermeld te worden als die van een mens in de beste betekenis van het woord . . Zijn doen en laten geven het recht hem een nobel, hoogstaand en ede mens te noemen. Wanneer men in zijn wanhoop bij dr. Ottenstein om raad kwam, gebeurde het helaas maar al te vaak, dat hij niet bi machte was om te helpen. Zonder het gewenste resultaat bereikt t hebben ging men dan van hem weg, echter in de stellige overtuiging dat hij het uiterste van zijn kunnen had gedaan, doch dat (het) hem onmogelijk was, iets voor de bewuste persoon te kunnen doen. Ziji groot menselijk gevoel kwam dan wel zeer sterk naar voren'. . .

312

ORGANISATIE

Het is voor de historicus niet veel minder dan een verademing, na zoveel ongerechtigdheid, mingerechtigdheid, zo men wil, eindelijk eens zulk een getuigenis te kunnen plaatsen. Een getuigenis, dat hij nergens in het materiaal weersproken gevonden heeft, ja, veeleer bevestigd en dat ook tot in zeer critische beschouwingen van mensen en toestanden uit die jaren.

In januari 1942, bij een 'evacuatie' van Hilversumse Joden naar Westerbork, was deze Duits-Joodse immigrant, toen ruim veertig jaar oud, met zijn gezin in het kamp aangekomen; de 'doctor' kwam als gepromoveerde weldra op een kantoor en toen de transporten uit het Westen binnenstroomden, vond hun registratie bij hem plaats. Zo vond hij de weg naar het initiatief om de binnenkomenden te helpen, als zij een verzoek hadden in te dienen; dit was de geboorte van de Antragstelle, een van de gewichtigste organen van Westerbork. De Antragstelle immers droeg bij de Duitse leiding de gronden voor, -waarop een Jood, als Jood bestemd voor de wegvoering, aanspraak maakte op vrijstelling. In een vorig hoofdstuk hebben wij al zeer vele van deze redenen opgesomd. Een soort Westerbork-Expositur dus, de tweede zeef na de Amsterdamse, de laatste zeef vóór het vertrek. De onder Ottenstein werkende ambtenaren wachtten de in het kamp binnenkomenden op en vroegen: Bent u gemengd-gehuwde Met kinderen? Zonder

kinderen? Bent u half-jood, kwart-jood? Bent u Portugees-Joods? Bent u gedoopt? Zo ja, wanneer? Bent u van buitenlandse nationaliteit, serieus? Of van Zuidof Middenamerikaanse? Of van dubbele? Hebt u naaste familieleden in het buitenland? Bezit u een immigratiestempel? Kunt u een tegenprestatie beloven voor een Sperre? Hebt u een stempel? Bent u frontstrijder? Een Theresienstadt-geval? Staat u op de Barneveldlijst, de Palestinalijst, de . . . lijst? Bent u ziek? Is uw vrouw zwanger? Enzovoorts, enzovoorts.

Wie nu alle, alle vragen met neen beantwoorden moest, en er waren heel veel dezulken, was nog niet helemaal verloren: hij kon nog altoos bij de Antragsstelle terugkomen, als hij toch iets opdiepte. Wie al meteen iets had, moest naar de A.V. (de 'Algemene Voorlichting' of 'Antrags-Vorbereitung') Daar schraapte men zo gauw mogelijk de documenten bijeen, die bijna steeds van elders moesten komen. Een volgende afdeling klutste uit dat alles een Antrag, een verzoek, bij elkaar. Tot in het holst van de nacht, tot op het moment van vertrek kon zo iets werken; niet weinigen zijn nog op de voorlaatste halte uit

313

DE DOORGANGSKAMPEN

een trein gehaald, waarvan de volgende halte de dood was. Niet zelden lichtte Ottenstein verzoeken toe en heel dikwijls stond hij voor zeer zware beslissingen: 'Eens werden met een binnenkomend transport twee kleine kinderen naar het kamp gebracht, gepakte onderduikertjes. Door een man van de Joodse Raad, die voor dienstdoeleinden heen en weer mocht reizen, hoorden wij, dat de vader, die eerst door de Duitsers gepakt was, nog kans gezien had om in 1940 naar Cuba uit te wijken; er waren zelfs brieven van hem gekomen. De moeder zat goed ondergedoken ergens in Nederland. De situatie was dus als volgt: bleven de kinderen alleen, dan was niet te voorkomen, dat ze vroeg of laat mee naar Auschwitz werden gestuurd. Voegde de moeder zich bij hen, dan bestond er een redelijke kans voor een vrijstellingsrequest: man en vader in het vijandelijke buitenland (dit gestaafd met bewijzen) misschien aldaar ingeburgerd, wat in Cuba blijkbaar niet al te moeilijk was, gezien de Cubanen, die in het kamp zaten niet paspoorten. In principe was de opvatting, nooit iemand vrijwillig naar het kamp te laten komen; maar in dit geval? Ik wist, dat in het kamp en daar buiten enkele mensen om advies waren gevraagd, waaronder ook ik. Het was zover ik mij herinner alleen deze ene keer, dat ik iemand liet aanraden om uit eigen beweging naar Westerbork te komen. De moeder arriveerde korte tijd later; ze werd met haar kinderen voorMufig zuriickgesteld en uiteindelijk ging het gezin naar BergenBelsen en van hier naar een van de weinige echt goede uitwisselingskampen. Alle drie kwamen na de oorlog terug in Nederland en zijn nu met de vader herenigd. Toeval, geluk. Dit waren de beslissende factoren.'

Maar al te waar, kan de historicus beamen. Maar wie zal uitmaken wat de persoonlijke vindingrijkheid en toewijding hebben teweeggebracht?

Het beeld van Westerbork vertoont, als elk beeld van toen, licht en schaduw en na dit licht komt meteen het donker, een heel donkere Partij met Dienststelle 3, de ordedienst.

Deze wordt ons in een bron genoemd als de vrucht van de hierboven reeds vermelde organisatie van het kamp vóór de Duitse overneming. In maart 1942 zou zij al tot stand zijn gekomen, tijdens het bewind van de toenmalige Nederlandse commandant Schol en reeds toen dienst gedaan hebben als paradepaard bij bezoeken uit Den Haag; er heersten orde en rust in het kamp dank zij wat men kon beschouwen als een soort kamppolitie.

Kamporder nr. 27 van 23 april 1943

314 ORGANISATIE

houdt zich bezig niet de kledij van deze OD en van de FK, de Vliegende Kolonne. De eerste draagt voortaan groene, de tweede bruine overalls;

de kampingezetenen, die tot dat ogenblik kleding van deze kleuren gedragen hadden, moeten die inwisselen voor blauwe overalls. De leden der OD, die tot dat ogenblik rode armbanden gedragen hadden, krijgen een OD-teken op de linker borstzijde; de leden der FK behouden hun gele armbanden; 'zij dienen er op te letten, dat de armbanden schoon zijn en goed op de mouwen bevestigd zijn'.

Deze OD bestond grotendeels uit oud-militairen of jonge mensen en hij was op militaire leest geschoeid. Een belangrijk deel van zijn taak was het bewaken van de strafbarak. Een groot aantal mensen betraden het kamp als S-geval, strafgeval, om de een of andere al dan niet begane, maar in elk geval zogenaamd geconstateerde overtreding; deze gevallen kwamen in een bijzondere barak, met speciale bewaking, in een toestand van scherpe isolering; door allerlei maatregelen werd hun toch al onaangename positie verergerd, kaalknippen van mannen, kortknippen van vrouwen, speciale kleding enzovoorts. Het gold in en buiten Westerbork als een grote vooruitgang wanneer een zodanig gestrafte, vaak met veel kunst en vliegwerk, de 'S' kwijtraakte; het is later gebleken, dat dit in het Oosten geen enkel verschil uitmaakte: gold hier zulk een S-geval als opgeheven, men heeft wel eens gezegd, dat daarginds alle niet-S-gevallen opgeheven waren. Men neemt op grond van enige gegevens aan, dat ongeveer een tiende van de in Westerbork aangekomenen S-gevallen waren, een kleine tienduizend. Hiervan is ruim driekwart zo weggestuurd, een 1750 konden de S kwijtraken, terwijl 350 d uit het kamp werden ontslagen, d, na september 1944 daar aangekomen, met het kamp bevrijd. Er was behalve de strafbarak ook nog een gevangenis, een klein stenen gebouw met echte cellen, de beruchte barak nr. 51. Hier kwamen de werkelijk bijzonder zware misdadigers terecht, personen bijvoorbeeld, die gepoogd hadden of verdacht ervan waren te pogen uit het kamp te ontvluchten. Voor hen kon en mocht de Antragstelle haast niets doen; er deden geruchten de ronde in het kamp van slechte behandeling van deze mensen, tot wie echter alleen de SS toegang had. Wel een joodse aangelegenheid in actieve zowel als in passieve zin was de z.g. strafcompagnie, die onder Joodse leiding meest in de buitendienst bijzonder zwaar moest werken en na de arbeidstijden nog exerceren. Voor dit werk hadden de Duitsers een speciale figuur als commandant uitgezocht en de zo beheerste Ottenstein zegt van hem: zackig' moest hij zijn een misse-

315

DE DOORGANGSKAMPEN

lijke man'. Wielek 1 tekent hem als een man die slaat en klikt; een rapport over het kamp zegt van hem: 'Deze leider, een vroegere Duitse officier, die het Nederlandse staatsburgerschap verworven had, kon er niet genoeg van krijgen om te snauwen en te treiteren. Hij schepte een groot behagen in het uitvinden van de gemeenste straffen en het aangeven bij de Duitse commandant of bij de onderluitenant van de marechaussee . . ., wiens creatuur hij was'. De leider van de eigenlijke OD komt er in een ander stuk niet veel beter af als 'wel de meest gehate persoon in het kamp, met zijn belachelijke uniformziekte en afschuwelijke kazernetoon, een toon, die de Duitsers zelf niet eens nodig vonden om aan te slaan'.

En de OD zelf? Het heeft enige zin om eerst even de grootte van dit zo gehate corps te vernielden; Ottenstein geeft aan: in juli 1942 20 man (2 Nederlanders, 18 Duitsers), in oktober 1942 60 man (42 Nederlanders, 18 anderen), op zijn maximum in april 1943 182 man (106 Nederlanders, 76 anderen), in februari 1944 67 man (32 Nederlanders, 35 anderen).

Dat was dus de 'Joodse SS', een woord, bij Mechanicus te vinden, die nogal wat staaltjes van hun optreden geeft en zegt: 'Ze worden in het kamp gehaat en vervloekt tot op het gebeente'. Misschien mag men niet ver van hen de reeds, genoemde FK plaatsen, de

bekende hulpdienst bij de bagage, maar al te vaak echter ingeschakeld in karweitjes, die tot evenveel hardheid en onverschilligheid leidden als bij hun lotgenoten. Ook dit corps was en bleef klein, in 1942-1943 van 80 tipt 120 man, na september 1943 een 60, dalend tot 25; in september 1944 verdween het. De hier al meer aangehaalde FK-man kon net zo goed een OD-er geweest zijn (en menig ander!):

'Velen benijden ons. Maar de prijs, die wij ervoor moeten betalen, is hoog. Wij moeten al onze vrienden, kennissen, kameraden, familieleden, achter elkaar zien weggaan, zonder er iets aan te kunnen doen... En tenslotte komt ook de dag voor ons. En men zal ons niet met al die mooie verhalen kunnen troosten; die wij aan anderen hebben verteld, en waarin we zelf niet geloofden.' Of: 'Hoe lang zal deze toestand nog duren? Eens loopt elke oorlog af. Waar zullen wij dan zijn? Zullen we er nog zijn? En zullen we ooit weer gewone mensen worden, na alles, wat we hebben meegemaakt. Je mag niet te veel piekeren, als je goed door deze tijd wilt komen, heeft iemand gezegd.

1 Wielek, p. 235.

316 ORGANISATIE

Maar wij zien te veel om dit advies te kunnen opvolgen. Wachten en hopen is alles wat we kunnen doen.'

Het is alweer Ottenstein, die erop wijst, eigenlijk ten overvloede, dat de OD door de Duitse leiding voor ontvluchtingen e.d. verantwoordelijk werd gesteld en soms de afschuwelijkste zaakjes op te knappen kreeg; wij herinneren aan het leeghalen van het 'Apeldoornse Bos'. Waren er onder hen slechte kornuiten, lafaards, dienstkloppers en bruten, er waren ook, die, als ze ertoe in staat waren, in het geheim hielpen, ook wanneer er persoonlijke risico's aan verbonden waren. Ook hier, zelfs hier vindt men het menselijke in owrijke nuancerings.

Een van de merkwaardigste, want meest zinvolle en zinloze, afdelingen van Westerbork is de nu volgende, de z.g. Medische Dienst. Er zijn weinig onderdelen van het kamp, die wij beter kennen, vooral doordat er zeer veel Joodse geneesheren hebben gewerkt van wie vrij veel materiaal bewaard gebleven is, terwijl het aantal overlevenden juist in deze groep nogal gunstig is, relatief dan gesproken, want eigenlijk is ook hier het totaal der slachtoffers afschuwelijk groot. Er heeft een medicina Theresiana bestaan, dus van het kamp Theresienstadt; schrijver dezes zou zich een medicina Westerborkiana kunnen voorstellen als voorwerp van een verhandeling, die hijzelf als leek natuurlijk niet zou durven opstellen.

Een ziekenhuis op de Drentse hei, met, op zijn hoogtepunt, 1725 bedden, 120 artsen en meer dan duizend mensen personeel. Met alle mogelijke afdelingen, specialisten. Met — en wij geven er maar opzettelijk een heel bonte opsomming van — isolatiekamertjes, een afdeling voor krankzinnigen, een prima apotheek, gul en loyaal bevoorraad door het Rijksmagazijn voor Geneesmiddelen, verder een aparte diëetkeuken, allerlei diensten, magazijnen, tekenkamer met wetenschappelijke tekenaars, orthopedisten, kappers, fotografen, laboratoria, sociale voorzorg, pastorale dienst, EHBO-posten, hygiënische dienst, tandheelkundige klinieken, estafetten, portiers, postdienst, de prachtigste operatiekamer, die men zich kan indenken .. . als de deskundige lezer iets mist, dan ligt het aan schrijver dezes. Een polikliniek met dagelijkse spreekuren (half acht tot twaalf, half drie tot half zes); verder voor tewerkgestelde kampbewoners om half zeven 's ochtends en 's avonds van zeven tot acht; vrije artsenkeuze gehandhaafd! Van twee tot vier, ook zondags, kinderartsen voor zuigelingen en kinderen tot drie jaar. Bezoektijden in het kampziekenhuis elke dag van 7 tot

317

DE DOORGANGSKAMPEN

7 uur so ('s avonds). Doorlichting van alle kampbewoners op tuberculose en immunisering tegen typhus en paratyphus; vaststelling van bloedgroepen. Wekelijkse vergaderingen van de artsen; op deze druk bezochte en op hoog peil staande bijeenkomsten behandeling van wetenschappelijke en klinische onderwerpen. Alweer: als men iets mist . . .

Hoe was de gezondheidstoestand in het kamp? Niet slecht, betrekkelijk dan weer, volgens enkele beoordelaars; vergeleken bij Vught, Ellekom, Amersfoort psychisch en fysiek zelfs goed. Echte avitaminosen en verzwakkingsverschijnselen, hongerodemmen enz. waren er zeldzaam. 'Afgezien van kleinere mazelen-, difterieën roodvonkepidemieën, traden slechts een, op een lichte dysenterie lijkende bacillaire enteritis, en ontstekingen van de slijmvliezen bij epidemieën op.' Door de scherpe controle bleef het aantal geslachtsziekten beperkt, 'ondanks het voor de hand liggende gevaar bij de sexuele toestanden van het kamp'. Het klimaat en de ligging van Westerbork wij spraken reeds hierover werkten zichtbaar nadelig op allergische asthmatici en dergelijke zieken. Vooral de dispositie voor bronchopneumonieën moet heel sterk zijn geweest; de ellendige bodem van het kamp was heel ongunstig voor allerlei rheumatische aandoeningen. Het sterftecijfer in Westerbork was relatief laag, heet het in een verslag; hieraan is echter de opmerking toegevoegd, dat in dit doorgangskamp vele mensen doodziek de veewagen ingingen, alwaar ze al soms (of 'ettelijke keren' zoals onze bron zegt) overleden waren, voordat de trein zich in beweging had gezet.

De meeste bronnen wijden bijzonder veel aandacht aan het hoofd van deze Medische Dienst, de Duits-Joodse arts dr. Spanier, die een merkwaardig sterke positie innam bij de kampcommandant. Zij heetten stadgenoten (uit Düsseldorf) en in het kamp reeds gold hun Lokalpatriotismus als de verklaring van deze verhouding. Als de commandant bij de dokter binnentrad, bleef de laatste rustig zitten: 'Dit is iets waar je een bepaalde durf voor nodig hebt en waarvoor je iemand wel heel goed moet kennen'. De macht van deze man heette zelfs absoluut; 'hij besliste over leven en dood', zegt een collega. Over zijn persoon lopen de oordelen nogal uiteen; datzelfde kan men omtrent verschillende zijner medewerkers vaststellen; omtrent het verplegend personeel bereikt ons de niet ongewone klacht, dat beroepsverpleegsters met scholing en ervaring op transport moesten, terwijl ongeschoolden en onervarenen, door 'relaties' in hun plaatsen gedrongen, zich hand-

318 ORGANISATIE

haafden. Dezelfde bron voegt hieraan echter onmiddellijk toe: 'En toch, juist in het ziekenhuis ontmoette men mensen, artsen en verpleegsters, die, hun eigen zorgen en noden vergetend, dag en nacht met toewijding al het mogelijke deden wat in hun macht was, om hun lijdende medemensen te helpen.'

Al het mogelijke, inderdaad. Maar één ding kon niemand, zelfs de almachtige dienstleider aan het hoofd niet: de patiënten vrijwaren voor wegvoering. De over-, overgrote meerderheid van de patiënten ging, genezen of niet genezen, eenmaal op transport; men deed zijn uiterste best, de enkeling in het leven te houden en leverde hem toch over aan de massamoord. Dat laatste 'wist' men niet en men mag vaststellen, dat juist deze schitterende Medische Dienst want schitterend was hij, ondanks al de ellende, vuil en narigheid, in een kamp onvermijdelijk welnu, dat juist hij het ongeloof moest versterken tegenover de voorspellingen van zwartkijkers. Het kon toch niet mogelijk zijn, het liet zich toch niet rijmen, dat de Duitsers, die dit in Westerbork toelieten, in het Oosten de Joden zouden uitroeien! Dat leek waanzinnig en onmogelijk (het bleek waanzinnig en mogelijk). Natuurlijk zag voor velen van de weggezonden de toekomst er heel somber uit, voor ouden van dagen, voor kinderen, voor invaliden, voor het overgrote deel van de patiënten. Men hoeft maar de bewaard gebleven aantekeningen van deze of gene medicus te doorbladeren, om, als leek, te beseffen, dat de normale arts aldaar zich geen enkele

illusie moet hebben gemaakt omtrent het lot van de meesten zijner spreekuur-bezoekers. Een kroongetuige komt bovendien met een bericht, dat een schel licht werpt op de onmenselijke situatie waarin het kamp verkeerde: de meest rationele en humane methode van selectie voor de wegvoering leek deze artsen de aanwijzing van de meest hopeloze gevallen: gingen deze de veewagens in, dan kregen de lichtere zieken de kans, in de gunstiger kampsituatie te herstellen (de lezer geve zich even rekenschap van het karakter van een systeem, dat zulke situaties wist te scheppen). Het zij herhaald: velen zouden in Polen het leven laten. Maar, ook dit weer en steeds weer -: aldoo konden mensen, intelligente, scherpziende mensen tot in de gevaarlijkste situatie weer elementen vinden voor het geloof, dat het tenslotte, al met al, toch nog wel zou loslopen, misschien, misschien . . .

In Ottensteins 'panorama' treedt hierna de 'binnendienst' op, met zijn baraldeiders, zaalleiders, barakkeukenpersoneel, barakpost, reinigingsdienst, schoonmaakdienst en etenhalers; 'een belangrijke taak

319

DE DOORGANGSKAMPEN

van enkele van deze instanties was het sussen van ruzie, meningsverschillen van de barakbewoners, hoofdzakelijk betrekking hebbende op de weinige kachels, die ook als kookegelegenheid moesten worden gebruikt'. Een zeer delicate aangelegenheid was natuurlijk de huisvesting. Was het Altershèint een probleem? Misschien, want de bevoorrechten, die dit 'tehuis' bevolkten, hadden bedden tweeen niet driehoog, met tafels ertussen: een weelde. Er waren deftige barakken; één heette 'de bocht van de Herengracht'; daar kwam maar niet Jan en alleman in; alleen de engel des doods kon men er niet buitenhouden, bleek het. Eigenaardig en sprekend detail: op één uitzondering na (aan de z.g. grote zaal) was in heel het kamp geen trap te vinden. Ottenstein geeft een nogal gedetailleerde beschrijving van de woonbarakken (allemaal van hout, de grote "circa 85 meter lang en ongeveer io breed, hoogte 5â 6 meter) evenals van de reeds genoemde huisjes. Deze laatste waren wel bijzonder begeerd, al was het alleen maar (wij doelden daar reeds op) om het kleine stukje beslotenheid dat zij verleenden; men kon er zich ook als paar even in isoleren, waarvoor men aan de gelukkige bewoner eei afdracht verschuldigd was, die op een zekere tijd in het kampleven bestond uit een pot jam. Het gevolg was dat 'pot jam' inburgerde in de kamptaal als idiomatisch bruikbaar, althans gemaldgelijk verstaanbaar synoniem van wat elders, welhaast even zoetvloeiend, een tête a tête heet, terugkeer tot een stukje Naturaltvirtschafi. Dit overigens niet uit het verslag van dr. Ottenstein. -

Hierop laat deze echter weer een kort bericht omtrent de z.g. buitendienst volgen, verdeeld in de boerderijgroep, de verschillende tuinbouwafdelingen; de Fliegende Kolonne, psychologisch reeds in een ander verband behandeld, ressorteerde een tijd lang onder deze zesde dienstafdeling, die trouwens ook de diverse groepen voor graafwerk en voor de instandhouding van de spoorweg tussen Hooghalen en het kamp onder zich had.

Verder de we-colonne, die blijkens een verslag van 20 december 1943 uit vijf personen bestond; metselaars, vier personen; timmerlieden; de schoonmaak; de ouden en zieken, die erwten en bonen sorteerden; een dierenarts; hem 'oblag die Betretung aller zunt Lager gehiirenden Tiere' ; er was, staat in hetzelfde verslag, elke dag werk voor hem. In de'particuliere tuinen arbeidden drie mannen en vier vrouwen op een terrein van in totaal een hectare.

Een hoofdtak van de buitendienst was het werken in de bij het

320

ORGANISATIE

kamp behorende landbouw en op de boerderij, alsmede het verzorgen

van paarden en vee.

Misschien zijn deskundigen op dit terrein gediend met enige cijfers; de Westerborkse Viehbestand omvatte op 20 december 1943: To paarden, 7 koeien, 6 kalveren, 10 schapen en 98 varkens; 51 stuks slachtvee gingen naar het slachthuis; er werd op deze boerderij verbouwd: 14.38 ha aardappelen, 8.95 ha rogge, 6.07 ha haver, 0.91 ha tarwe, 1.25 ha voederbieten.

Misschien is het hier de plaats voor een fragmentje uit de persoonlijke herinneringen van de heer M. Levie, die in Westerbork onder meer aan het plaggesteken gezet werd: 'daarin heb ik het zelf tot een hoge graad van ontwikkeling gebracht. We waren op het laatst met ons vieren, te weten onze Vorderniann Pagener, een Duitser uit OostFriesland, gewezen paardenkoopman en oud-Einsasser' (kampbewoner, J. P.), 'bovendien misschien met zijn broer de grootste zwarthandelaar van het kamp, Hamburger, de acteur en Pais, een Portugese Jood. Wij met ons drieën leverden onberispelijk gestoken plaggen tot het zelfde quantum als oorspronkelijk een vijftig of zestig anderen moesten leveren en hadden daarvoor een uur of iets meer nodig, waardoor we de overige tijd kortten met bijv. voorlezen van de kranten door Hamburger en reciteren van gehele gedeelten uit Vondel enz. We werkten dicht bij een vennetje zonder bewaking waardoor het Pagener mogelijk was, kruipend zijn bestellingen te halen en nieuwe bestellingen schriftelijk te geven . . (Deze Pagener nodigt de schrijver na een Joodse vastendag ten eten:) 'Ik kreeg niet alleen, gerekend naar de omstandigheden, een Lucullusmaal voorgezet, geput uit zijn zwarte en niet-zwarte geroofde voorraden. Ik heb er ondanks dit met een rustig geweten aan gesmuld.'

Dan de werkplaatsen, verdeeld over twee Dienstbereiche. VII omvatte de z.g. bouwtechnische dienst met de tekenkamer, de electrotechnische afdeling, garage en ketelhuis, badhuis, telefoondienst, riolering; hier werkten meubelmakers, smeden, slotenmakers, horlogemakers, opticiens, boekbinders, verduisteraars, schilders. Niet zelden ook buiten het kamp waar deze vaklieden voor de Duitsers in verschillende plaatsen huizen moesten inrichten, een officierskantine bouwen enzovoorts.

Eén in deze dienstafdeling ondergebracht onderdeel verdient enige bijzondere aandacht: het crematorium.

Lange tijd waren de overledenen in Westerbork op de Joodse be-

321

DE DOORGANGSKAMPEN

graafplaats in Assen ter aarde besteld. Deze aangelegenheid had, zoals begrijpelijk, alleszins de aandacht van de kerkelijke Joodse instanties. In het najaar van 1942 deden zich hierbij al moeilijkheden voor, o.m. veroorzaakt door vanwege de Wehrmacht gemaakte bezwaren tegen de aflevering van doodkistenhout; hoc naïef klinkt ons thans niet de zo begrijpelijke reactie van kerkelijke zijde in de oren: 'De Joodse Raad zal in dezen moeten' (in de tekst onderstreept) 'optreden bij de Duitse autoriteiten'. Evenals de reactie van de z.g. Centrale Commissie op het bericht, dat in Westerbork een crematorium zou komen: 'Wij zijn in dit opzicht waakzaam'. Men heeft wel de indruk, dat de Joodse Raad gedaan heeft wat hij kon tegen de invoering van deze, zozeer tegen de Joodse ritus indruisende, lijkverbranding. Het nu opgegeven motief was, dat een begraafplaats in Westerbork, welke de Joodse Raad als oplossing voorstelde, de waterleiding in de provincie Groningen zou verontreinigen; een rapport van de directie der waterleidingen met argumenten hiertegen mocht niet baten. Aus der Flinten kende de Joodse ritus voldoende om de bezwaren te begrijpen, maar het was z.i. juist een eer voor de Joden indien hun as werd verspreid als 'op het zwaard van Attila'. Dit in een gesprek waarbij Gemmeker tegenwoordig was; prof. Cohen,' misschien als oud-historicus

alleszins geïnformeerd omtrent dit speciale zwaard, stelde hiertegenover, niet zonder spitsvondigheid, dat, aangezien begraven van oudsher een Semietische, verbranden een Arische aangelegenheid was, op deze wijze de Duitsers de Joden tot Ariërs maakten. Aus der Fiinten bracht voor deze redenering blijkbaar minder begrip op dan voor Attila's zwaard, want het crematorium ging door natuurlijk. Overigens hadden deze crematies op Westerbork plaats met grote piëteit; verwanten en vrienden woonden de plechtigheid bij en de as kon worden bewaard; na de bevrijding is althans die van een bloedverwant van onze zegsman in dezen op het Joodse kerkhof in zijn voormalige woonplaats bijgezet. Schrijver dezes heeft na de bevrijding bij een bezoek aan Westerbork daar nog een aantal urnen gezien; het crematorium was overigens ook gebruikt voor het verassen van terechtgestelde niet-Joodse verzetslieden. In het materiaal bevinden zich niet weinig documenten, betrekking hebbend op deze aangelegenheid, onder meer een Betriebsbuch, bevattend een aantal namen van gecremeerden beginnend 23 juni 1943, genummerd van 277 af, met naam, geboorte-
'Cohen, Herinneringen, p. 116.

322

ORGANISATIE

en sterfdatum; de laatste in dit boek, nummer 510, gecremeerd op 31 maart 1944, staat hier aangetekend als 'onbekende man ca. 30 jaar', l'inconnu de Westerbork. Requiescat.

Dienst bereich VIII nam kapotte goederen (kleren, schoenen) ter reparatie in ontvangst, beheerde kleermakerij, naaikamer enzovoorts, een confectiebedrijf voor buitenkampse opdrachten (o.a. voor de Wehrmacht), speelgoedfabricage enz. Men moet zich wel in die tijd zelf verplaatsen om de draagwijdte te beseffen van dit zinnetje uit een kampverslag: 'Het belangrijkste voor onze mensen was het repareren van schoenen; door speciale inkopers lukte het, altijd voldoende leer voor zolen te kunnen bemachtigen'. De afdeling confectie en kleermakerij vervaardigde vrijwel alle costuums voor het kamp-cabaret. Eind 1943-begin 1944 werkten in deze industrie een duizend mensen! Voor de nog te noemen mevrouw Hassel (als bijzit van de commandant vermeld) werkten een speciale kleermaakster en breister 'voortdurend'.

Niet onvermeld blijve de kleine afdeling voor kousenreparatie met machines voor het ophalen van ladders; zo konden de kampbewoonsters althans behoorlijk gesoigneerd naar Auschwitz. Een werkplaats fabriceerde Ersatzfenster, ramen van glasresten, die in ronde schijfjes van handgrootte waren gesneden en in kartonnen schijfjes met dienovereenkomstige gaten werden gemonteerd.

Dienstafdeling IX waren de keukenbedrijven: de etenhalers uit alle barakken kwamen met hun wagentjes het voedsel in grote gamellen halen, die zij later weer leeg terugbrachten. De keuken opgevat als bereidingsapparaat was prima: modern, groot, helder; de keuken opgevat als het geheel der menu's -: eentonige kampkost in oorlogstijd. Naast deze woorden in Ottenstein's verslag heeft een ons onbekende hand de vraag gesteld: 'En voor de dienstleiders e' Men kan hierop o.i. alleen antwoorden, dat een aantal hunner en met hen gelijk te stellen lieden deze kampkost wel eens wisten af te wisselen met menu's, waar ook het verwendste gehemelte zich niet van zou hebben afgekeerd, op deze wijze een niet ongepaste beloning ontvangend voor wat tenslotte een eentonige arbeid was: de zo geruisloos mogelijke doorzending van minder bevoorrechte mede-Joden naar

Auschwitz.

De dienstafdelingen X en XI (respectievelijk 'Voorzorg' en 'Vrouwendienst') komen in ander verband nog ter sprake.

Lange tijd was Dienstbereich XII het grootste van het hele kamp

DE DOORGANGSKAMPEN

de z.g. industrie. Van deze merkwaardige, laat ons zeggen: vorm van vrijetijdsbesteding geeft de Westerborkse een heel sterke indruk, met zijn mengsel van bedrijvigheid en kwasi-bedrijvigheid in een onontwarbare en quantitatief ondefinieerbare verhouding. In elk geval werkte of 'werkte' men in Westerbork voor de Duitsers, voor de vijand. De schrijver gelooft niet, dat hij hier expliciet het probleem hoeft te stellen, waar vrijwel geen enkele Nederlander van toen aan is ontkomen; het zij voldoende hier te releveren, dat de Joodse kampleiding dit probleem wel heeft gezien. Mogelijk betekent het iets in deze samenhang eraan te herinneren, dat blijkens een in 1945 reeds opgesteld rapport het Duitse oorlogspotentieel door deze arbeid niet heel erg is verhoogd, terwijl clnartegenover het daarmee nagestreefde doel, het kampverblijf van een aantal mensen ermee te rekken, in de toenmalige omstandigheden zeker dat offer rijkelijk waard moet hebben geschenen. Een enkele Duitse instantie speelde dit spel ongetwijfeld mee. Een brief van de Deutsche Bevollmiichtigte beim Reichsbiro fr Nichteisenmetalle aan Fiebig, de Beauftragte fr Rstungsund Kriegsproduktion, van 29 februari 1944 noemt het althans 'erforderlich', dat een deel van de Joodse arbeidskrachten in Westerbork daar blijft om de 'Zerlegungsarbeit' zo snel en prompt mogelijk uit te voeren.

Zerlegen', vertaal: slopen. Daar is de vliegtuigsloperij, het uit elkaar peuteren van neergeschoten toestellen; bij dit en ander werk vonden vooral metaalarbeiders een taak en daarmee een Sperre, er zijn zelfs een paar arbeidsliedjes bewaard (Wij slopen met muziek'). Oudere mensen beoefenden de Aluminium-Foliensortierung, het afhalen van zilverpapier van stukken, waaraan het vastgeplakt zat, ook dit was een taak en een Sperre, vermoedelijk een niet al te betrouwbare. Strafgevallen beoefenden het zeer smerige slopen van oude, uitgebrande batterijen, vanwege de bruinsteen. Weer anderen hielden zich onledig met het sorteren van allerlei afval. De uit Joodse huizen in Assen en omgeving geroofde meubelen kwamen ook deels in het kamp terecht, ter reparatie, of, als ze al heel Wrak waren, ter meubilering. Uit heel Drente sloegen de Duitsers de geroofde radiotoestellen in Westerbork op; hier is, onthult Ottenstein, het gat te zoeken, waardoor te allen tijde nieuwsberichten het kamp binnenkwamen, ondanks controle, strafbedreiging enzovoorts. Een statenloze had onder de vloer van zijn werkplaatsje een toestel verstopt, er stond een electrisch kacheltje bij 'tegen de vocht': 'Hij luisterde met behulp van een halve koptelefoon, die, als er iemand mocht binnenkomen, in zijn mouw kon verdwijnen

ORGANISATIE

omdat ze met een elastiekje vastzat aan zijn arm'. Niemand van de kampbewoners heeft ooit geweten, hoe het Engelse nieuws Westerbork binnensijpelde.

Uit allerlei stoffen, meest ondefinieerbaar, fabriceerde men klinkers, waarmee men de kampwegen verbeterde maar tijdelijk, valt aan te nemen, want deze wegen waren evenmin bestand tegen het water als het home made linoleum. Wie enig begrip bezit voor de Westerborkse activiteiten of geaffaireerdheden, kijkt zeker niet op van het chemische laboratorium bij deze 'industrie', alwaar men alle mogelijke karweitjes uitdacht; niet onbelangrijk was hier de clandestiene fabricage van zeep en kaarsen voor de kampbewoners. Ook laat Ottenstein onder dit Dienstbereich de boeken ressorteren, die langs allerlei wegen in het kamp terechtkwamen, veel Judaica en Hebraica, o.m. van de Barnevelders; waarom juist bij de 'industrie', hebben wij maar niet onderzocht.

Er zijn ons nog enige orders overgeleverd, die licht werpen op de arbeidstijden in het kamp, in de verschillende dienstafdelingen dan. In maart 1944: 60 uur per week; waar voldoende personen aanwezig zijn, moet de dienstafdeling een nachtploeg invoeren. Opstaan om 6 uur, appel 6.50, begin van het werk 7.00, middagpauze 12.15-13.35

enzovoorts. In augustus 1944 een bevel, dat tot verhoging van de arbeidsprestaties verplicht, met de niet onduidelijke inleidende opmerking, dat een te laag peil van prestaties het voortbestaan van het kamp in de waagschaal stelt. De strengste discipline (met 'voorbeeldige' straffen) moet hierbij in acht worden genomen; in de desbetreffende paar zinsneden komt het woord 'straf' welgeteld zesmaal voor; de OD-ers vinden hier natuurlijk een taak. Ook hier: enzovoorts.

Het wordt wel tijd, dat wij na dit overzicht van de kamporganisatie enige ruimte wijden aan de niet-Joodse leiders van dat alles, aan de in het kamp aanwezige Duitse en Nederlandse cipiers, politie en ambtenaren. Wat onmiddellijk treft hierbij, is het betrekkelijk geringe aantal personen, waarmee men van Duitse zijde dit doorzendapparaat heeft laten werken; dat wij dit niet geheel in het credit van het Duitse organisatievermogen behoeven te boeken, is wel duidelijk, al is er ook één roep over het organisatietalent van de voornaamste Duitse commandant, Gemmeker, die er naar streefde, van het aan hem toevertrouwde Westerbork een Musterlager te maken. Tot op zekere, tot op grote hoogte is hij daar ongetwijfeld in geslaagd en zo heeft Westerbork zijn functie kunnen vervullen: het met minimale weerstand en minimaal gerucht doorzenden van ruim honderdduizend Joden.

325

DE DOORGANGSKAMPEN

Wij behoeven voor ons onderwerp niet veel aandacht te wijden aan de Nederlandse leiding van Westerbork, die, als reeds vermeld, in juli 1942 voor de Duitse plaats maakte. De Nederlandse commandant, kapitein Schol, gold allerwegen als politiek betrouwbaar, scherp antiNazi en anti-Duits, maar ook als niet altoos opgewassen tegen de buitengewoon moeilijke taak een kamp met juist dézc opgeslotenen te leiden; zijn hulpvaardigheid, hoewel af en toe geremd door zijn tekort aan zelfbeheersing (Ottenstein vermeldt dat hij soms last had van tropenkolder), was menig slachtoffer ten zegen, voor korte tijd doorgaans, helaas!

In dit verband zij tevens melding gemaakt van de marechaussee, politie (in verschillende soorten) en ander personeel, dat in Westerbork dienst deed als bewaking, buiten het prikkeldraad; uit enkele spaarzame gegevens zouden wij willen afleiden, dat velen hunner deze dienst niet alleszins prettig vonden; enige troost mogen zij geput hebben uit de hun ten deel vallende verzorging; de ons uit de hongerwinter 1944/1945 overgeleverde menu's voor deze personen wekken niet de indruk, dat zij veel te kort gekomen zijn. Ook 'logeerden' wel voor korte of langere tijd bepaalde groepen Duits personeel in Westerbork, vooral toen de tegenslagen op de fronten hun mobiliteit verhoogden. Zo een troep SD-ers, met een Brigadeführer, wiens kleine kinderen, in Polen opgevoed, in de tuin van hun huis eens heel beleefd tegen een Joodse tuinman (uit het kamp natuurlijk) zeiden: 'Gaat u niet weg voordat vader komt Die kan geen Joden zien.' Ook andere snedige gezegden van deze vroegwijze kleuters zijn ons overgeleverd (zie blz. 120).

Onder de Nederlandse ambtenaren zijn er enkelen, die de kampbewoners zeer geholpen hebben; Ottenstein noemt met name de heren mr. Molhuizen, Van Donselaar en Van As, ambtenaren van de burgerlijke stand, resp. van het Centrale Distributiekantoor; de heer Barentsz, in opdracht van het Quakerbureau in Westerbork en daar van juli 1942 tot voorjaar 1943 aanwezig, deelt in de hun geschonken lof.

Nu de Duitse hoofdleiding, de kampcommandant, uitvoerende, wetgevende, rechterlijke macht in één hand verenigd.

Drie voorgangers had Gernmeker gehad: SS-Sturmabführer und Regierungsrat dr. Deppner, 'type van een SS-leider, ijskoud, meedogenloos, moordenaar met officiersallure', SS-Obersturmführer Dischner, 'type van een ruwe SS-man, zonder

hersens, haast altijd onder de invloed van alcoholische dranken' en Inspecteur Bohrmann, 'een man-

326

ORGANISATIE

netje van niets'. Het merkwaardige is dat Gemmeker al enige dagen in het kamp rondging, voordat hij zich als nieuwe commandant bekendmaakte. Met deze Haroen-al-Rasjid moeten wij ons nu bezighouden.

Gemtneker

Albert Konrad Gemmeker was geboren op 27 september 1907 en opgeleid voor een politionele administratieve loopbaan. Op 1 mei 1937 werd hij lid van de NSDAP, op 1 november 1940 van de SS. Op 25 augustus 1940 was hij naar Den Haag gekomen als Personalreferent bij de BdS. Ongeveer 1942/43 werd hij Obersturmführer. Gevraagd na de bevrijding omtrent zijn opvattingen ten aanzien van de Joden, leverde hij een beschouwing, waarin wij de gewone elementen uit de Nazipropaganda aantreffen: de Joden als parasieten, als beheersers van de wereld, als unfaire concurrenten, als aansprakelijk voor Duitslands nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, corrupt, hebzuchtig enz.; hij had ze vóór zijn ambtsaanvaarding in Westerbork vrijwel nooit ontmoet. Hij erkende, dat hij in het kamp zijn aanvankelijk ingenomen standpunt van het 'Joodse gevaar' wel wat had gewijzigd. De deportatie zag hij als 'kriegsnotwendig'. Van het lot der Joden in Polen had hij natuurlijk niets geweten. Enzovoorts.

Wie en wat was nu deze Albert Konrad Gernmeker?

Wij bezitten een vrij groot aantal getuigenissen over zijn persoon en optreden, vooral van kampingezetenen, die hem, soms enige jaren, van dichtbij konden waarnemen. Daar is alweer Ottenstein, die als leider van de Antragstelle meer dan de meeste anderen in voortdurend contact met Gemmeker stond. Westerbork had het slechter kunnen treffen, heet het bij hem: Gemmeker liet geen mishandelingen toe; men had toegang tot hem; hij was niet corrupt. Vergeleken met andere kampen met hun mishandelingen, foltering en moorden was Westerbork draaglijk. Wel was, volgens Ottenstein, Gemmeker ijskoud en vooral ook humeurig, onberekenbaar. Hij kon de wonder-

327mmeker (links) en Aus der Fijnte!

DE DOORGANGSKAMPEN

lijkste beslissingen nemen: op een keer, toen een hogere SS-er jonge vrouwen kwam uitzoeken voor een ander kamp, liet Gemmeker ze alle in de barakken 'onderduiken' en scheepde zijn kameraad af met de mededeling, dat ze er niet waren. Bewijs van menselijkheid? Of symptoom van inwendige tegenstellingen bij de Duitse Dienststellen? In elk geval een prima acteur. In de tijd van de vreselijkste bombardementen van Duitse steden:

'Op die late avond zat Gemmeker aan een bureau, zes of acht leden van de Joodse administratie stonden in de kamer, wachtend op zijn beslissingen. Het sterkste motorengeronk sedert weken vervulde de lucht; gauw gaf hij het sein voor luchtalarm. De commandant werkte rustig door. Plotseling keek hij naar ons en zei: Ich ndichte jetzt nicht in London wohnen.' En je mocht er niet om lachen ook.'

Lastig voor Ottenstein was ook Gemmeker's bijzonder goed geheugen: geen persoon, of geval, ooit onder zijn aandacht gebracht, of hij behield er een herinnering aan; men moest dus altijd op zijn quivive blijven. Evenals de meesten zijner collega's elders, zo niet allen, leefde dit duodecimo-vorstje als een pasja: een groot huis, buiten het kamp natuurlijk; alle soorten kampingezetenen, al het kampmateriaal stond te zijner beschikking: 'Kleeren schoenmakers, goudsmid en meubelmaker, architecten, tekenaars, tuinman, chauffeurs en huispersoneel, alle soorten eerste-klasse vakmensen uit alle beroepen der burgerlijke maatschappij werkten voor hem en zijn vrienden. Hij liet zich en zijn staf door Joodse

geneesheren en tandartsen behandelen, maakte gebruik van een Joodse kapper -en verbood dit alles aan zijn ondergeschikten van de SS, tenminste tijdelijk. Hij hield een eigen kippenfarm en liet kassen bouwen voor het kweken van bloemen.'

Wij zullen nog wel enkele van deze bij een hof passende idyllen in ander verband noemen.

Hoewel uit de Rooms-Katholieke kerk getreden, wenste Gemmeker zich toch als 'gottgliubig' te beschouwen. Of hij dat nu was of niet, in elk geval vierde hij in het kamp het Kerstfeest, ook dit evenals zijn collega's elders, men denke alleen aan de Weihnachtsfeiern van zijn ambtgenoot FIoess, de commandant van Auschwitz en verantwoordelijk voor de dood van miljoenen. Wij zijn over de Westerborkse loelfeesten' heel goed ingelicht, mede dank zij het fraaie fotomateriaal, juist hiervan bewaard gebleven. Zo Kerstmis 1942: 'Joden moesten serveren, gasten uit hogere SS-kringen kwamen, ook de Nederlandse beambten moesten verschijnen; de kampingezetenen vroegen Schol

GE MMEKE R

om te gaan, om niet zelfs de kleine invloed, die hij nog had, te verliezen. De rede, die hij moest houden, werd door zijn Joodse secretaresse opgesteld, elk woord gewogen.'

Kerstmis 1943 viel wat minder gelukkig uit. Bij dit 'Groot-Germaans Joelfeest' onthaalde Gemmeker zijn gasten op de gebruikelijke wijze, maar spoedig gonsden in het Joodse kamp geruchten over hevige ruzies, die-in weerwil van het 'vrede op aarde' onder de Germanen hadden plaats gevonden. Kampbevel nr. 61 gewaagt zelfs van 'eine ganze Reihe unverantwortlicher Gerchte, meine Griste und mich selbst betreffend'; het blijkt niet de eerste keer en Gernmeker heeft er al meermalen tegen gewaarschuwd. Dus: straf! Geen enkele feestelijkheid in het kamp; op overtredingen 'de strengste maatregelen'. Op de zaterdagen en zondagen normaal doorwerken. En als dat niet helpt, 'werde ich mit Strafmassnahmen einsetzen, die mir dafür garantieren, dass nicht ein einziges GerUcht mehr Boden fassen wird'. Groot-Germaanse Kerststemming, mag men veronderstellen.

Over Kerstmis 1944 schrijft Ottenstein alleen: 'Met het Kerstfeest 1944 hadden wij geen electriciteit en geen water, maar zon en weer voldoende optimisme.' Dat was niet Groot-Germaans.

Geen gemakkelijke man. In mei 1944 moesten alle honden in het kamp, alle Joodse honden dan, worden afgemaakt, omdat er enkele de lievelingshond van de kampcommandant lastig gevallen hadden en met hun geblaf zijn rust verstoorden. De commandant was echter grootmoedig: hij legde, aldus het kampbevel, 'nog eenmaal' geen straf op aan de bezitters van de honden (die ze, tegen zijn bevel in, los van de lijn hadden laten lopen: 'een zwaar vergrijp tegen de discipline van het kamp'), maar aan de honden zelf. 'Het is. . . principieel doelloos verzoeken in te dienen om een hond te mogen behouden.' Ontduiking van dit bevel: straftransport! Dat betekende dus de alleenheerschappij van van de hond van de kampcommandant voortaan. Die lievelingshond ziet men in speelse vrijheid om de benen van deze Grootmachtige dansen, terwijl hij de trein inspecteert, die enige honderden minder vrije Joden vervoert naar de plaats, waar ook zij afgemaakt zullen worden.

Een 'rare klant', als gezegd: onberekenbaar, grillig, humeurig. En die onberekenbaarheid was een onaangename karaktertrek, omdat volgens Harster Gemmeker volkomen vrij was in de aanwijzingen voor transport van niet 'gespende' Joden als hij maar het gevraagde aantal bereikte. Een Amsterdams rechtsgeleerde, die hem in Wester-

De kampploeg van Lippmann, Rosenthal en Co legt een kaartje na gedane plunderarbeid

DE DOORGANGSKAMPEN

bork geregeld zag optreden, gewaagt van Gemmeker's 'zeer persoonlijke' standaarden, die hij in acht nam bij de vaststelling van Joods ras: bij vrouwen keek hij vooral naar de heupen (wij vermeldde dit reeds). Wat voor heupen wel of niet Joods waren, heeft schrijver dezes ook maar niet nagegaan. Dezelfde advocaat kon instaan voor één geval, waarin de commandant uit louter wraakgevoel een Oostenrijkse dame met dochtertje zou hebben doorgestuurd; toen had Gemmeker, met een misschien geoorloofde woordspeling, het 'op zijn heupen. De heren van de Contactcommissie, vrijwel dagelijks somtijds met hem omgaand, vonden hem een moeilijk te doorgronden figuur, naar het uiterlijk volkomen correct, helemaal geen 'Mof', meer een Engels sportsman, 'zeer beleefd, maar zeer gevaarlijk'. Nooit viel hij uit, nimmer schreeuwde hij. Volgens zijn zeggen gaf hij de Joden 'de beste behandeling, die onder het nationaal-socialisme mogelijk was' en menigmaal zeiden deze waarnemers na een in beleefde vormen verlopen conferentie tegen elkaar 'En toch is hij een zwijn, toch is hij onze doodsvijand'. Zozeer moesten zij zich hoeden, 'om niet onder zijn charme te komen'; de lezer ontgaat niet het merkwaardige van deze toelichting. Mechanicus is hier alweer de trouwe reporter: er zijn mensen die Gemmeker na de oorlog willen hangen, niet aan een ijzeren draad, maar aan een fluwelen koord. Elders zegt iemand: 'Een goeie jongen, die nog veel moet leren'. Een arts: 'geen gewone boef, maar een gentleman-boef'. Een geleerde verhaalt van het binnenkomen van een Zigeunertransport, waarbij Gemmeker tegen hem zegt: 'Na, Herr Doktor, das sind doch ganz andere Leute wie ich und Sie (hij liet hem 27 violen ontsmetten, die van deze ongelukkige mensen in beslag waren genomen; zij verdwenen na een bijzonder slechte behandeling in het kamp ook naar Auschwitz). Volgens Herzberg' kon hij wel 'razen en tieren, en gestraft en getergd en geschoten heeft hij ook'; over deze laatste drie handelingen bevat het materiaal inderdaad nogal wat getuigenissen. 'En toch, als men in Westerbork aankomende, vroeg: wat is dat voor een man, die Gemmeker, kreeg men vaak ten antwoord: hij heeft Kinderstube gehad, en dat wilde zeggen: een behoorlijke opvoeding. . . En soms sprak hij ook met Joden als een mens tot mensen. In het bijzonder gold dat de Palestina-groep, die hem respect heeft afgedwongen. . . Soms maakte het de indruk, dat het net zo min een anti-semiet was als een slager een anti-koe.'

Herzberg, p. 203-04.

330 GEMMEKER

Ach ja, hij was in doorsnee niet zo kwaad voor zijn Joden, hij keek ze even vriendelijk aan in het kamp als op de dag van hun vertrek. Bij zulk een trein klonk eens: 'We hadden eens een kampcommandant, die trapte de mensen naar Polen, deze lacht ze naar Polen.' Raak geformuleerd. . . En toch. . . Hij gold als rechtvaardig, bleek toegankelijk voor redelijke klachten. Hij sprak nooit over een 'Jood', altijd over een 'kampingezetene', dit ook tegenover superieuren en collega's. Dit laatste van een Joodse dame

Niet altijd was hij zo gemoedelijk of keurig. Toen een kind van zes jaar met dubbele oorontsteking en 40 graden koorts de trein in moest en men hem vroeg of dit geen geval voor vrijstelling was, luidde het antwoord: 'Nein, das Kind muss doch sterben.' Een andere getuige typeert hem als een moordenaar met handschoenen. Van een weer andere is het verhaal, dat haar dochter, die aan de trein bij een kindertransport stond, zou gezegd hebben, 'dat dit nou de beschaafde wereld was'. Gemmeker, die deze woorden gehoord had, zou haar bevolen hebben in te stappen, hoewel deze jonge vrouw op dat ogenblik nog niet eens in het kamp geïnterneerd was.

'Ik heb nog maar één wens in mijn leven, en dat is, dat zij Gemmeker gaan ophangen. Hij is het die mijn verdere leven totaal heeft verwoest.'

Heeft men Gemmeker opgehangen? Op 11 april 1945 verliet hij bij het naderen van de

Canadezen het kamp en kwam nog enige tijd in Amsterdam aan het werk als Verwaltungsführer. In mei 1945, bij de bevrijding, werd hij gearresteerd. De tenlastelegging bij zijn proces ging over enkele hoofdzaken en een paar detailkwesties. Hij kreeg tien jaar gevangenisstraf, waarbij als verzachtende omstandigheid werd aangenomen, dat Gemneker in het algemeen de in Westerbork gedetineerde Joden tijdens hun verblijf correct had behandeld.

Dat laatste geldt in slechts verminderde mate voor zijn helpster, Frau Elisabeth Helena Hassel, wanneer men althans het overgrote deel van de getuigenissen geloven mag. Deze stadgenote van Gemneker, in 1905 geboren, was evenals hij in oktober 1942 in het kamp begonnen als zijn secretaresse, wat zij met een klein jaar onderbreking (van augustus 1943 tot juli 1944) tot het eind gebleven is. Tussen commandant en secretaresse bestond een door beiden toegegeven liefdesverhouding, welke in het kamp algemeen bekend was; de noodlottige invloed, die men haar op Gemneker's beslissingen toeschreef, bracht men in verband met de door haar gekoesterde jaloezie; wee

331 DE DOORGANGSKAMPEN

de Joodse vrouw, die door Gemneker vriendelijk bejegend was! Vooral de hierna nog te noemen cabaretavonden gaven haar, heet het, stof tot dergelijke gevoelens. Officieel was zij niet Gemneker's plaatsvervangster, maar hij had haar wel bepaalde bevoegdheden geschonken en als hij afwezig was, knapte zij het werk op, tot grote angst van iedereen, omdat zij, als 'felle Nazi' veel harder was dan de commandant, vooral ten aanzien van vrijstellingen. Na de bevrijding getuigde zij van haar 'diepe medelijden' met de Nederlandse Joden in oorlogstijd en deelde mede, dat zij, waar zij kon en zoveel het in haar vermogen had gelegen, deze Joden had geholpen. Als dat zo is, dan heeft Frau Elisabeth Helena Hassel zulks met een aan volmaaktheid grenzende doeltreffendheid weten te verbergen, want vrijwel algemeen luidt het oordeel over haar als een fanatieke antisemiete, voor wie men bang was en ook wel moest wezen. Voor dat pijnlijke misverstand had Frau Hassel ook wel een verklaring: 'Ik kan mij evenwel niet naar buiten uiten of uitleven, dat is mijn karakter niet, zodat ik aanneem dat men van mij een verkeerde indruk heeft gekregen'. Het is pikant, dat de enige getuige, die nog iets goeds van deze miskende Jodenvriendin zegt, een lans voor haar breekt, omdat zij zich, in tegenstelling tot Gemneker, juist wel zo uitte en uitleefde: ze kon het dus niet helemaal helpen. En hiermee keren wij maar weer terug tot de Joden, over wie dit tweetal een twee-en-een-half jaar heeft geregeerd, neen, wier leven van een nuk of luim van deze beide lieden kon afhangen.

Kampbevolking

De Joden, de Joodse bevolking van Westerbork. Wij moeten er weer aan herinneren, dat er van ongeveer midden 1942 tot eind 1944 (toen de uitgaande transporten ophielden) twee-en-een-half jaar lang een honderdduizend mensen in dit kamp hebben vertoefd. Vertoefd, ja, maar op doortocht. Zij kwamen er binnen, verbleven er, vertrokken. Wie er binnenkwam, had, hoe ellendig het er ook voor een normaal mens was, maar één wens, één volstrekt overheersend verlangen: er te

332

KAMPBEVOLKING

blijven. Voorbij Westerbork immers lag het onbekende, vanwaar geen enkel gerucht, geen enkel levensteken doorkwam. De lezer verplaatse zich in deze toestand, wil hij iets van de kampsituatie, van de kampsfeer begrijpen. Achter Westerbork stond iets donkers, iets dreigends, iets, waar men nauwelijks over dorst na te denken, zich nauwelijks iets van wou voorstellen. Toch dacht men erover na, toch stelde men zich iets voor. Maar vrijwel niemand moet men 'gelukkig' zeggen? de onuitsprekelijke verschrikking van de verschrikkelijke dood.

Beschouwen wij thans deze kampbewoners, die honderdduizend. De lezer herinnert zich, hoe zij de reis naar Westerbork aanvaard hadden; het merendeel na weken of maandenlange spanning eindelijk uit hun huizen gehaald, of opgepakt, velen, nauwelijks minder murw, na een vrijwillige aanmelding; wij hoeven dat verhaal niet over te doen. De treinen brachten deze mannen en vrouwen en kinderen naar Drente. Naar het overstapstation. Naar de laatste halte. Naar het kamp.

Het kamp. Men bedenke, hoe weinig mensen, tot dat tijdstip wonende in 'normale' huizen en 'normale' woongemeenschappen, enig idee hadden van zulk een kamp. Welke lezer van dit boek, heeft het, tenzij uit de persoonlijke herinnering aan een nu weer ver weg liggende oorlogservaring? Van die honderdduizend mensen uit steden en dorpen had vrijwel niemand enige notie ervan. Was het iets tussen tuchthuis en dierentuin in Een kamp. Men wist als men het al wist en weten wou dat een aantal Duitse Joden in zo'n kamp zat, men had wel gehoord of gelezen omtrent concentratiekampen. De schaduw van Mauthausen rustte op de Joden. En toch . . .

Het is duidelijk, dat al vóór de aanvang van de eigenlijke wegvoering een zekere registratie van binnenkomende personen in het kamp bestond; wij hebben daar materiaal over, dat in zijn gedetailleerde regeling van deze procedure vooruitloopt op het welhaast waterdichte systeem, dat zich tijdens de deportaties zou ontwikkelen. Er was dus onmiddellijk bij de aankomst van transporten een ontmoeting tussen deze aankomende Joden en hun lotgenoten in het kamp zelf; hier was uiteraard ook wel een enkele niet-Joodse instantie in gemoeid, zoals wij nog zullen zien. De afdeling Transportaufnahmnie moest alle binnenkomenden administratief erfassen, hetgeen geschieden moest aan een Aufnahmetisch, waar een aantal formulieren en kaarten gereed lag voor invulling; ook komt hier het Centraal Distributiekantoor in actie, dat de distributiebescheiden inneemt, uiteraard tegen kwitantie. Tegen kwitantie, herhalen wij. Na deze formaliteiten kwam men aan de

333

DE DOORGANGSKAMPEN

Listentisch, waar ook van allerlei werd ingevuld en ingenomen. Daarna het woningbureau, geen tafel deze keer, maar een bureau, ook hier: invullen en innemen. Vervolgens de Antragsstelle, waar wij al over spraken. Dit was in het kort het Arbeitsplan voor Dienstbereich II, een machtig lichaam. Of moet men zeggen: mangelmachine? In elk geval waren wij onvolledig, want er is nog meer.

Dit Dienstbereich II 'ontfermde zich', woord van Ottenstein, over de binnenkomenden; het woord is niet geheel onjuist, want zij werden door velen, niet door allen, ook een beetje opgevangen, met koffie, met een bemoedigend woord, met raad. Oververmoeid, diep ongelukkig, vuil, hongerig, dorstig, met zieken, ouden van dagen en kinderen, kwamen ze aan. Met kinderen; men luisterte naar een ooggetuige, die de aankomst van opgepakte kinderen beschrijft:

Dagenlang werden de arme wurmen in gevangenissen of in de 'Schouwburg' gehouden, vervuilend en verluizend, tot men ze in de trein perste: vracht voor Westerbork. . . Die kinderen zonder ouders! Babies in babymanden, volle luiers, hongerig, dorstig, huilend. Vaak al ziek. Dan grotere kinderen van elke leeftijd. Deels angstig en schuw, deels afgestompt en suf van oververmoeidheid.'

Enzovoorts, let wel: enzovoorts. Enzovoorts.

Er was nog meer, zeiden wij. Zo was er de quarantainebarak bijvoorbeeld; voor alles moesten zij lang in de rij gaan staan: 'Uren duurde deze procedure, voordat men naar de aangewezen barak werd geleid om hier op een z.g. bed neer te vallen'. Een van de ergste passages bij dit spitsroeden lopen was het verschijnen voor een afdeling van de roefbank Lippmann Rosenthal. Geen enkele bron, die een goed woord voor deze lieden overheeft.

Ottenstein, die in zijn verslag hun optreden eerst 'misselijk' noemde, verving later dit kennelijke understatement door het juistere 'afschuwelijk'. In Amsterdam wist men natuurlijk van die controle; een document van 16 november 1942 waarschuwt ervoor, opsommend, wat de heren naar zich toe halen, men kan rustig zeggen: alles, wat in hun ogen maar enige waarde heeft, uitgaande boven de eenvoudigste kampbagage. 'Een jampot met boter gevuld voor één persoon', zegt de waarschuwing, 'is te veel', schoenen, vulpen, horloges ('indien deze van een goed merk zijn'), lekkernijen, niets is veilig. Dat alles gepaard met tieren, razen, schelden, slaan, met allerlei soorten vernederingen, fouilleren, laten uitkleden, laten knielen. Een vreselijke belasting van het toch al verminderde weerstandsvermogen van de binnenkomenden: 'Met hun hoge laarzen,

334

KAMPBEVOLKING

keurig gekleed, haren netjes achterover gekamd, gemanicuurde nagels, stinkende parfum', zo aasden deze heren op de laatste kostbaarheden van hun slachtoffers. 'Heren', er was ook een enkele vrouw bij, speciaal voor het fouilleren van vrouwen; zoals deze optrad, aldus onze bron, 'tart alle beschrijving. Zij zoog de vrouwen, die onder haar handen kwamen, praktisch gezegd uit'. Wij besparen de lezer verdere details.

De hoofdman dezer bandieten heeft na de oorlog terechtgestaan. Mishandelingen? Och nee, soms 'een duwtje'. Stelen? Och nee, wel eens 'een vulpennetje'. Klappen? Ja, maar dat was 'om bij een transport een flinke kerel aan te sporen, een oud moedertje te helpen, haar bagage te dragen'. Zijn mede-employés, bij zijn proces als getuigen verhoord, hadden hem wel eens 'ruw' en 'autoritair' in zijn optreden gevonden, maar hij was geen kwaje kerel: ook zij wisten niet van slaan, helemaal niet. Er gingen prullemanden vol geld uit Westerbork naar Amsterdam, alsook vele sieraden: hoe licht kon niet het een en ander verdwijnen! Bij zijn verhoor deelde deze man mee, dat hij zijn werk onder protest op zich had genomen, maar, na de aanvaarding van zijn taak, haar zo goed mogelijk had willen uitvoeren, opdat 'mijn werk elke toets van critiek kon doorstaan'. Een man vol plichtsgevoel. Vol toewijding.

Eén accent moge hier niet ontbreken; wij hebben er al op gedoeld bij de beschrijving van het werk van de OD. Deze ontving de mensen en begeleidde hen van instantie naar instantie, behulpzaam, maar opgejaagd door de leiding (die trouwens weer door de Duitsers), prikkelbaar, vol kampallures, schreeuwend, commanderend van achter hun Jodenster. Men luistere naar het volgende verhaal over binnenkomende transporten: . . dat was gewoon een comédie. Het kwam meest om twee uur binnen uit Amsterdam. Om half twee ging de fluit, dat alle medewerkers zich naar de registratiezaal moesten begeven. Wij maakten toilet voor deze gelegenheid! Ik ging me scheren, deed mijn beste pak aan, een schoon overhemd, een schone witte jas, poetste mijn schoenen extra en dan ging je naar je vrienden, die ook registratiedienst hadden. De vrouwen hadden zich mooi gemaakt, wat rouge op de wangen, hun lippen gestift en hun nagels verzorgd en je ging gezellig een borreltje drinken van te voren. Je rookte een goede sigaret, die al lang nergens meer te krijgen was en je had het er over, wat we na het transport zouden doen. Dan was er wel iemand, die een relatie in de keuken had en die je vroeg mee te gaan en 'laten we

335

DE DOORGANGSKAMPEN

gezellig brood eten' (sic!). 'Half twee ging je naar de registratiezaal. Daar waren er al een paar. Er was wel geen alcohol, maar er waren limonades en er werden clandestiene sigaretten verkocht (Consi f 20,-). Er werd geflirt, er werden afspraakjes gemaakt, nieuwtjes werden verteld. Wij hadden toch allemaal een stempel! Er kon ons toch niets gebeuren. Wij waren ook wel Joden, maar toch eigenlijk een beetje Ober-Joden. De

nieuwtjes werden uitgeleverd en de chronique scandaleuse werd behandeld. Als Schlesinger' (de hoogste Joodse dienstleider, J. P.) 'binnenkwam, stond je te buigen; er heerste een Duitse sfeer: het hakken klappen en Schrneicheln. Toch deed je er aan mee en je noemde het soepelheid. Je was verschrikkelijk soepel om te proberen je leven te redden

Het was er gezellig en de sfeer was er Duits; ook kon men roken en de vrouwen maakten zich op. De duizenden berooiden, vervuilden, afgematten, toch al vaak vol haat jegens alles wat Duits was, kwamen het kamp binnen en zagen daar, voelden daar natuurlijk iets van, zelfs veel en heel veel, als ze niet dadelijk door dezelfde accuraat en opgewekt arbeidende lieden het kamp weer uitgeperst werden. Blevens langer en mislukte het — en dat geldt voor bijna allen — binnen die bevoorrechte kaste zelf een veilige plaats te verwerven, dan ontstond de verbittering, de afgunst, de haat. Wij zullen hier op moeten terugkomen.

Wij zouden ons twee verslagen omtrent Westerbork kunnen voorstellen, in die tijd uitgebracht met een tussenpoos van slechts twee dagen, een maandag en een woensdag — en verschillend als de dag en de nacht. Het is o.m. Ottenstein, die voelbaar maakt, hoezeer het wekelijks terugkomende transport drukte op het leven in Westerbork, hoezeer het de stemmingscurve in open neergang bepaalde. Het transport zelf, veelal op dinsdag, wekt een stemming van wanhoop, van paniek, van verslagenheid en dodelijke afmatting, maar dezelfde dag stijgt de barometer snel; dezelfde mensen, die vlak vóór een transport de vertrekkenden hadden overstelpt met gaven, ruzieën hevig over hun achtergebleven bezittingen; dinsdagavond is het allemaal in orde, wordt het gezellig, vreedzaam. Woensdag en donderdag euphorie van kalm optimisme. Op vrijdag gaat de onrust weer jagen: is deze of die Sperre wel veilig, loopt deze of gene 'lijst' geen gevaar, te platzen? Zaterdag is iedereen gealarmeerd, zondag opgewonden en maandag stijgt de paniek, loopt iedereen heen en weer, zoekt relaties op, informeert, hoort uit, dinsdag transport . . . Niet alleen de

336 KAMPBEVOLKING

transporten, maar uiteraard ook allerlei andere oorzaken dreven soms de mensen tot de diepe depressie, tot het grootste optimisme. Het kamp was nimmer bestendig in zijn stemmingen en aan de meesterhand van Mechanicus danken wij menige waarneming: 'Vrijdag 30 juli (1943) gisteravond eerste avondlijke tocht door het kamp in het donker. De Boulevard des Misères' (de kamphoofdstraat, J. P.) 'leek een soort Kalverstraat : giechelende meisjes gearmd tussen bedaarder wandelaars, die een hoekje om maakten. In het midden van het kamp een machtige schoorsteen, reikend naar een lila hemel. Aan de ene kant van het kamp stoei-partijtjes, aan de andere schimmige, vrijende paartjes, als katten over de heide sluipend. In een der straatjes jazzmuziek van het cabaret-orkest: Bei mir bist du schön, in Duitsland streng verboden wegens de Jiddische inslag, onder de belangstelling van honderden [kampbewoners](#). [Net](#) als een Indianenstaatje in MiddenAmerika midden in de prairie waar de cultuur zich voor het eerst presenteert.'

Is deze landelijke idylle, is dit stukje Arcadië Westerbork? Ja en neen: het is óók Westerbork.

Men weet: de inwoners van dit kamp waren volstrekt geen homogeen geheel; in sociaal, cultureel, godsdienstig en nationaal opzicht kwam men er van alles tegen en binnen Westerbork namen deze personen uiterst uiteenlopende posities in met evenzo uiterst uiteenlopende 'veiligheidscoëfficiënten'. De meeste kampbewoners waren er, als reeds eerder opgemerkt, niet heen gegaan, maar heen gevoerd, waren er terechtgekomen na een hele ladder te zijn afgedaald, sport voor sport, maar al te vaak met inboeting van zelfbewustzijn, zelfrespect en innerlijke discipline. Wil men het kampleven in gevoel en ritme begrijpen, dan bedenke men, dat dit leven niet, als het normale, met de geboorte

begon en met de dood eindigde, maar met gedwongen betreding en gedwongen wegvoering. Adler heeft ten aanzien van Theresienstadt hierover belangwekkende beschouwingen gehouden, waarnaar zij verwezen.¹ In welke mate in Westerbork al een begin voorkwam van wat in de eigenlijke terreurkampen bestond aan depersonalisatie, aan vernietiging van de persoonlijkheid? Bevoegden mogen het uitmaken. Een zekere persoonlijkheidsjerosie' bedreigde — en verteerde veelal — de mensen in Westerbork, een afnemende van energie, een af-

H. G. Adler, Theresienstadt 1941-1945; das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft (Tübingen, 1961).

337DE DOORGANGSKAMPEN

laten van initiatief, een inboeten aan denkkraft, een afglijden naar een meer en meer mechanisch bestaan. Uiteraard niet zo erg, lang niet zo erg als in bijvoorbeeld Bergen-Belsen, maar daarom nog niet verwaarloosbaar. Ook al verlieten soms treinladingen het kamp . zingend. Ook dat kon in Westerbork. 'Alles' kon in Westerbork . . .

Beginnen wij met het positieve. Een arts heeft schrijver dezes eens verzekerd, dat hij de beste tijd van zijn leven in dat kamp en andere kampen had doorgebracht. Men behoefde nergens aan te denken. Men leefde maar. De dood? Ja, de dood. . Is dat een alleszins 'positieve' instelling? De meeste lezers zullen wel andersoortige hoger schatten. Daar was opperrabbiijn Levisson, hier met name en ere genoemd: 'Rebbe Simche' was zijn bijnaam. Daar waren er die troost vonden in hun geloof, ongetwijfeld; hoevelen en hoeveel geloof, wie zal het zeggen? De getuigenissen, soms in dichtvorm, ontbreken niet. De Palestina-pioniers, wij weten het, hielden zich kranig; Gemmeker begreep het niet: zulke Joden was hij nooit in de Stiirmer tegengekomen. Er was grote vriendschap, diepe aanhankelijkheid: 'De eigen vrienden waren het beste in ieder concentratiekamp', aldus een weggevoerde vrouw. 'Het is altijd goed geweest nog te gevoelen dat men vrienden had, die in de bitterste nood altijd hulp hebben verleend zoveel men nog kon.' Een andere, over haar aankomst in Westerbork: 'Ik had maar één gevoel, ik ben weer onder Joden, onder mijn lotgenoten. In de kamer' (ondergedoken, J. P.) 'die twee jaren waren de Joodse vrienden nog slechts fantomen; hoe snakte men naar lotgenoten en nu was het werkelijkheid. Daar waren ze nu, de gemeenschap, de mensen, die hetzelfde lot hadden, die ons konden inlichten, waar andere vrienden waren. Na de registratie kwamen we in de strafbarak, kregen ons bed en werk voor de volgende dag toegewezen en reeds waren vrienden uit het vrije kamp van onze aankomst op de hoogte en zonden of brachten ons de noodzakelijkste dingen. Dat was natuurlijk ook voor deze mensen strafbaar, maar ze deden het toch, schreven kleine briefjes en gaven ons moed. Ik vergeet nooit het stuk brood, dat ons meteen door vrienden toegestuurd werd. Pyama's en tandenborstel, zelfs slaapmiddelen en aspirine door anderen, een hemd van een derde, al deze kostbaarheden waren een onvergetelijke gave en vóór alles het gemeenschapsgevoel.'

Het was ook en misschien in de eerste plaats een zaak van aanpassing. 'Men kan zelf het gevoel aankweken, dat men hier onder wat ongunstige omstandigheden een 2omervacantie doorbrengt. Het komt

338

KAMPBEVOLKING

maar op de fantasie aan.' Aldus Mechanicus. Een arts: 'Het leven in het kamp was bij tijden zelfs genoeglijk. Wij hadden er een cabaret en als er een tijdlang, zoals omstreeks Kerstmis 1942, geen transporten gingen, was het gewoon een vakantie-oord. Je behoefde niet, zoals wanneer je vrij was, bang te zijn voor razzia's, bang te zijn, dat je een verkeerde winkel inliep of te lang op straat was. Met Oud en Nieuw mochten wij tot een uur buiten zijn, terwijl de mensen in Nederland al om tien uur binnen moesten zijn.' Het verwondert niet ergens in een kampbevel, zij het ook vroeg, 'voortuintjes' bij de

woningen tegen te komen, waarin alléén bloemen mogen worden gezaaid. Bloementuintjes in een kamp: een lustoord, een idylle.

Een van de werkzaamste injecties voor een goede stemming was het kampgerucht, verspreid door de 'JPA', de Jiddische Presse Agentur, zoals dat spottend genoemd werd. Eind november 1942 heette het, dat half december de transporten zouden ophouden; eind of begin van welke maand ook zouden de transporten ophouden of niet ophouden. Op 1 augustus 1943 was Hitler afgetreden, vervangen door een driemanschap; het hele kamp gonsde van het gerucht. Het gerucht heerste oppermachtig, niet alleen in Westerbork trouwens en zelfs intelligente mensen geloofden het soms, speelden het spel: zij geloofden en geloofden niet, maar hun geloof berustte op de wens naar een ogenblik van ontspanning, van vreugde, van troost. Eenmaal moesten zulke mooie dingen zich toch verwezenlijken. . . Van Westerbork mag men tot in zekere mate wel herhalen, wat Adler van Theresienstadt zegt: 'Geen kletsgrage pers kon het gepraat in het kamp evenaren een vloed van geruchten, gewichtig doende en onjuiste informaties, leugens, anecdotes, schandaalhistories, fantasieën en wensdromen werden rondverteld en lichtgelovig aangehoord; de bijsmaak der domheid stoorde de meesten niet. In geen maatschappij zouden meer dan hier officiële boodschappen en geheime berichten elkaar verwarrend kunnen weerspreken.' Hierbij echter mag niet het kwade gerucht onvermeld blijven, dat bij deze mensen, veelal uit hun evenwicht geslagen, in deze kampsfeer een als het ware ideale broedplaats vond: 'Ieder vertelt elk gerucht met eigen opsmuk verder, niemand gelooft het en ffich is een ieder verontrust.'

Dit is tevens de plaats voor een woord over de humor, uiteraard veelal galgenhumor, niet zelden hard, cynisch, appelerend aan onze lachlust en onze deernis tegelijk. De Boulevard des Misères, hierboven

genoemd, is een goed voorbeeld; een parallel is de Rachmones-Allee

339

DE DOORGANGSKAMPEN

of Tsoref-Allee (medelijden, ellende), de hoofdstraat in Westerbork-lesBains. Wat is de definitie van een (beschermende) lijst? 'Een verzameling Joden, die op een bepaald moment op transport gaat.'

'Iedereen verzamelt zijn eigen sigarettenpeukjes, zo het kan ook die van anderen. Wie tien sigaretten heeft gerookt, maakt van de overgebleven drie nieuwe sigaretten. Hij houdt één peukje over. Van de drie nieuwe sigaretten houdt hij drie peukjes over, samen vier. Van deze peukjes heeft hij er drie nodig voor een nieuwe sigaret. Daarvan houdt hij één peukje over, samen twee. Hij komt één peukje te kort voor een nieuwe sigaret. Dit leent hij van een vriend. Hij draait van de drie peukjes weer een sigaret, en als deze op is, geeft hij het peukje, dat overblijft, terug aan zijn vriend.'

'In de strafbarak is ook een lijst gesprongen. Twee grappenmakers, die een loopje namen met alle mogelijke lijsten, die de een na de andere gesprongen zijn, hebben de Lau Man Tinneflist ingesteld' (Bargoens: niks, man, rommel). 'Nieuwe gevallen, die werden binnengebracht, werd deze lijst voorgesteld als de beste lijst, die grote kans gaf, uit de strafbarak te komen. Maar voor wat hoorde wat. Inlichtingen, volledig, werden slechts gegeven tegen de prijs van een sigaret. De geijkte prijs voor elke dienst van enig belang of moeite. Menig binnenkomende (straf)man vlqog in de offerte. De houders van de lijst maakten soms goede dagen: een dag van zeven sigaretten winst staat geregistreerd. Tot de fatale dinsdag kwam en zij op transport moesten. De lijst was gesprongen.'

Requiescant.

Verbale geestigheid overwoog; Ottenstein spreekt zelfs van een specifieke kamptaal, van Joodse oorsprong veelal, 'gemengd met opgevangen woorden uit de tijdgebonden taal van het Derde Rijk of geboren uit een noodzakelijke camouflage'. Het toneel, beter: het

cabaret, in Westerbork was uiteraard een rijke bron. In de kamptaal verschijnt (hij bestond al vóór Westerbork!) de MSW-er, de man die belangrijk wil lijken ('Macht Sich Wichtig'). Schinaddenau, de barak van de gedoopte Joden (schmadden: dopen). De NB of Not bereitschaft wordt de Nebbich-Brigade. Erster Dienstleiter, Zweiter Dienstleiter. Deze eerste dienstleider heet ergens (om zijn leren pantalon) de 'Lederarsch'; men denkt aan de lederkous' uit een andere wildernis. Uit een revue: 'Hunde sind gliückliche GeschOpfe'; de lezer begrijpt: honden wel, mensen niet. Ook dat, men weet het, ging spoedig voor die honden niet meer op in Westerbork. Ach, het is

340

KAMPBEVOLKING

allemaal zo begrijpelijk. Deze humor, men heeft erop gewezen, was zoveel meer dan alleen een opwekking. Zij betekende 'het verband met vroeger herstellen en dus her-relativeren van de huidige, ondragelijke situatie'; ze 'gaf houvast en beschermde tegen de wanhoop'. Ze was onmisbaar; als het voedsel, als de slaappleats. En droeg het kampkarakter, als deze.

De humor kon veel doen, veel overwinnen, veel relativeren. Maar ze kon dat niet bij allen, ze kon dat niet voortdurend; ze lag trouwens zelf te dicht bij het verdriet. Verdriet om een leven van armetierigheid, vuil, lawaai, slavenarbeid, gebrek aan privacy en boven alles de nimmer aflatende dreiging van het transport. 'Als Job op de mesthoop', het beeld is gebruikt. Maar Job, hoe zwaar ook geslagen, zat niet tussen een krioelende, krijsende, ruziezoekende menigte. En Job hoefde niet op transport. En Job kwam in verzet.

Het kampleven bekwam menigeen slecht. Een ooggetuige: 'Sommigen hebben daar geleefd als zwijnen. Ik heb o.a. meegemaakt dat ze een kat opgenomen en in de ketel soep gegooit hebben. Dit demonstreert alleen maar, wat voor boeven het waren.' Het kampleven maakte de mensen murw, ontwrichtte, ondermijnende normen. Het maakte de mensen prikkelbaar, onhandelbaar, moeilijk, náár. De ruzies waren er soms niet van de lucht; Mechanicus levert ons er enkele als toneeldialogen. Het kampleven vernederde niet, meent Ottenstein; men voelde zich niet vernederd, omdat men wist, in de handen te zijn van de doodsvijanden: 'schamen moesten dezen zich en niet wij'. Ach ja, ach ja; het is een redenering, zeker. Mechanicus schildert een scène in barak 85, die der bevoorrechte Barnevelders, alwaar een niet-Joodse kampbewaker (zeggen wij: X) een grijzende, bejaarde heer toesnauwt: Miiitze ah!' 'Weet u, dat ik generaal in het Nederlandse leger ben geweest 'Wat geweest! Je bent een doodgewone Jood!' X, een gewezen vleesdrager aan het abattoir, slaat de generaal de hoed van het hoofd. De generaal knarst tussen zijn tanden: Werdomnier 'Ik zal je 'verdomme' leren. je gaat drie weken de strafbarak in!' 'De generaal zit thans in barak 67 en doet onder toezicht van OD-ers strafwerk, slaveliwerk.' Natuurlijk hoefde deze generaal zich niet vernederd te voelen. Maar Ottenstein zelf laat op zijn uitspraak volgen: '. . dit weten hielp niet tegen alle andere gevoelens van teneergeslagenheid, van haat, van angst en ongelukkig zijn, ook niet tegen Sehnsichte en honger'. Er waren velen die honger leden. En hun ziel verteerden in Sehnsiichte.

341

DE DOORGANGSKAMPEN

Het was geen gezonde bodem in Westerbork. Zeker niet voor het sexuele leven van die dicht bij elkaar opgesloten mannen en vrouwen, in zulke omstandigheden. 'Volkomen ongebondenheid' constateert een berichtgever, die daaraan toevoegt: 'Er bestaan maar slechts relatief weinig huwelijken, waarbij echtbreuk aan weerskanten niet aan de orde van de dag is, eenvoudig onder de invloed van een met buitengewoon zwoele erotiek geladen atmosfeer, die over het hele kamp hangt'. Misschien zegt men het beter met de

woorden van mr. Herzberg: 'Er werd gevrijd met zinnelijk, gedachtenloos geluk'. Maar daarbij heeft hij wel aan jongere mensen gedacht.

Mechanicus verhaalt van een ontmoeting in het washok: 'Da's ook een gek geval: moet ik naar Westerbork voor komen om mijn neef te leren kennen! Er zijn er een hoop, die hier hun vrouw pas leren kennen. . .' Misschien laat dit grapje een interpretatie ten goede toe, maar Mechanicus krabbelt er tussen twee regels achter: 'Zinspeling op de vele gevallen van echtelijke ontrouw'.

Het was ook geen gezonde bodem voor andere normen. De klacht over de 'volkomen devaluatie van het eigendomsbegrip' komt op vele plaatsen voor. Hoe zou het niet verwateren bij mensen, aan wie men al vóór hun aankomst vrijwel alle eigen bezit had ontnomen? Hoe kon men de eerbied handhaven voor het bezit van de medemens, binnen een wereld die de onveiligheid van alle bezit voortdurend demonstreerde? Het ontvreemden van andermans goed, het 'organiseren', gold als een aanleiding tot zelfverheffing, zoals dat al van de oude Spartanen wordt vermeld; vooral levensmiddelen werden op jammerlijk grote schaal gestolen. Niet alleen binnen Westerbork trouwens, maar daar was het niet zo moeilijk, zeker wanneer het bed, waarop men sliep, tevens de bergruimte en provisiekast was. En niet af te sluiten.

Nog een tweetal documenten. Eén ervan is de door Mechanicus op 5 augustus 1943 opgestelde aantekening, terecht in de Dagboekfragmenten 1940-1945 opgenomen.' Het is een verhaal van één dag, een dag als andere dagen, als bijna alle andere dagen. Een dag in Westerbork. Beginnend met vermoeienis, na een onrustige nacht (vlooien en andere insecten, jeuk). Om zes uur vroeg de 'pantoffelparade' van driehonderd mannen, schuifelend naar het washok, naar de drie wc's: 'gebrek aan ruimte om zijn voorwerpen neer te leggen, zijn kleren,

Dagboek.fragmenten 1940-1945, p. 330-32.

342 KAMPBEVOLKING

zijn handdoeken op te hangen. Vieze, modderige grond niet plassen. Ruzietjes.' Enzovoorts, de miezerigheid van elke dag. 'Om acht uur geschreeuwd bevel: iedereen uit de barak, schoonmaak!' Een paar uur doelloos gelummel buiten de barak, met zielige, nutteloze kletspraatjes, al tientallen malen herkauwd. Om tien uur is de barak schoon, d.w.z. aangeveegd, 'maar zo smoezelig als het vloertje van een balcon van een tram'. Gedweild, is de vloer 'zwart van de modder'. Alles is vies, vet, wat men aanraakt. Een stel mensen, dat ondanks voorschriften toch niet hoeft te werken, zit er weer. Kletst, flirt, schrijft. Vooral het gekwek is verschrikkelijk: 'Schrijven onmogelijk. Waar moet ik me opsluiten, waar vind ik privacy?' Wandeling: 'Iedereen kent na een zekere tijd iedereen in het kamp. Om de tien passen een vriend: 'Hebt ti nieuws? Hoe lang denkt u dat de oorlog nog duurt? Tegen de een: is morgen afgelopen. Tegen de ander: nog een jaar, minstens. Men zou willen zeggen: stik, maar men moet wellevend blijven, anders krijgt men een slechte naam' In de barak terug: ruzie 'over het gebruik van de ene kachel, over het openzetten of het dichtdoen van een venster, over de was, over God-weet-wat niet.' Eten halen. Afwas, koud water, alles blijft fettig. Middagdutje? 'Rechts en links gekwek, van een vrouw, die nog naraast over een ruzietje van gisteren of een nieuw ruzietje begint, van twee zogenaamd zieken, die van bed tot bed een gesprek liggen te schreeuwen, van een jongeman en zijn verloofde, die boven op bed zijn geklauterd en liggen te giechelen, van een groepje mensen, die politiseren, of kaartspelen en temperamentvol nakaarten. Of iemand is ergens bezig met het inslaan van spijkers. Of iets anders dat lawaai maakt' . . . En het wordt steeds erger, erger, erger. Tot tien, elf uur; pas om half twaalf ligt iedereen stil en rustig. Nu is dit een zeer begaafd journalist en reporter, die zijn vak kent. Geven wij thans het woord aan een meer 'gewone' Joodse jongeman, die zich in een brief aan voormalige vrienden verweert tegen het hem gedane verwijt van 'cynisch sarcasme',

blijkbaar in een voorafgaande brief aan de dag gelegd. Hij ontkent deze houding niet, maar: 'Is er een ander middel om je staande te houden tegen de ellende en ontaarding, het egoïsme, de degeneratie, kortom tegen de opeenstapeling van alle menselijke ondeugden? Zou jij anders zijn, als je de mensen elkaar zag begappen en beroven, elkaar in het ongeluk storen om zijn eigen leven te redden, elkaar zag bedriegen en bekladden en dan nog in een voortdurende angstpsychose te leven, zou jij anders zijn, als je de mensen met honderden tegelijk opgeperst zag in houten barakken,

343

Barak voor zieke kinderen met wandtekeningen o.m. de Rattenvanger van Hameln:' door Jo Spier

DE DOORGANGSKAMPEN

slapend in ijzeren bedden, zonder behoorlijke matrassen, vaak zonder behoorlijke dekking? Zou jij anders zijn als je een voortdurende stroom van mensen zag binnenkomen, oud, blind, invalide, beroofd van alles, vaak getrapt en geslagen, uitgeput, losgerukt van alles wat ze liefhadden? Zou jij anders zijn als je diezelfde mensen weer in de trein zou zien jagen, door 'onze goede marechaussée', een toekomst tegemoet, die geen toekomst is, maar de onvermijdelijke ondergang? Zou jij anders zijn als je jonge mensen op dezelfde manier zou zien weggaan, om ver van hun vaderland in slavernij te moeten werken voor de vijand? Zou jij anders zijn als je de mensen zou zien paren, waar alles en iedereen bij is, zonder schaamte, zonder terughouding, alleen om hun driften te bevredigen? Zou jij anders zijn als je leven beheerst werd door drie factoren, angst, wanhoop, ellende?'

Onze jongeman zegt, dat hij zich met zijn houding op deze wijze wenst te pantseren, wenst te handhaven. In een woonbarak, waar hij 'maar met z'n driehonderden' slaapt. En: 'Werkelijk, de lucht is er 's morgens om te snijden'. Onze briefschrijver ontkomt niet aan de jdische Selbsthass; zijn moeder ligt in een ziekenzaaltje, waar ze zich 's ochtends moet wassen in een bakje, 'want de keuken is door de een of andere speling van het noodlot 'vroom' verklaard en het driedubbel vervloekte jodendom heeft zich nog niet zo veel aangepast, dat je je in een vrome keuken, hoe vind je hem, een vrome keuken, is het niet God geklaagd, mag wassen! Ik heb twee dingen voor mijzelf gezworen. Na de oorlog wil ik minstens een maand geen Jood zien of spreken en ten tweede eet ik nooit meer stamppot. Iets anders krijg je hier nl. haast niet'. Ook onze vriend erkent, dat hij steelt, nl. sigaretten: 'daar breek ik bureau's voor open'. Hij somt een aantal narigheden op en . . . 'Net heb ik weer vreselijke ruzie geschopt. Middenin gaan ze weer een of ander gebed opzeggen. Dan willen ze dat je je hoofd dekt en dat ik ophoud met schrijven. Nou, je kent me. Op het ogenblik zitten, of beter gezegd, liggen ze allemaal te zingzeggen en ik zit met een onderbroek over mijn hoofd door te schrijven. Dat noem je compromis.'

Wij houden maar op, want er staat nog meer. En erger. Requiescat.

Misschien hebben wij met dit alles de achtergrond gegeven, waartegen men de pogingen moet plaatsen om de kampbewoners moreel en geestelijk op peil te houden. Want dat is geprobeerd — en soms, wie weet vaak, met resultaat. Zo wordt melding gemaakt van samenkom-

344

Het

kamporkest

Een partij bij een der prominenten

KAMPBEVOLKING

sten van in Westerbork gevangen geleerden, van cursussen over allerlei onderwerpen. Zo behartigde de tiende dienstafdeling, de Eirsorge, de organisatie van de kerkdiensten, een nog niet zo gemakkelijke arbeid, omdat ook op Joodse feestdagen doorwerken plicht was. Ottenstein spreekt van een 'zeer actief religieus leven op Westerbork'. Wanneer men in de

vernietigingskampen in het Oosten hier en daar muziek liet maken door de daar opgesloten Joden, dan verwondert het niet, in Westerbork complete muziekuitsvoeringen aan te treffen: er zijn enkele programma's over met véél Mendelssohn en wat Saint-Saëns; Mechanicus vermeldt, dat aanvankelijk Arische muziek was toegelaten, maar ook hier kwam het tot gelijkschakeling. Niet zelden kwam het ook tot uitvoering van lichte muziek. Over het café met 'Johnny en Jones' spraken wij al.

Daarmee zijn wij tot een eigenaardig verschijnsel in de Westerborkse samenleving genaderd. Het is wel niet te veel gezegd, dat in diezelfde tijd in dat kamp misschien het beste cabaret van heel Nederland bestond. Een cabaret, dat in aankleding, peil, zowel van optredenden als van programma's, bij geen enkel achter behoefde te staan. De meesten van deze medewerkers waren eind 1942 of begin 1943 naar Westerbork gekomen, alwaar zij een Gruppe Biiline vormden, die 'bonte avonden' e.d. gaf tot afleiding van de kampbewoners en van hen niet alleen. De voornaamste beloning voor de medewerkers was uiteraard de voorlopige beveiliging, de vrijstelling van wegzending. De commandant toonde voor hun streven 'begrip', verleende allerlei faciliteiten en bemoeide zich o.m. met de controle van teksten en muziek, waarin hij vaak wijzigingen aanbracht of passages schrapte. Zoveel begrip toonde Gemmeker, dat men zelfs een koor en een ballet in het leven riep en . . . daardoor eveneens beveiligde. Een groot succes leek het, dat de voornaamste medewerkers het recht kregen in plaats van naar het 'Oosten' naar Theresienstadt te gaan. Tijdens de reeds geschilderde quarantaine 1943/1944 stonden de voorstellingen stop en daarna moest een aantal minder voorname medewerkers toch naar dat 'Oosten', maar de anderen werkten door. Wel bleef de censuur van bovenaf hinderlijk; Gemmeker bezocht-ook vaak onverwachts de repetities. Hoewel het steeds moeilijker werd, kon men de voorstellingen niettemin op hoog peil houden. Apart vermelding verdient nog de aankleding van de revues, op Westerbork gegeven; een bron geeft als kosten van de eerste 25 000 gulden op. Een berichtgever: 'Op het eind van het vierde oorlogsjaar, toen alle goe-

345

DE DOORGANGSKAMPEN

deren al schaars werden en miljoenen geen kleren hadden, toen in Duitsland de bevolking van hele steden al haar bezittingen verloor, toen in Polen en andere concentratiekampen miljoenen mensen leden en stierven, was in dit kamp alles voorradig als voor een show in een wereldstad. Inkopers mochten het hele land afreizen om de beste costuumstof of zware rollen fluweel voor het gordijn mee te brengen. Het toneel' (in de grote zaal, bij aankomende of vertrekkende transporten even voor andere doeleinden in gebruik, J. P.) 'werd vergroot, de modernste theaterverlichting aangebracht . .

Voor al de Westerborkse 'premières' waren kampevenementen van de eerste orde; de artisten deden hun uiterste best, de danseressen, door experts uitgekozen, voerden op jazz-muziek haar pasjes uit, op een toneel, opgetrokken van de houten planken van de synagoge in Assen. De fraaiste kleren, de meest fantastische pruiken, de rijkste decors verhoogden de luister. En dat wel eens op de avond van een transport; een schitterende revue, als afleiding na die narigheid, wachtte; er was soms zelfs hevige ruzie om de kaartjes. Bij één uitvoering, een première, beval Gemmeker, dat ter ere van de deportatie van de veertigduizendste Jood de grote zaal opnieuw moest worden versierd; daar had hij uit Den Haag officials bij genodigd; veertig Jodinnen moesten de hoge gasten bedienen. Deze meisjes waren daarvoor speciaal uitgezocht op zo onjoods mogelijk voorkomen en voor die gelegenheid ontsterd. Achter deze eerste rijen de Joden, van wie velen nog maar enkele uren te voren als krankzinnigen hadden gejammerd over het vertrek hunner liefsten, maar nu zittend vlak bij hun beulen, keurig, keurig. Was in Westerbork geen kapsalon?

Gemmeker was een trouwe bezoeker van zijn hoftheater. Zelfs beval hij speciale programma's, waar de dienstleiders met hun dames, prima opgemaakt, smaakvol verzorgd, hadden te verschijnen: Le roi s' amuse. Zelfs de hofnar ontbrak niet, een bekende cabaretartiest, van wie een enkel grapje is overgeleverd, in hofnartrant. Zo op een avond, waarop Gemmeker en de grote Arische heren de eerste rijen bezetten: 'Meine Herren, wir stammen Alle von Abraham ab; Verzeihung bitte, ab zweite Reihe allein.' Zo'n grapje vertelde de volgende dag het hele kamp verder zoals het ook de revue-Schlager zong. De commandant placht, als een echte Maecenas, zijn artiesten soms, na de voorstelling te ontvangen met cognac en sigaren, tot diep in de nacht met hen converserend. Wij bezitten nogal wat programma's van dergelijke revues; ze zien er echt uit en doen, het slechte 'papier en de letter daar-

346 KAMPBEVOLKING

gelaten, geenszins aan een kamp denken. Misschien toch even het programma van de Groteske Kabarettschau getiteld Total Verricht van juni 1944, waarin als groot nummer na de pauze een 'echte' opera: Ludmilla oder Leichen an der Leiche. 1. Band, met als bijzondere Einlage een Happy-end-Schluss. Voor de twee voornaamste medewerkers aan deze prestatie, voor Max Ehrlich en Willy Rosen, de begaafde cabaretiers, kwam van deze 'lijken aan de lopende band' het einde, maar geen happy, een paar maanden later, toen zij, uit Theresienstadt naar Auschwitz gezonden, onmiddellijk na aankomst werden vergast. Aan de lopende band.

Geven wij op deze plaats Etty Hillesum het woord. Een transporttrein moet vertrekken en . . . 'Mannen van de Vliegende Kolonne in bruine overalls rijden bagage aan op kruiwagens. Onder hen ontdek ik onder anderen enige hofnarren van de commandant: een komiek en een schlagercomponist. Hij stond indertijd onherroepelijk op transport, maar zong zich nog enige avonden van tevoren de longen uit het lijf voor een opgetogen publiek, waaronder zich de commandant met gevolg bevond. Hij zong: Ich kann es nicht verstehen dass die Rosen bliihen', en meer van dergelijke zeitgeniassen liederen. De commandant die veel verstand van kunst heeft, vond het prachtig.' (Een ooggetuige spreekt van het 'verwongen gelaat' van deze ongelukkige, die, zoals een andere toehoorder zei, 'die avond om zijn leven gezongen had,' J. P.). 'Hij werd gesperd. Hij kreeg zelfs een huis toegewezen en daar woont hij nu achter roodgeruite gordijntjes met zijn blonde geverfde vrouw, die overdag in de kokendhete wasserij achter de mangel staat. Hij zelf gaat daar in een bruingele overall achter een lange kruiwagen, waarop hij de bagage van zijn mede-Joden moet aandragen. Hij ziet eruit als de wandelende dood. Daar gaat nog een hofnar: de lievelingspianist van de commandant. Van hem gaat de legende, dat hij zo geweldig is, dat hij zelfs de negende van Beethoven als jazzmuziek spelen kan en dat wil toch wel iets zeggen' . . .

Men ging naar deze revues. In Theresienstadt moet zelfs een balmasqué aan de vooravond van een transport gehouden zijn, maar zover bracht men het in Westerbork niet. Als Gemmeker het eens bevolen had? Misschien had hij Edgar Poe's Masker van de Rode Dood verzuimd te lezen. Men ging erheen, maar niet iedereen deed dat. Een aantal kampbewoners hield zich verre van deze 'dans om de galg'. Anderen bleven lang weg, maar konden toch geen weerstand bieden aan zulk een gelegenheid, iets te krijgen van een afleiding, van een

347

E DOORGANGSKAMPEN

gezelligheid, die in de barakken op normale wijze niet te vinden was. Wat moest men doen Een aantal gelukkigen, vooral jongere mensen uiteraard, kon sport beoefenen. Uit augustus 1943 hebben wij een programma van lichte atletiek, hardlopen, hoogspringen, verspringen, kogelstoten, touwtrekken, sommige sportwedstrijden ('transportwedstrijden')

tussen dienstafdelingen. Er werd druk getraind, de training was verplicht — alleen niet voor wie net toevallig op transport moest, veronderstellen wij. Van september 1943 hebben wij een boksavond met echte scheidsrechters, secondanten en sportartsen. Het zwaarste gewicht: 74 kg, het lichtste 38. Alles in de grote zaal. Het was op 25 september, op zaterdagavond; laat ons hopen, dat de verliezers niet twee dagen later op transport gesteld zijn, zoals falende gladiatoren soms moesten sterven.

Kamporder nr. 86 van 3 augustus 1944 hief orkest en toneel op; Ottenstein vermeldt het als een goed teken, omdat het bewees, hoe slecht de Duitsers ervoor stonden. Die redenering is wel juist, maar, zoals wij hierboven al aangaven, het teken was niet voor iedereen even goed. Het heet zelfs, dat Gemmeker een paar van de best aangeschrevenen aanbevelingsbrieven voor Theresienstadt meegaf, maar het is de vraag of ze niet averechts hebben gewerkt: men voelde zichzelf zozeer bevoegd en de anderen zo weinig. Een ander bericht laat Gemmeker aan de transportleider een brief meegeven met opdracht tot speciale veigassing van deze mensen en vervolgt: 'Dat was zijn dank voor hun 'spel dat zij moesten doen met een vol gemoed'.

Wij moeten dit voor rekening van deze berichtgever laten. Begin september dichtte Willy Rosen zijn

Abschied von Westerbork

Mein liebes Westerbork; ich muss nun von Dir scheiden, Eine kleine Triine léisst sich dabei nicht vermeiden.

Warst du auch Ofters hart und ungemütlich,

Du bliebst doch letzten Endes immer jr. iedlich . . Nun sag' ich kisse Servus, liebes Kesselhaus,

Ein ktzter Fliitenton und dann ist 's aus.

Leb' wohl mein Hinterzinnner mis dein kleinen Teppich, Ich flástre heute selber zu uur kisse: nebbich . . .

Adieu, mein lieber Stampot und mein Vuilnisbak, Ich gehe auf die Wanderschaft mis Sack und Pack . . .

348 KAMPBEVOLKING

Manchen Transport sah kl von hier verreisen,

Und jetZ t — jetzt ivirft man selber mich zum alten Eisen . . .

In Westerbork kain mir !lichts mehr passieren, Ich gehe woanders Tsores organiseren.

En dan zit hij in de trein:

.Nun sitz' ich im Coupé, gleich wird es pfeije. n

Noch einnal lass ich incinen Blick iiber die Gegeild schweiJn. Nun weiss ich doch, ich leide Qua/en,

Adieu ;nein Westerbork, Post Hooghalen.'

En met deze hier en daar uit dit zowat vijftigregelige gedicht geknipte regels nemen wij afscheid van 'Bühne Westerbork'. De schrijver, als gezegd, verdween in Auschwitz van het perron van de trein in de gaskamer. Requiescat.

Op 20 juni 1943, een zondag, noteert Mechanicus: 'Een macabere stoet van kreupele, blinde en verkallae mannen en vrouwen sukkelde gesteund door leden van de Ontvangst-Dienst het kamp binnen. Het hart brak.de toeschouwers.' Dit tafereeltje uit Breughel, deze uitstalling van 'uitgeleefde en bijna uitgebluste levens' herinnere ons eraan, dat de Duitsers voor de arbeidsinzet geen grens trokken, noch naar boven noch naar beneden, dat geen enkele lichamelijk of geestelijk tekort ook maar enige vrijstelling bood. Het leeftijdsrecord zal wel gesteld blijven op een vrouw van 102 jaar, die volgens een bericht eerst nog in Amsterdam had mogen blijven, maar . . . zij kon wel iio ook worden, aldus het met gelach zijner minderen beloonde grapje van de bevelvoerende Duitse officier, die haar na een razzia toch naar Westerbork meenam. Men vindt haar portret in het boek van

Herzberg.'

De enige tot nu toe ongenoemde afdeling is nummer XI, de 'Vrouwendienst'. Lezers, die bij dit woord associaties aan de 'Minnesang' uit de tijd van Walter von der Vogelweide mochten krijgen, moeten wij teleurstellen. Deze dienst liet de vrouwen vooral aardappelen schillen of vergelijkbare karweitjes doen, van 's ochtends vroeg tot 's avonds. Dat was geen prettig werk, deelt Ottenstein mee, maar toch werd ook hier gedurende de arbeid gezongen 'en menig min of meer geestig kamplied werd in de aardappelkeuken geboren'. Sommige

Herzberg, p. 210.

349

DE DOORGANGSKAMPEN

vrouwen deden dienst als huispersoneel in 'arische' huizen of in het SS-kamp.

Enzovoorts. Dit is natuurlijk niets anders dan de zeer korte overgang tot een ander deel van de kampbevolking, de voor de arbeidsinzet uitverkoren kinderen.

'Onze kinderen — de arme — vonden het treinexperiment 'de clou' van de week, en m'n zoontje bedelde iedere dinsdag: 'hè, mammië, gaan wij nou niet in die trein?' En toen Oma ging, sprong hij in zijn tweehoogbed en juichte: 'Mijn oma mag lekker in de trein en de jouwe niet.' Aldus een moeder, die het overleefde — mèt haar kinderen, doordat deze pas heel laat in de trein, de transporttrein natuurlijk 'mochten'.

Moeder aan tafel tegen dochtertje, dat een vies gezicht trekt tegen de pudding: 'Hoor eens, als je je pudding niet opeet, ga je zonder mammië op transport!' Dit staaltje van Westerborkse paedagogie bij Mechanicus. Er bestond ook nog een andere opvoedkunde in het kamp, de 'echte' dan.

Er bestond onderwijs en kinderverzorging in Westerbork. Leest men het kampbevel nr. 40 van 14 juli 1943, dan zou men zich haast afvragen, wat er aan het geluk van de kinderen, tot de leeftijd van 14 jaar dan, ontbrak. De Jugendbetreuung ontfermde zich, de hele dag lang, over de kinderen van x tot 6 jaar die ze naar de woonbarakken terugbracht (ze mochten eens verdwalen binnen het prikkeldraad); de kinderen van 6 tot 14 jaar moesten naar school; zelfs bestonden er controleurs zur &fa' sung von Schiilern, die nicht rechtzeitig ZUM Unterricht erscheinen'; ook de spijbelaar binnen het prikkeldraad stond de commandant tegen; hij was, met de woorden van Heinrich Mann's professor Unrat, ein zu Erfassender'. Nu was er ook wel eens geen school, bijvoorbeeld doordat de schoolbarak plotseling voor andere doeleinden werd opgevorderd; ook ontbraken wel eens leerkrachten op het appèl, doordat zij op transport gingen; dan 'redde men zich', aldus een bron, met nieuw aangekomenen in het kamp. Ottenstein vermeldt drie scholen, één al van vóór 1942, met Duits als leertaal en ten bate van de oudste kampbevolking (hier mochten alle talen geleerd worden behalve Nederlands), één openbare en één Christelijke school (voor gedoopten).

Wij beschikken over vrij veel materiaal over het Westerborkse onderwijs. Een anoniem rapport geeft enig beeld van de lofwaardige (het woord is eigenlijk veel te zwak) pogingen, al vóór het optreden

350

KAMPBEVOLKING

der transporten gedaan, om de kinderen in Westerbork op te voeden en op te leiden; het is welhaast onbegrijpelijk, hoeveel hier is gepresteerd. Een gelukkig toeval heeft een deel van de onderwijsadministratie voor ons bewaard; de historicus bladert de paperassen door, leest namen, namen, neemt kennis van het eindeloos gevarieerde leren schoonmaakmateriaal, opgetekend met een zorgvuldigheid zonder weerga; hij vraagt zich, als buitenstaander natuurlijk, af wat nog méér te administreren kan zijn geweest dan hier gedaan is, met een toewijding en nauwkeurigheid, alsof het voor eeuwen moest

gebeuren.' De historicus bladert de bestellingen door, die voor het onderwijs in de lichamelijke opvoeding bijvoorbeeld; blijkt, dat men op 18 juni 1943 van alles kan krijgen, alleen omtrent de twaalf 'vlaggestokken', medebesteld, heet het uit Amsterdam, dat men aldaar niet tot levering daarvan 'wenst over te gaan'; misschien mochten Joden op Westerbork niet vlaggen, misschien was er een reden, die deze schrijver, alweer: als leek, niet bevroedt. Er zijn weekoverzichten, die men stuk voor stuk zou willen overnemen in dit verhaal. Enkele sprokkelingen:

In de eerste week van 1943 zijn er 520 leerlingen (aan het eind van de week staat er bij, rag er met het oog op aankomst en vertrek van leerlingen waarlijk wel bij staan); 'het aantal absenten schommelde tussen 13 % en 20 %' (ook hier dat eigenlijk zo eenvoudige, maar moeilijk vertaalbare woord 'absenten') ; het is wenselijk, dat er een schoolkapper komt, want de kinderen, die de hele dag op school zijn, kunnen niet naar de 'kapperswinkel'. Een paar weken later blijkt die kapper er te zijn, zelfs in tweevoud, en 132 kinderen te hebben geknipt. In een enkele school waren véél 'absenten'. In de eerste week van februari heet het, dat de onderwijzers, die 'bijna allen' in de grote barakken wonen, 'daardoor geen gelegenheid hebben zich rustig voor de lessen voor te bereiden'. Ook blijken rust en orde een probleem bij kinderen, vermoeid doordat ze negen uur lang met onvoldoende pauzes op banken zonder rugleuning of voetensteun zitten. Gelukkig zijn 'twee jonge, energieke leerkrachten' aangewezen, met 'strengere ordemaatregelen' in te grijpen. Enzovoorts. Wij hebben urentabellen, namenlijsten, alweer: wat hebben wij niet? Er is uit dit materiaal ook het een en ander op te maken nopens de gezondheidstoestand van deze kinderen. Misschien behoort hierbij de vermelding van de kleine patiënt van 21 jaar, 80 cm lang, idioot, blind en doofstom: 'Dit menselijke wrak, waarvan het bestaan aan de medische wereld in Amsterdam vrijwel onbekend was, was eveneens bestemd voor Arbeitseinsatz in

351

DE DOORGANGSKAMPEN

Polen', aldus prof. Van Creveld,¹ die mededeelt, dat deze arbeidskracht 'tijdig' in Westerbork is overleden. 'Teder, die, al is het maar een klein deel van _deze grote kindermisère der uit Nederland gedeporteerde kinderen van nabij heeft meegemaakt, zal dit zijn leven niet meer vergeten', aldus nog eens prof. Van Creveld. En dan te denken, dat het in dit kamp nog een paradijs kon zijn, vergeleken bij wat kinderen elders hadden te ondergaan -voorzover zij, niet vergast, daartoe de gelegenheid kregen. In Westerbork bijvoorbeeld was nog een weeshuis, voor kinderen, die ed echte wezen waren eif alleen zaten in het kamp, of 'die om de een of andere reden niet bij hun ouders konden of mochten worden ondergebracht'. Hoc kon een kind zich in Westerbork alleen bevinden? Doordat het als onderduiker gepakt was, of doordat zijn ouders in de strafbarak zaten. Een van deze kinderen, al eerder in dit boek aangehaald, erkende later, dat hij 'een fantastisch goed leven' had gehad in dat weeshuis, waarmee hij de onbeperkte vrijheid tot katekwaad bedoelde; na de bevrijding kwam deze gewezen wees bij zijn toen weer opgedoken ouders terug.

Wanneer wij ouden van dagen, vrouwen, kinderen even afzonderlijk hebben genoemd, hebben wij daarmee al onwillekeurig enig licht op bijzondere groepen uit het geheel der kampbevolking doen vallen. Dit moge de overgang vormen tot een korte behandeling van weer andere groepen en vooral ook tclt die van de tussen hen levende spanningen. Deze spanningen hebben in wel zeer sterke mate hun stempel op het Westerborkse leven gedrukt en mede het geschiedverloop van het kamp bepaald.

Men zou misschien uit de samenstelling van de kampbevolking al de mogelijkheid van het optreden van spanningen kunnen afleiden. Wat alles immers zat er niet in Westerbork? Daar waren oude .en nieuwe kampbewoners, godsdienstigen en

ongodsdienstigen (niet schakeringen), gedoopten (in soorten), antisemieten; daar waren vooral ook lieden van allerlei nationaliteiten. In het materiaal bevindt zich een dossier, betrekking hebbend op een in Westerbork gevangen en met transport bedreigde halfjood, zelf met een Jodin gehuwd (en 'te laat' van haar gescheiden), dus als Geltungsjude volledig onder de tegen de Joden gerichte bepalingen vallend; zijn vader is een buitengewoon fanatieke NSB-er, wiens andere vijf kinderen evenals hij zich opgeven

1 S. van Creveld, Eerste les, gegeven bij de hervatting zijner colleges aan de Gemeentelijke Universiteit op 18 september 1945.

KAMPBEVOLKING

als 'leidenschaftliche alte Kinnpfer fiir den National-Sozialismus,' zij 'bekleiden dabei inehrere Funktionen und hiingen luit ganzer iiberzeugung der Gross-germanische Gedanke an'; deze vader beweegt hemel en aarde om zijn zoon vrij te krijgen, wendt zich tot Seyss-Inquart, laat Fischbikk en Rost van Tonningen bewerken. . . ook dat kwam in Westerbork voor. Er waren goeden en slechten, nobelen en nietswaardigen, rijken en armen, notabelen en proletariërs, assimilanten en Zionisten, Katholieken, Protestanten, liberalen, socialisten, communisten; er waren overal schotten, schotjes en kleine schotjes: met de bekende overdrachten van onlustgevoelens op de anderen, die de anderen waren.

Nog voordat de Nederlandse Joden, aan wie tenslotte dit boek gewijd is, in Westerbork zelf als opgesloten in belangrijke mate onze aandacht vragen, is één bepaalde spanning al duidelijk aanwezig, die van de aldaar vóór de zomer 1942 reeds vertoevende Duitse Joden ten aanzien van de Nederlandse-Joodse figuren, aan wie zij een zo grote invloed op hun lot toeschreven, zeker in het feitengeheel van voor mei 1940. Men heeft wel eens van de haat gesproken, die deze in Westerbork geïnterneerde Duitse Joden koesterden tegen het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen, dat toch met zoveel toewijding hun specifieke belangen meende te behartigen. Een haat, die een van de voormannen van dat Comité, prof. Cohen, zeker niet minder dan de anderen getroffen heeft. Wie zijn boek *Zwervend en Dolend* leest, zijn herinneringen bevattend aan de toen verrichte arbeid, zal die haat dan uiteraard niet licht delen, integendeel, maar hem toch, zich verplaatsende in de positie van de hatenden, hier en daar zonder veel moeite kunnen begrijpen. Het zij uitgesproken, dat hier dingen gebeurd zijn, vooral houdingen aangenomen, die voor de zwakke partij in deze, de asylzoekenden, niet te dragen moeten zijn geweest. Hoe zou het deze mensen getroost hebben, dat, naar een woord van mevrouw Colijn, deze bewindsman en zijn gade zo medeleefden met het lot der vervolgte Joden, terwijl daden van werkelijke bijstand geweigerd werden met het beroep op politieke opportuniteit! Hoe vreselijk moeten de verzekeringen hun niet in de oren geklonken hebben van de vooroorlogse minister Goseling, zelf helaas voorbestemd tot de dood in een concentratiekamp, 'dat een (Duits) concentratiekamp geen levensgevaar betekende' praktisch hanteerbaar alibi om asyl te weigeren aan in levensgevaar verkerende mensen? Hoe ontstellend irreëel moet hun niet de houding toegeleken hebben van de voor hen, over hen en zonder hen optredende weldoeners, die niet

353

DE DOORGANGSKAMPEN

opkwamen voor wat in hun ogen en in hun ogen niet alleen elementair menselijk recht was? Waarlijk, de vroege kampbewoners hadden zich wel tot een heel hoog peil van vergevengszindheid en objectiviteit moeten opwerken, wilden zij hun ziel vrijhouden van wrok, een wrok, die aan de andere zijde niet zelden als een bewijs van ondankbaarheid is opgevat. Die andere zijde was natuurlijk steeds meer vertegenwoordigd bij de nieuwe kampbewoners.

Oude en nieuwe kampbewoners tegenover elkaar, hoe kon het anders? Aanvankelijk liep

die tegenstelling inderdaad tussen oud en nieuw, zodat de ouden ook stonden tegenover de Duitse of statenloze vluchtelingen, die tot 1942 vrij in de Nederlandse maatschappij, dus niet in het kamp, hadden geleefd. De eerste groep waren de alte Lagerinsassen, de inboorlingen, die zich al min of meer georganiseerd hadden. Een kamporder van 1 februari 1943 geeft precies aan, wie daartoe behoren. Het voornaamste is wel, dat men op 14 juli 1942 in het kamp gezeten moet hebben. Curieus is de bepaling, dat, wie na februari 1943 met zulk een alter Lagc'Tinsasse trouwt, zelf niet meer als zodanig erkend wordt; een morganatisch huwelijk, zou men willen zeggen. Maar: . . . dan verliest die alter Lagerinsasse ook zijn eigen status want . . . het gezinsverband mag niet verbroken worden. Dit alles staat er werkelijk.

Algemeen bekend en eindeloos in het materiaal vermeld is het feit, dat de reeds bestaande spanning tussen vroegen laatgekomenen verscherpt is door een nationale tegenstelling. Zij deed zich, als hiervoor wel aangeduid, reeds voelen in de 'vrije' zone van Nederland, hoeveel te meer in dit kamp, waar men met elkaar was opgesloten en waar die projectie van onlustgevoelens zich zoveel gemakkelijker voltrok! Ook hier heeft men van haat, ja, van 'grenzenloze haat' gesproken, niet ten onrechte helaas. Die oude kampbewoners, voor het overgrote deel Duitsers of statenlozen, althans niet-Nederlanders, stonden al bij voorbaat afwijzend tegenover de nieuw aankomende Nederlanders, voelden zich maar al te begrijpelijk in hun zo moeizaam veroverde voorkeursposities bedreigd. De binnenkomende Joden vonden een kamp, waar de Duitsers en het Duits heersten. De eerste, let wel eerste, kamporder van het nieuwe jaar '43 stelde deze taal verplicht voor alle bewijzen, formulieren, schriftstukken, stempels, borden; tweetalig op zijn best waren dienstaanwijzingen, instructies en kampbevelen. De inkomeling maakte al dadelijk kennis met de 'grote bek' van allerlei geaffaireerde of commanderende lieden, die óók een ster droegen,

354

KAMPBEVOLKING

maar Duits waren, in taal, in commando's en, zoals de Nederlander dat meende te zien, ook in optreden. De Duitse Joden waren afkomstig uit een volksgeheel met een andere mentaliteit, maakten vaak de indruk van een 'Duits' soort voorliefde voor baasspelen, afblaffen, voor een peuterige en overcorrecte houding, enzovoorts. Het lijkt er soms op, datmen van weerskanten elkaars bloed kon drinken, ondanks pogingen van dieper nadenkenden, ook hier ondernomen, om gezamenlijk front te maken tegenover de gemeenschappelijke vijand. Het lukte niet erg en het kon ook niet lukken, waarbij hieronder nog nader te behandelen oorzaken een overwegende rol moesten spelen; wij denken hierbij vooral aan het verschil in machtspositie. De wegvoering van de bekende radioverslaggever Han Hollander kan men bijvoorbeeld niet deze spanningen in verband brengen. Het moet volgens Mechanicus het gevolg zijn geweest van een onvoorzichtigheid van mevrouw Hollander, wier man notabene het meest benijde baantje in het kamp had, een soort administratieve functie met veel faciliteiten. Maar zijn echtgenote voegde bij een ruzie een Duitse Jodin toe: 'Er komt nog wel een andere tijd. Wij zullen jullie, rotmoffen, dan wel krijgen!' De kampcommandant (aan wie dat moet zijn overgebiefd) maakte meteen een eind aan wat Mechanicus 'de meest brillante carrière van een Jood hier' noemt. 'Zo stoten vrouwen mannen in het ongeluk', moraliseert onze chroniqueur; de aard van dat ongeluk heeft hij wel niet vermoed. Zulke dingen werden natuurlijk in Westerbork rondverteld, becommentarieerd,. waarschijnlijk aangedikt, zij vergrootten de toch al bestaande tegenstellingen. Men mag wel veronderstellen, dat meer dan één Nederlander in Westerbork gesnakt heeft naar wat wel eens een 'joodse Bijltjesdag' genoemd is.

Oudste kampbewoners, Duitsers, dat was nog niet alles. Doorslaggevend was dat deze

groep, zo men wil: kaste, het karakter had ener oligarchie, of van een adel, een gelukkig gevonden woord van mr. Herzberg.¹ Een complete adel van jonkers, ridders, markgraven, graven en een hofneier, maar zonder roi fainéant. En zonder Karel Martel helaas. Maar wel met horigen en slaven, taillables et corvéables a merci, rechteloos, machteloos, weerloos. De Duitsers hebben in deze oligarchie een zeer handzaam, bekwaam en vlijtig apparaat gevonden om hun plannen uit te voeren; haar beloning was het zo hevig begeerde uitstel van deportatie. Zo ontstond het geraffineerde systeem

¹ Herzberg, p. 198-99.

355

DE DOORGANGSKAMPEN

dat uit de slaven zelf de slavendrijvers afzonderde, die, zeker in de ogen van de minder gelukkigen, op vrijwel dezelfde lijn stonden met de gewone collaborateurs en die maar al te zeer in de verleiding moesten komen, ook in uiterlijk optreden tegen de machtelozen, de pasja's uit te hangen, die sommigen hunner, zeker niet allen, in Westerbork geworden zijn.

Deze oligarchie was in het bezit van het 'rode stempel'; er waren kinderen in Westerbork, die met andere kinderen niet omgingen, omdat hun ouders dit rode, die andere het groene stempel hadden. Deze oligarchie bezat ook de betere woningen en andere kleine voorrechten, . klein, maar in deze samenleving juist zo wezenlijk. Zij had, belast als zij was niet het interne zelfbestuur, alle belangrijke posten in handen, gaf de toon aan, beheerste volledig haar staf van ambtenaren en helpers (hier en daar als een soort 'middenstand' gekenschetst) en beheerste ook wat men het kampproletariaat kon noemen, de nog minder of helemaal niet bevoorrechten. Mr. Herzberg heeft dit zeer helder toegelicht; hij wijst erop, dat deze oligarchie, en in het bijzonder haar opperhoofd Schlesinger, 'zich invloed veroverd had op de samenstelling van de transporten, het gebeuren bij uitnemendheid in Westerbork'. Invloed, niet méér, maar in vragen als deze was dat al heel veel. Hoevéél Joden weg moesten en wannéér, dat bepaalden de Duitsers, dat besliste Gemmeker. Maar .wie wel, of wie niet, dat liet de kampcommandant vrijwel geheel aan zijn paladijnen over. Dit schonk dezen een positie, die zij niet hand en tand verdedigden tegen ieder die hun te na kwam. Een stukje groepsegoïsme, dat geenszins verwondert: het was niet alleen goed, zelf prominent te zijn, het was gevaarlijk, als te veel anderen het wilden worden.

Een groep; wij bezigden al het woord kaste. En tallozen waren de paria's. In elk geval uitgeworpen waren degenen, die niets bezaten: 'Daar wij geen protectie hadden, geen diamant bezaten, geen Sperrstempel en ook geen Duitse Joden om ons te helpen kenden, moesten wij na vier dagen reeds op transport', aldus een Joodse vrouw. Men moest niet het schaap zijn in deze kudde, maar de hond, de welgevoede, zo nodig bijtende, zo nodig kwispelende, hond. Men moest behoren tot de prominenten.

Uit allerlei getuigenissen komen zij ons tegemoet, deze Westerborkse edelen, deze prominenten op dat kleine stukje Drentse hei achter prikkeldraad. Waren het goede, waren het slechte mensen e De verleidingen waren groot en velerlei. Men moest nimmer zwichten

356

KAMPBEVOLKING

voor enig corrumperend aanbod, in geld, in levensmiddelen, in diamant, in, men vergeve de uitdrukking, vrouwenvlees. Men moest zich bewust ervan blijven, dat deze macht tenslotte berustte op iets onnoembaar ergs. Men moest zijn neiging tot zelfverheffing, zijn ongeduld beheersen, zijn egoïsme, zijn gemakzucht. Hoe weinigen kan dit alles, althans bij voortdurend, zijn gelukt! Zelfs de barakportier was meer dan de barakbewoner, omdat hij langer blijven kon, misschien niet lang, maar langer, langer En dan moest zo'n man

zich er voor hoeden, te geloven in zijn eigen rol, moest overtreders niet afsnauwen, terwijl hijzelf aansprakelijk bleef; hoe gemakkelijk kon hij de bedrogen bedrieger worden, die in zo'n kamp opkomen moest als het onkruid in de tuin! Wij, overlevenden, kunnen hier zo niet beter dan toch gemakkelijker schouwen en in elk geval ook nog wat deernis koesteren voor die cavaliers wier hoogste spits tenslotte toch maar eenvoudig lucht was voor de laagst geplaatste reële machthebber: wat betekende de ongekroonde koning Schlesinger al met al nog tegenover de kleinste SS-man

Was Westerbork ook hierdoor een 'morele modderpoel' Het is uitgesproken, met nog fellere woorden. Een quantitatieve maatstaf zal ons wel altoos blijven ontbreken. Tenslotte zijn negentig percent van wie gepoogd hebben, hoe ook, waarmee ook, in Westerbork te blijven, dood; diegenen, wie dat met opofferingen wèl lukte, zullen er doorgaans niet over spreken en de omgekochten zwijgen helemaal. Om de transporten te ontlopen deed men alles, gaf men zijn laatste ondergedoken geld, zijn juwelen, zijn kleren, zijn levensmiddelen, gaven jonge meisjes haar lichaam aan een Dienstleiter, aldus S. van den Bergh.' 'Er waren van die schreeuwende onrechtvaardigheden', aldus een andere bron. 'Zo moesten bijv. plotseling alle ouders van de mensen op de Stammliste op transport: ohne Ausnahme. Er mocht geen enkel paar achterblijven. Alle ouders gingen op transport, maar niet de ouders van X en niet van Y' (twee prominenten, J. P.). 'Dat waren de schreeuwende onrechtvaardigheden. Het is volkomen te begrijpen, dat een zoon zijn ouders redt, maar als zoveel anderen wel moeten! Waarom is zo'n paar ouders om een of andere reden niet weggegaan en deelden zij niet het lot van een ieder e' Hoe begrijpelijk wordt niet de ergernis van Etty Hillesum, die de verschillende joodse kopstukken op de gewichtigste wijze langs de trein ziet lopen, die straks vertrekken

1 S. van den Bergh, Deportaties, p. 13.

357

DE DOORGANGSKAMPEN

zal! 'De buitenwereld denkt misschien aan ons als aan een grauwe, gelijkvormige, lijdende massa van Joden, zij weet niets van de kloven en de afgronden en de schakeringen die er zijn tussen de enkelingen en de groepen, zij zal dat misschien niet eens kunnen begrijpen,' voegt zij eraan toe. Natuurlijk vindt men in het dagboek van Mechanicus allerlei staaltjes van het optreden van deze bonzen. Zo op 9 juli 1943, en een tweetal van die heren dan maar met A en B aangeduid: 'Een Jood komt bij A, een der bonzen, die grote invloed hebben, om hem te bewegen, hem voor transport te bewaren. A neemt de man van top tot teen op en zegt: Was wollen Sie? Sie sind reines Transportmaterial!' Koud cynisme. Inderdaad, de man had geen enkel gebrek en wa-s niet ziek, dus transportfuihig.

'B komt op ziekenzaal. Een patiënt vestigt er B's aandacht op, dat hij maaglijder is en voor Polen niet geschikt is. Of B hem niet van de lijst kan houden. B antwoordt: 'Des te beter voor je, des te eerder ben je dood.' Koud cynisme.

Op zondag 12 september 1943 noteert Mechanicus: 'Gisteren verjaardag gevierd van een mijner vrienden, van een vriendin, journaliste, die in mijn barak woont, in de vrouwenzaal (maar daar alleen maar slaapt), en huishoudt in de eenkamer-woning van een Alle-KampInsass en daar dus ook haar maaltijden gebruikt. Zes mensen die elkaar kennen zoals mensen aan boord elkaar kennen, vluchtig bijeen aan een feesttafel in een kamp, dat schreeuwt van ellende. Hors d'oeuvre van ei met zalm, daarna knakworstjes met doperwtjes, vanille-pudding na. De knakworstjes waren een geschenk der goden: op de bus stond slechts: doperwten; toen hij open was, bleek het dat er 6 knakworsten in verscholen zaten. De gasten waren verrukt van de worsten; zij verslonden ze. Bij het einde van het diner bracht de Post (alsof het afgesproken was, maar het was puur toeval) per kruiwagen zes pakketten voor de jarige, alle uit Amsterdam. Het was alsof er een

hoorn van overvloed werd geledigd: brood, kaas, boter, jam, truffels, schrijfpapier, etc., etc. Wij leefden allen met de jarige mee, een beetje afgunstig. Daarna de koffie gezet van, getrokken van echte koffie, die met één der pakketten te juister tijd was meegekomen. De koffie werd genipt en uitbundig geprezen. Echte koffie bestaat hier haast niet. Midden in de koffie verhief zich een der gasten, ook een Alte-Kamp-

Insass: 'Meine Herrschaften, wenn ich 'mal eine Flasche apricot brandy herbeischaffe?' De gastheer doodkalm: 'Ja, das kiinntn wir gebrauchen.' Ik stomverbaasd. Vijf minuten later stond er een toren van een fles

358

KAMPBEVOLKING

met goudgeel vocht te flonkeren onder de lamp. Likeurglaasjes van kristal. Gepimpel, onder een sigaret. Eerste rangs drank. De glaasjes werden in één teug naar binnen gegoten, alsof men dat zo gewend was. Verhalen van dronkemansgelagen in het kamp. De jarige vertelde mij later: 'De flessen worden door inkopers van het kamp meegebracht':

De lezer kan zich zonder veel fantasie wel voorstellen, dat het gerucht van deze ongedwongen kout niet voor de minder bedeelde kamp' bevolking verborgen bleef en dat deze kout in hun doorvertellen uitgroeien moest tot een Heliogabalusfestijn van prominenten die hèn naar Polen stuurden, en Duits spraken, net als de vijand . . .

Wij hebben in het bovenstaande zo min mogelijk namen genoemd, één echter konden wij niet vermijden, die van Kurt Schlesinger. Deze Duitse Jood was, nog pas veertig jaar oud, in 1939 als legaal vluchteling naar Nederland gekomen en in februari 1940 overgebracht naar Westerbork, alwaar hij enige tijd 'gewoon' werkte. Hij deed dienst in het bureau van de reeds genoemde dr. Wachtel, nam een belangrijk aandeel in de organisatorische opbouw van het kamp, alwaar hij in februari 1942 onder de toen nog Nederlandse commandant lampoudste' werd. De Duitse leiding nam hem, met de gehele organisatie, zonder meer over. Bij de nieuwe indeling van diensten op 25 januari 1943 werd hij de leider van de machtige, zo niet machtigste, tweede dienstafdeling, de z.g. Verwaltung; bij Lager-Sonderbefehl van 12 augustus 1943 schiep Gemmeker de positie van Eerste Dienstleider voor hem, chef van alle dienstleiders, die echter ten volle aan Gemmeker verantwoordelijk bleven. Tot het eind toe handhaafde Schlesinger zijn positie.

Het materiaal bevat felle beschuldigingen tegen deze figuur. Men verwijt hem van alles, en meer dan wat ook een zekere serviliteit jegens de commandant, alsmede onverbiddelijkheid in optreden jegens zijn ondergeschikten en tegenover het 'transportmateriaal'. Vager en weinig hanteerbaar zijn de geuite beschuldigingen van omkoopbaarheid. De historicus kan met dit alles niet veel aanvangen; wanneer een berichtgever schildert, hoe Schlesinger, in een afschuwelijke transportsituatie te hulp geroepen, verklaarde niets te kunnen doen, is dat zonder meer geloofwaardig. Hij kon veel, alles, weinig, niets. Mechanicus demonstreert zijn machteloosheid aan een scène, waarbij de machtige eerste dienstleider werd afgeblaft door een marechaussee, die er 'zijn draai in (had) de baas van het spul even klein te maken'.

359

DE DOORGANGSKAMPEN

Welnu, Schlesinger was klein: 'hij heeft staan stamelen en stotteren; de marechaussee heeft zich staan te verknukelen'. En dat de oppergod, over wie het kampgrapje ging: 'Heb je het gehoord? Gemmeker gaat weg' (naar Polen, J. P.). 'Misschien kan Schlesinger iets voor hem doen.'

Er is een bijna ongelooflijke scène, onthullend, hoe bewierookt het 'voormalige kleine Duitse fabrikantje' op het hoogtepunt zijner macht werd. Mr. Herzberg' heeft haar al uit

Mechanicus overgeschreven; wij kunnen zijn voorbeeld alleen maar volgen, de inleiding van Herzberg tevens overnemend: zij is te treffend om weg te laten. Eerst Herzberg dus: 'Op een goede dag had Schlesinger zijn been gebroken. Dat was in het kamp zo iets als Koninginnedag. Als men had gekund, had men de vlag uitgestoken. 'Schlesinger heeft een been gebroken.' Hij had tezamen met de commandant door het kamp gefietst en ze waren gevallen. Sommigen, hoezeer tevreden, waren niet voldaan. En ze klaagden: 'De verkeerde heeft weer eens zijn been gebroken.' Maar anderen kwamen met een compromis: 'Ze hadden beiden hun been moeten breken'. Doch het meeste succes hadden zij die vroegen: 'Waarom één been en waarom niet beide benen en waarom niet in één moeite door hun nek?' Deze negatieve populariteit van Schlesinger nam niet weg, dat hij op zijn bed vruc'hten en lekkernijen ontving van ieder, die wat van hem wilde. Hier volgt Mechanicus' verslag van een bezoek aan hem op 4 oktober 1943' (moet zijn 14 oktober; wij volgen nu verder Mechanicus, J. P.). 'Ziekenbezoek aan Schlesinger. Gisteravond om halfnegen. Kamertje vol mensen. Schlesinger in nachthemd. Bij binnenkomst reusachtige armzwaai als van een dictator, die zijn gunsten verleent, stevige handdruk, theatraal: 'Na, mein Freund!' Slaait met forse ruk slip van zijn deken terug, gipsverband tot aan zijn heup komt te voorschijn. Slaait mij met trots gade: het verband is van boven tot haast beneden in inktpotlood beschreven, recht en schuin, met dedicaties, gedichtjes, handtekeningen van vrienden en bewonderaars. In zijn blik: ja, hoe vind je zo iets? Niet geweldige Ik kijk hem bevaderend aan. Iedere nieuwkomende bezoeker moet zijn gipsverband, als het omhulsel van een mummie, van historische waarde, bekijken.'

Wij hebben hiervóór al gewezen en zullen hierna nog wijzen op de betrekkelijk geringe hulp, die Westerbork van buiten kreeg. Er zijn

1Herzberg, p. 207.

360 KAMPBEVOLKING

nogal wat sterke verhalen, maar daar blijft niet zo heel veel van over. Er is een enkel, incidenteel geval, dat even treft; zo is er bijvoorbeeld in de zomer van 1943 de rel omtrent een marechaussee, die een Jodin bij het uitladen van de binnenkomende trein onder een bank verstopt had, met de bedoeling haar naar Amsterdam terug te rijden, maar ze was door een andere marechaussee ontdekt; aangezien deze Jodin de wachtmeester hiervoor iets had toegestopt, lijkt dit niet alleszins te vallen onder het hoofd 'illegale hulp aan Joden'. Evenmin als die van drie wachtmeesters, die tegen toegestaan geslachtsverkeer ook twee jodinnen zouden hebben losgelaten in Hooghalen. Massaai schijnt er niets gedaan te zijn, in wel zeer sprekende tegenstelling tot wat de illegaliteit elders presteerde. En onze Geallieerden? Op 30 mei 1944 had een luchtaanval op Westerbork plaats, met twee doden en enkele gewonden in de Barneveldbarak alsmede de nodige ravage, de enige keer, wel per ongeluk. Het enige gevolg was wekenlange alarmoefeningen, met een heel systeem van signalen uit de stoomfluit en het aanleggen van loopgraven enzovoorts. Het nuttige, voor de Joden nuttige effect nihil of negatief: voor ons doen ze niets. Westerbork stond vrijwel alleen. Men kon weinig rekenen op buiten. Misschien werkte dat er toe mee, dat er niet zo heel veel ontvluchtingen plaatsvonden, hoewel daaromtrent soms fantastische cijfers in het materiaal voorkomen. Ottenstein komt niet hoger dan 210 op de 6000, dus twee per mille. De vele binnengebrachte onderduikers versterkten het gevoel van de doelloosheid: men werd toch weer opgepakt. En — men vreesde zowel straffen als represailles. Niet ten onrechte, niet geheel terecht.

Daar is kamporder nr. 5 van xx februari 1943, die bepaalt, dat na een gelukte vlucht tien medebewoners uit de barak op transport gaan, terwijl 'bijzondere maatregelen' de baraldeider bedreigen. Volgens Gemmeker is deze order maar éénmaal toegepast; jammer van juist deze tien. Requiescant.

Overigens heeft de lezer al hieruit opgemaakt, hoe het systeem ook hier weer werkte: Joden moesten Joden bewaken, in hun eigenbelang. Op 23 augustus 1944 een zeer uitvoerige bekendmaking. Wie voor toegestane doeleinden het kamp verlaat (dienstreizen, Aussenkommandos, enz.) stelt in de regel vijf borgen. Vrijgezellen ontvangen zo min mogelijk verlof tot het verlaten van het kamp. Als borg geldt zonder meer de gehele familie-aanhang. Protestanten mogen echter alleen voor Protestanten borg staan. Speciale regelingen gelden voor wande-

361

DE DOORGANGSKAMPEN

lingen buiten het kamp en voor 'schooluitstapjes'. Het staat er allemaal. En nog meer.

Een kamporder (nr. 52) van 13 oktober 1943 maakte bekend, dat de kampingezetene H. v. d. G. uit de buitendienst bij Hooghalen gevlucht was: zijn moeder en zuster op transport. Wij weten toevallig dat deze vluchteling een klein jaar later toch is gepakt en eveneens gedeporteerd. Behoeven wij nog Gemmeker's verdediging te vermelden? Dat hij op bevel van Den Haag had gehandeld? Er zijn nog meer individuele vluchtgevallen bekend; Mechanicus bericht er enige, ook dit. En laat daar onmiddellijk op volgen: 'Op aanwijzing van een OD-er is een Jood, die zich achter barak 73 ophield in de nabijheid van het prikkeldraad, hetgeen verboden is, maar niet algemeen bekend, in de gevangenis gezet: hij gaat op transport.' Geen commentaar onzerzijds. Merkwaardig is het geval van de Jood, die zich aan een transport wist te onttrekken en in het kamp onderdook, met behulp van een met hem bevriende barakleider; hij sliep toen met een neef samen in één bed. Daarna werd hij bij een nieuwe kampregistratie toch gepakt en weggevoerd. Hij heeft het overleefd, zowaar.

Er is een enkel adembenemend verhaal van een ontvluchting, er is ook een enkel, waarbij men zich afvraagt, waarom niet duizenden het geprobeerd hebben: simple comme bonjour. Je maakt de nodige afspraken, kruipt in het donker vóór het avondappèl onder het prikkeldraad door, sluipt naar een verdergelegen greppel, gaat dan met je helper naar een in het komplot meespelende en daarvoor betaalde boer, die net visite heeft, zodat je zolang anti-chambreert 'in het een of ander hok onder het stro', je verbrandt je kamppapieren en sterren en gaat dan met een vals persoonsbewijs verder van A naar B, van B naar C, totdat je op een onderduikadres belandt. Nog eens: simple comme bonjour; een kind kon het zoals hij het vertelde. En daar veranderde een oproep in het Algemeen Politieblad niet veel meer aan, ondanks het uitvoerige signalement. Eén zo'n oproep laat een andere ontvluchte zelfs een schrijfmachine meenemen, hetgeen ons een handicap lijkt voor de betrokkene.

Nogal de aandacht heeft het geval getrokken van een viertal Joden, die gepakt werden, toen zij in de nacht van 7 op 8 september 1944 het kamp trachtten uit te kruipen. Er zijn vrij veel getuigenverklaringen over, die een reconstructie van de feiten mogelijk maken. Gemmeker beval, naar zijn verklaring op aanwijzing van hogerhand, deze vier te fusilleren; een van de vier, hierbij slechts licht gewond, hield zich dood

362

KAMPBEVOLKING

en begaf zich later naar het kampziekenhuis, alwaar de Joodse artsen hem een verband aanlegden. Vervolgens meldden zij het geval aan Gemmeker, die hun opdroeg, de patiënt door een injectie te doden. Na hun weigering beval hij ten tweeden male een executie, waarop de Joodse artsen de vluchteling een verdovende injectie gaven. Hij werd nu bij de lijken van zijn drie kameraden gevoegd en samen met hen verbrand, hij dan buiten bewustzijn, maar wel levend. In de overlijdensacte heet ook hij 'nuf der Flucht erschossen'; 'op de vlucht levend verbrand' is misschien juister. Requie scat, requiescant. Dat was september 1944; toen was het kamp al in An laatste fase getreden. Daarin hield

de Duitse leiding uiteraard zo lang mogelijk vast aan de fictie van de Eiffertoren-aan-de-vooravond-van-de-onstuitbare-zegepraal; zo bleef Gemmeker, als reeds hiervoor medegedeeld, doodernstig zoeken naar 'uitwisselings'-mogelijkheden; zo vaardigde hij nog steeds orders uit, zij het in verrassend geringe mate: tussen 1c. augustus 1944 en 30 maart 1945 in het geheel zes. Toen waren de ontbindingssymptomen al zichtbaarder geworden; het kampwarenhuis ging dicht, het kampgeld werd ongeldig; een groepje niet arbeidsfhige gemengd-gehuwden mocht zelfs naar Amsterdam terug en kwam door dit 'gelukje' in april-mei 1945 pas een maand later vrij! Wij bezitten een aantal staten, vermeldend de kampbevolking in die slotperiode (en kort erna). Op 1 januari zijn er nog 670 Joden, op 2 februari 742, op 1 maart 848 (een bewijs, dat er tot het laatst mensen naar het kamp zijn gevoerd, opgepakte onderduikers waarschijnlijk). Een overzicht van 1c) maart bevat de lijst van kinderen: 7 onder 2 jaar (het laatste op 25 november 1944 geboren), 7 tussen 2 en 4 jaar, 33 tussen 4 en 14 jaar; het kampziekenhuis vermeldt op 19 maart 121 patiënten, op 26 maart 129. Op 31 maart zijn er 941 Joden in het kamp, op 3 april sterft een man van 69 jaar; op 6 april worden 33 personen vrijgelaten; op 9 april 118 patiënten in het ziekenhuis, op 12 april 918 kampbewoners, waarvan 909 joden en 9 Ariërs, dat is officieel het totale aantal van de bevrijden, d.w.z. hiervan bevond zich een aantal in opdracht van de kampcommandant in Amsterdam, terwijl niet met volstrekte zekerheid is aan te geven, wie al meteen verdwenen zijn; beide groepen samen omvatten een kleine 60 mensen, zodat het niet ongeoorloofd is, het aantal op '2, april definitief in Westerbork bevrijde Joden te schatten op een kleine 900. Over van de ruim 1000 die er kort of lang hadden vertoefd.

363

Bevrijding

De allerlaatste dagen en uren waren uiteraard vol spanning. Wij zijn van de gevechtshandelingen gedurende die korte periode vrij goed op de hoogte, beter natuurlijk dan de kampbewoners toen. Dat er allerlei geruchten rondgingen: wie zal het verwonderen? Uiteraard ook het ene, dat in welhaast elk kamp aan de vooravond zijner bevrijding circuleerde: dat de Duitsers nog vóór hun vertrek de bevolking zouden afmaken, of, zoals in Westerbork ook gelooft werd, het kamp in de lucht zouden laten springen. Van 8 april af pakte deze Duitsers al koffers en verdween deze en gene. Reeds toen staken enkele prominenten de koppen bij elkaar om te bespreken wat er moest gebeuren als Gemmeker vertrok. 'Uit persoonlijke, politieke en veiligheidsoverwegingen moesten verschillende Dienstleiter en enkele andere leden der kampadministratie uit alle baantjes verdwijnen', meldt Ottenstein, een beslissing, die van psychologisch doorzicht getuigt; men benaderde de heer A. van As Jr., de enige aanwezige niet-Joodse ambtenaar in het kamp, met het verzoek, als het zover was, de leiding op zich te nemen. Op 11 april weer een kamporder, nu, verrassende nieuwigheid, niet door Gemmeker maar door Schlesinger ondertekend; liet kamp, liggend in het frontgebied, kwam onder de' bescherming van het Internationale Rode Kruis te staan. Men werd verzocht ('werd verzocht', het staat er) de sterren af te nemen, daar men zich in een Austausch-Internierungslager bevond, men werd gewaarschuwd, het kamp niet te verlaten, enz. Gemmeker verliet het kamp dezelfde dag; hij droeg de leiding over aan Schlesinger, die zo bang was (hij meende persoonlijke vijanden in het kamp te hebben) dat Gemmeker hem op zijn verzoek zijn privé-pistool van 6.35 mm ter hand stelde. Dit althans is door Gemmeker zelf zo verklaard; een fraai en sprekend afscheidsgeschenk.

Nu lag het kamp a.h.w. in een niemandsland. Schlesinger maakte bekend, dat hij op zijn beurt weer de leiding had overgedragen aan de heer Van As en deze vaardigde onmiddellijk enige orders uit, die tot doel hadden, de orde en de organisatie in het kamp te handhaven. Een der kampingezetenen trok er echter al 's ochtends op uit, om de

Canadezen, die niet veraf konden zijn, te waarschuwen. Om 3 uur op de middag van 12 april sprak Van As de kampbevolking toe in de grote zaal; misschien is het toen al geweest, dat enige Joden hem als gunst vroegen of ze weer de sabbath mochten houden — uiteraard werd

364

BEVRIJDING

dit verzoek ingewilligd. Een telefoniste riep Ottenstein naar buiten, en de zaal weer betredend meldde hij: 'De Tommies zijn er!' Alles vloog natuurlijk op hen af: het waren Canadezen, die eerst voor alle zekerheid in hun tanks wegcropen, een aanval vrezend. Dit misverstand werd spoedig opgehelderd; zij traden het kamp binnen, hesen de vlag, het rood-wit-blauw, al die jaren door de kampbewoners in het magazijn verborgen en men zong gezamenlijk het Wilhelmus en het God save the King (de volgende dag hing de driekleur wegens het overlijden van Roosevelt alweer halfstok). Van As werd op de schouders gehesen, een verdiende hulde. De Canadese commandant inspecteerde het kamp en toonde zich verrast over de orde en het behoorlijk verzorgde uiterlijk van de kampbewoners. Onmiddellijk nam Van As nu vaster de teugels in handen en vaardigde weer nieuwe orders uit, o.m. het nadrukkelijk bevel, dat niemand het kamp mocht verlaten. Of iedereen gehoorzaamd heeft?

Wij geven curiositeitshalve hieronder een overzicht van de op 15 april 1945 in het kamp aanwezige personen:

Mannen Vrouwen Minderjarigen Totaal

Nederlanders	293	211	65	569
Voormalige Duitsers	129	73	27	229
Oostenrijkers	22	9	6	37
Polen	13	4	3	20
Tsjechen	3	4	7	
Engelsen	4	5		
Amerikanen	3			
Roemenen				
Peruanen				
Chilenen	1			
Voormalige Russen				
Hongaren				
Turken				
464	309	103	876	

De vijf onbekende kinderen in het kamp beschouwde men maar als Nederlanders . . . Er zijn ook nogal wat naamlijsten over, wij weten vrij nauwkeurig, wie allemaal in Westerbork zijn bevrijd.

365

DE DOORGANGSKAMPEN

Schlesinger en een zijner helpers overhandigden op diezelfde 15 april een groot aantal bescheiden aan de nieuwe Canadese commandant, kapitein Connolly; dit materiaal was op hun initiatief in de zomer van 1944 begraven onder een houten barakvloer en kwam nu te voorschijn. Op 16 april nam majoor Jamieson het kamp over in tegenwoordigheid van luitenant Buijvoets. Deze Nederlandse militair rapporteerde dat er in twee dagen al 23 personen waren weggelopen en dat vooral de in de noordelijke provincies wonende Joden weg wilden. 'Aangezien dit niet kan worden toegestaan, zakt de stemming en ook de werklust.' Het onderwijs werd echter hervat. Men schonk Van As de nieuwe titel van kampintendant. Een kampkrant, waarvoor Jamieson censuur nodig achtte, verscheen.

In het voorafgaande staat wel het een en ander, dat een nadere beschouwing verdient.

Voorop ga de teleurstelling: men was bevrijd, maar niet vrij, na zoveel weken, maanden, jaren nog steeds en nu weer achter prikkeldraad, prikkelend prikkeldraad. Men wou zo graag weg; luitenant Buijvoets rapporteert op 17 april: 'Ongeveer ,100 Joden te woord gestaan !' ; men kan zich voorstellen, dat zij allen wel ongeveer hetzelfde wilden of niet wilden. En er liepen nog steeds weg; op 18 april werden 13 vermisten gemeld; op 26 april bleken nog 742 personen aanwezig.

En dan de kampkrant. Men kan aan de hand van deze serie een stukje kampepiloog reconstrueren. Er zijn drie nrs. i overgeleverd, één van 16 april, hetzelfde met de censuuraanmerkingen (en schrappingen) van de Canadese commandant en een van 17 april, het definitieve nummer vermoedelijk. Al op 16 april is het 'eerste Westerborkse vrijheidskindje' geboren, Ruth Irene, in barak 14B. 'Voorlopig geen bezoek.' De cantine gaat weer open, er komt weer gelegenheid voor sport. Een bijvoegsel levert een overzicht van de stand van de oorlog. Nummer 2 van 18 april vermeldt een nieuwe kamporganisatie, met relatief veel meer Nederlandse, veel minder Duitse namen. Men kondigt een herdenkingsbijeenkomst en een bridge-toernooi om prijzen aan en roept tolken op. In nr. 3 van 19 april o.m. aankondiging van synagogendiensten, in nr. 4 van 20 april verhoging van broodrantsoen; de cantine blijft op zaterdag 21 april gesloten. Nr. 5 van 21 april kondigt drie cursussen, elk van drie lezingen aan: een over kunstzijde, een over de Italiaanse schilderkunst van de 18de eeuw, een over de Industriële Revolutie en haar gevolgen, in de voormalige strafbarak. Een hervormde godsdienstoefening op zondagmiddag, een vroegmis

366 BEVRIJDING

maandag. Nummer 6 van 23 april: dammen en schaken; ook een spoedcursus Engels (al deze en ook de volgende nummers bevatten vrij uitvoerige overzichten van de oorlog). In nummer 8 van 25 april een 'commissie van geschillen', daarin verder een 'De dag der dagen' getiteld stuk over de intocht, op 24 april, van gedetineerde NSB-ers in het kamp, ruim 200, bestemd voor barak 67; sappige details, niet zonder enig leedvermaak verwoord, veraangename de lezing van het stuk. In nr. 9 van 26 april 1945 het bericht, dat de Duitse opschriften zoveel mogelijk al verwijderd zijn uit het kamp; de rest zou volgen. Men kan zich op een Asser krant abonneren. Op 28 april (nr. 11) een cursus in het Russisch. Op 30 april (nr. 12) een hooggestemd artikel over de verjaardag van Prinses Juliana, met aankondiging van een Oranjefeest. En dan is april voorbij.

Uit het begin van mei bezitten wij het reisrapport van een luitenant, die de toestand in Westerbork in nogal sombere kleuren schildert. De mensen zitten er nog steeds achter prikkeldraad, mogen er alleen met pasjes uit, die niet vlot worden gegeven. Een uitvoerig securityonderzoek van alle kampbewoners remt de zaak nog meer (8-to personen per dag, door drie onderofficieren, van 27 april af); zo kan het nog drie maanden duren voordat iedereen deze sluis door is. Een wonderlijke anomalie: terwijl zij, zelf niet door de security vrijgegeven, al het vertrouwenswerk van registratie, visitatie, werkindeling enz. van de NSB-ers moeten doen, op grond van hun grote ervaring van dit werk .. . De kampsterkte van 16 mei vermeldt 680, die van 17 mei 650 personen; 30 zijn er weg. Er komen zelfs nieuwe kampbewoners, Joodse onderduikertjes, die zich bij hun ouders kunnen voegen. Op 31 mei zijn er nog 587 personen in Westerbork.

Wij gaan door met de Westerborker in mei 1945. Op de eerste, de mei-dag, feestelijke bijeenkomst. Verder: 'Hulp verlenen aan NSBers kan tengevolge hebben, dat men als zodanig wordt beschouwd en eveneens wordt ingesloten', op 2 mei aanvulling van deze waarschuwing. En dan op 5 mei, in nummer 17, de bevrijding van Nederland! Het is te begrijpen dat de kampbewoners gretig het contact hernieuwen met hun nu pas bevrijde familie en vrienden in het Westen des lands; zij schrijven op de onwaarschijnlijkste vodjes briefjes, die deze schrijver vele, vele jaren later in de map

teruggevonden heeft, waarin men ze 'ergens' heeft vergeten; ze zijn in 1945 nergens bezorgd. . . Op 6 mei sluit de kampintendant in zijn hoedanigheid van ambtenaar van de Burgerlijke Stand het eerste huwelijk van twee

367

DE DOORGANGSKAMPEN

bevrijde Joodse Westerborkers. Op 8 mei een versierd feestnurnmer, versierd, voor zover het primitieve stencil het toelaat; er is een bal in de Grote Zaal van 19.30 tot 20.30 ('daar om deze tijd het licht uitgaat'). Op 15 mei heten nagenoeg alle kampbewoners van de drie noordelijke provincies afgevoerd. Men kondigt Zionistische cursussen aan, alsmede een in stenografie. Op 15 mei (nr. 22) : de Westerborker zal alleen nog maar verschijnen, als er aanleiding toe bestaat. Op 17 mei opgave van namen, enzovoorts, van vier in Enschede teruggekomen vrouwen uit Auschwitz. Op 22 mei twee geboorten, op 23 mei een huwelijk, op 24 mei een geboorte; een handbaloverwinning met 8 van de Westerborkploeg tegen het sterkste Drentse elftal.

Dat was nr. 25; het volgende is van 5 juni, het laatste, dat ons is overgebleven. Een ongetekend stuk van 4 juni draagt de titel 'Waarom nog Joden in het kamp Westerbork?' en wijst erop, dat het grootste deel der Nederlandse Joden heeft mogen vertrekken; er zijn nog 280 niet-Nederlandse, die maar niet losgelaten worden, hoewel voor de meesten hunner onderdak, zelfs de vroegere werkkring beschikbaar is; vele gemeenten, waaronder Amsterdam, hebben hun toestemming verleend voor nieuwe vestiging. En zij zitten maar in het kamp, n.b. samen met NSB-ers, blootgesteld aan allerlei onrechtvaardigheden. Een stuk van 6 juni, vanwege de Militaire Commissaris Drente tot de Chef Staf Militair Gezag gericht, noemt de klachten van de kampbewoners overdreven: zij hadden binnen een week dezelfde vrijheid van beweging gehad als de andere Drentenaren (!); zij hadden die vrijheid echter misbruikt, dreven zwarte handel, voerden kampeigendommen weg; zo moesten de goeden met de kwaden lijden. Bovendien wantrouwde men deze overlevenden: waarom hadden de Duitsers juist hen gespaard? Op 23 juni 1945 draagt deze Chef Staf de Militaire Commissaris op, in de eerste week van juli alle (in tekst onderstreept, J. P.) voormalige geïnterneerden, 'onafhankelijk van hun nationaliteit' te laten vertrekken, behoudens verdachten dan; de chef, generaal Kruis acht het 'in hoge mate ongewenst, dat in één kamp NSB-ers en Joden samen zitten'. Eindelijk, zou men willen zeggen.

Wij bekijken weer de cijfers over juni. Op 5 juni tellen wij nog 575, maar dan mogen 81 tegelijk weg, zodat er op 6 juni nog 494 zijn, op 8 juni 437; op 7 juni nog 428, op 19 juni 354. Meer cijfers over die maand hebben wij niet; alleen de opgave van 7 juli, waarop nog 120 'statenlozen' in Westerbork zijn om redenen van security. Ook die zijn

368

BEVRIJDING

wel vertrokken, op de een of andere dag, laat, erg laat, naar veler oordeel ook wel nodeloos laat. Maar dan nog altoos in de goede richting. Wij hebben thans te spreken over de vele tienduizenden, vóór hen vertrokken in een andere richting. In de verkeerde.

Vertrek

Een vertrek. Moet men eigenlijk niet zeggen: een uittocht? De zoveelste in de joodse geschiedenis sinds die uit Egypte? De zoveelste ballingschap? De zoveelste Exodus? Uit een bundel gedichten onder die naam eind 1942 gestencild rondgezonden, is nog op te maken, hoe althans bij één toen anonieme Nedeilands Jood het besef hiervan zich heeft ontwikkeld. In april 1941 reeds schrijft hij als eerste gedicht:

Wij laten onze harten hier

En trekken weg met onze have. Wij laten onze vrienden hier,

't Vertrouwd contact met mens en dier, Ons kinderland en onze graven.
Wij scheuren alle vezels los.
Wij breken stuk, wat onverbreeklijk, IS hecht verbonden leek, maar los Moet het, hoewel
het tranen kost
En pijn en droefheid onuitspreeklijk.
Waar wij ook gaan, daar zal het vreemd En dor ons zijn als een woestijn.
Geen weligheid van wei of beemd Zal ons vergeten doen, hoe vreemd, Hoe ver en hoe
verdwaald wij zijn.
Het is duidelijk, dat dit vóór de wegvoering geschreven is, in de illusie, dat men de 'have'
mee mag nemen; alsof het de bezetters ook niet juist om deze have te doen was! Ook in
de volgende verzen hand-
369

DE DOORGANGSKAMPEN

haaft zich iets van de voorstelling, dat men 'alleen maar' het vertrouwde geboorteland
verlaat, hoewel in een enkel ervan al het vermoeden van een vreselijke tijd doorstraalt en
wel (reeds in maart 1942) in Polen, waar de Joden, aldus de schrijver, tevens de schrijver
van dit boek, moeten Ireperen'. Dat de Duitsers hen er zullen afmaken, blijkt nog nergens
verondersteld. Hoe deze Exodus in Westerbork zich zal voltrekken, evenmin: de
wekelijks dood, het plotselinge verdwijnen van de mens in iets dat zowel hemzelf als de
achtergeblevenen onbekend is, maar dat hen met doodsangst vervult: 'Elke week heet het:
dit is een verschrikkelijk transport. Alle transporten zijn verschrikkelijk', zegt
Mechanicus. Zo is het. Elke week ook staat die trein er. Hij mankeert nooit, hij is er
altijd. Men heeft de indruk, dat het wegvoeren van joden voorrang bezat boven de
overwinning aan het front: duizenden wagonladingen Joden, terwijl de troep gebrek leed
aan materiaal: 'De grootste klap die de Joden Duitsland hebben toegebracht, is de
plaatsruimte die zij ingenomen hebben in onze goederenwagens en veewagens', laat W. F.
Hermans' een Duitser zeggen.

De trein, de trein. Een dienstleider moest elke maandag voor die trein naar Groningen
opbellen, om precies te weten, hoe laat hij zou komen. 'Deze man', aldus een onzer
zegslieden, 'heeft dan urenlang bij de telefoon gezeten, dikwijls de hele nacht tot
dinsdagochtend, en was dan trots, de Commandant te kunnen melden, dat de trein dan en
dan ter beschikking staat.'

De trein, de trein. Daarbij denkt men natuurlijk aan de spoorweg, aan de Nederlandse
Spoorwegen, haar directie, haar personeel. Men weet, dat de directie er met alle macht
naar gestreefd heeft, het bedrijf in eigen handen te houden; daarvoor zou zij uiteraard de
Duitsers zekere diensten bewijzen en hun eisen vervullen, voor zover die eisen mochten
worden gesteld, eisen die niet in strijd mochten zijn 'met onze hoogste gevoelens'. De
vakbeweging stond eveneens achter deze handhaving van het bedrijf, hetgeen, naar een
verzetsman uit die tijd opmerkte, inderdaad 'extra boterhammen niet worst', extra
uitkeringen e.d. opleverde. Maar, vervolgde deze verzetsman, de heer Scheps²: 'Hoort gij
dan dien geslagen Jood niet kermen? Ziet gij de joden-ontrechting niet, merkt gij de
martelingen, den joodse kameraden aan-

W. F. Hermans, De donkere kamer van Damocles (Amsterdam, 1958), p. 238-39. 2 A. J.
C. Rter, Rijden en staken; de Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd ('s-Gravenhage,
1960), p. 94-95.

370

VERTREK

gedaan, niet op? Hebt gij, gelijk-geschakelde boterhammen-metworst aanbidders, de stem
van Rachel niet gehoord, de stem van haar, die niet getroost wil worden over haar

weggevoerde kinderen? Haar kinderen, die niet meer zijn e'

Het baatte niet: 'tegen dit meest aanstotelijke vervoer van al is nauwelijks weerstand geboden'.¹ De treinen liepen steeds. Maar de Enquêtecommissie, vraagt de lezer. Welnu, luisteren wij ook naar haar. ² Zij klaagt in haar conclusies wel over de 'laconieke wijze', waarop 'de leiding van de spoorwegen en de representanten van de personeelsorganisaties hebben gereageerd op het vervoer van arbeiders en Joden'. De directie verklaarde tegenover de commissie dat men met haar over 'dat jodenvervoer' heeft gesproken, zij is 'nooit benaderd om het niet te doen'. Uit andere verhoren zou men willen opmaken, dat dit volstrekt onjuist is; deze verklaringen echter heeft de Enquêtecommissie niet aan de directie voorgelegd. Een deskundige als Adolf Eichmann zeide in Jeruzalem dat de transporten in den beginne 'rollten, dass man sagen kann, es war eine Pracht'. Later deden er zich moeilijkheden voor (door hem niet nader aangeduid); men heeft niet de indruk, dat deze van de zijde der spoorwegen kwamen. Zij vervulden ook deze eis, mogelijk in strijd met haar gevoelens, maar dan bepaald niet met haar hoogste gevoelens en zeker niet met haar plichtsbesef. Alles rolde als 'eine Pracht'; de geschiedschrijver ontkomt echter niet aan de gedachte, dat hier niettemin een ontsparing heeft plaats gevonden.

En het verzet ² Er is ergens een vaag, niet meer controleerbaar verhaal van sabotage. Tegen dit laatste moest trouwens de z.g. Railwacht optreden. In een rapport komt de uitspraak voor, dat er zeer veel gedaan is, soms dan, maar de bewijzen hiervoor hebben wij nergens gevonden. In België heeft het verzet wél een transporttrein met joden aangevallen en die eruit gehaald. Hier niet. Hier leek het ondoenlijk of hopeloos, misschien dan. Men was er mogelijk van overtuigd dat deze deportatie bij de Duitsers zozeer vóórging, dat voor elke stukgeschoten locomotief altoos wel een andere kwam. Onze Geallieerden hebben nimmer een trein voor het 'jodenvervoer' beschoten; men vraagt zich af, of enige systematische bombardering toch in elk geval geen groot moreel effect opgeleverd had. Misschien had deze of gene in Nederland zich weer eens rekenschap gegeven van

' A.v., p. 117. ² Enquêtecommissie, dl. VII C, p. 684, 694 en 748.

371

DE DOORGANGSKAMPEN

de prijs, betaald voor de genoemde boterhammen met worst, wanneer de eigen huid gevaar liep. 'Wat zou de indruk wel zijn geweest op het treinpersoneel dat regelmatig enige keren per week duizenden Joden achter zich wegsleepte?' aldus een ondergedokene in oktober 1943 in zijn dagboek. Het gebeurde niet: 'geen halve liter benzine, geen kannetje olie, geen kogeltje voor 120 000 Joden'.

Wij beschikken over enkele dienstregelingen (in 1942) van treinen, die via Nieuweschans Nederland verlieten. Zij gingen eerst van Hooghalen; met ingang van 2 november 1942 van het kamp zelf; waarheen de aansluiting van Hooghalen uit was doorgetrokken, met Joodse arbeid natuurlijk. Ottenstein vermeldt, dat de transporten de eerste weken plaats vonden in oude beestenwagens; later enige tijd in oude personenrijtuigen, na To maart 1943 weer in beestenwagens, die bij anderen goederenwagens heten; voor de bevoorraden, die naar Bergen-Belsen of Theresienstadt mochten, bleven personenwagens gereserveerd. De Westerborkse kampleiding, beseffend, hoe zwaar in zulk een goederen- of Veewagen de reis moest zijn, had begin 1943 al het plan gemaakt, om banken daarin aan te brengen; deze kwamen echter niet terug, waarna men stro in de wagens legde. Ook daarmee hield men maar op, toen het bevuild en vies terugkwam en toen volstond men met de ton met drinkwater en de ton, die als w.c. diende, de z.g. Kiibel, een enkele maal kregen zieken wel eens wat stro, soms ook dunne papiermatrassen.

Boven in de wand van de wagons als enige luchtverversing enkele gaten; men zat op de grond of op een koffer en steunde alleen tegen de wand. Het transport werd in juni 1943 zo opgevoerd, dat er '3,6 Joden per m² vervoerd werden', heette het toen in Amsterdam 1. Wat men zich daarbij heeft voorgesteld, is niet overgeleverd; toch besloot men de weggevoerden uit Amsterdam naar Westerbork zoveel mogelijk bagage mee te geven; die was dan in elk geval in Westerbork zelf bruikbaar voor anderen en in Amsterdam voor niemand. Natuurlijk kreeg elk transport een treinleider mee, wagonleiders en een transportarts. Louter, maar dan ook volkomen, boerenbedrog natuurlijk. Dat weten wij nu; wij althans voelen niet de obsessie, het tegendeel te geloven . . .

Alvorens, op papier dan, zulk een reis mee te maken, willen wij eerst datgene behandelen, wat aan het eigenlijke vertrek voorafging,

1 Notulen vergadering Joodse Raad voor Amsterdam, 4 juni 1943.

372 VERTREK

een van de smartelijkste, een van de onbeschrijflijkste delen van dit aan afschuwelijkheden toch al zo rijke verhaal. De Joden immers gingen niet weg, zij werden weggestuurd. En mocht hun 'vervoer' zelf te wensen overlaten, de administratie ervan was volmaakt, was af;

Hoe begon het Meestal riep Gemmeker een paar van de prominentste prominenten, dienstleiders en dergelijken, bijeen, om hun te bevelen, Voor twee dagen later een transport van zo ofzoveel personen, gereed te maken. Ottenstein, die in zijn functie van leider der Antrag— stelle hierbij altijd aanwezig was, verhaalt hoe men daarbij om een' ronde tafel zat, de SS-Obersturmführer en een paar Joden met gele sterren op hun borst. Officieel was de bespreking geheim, maar niemand in het kamp, die het niet wist. En die niet van allerlei van de inhoud der besprekingen vermoedde. Gemmeker moest dan precies de totaal-aantallen van diverse categorieën kampingezetenen weten, waarbij de voornaamste scheidingslijn liep tussen gesperden en ongesperden ; deze laatsten waren de 'transportvrijen'. Over enkele van deze kwestie hebben wij al hiervóór gehandeld. Was nu het getal van de transportvrijen groter dan dat, wat Genameker wilde (vanwege Den Haag: moest) wegsturen, dan bepaalde men, wie daarvan deze keer niet weg hoefden, personen bijvoorbeeld, die al een tijd in het kamp zaten, vrienden en vriendjes, nuttige kampbewoners enz. Het heeft weinig zin om de nogal eens wisselende richtlijnen ter zake van bijvoorbeeld zieken of zwangeren hier te behandelen; soms moesten juist de ongeneeslijken, soms de bijna herstelden mee. Aanvankelijk bleef iedere vrouw in de zevende of latere maand achter; bij protectiegevallen schommelden sommige maandcijfers wel eens. Etty Hillesum verhaalt van een Rotterdams volkswrouwtje in de negende maand; twee maanden ervóór mocht ze niet weg, omdat ze altoos zware bevallingen had, nu moest ze, omdat er die nacht iemand was weggelopen. Ook zij in de veewagen, in de goederenwagen, op de vloer. Requiescat, requiescant.

Maar nog 'erger' was het, wanneer Gemmeker's 'getal' groter was dan het 'beschikbare' aantal transportvrijen. Want dan moesten Sperren vervallen, moesten lijsten platzen. Het transporteindgetal moest onvoorwaardelijk bereikt worden; daar hielp geen lieve moederen aan. Daarvoor — en men leze dit even aandachtig — plaatsten de Joodse machthebbers, voornamelijk de prominenten in de registratie, aanvankelijk veel te veel personen op de lijst, waardoor zij een reserve vormden, waarmee zij eventuele protectiegevallen konden redden.

373

DE DOORGANGSKAMPEN

Ook moest men met allerlei nog optredende Riickstellungen door anderen rekening houden, hetzij door Den Haag, door Amsterdam, door Gemmeker, door de medische

dienst; er konden belangrijke papieren, telegrammen, attesten binnenkomen, terwijl ook anderzijds Gemmeker of zijn Haagse chefs weer op het laatste nippertje personen konden toevoegen. Het totaal aantal bleef zweven en zweven tot het laatst. Pas op de laatste minuut werd het preciezer en preciezer en zelfs dan konden nog afwijkingen optreden, door telfouten, doordat iemand vluchtte enz. Hoeveel precies op transport gegaan waren, wist men meestal pas na het vertrek van de trein. En dan bleek het het heette niet te vermijden dat er toch zo nu en dan een paar mensen meer op transport waren gegaan dan door de Duitsers gevraagd was. Minder mocht vrijwel nooit; er is het verhaal van de beruchte Fischer uit Den Haag, die een Westerborkse onder-dienstleider zou hebben toegebruld, dat, wanneer één persoon aan het vereiste aantal ontbrak, hijzelf en zijn familie 'zur Kompletteruni mee zou gaan. Is het wonder, dat de arme mensen zich soms het vuur uit de sloffen liepen, even hard als de velen, die nog poogden zich te redden?

In die 'ronde-tafel' bijeenkomst, hierboven vermeld, besprak men meestal ook nog allerlei 'technische details': 'de indeling der wagons, de inrichting van de trein, het gijdstip waarop met inladen, resp. instappen moest worden begonnen' (men lette op het verschil gemaakt tussen 'inladen' en 'instappen', J. P.), de levensmiddelen, die het magazijn mocht meegeven, de toegelaten bagage, enzovoorts, enzovoorts. De registratieafdeling manipuleerde uiteraard met kaarten, e.d.; wie het kamp verliet, liep ten dele dezelfde administratieve weg af als wie het betrad. De lezer ziet de mensen aan de kaartenbakken en aan de schrijfbureau's wel voor zich. Het moet in het algemeen welhaast vol- maakt zijn gegaan. Ieder deed zijn plicht. Alleen de tot vertrek gedoemden boden wel eens moeilijkheden, vooral in de nacht, voorafgaande aan zulk een transport, meestal een maandagnacht.

Het is niet mogelijk, één transportnacht te beschrijven, laat staan honderd. Etty Hillesum heeft het eerste bijna gedaan, Mechanicus, lange tijd in het kamp aanwezig, spreekt er vaak over. Het lukt niet, het is, nog eens, onmogelijk. De sfeer, zowel bij de ene, als bij de andere groep Joden, is niet weer te geven. Bij de eerste het afschuwelijke *sauve qui peut*, dat hen tot willoze dienaren van de doodsvijand maakt hoezeer velen ook pogen te lenigen; zo'n Antragsstelle werkt op volle toeren, als het moet en grist overal vandaan de kleinste mogelijk-

374 VERTREK

heid om iemand voor de deportatie te vrijwaren, met het ondraaglijke besef tenslotte, dat voor deze ene geredde (en voor hoeveel langer dan een week gered dikwijls?) een andere gedoemde de verre reis heeft te aanvaarden, óók een mens, óók misschien met papieren, maar dan een kleine nuance minder geldig. De volstreekte onmacht tot het goede, de onontkoombare verstrikking in schuld, manifesteert zich zelfs bij iedereen, die niet voor eigen behoud vecht. De mensen van de Antragssteile konden in elk geval nog het geweten sussen met de gedachte, dat zij iets probeerden te doen; die anderen echter? Mechanicus op 31 augustus 1943: 'Elk transport heeft walging-wekkende bij-omstandigheden. Dit keer werd er, terwijl het transport in voorbereiding was en zich in beweging zette, gedanst. Het staat er: gedanst. Er is al sedert enige tijd een revue in voorbereiding. Alsof Westerbork op zichzelf al niet genoeg revue was. Op last van de Obersturmführer is tweeduizend gulden uit de kampfondsen ter beschikking gesteld voor de costumes. In de nacht vóór het transport hebben de costumières moeten doorwerken en de morgen van het transport hebben de dansers moeten oefenen voor het ballet, al des morgens vroeg, uit vrees, dat anders de première van de revue niet zou slagen.'

Dat waren de mensen die bleven, maar nu de mensen die wegmoesten. De hele maandag door gonsden de geruchten, groeide de angst, de paniek. Wij kunnen het, nog eens, niet beschrijven. Dan valt de avond, breekt de nacht aan. Alles is uitgeschreven, ingedeeld, opgesteld, geregistreerd, gecontroleerd, geteld. Velen weten het al en hopen toch. Velen

weten het al en hopen niet meer, of toch. De doodsangst heerst. Verscheidenen trachten nog tot het laatst toe iets te bereiken, 'werken' met geld, met diamanten, met relaties, zijn bereid tot alles. Soms voelen ze zich opgelucht, vooral wanneer ze elke transportnacht weer opnieuw waren opgeroepen en teruggestuurd, soms nog van het perron, ja, uit de trein. Het komt voor, dat op het toneel van de grote zaal, anders het centrum van het cabaretjolijs, een aantal mensen in reserve staat: uren lang; gaan ze wel, gaan ze niet? Van een jong meisje wordt het 'record' vermeld: zestien keer aangewezen, zestien keer opgehouden. En daarna kwam ze op de stamlijst en hoefde ze niet weg. Dat wil zeggen . .

Wat kon er niet gebeuren! Een goede vriend van deze schrijver, een zeer begaafd man, in een 'veilig' baantje, moet ondanks de pogingen van zijn chef plotseling, onherroepelijk, volstrekt reddeloos, op transport als gevolg van de intrige van een andere chef, die het niet ver-

375

DE DOORGANGSKAMPEN

kroppen kan, dat een van zijn mensen weg moet: dan moet deze 66k. Requiescctt.

Of er vliegt een vrouw binnen, schreeuWend van opwinding ze moet een dokter hebben, omdat een van haar zeven kinderen koorts heeft en helemaal rood ziet. Iedereen weet: roodvonk betekent: niet op transport; zeven kinderen en de ouders; negen personen gaan niet, als men niet zo onmenselijk is in deze onmenselijke 'activiteit' om het zieke kind van de ouders te scheiden. Maar waarschijnlijk zal dat toch gebeuren, als Gemmeker ter ore komt, dat het getal niet vol is. Een enkele vrijwilliger biedt zich aan, en het tekort wordt verder aangevuld met een paar vrijgezellen, op het laatste moment opgeroepen.

Een jongen, die zich veilig waant en toch mee moet, krijgt de kolder en loopt weg, waarna zijn mede-Joden (aldus Etty Hillesum) een drijfjacht op hein moeten houden. Wordt hij niet gevonden, dan gaan er tientallen anderen voor hem op transport. Men 'omsingelt' hem in een tent en 'trotsded moeten er vijftig personen extra op transport. Aldus het bevel van 'onze commandant, van wie men dikwijls zegt, dat hij een gentleman is'. Etty Hillesum laat hierop volgen: 'Maar zal die jongen het zelf kunnen verwerken, wanneer het volledig tot hem doordringt, waarvan hij de aanleiding is geweest En hoe zal de massa der Joden in de trein op hem reageren 2 Die jongen zal het heel moeilijk hebben.'

Men kan het niet beschrijven, het krioelen van die mensen in doodsangst, het neerzitten in gelatenheid. Het wordt nog erger op het alles overweldigende moment, wanneer in de barak de leider de definitieve naamlijst voorleest. 'Onbeschrijflijke scènes volgden nu. Het doordringend gekrijs van een doodsbange, half-krankzinnige moeder, het gehuil van kinderen, de verbouwvereerde blikken van mannen, de waanzinnige weeklachten van de achterblijvenden, dat alles doet U een rilling door de leden gaan', aldus een ooggetuige. Een andere vermeldt 'spanning en stilte' en: 'De mensen, die wegrnoesten, wendden zich rustig tot het pakken van hun bagage of het aankleden hunner kinderen. Wie bleven, weenden vaak van opluchting, of dansten en leken gek van vreugde.' Een derde: 'De reactie was altijd dezelfde. Toevallen en huilbuien van de ene, de anderen pakten hun boeltje en volgden gedwee de bevelen op, weer anderen waagden nog een laatste keer een poging om teruggesteld te worden, maar ook vaak werd men getroffen door de trotse houding van mensen, die door hun waardig-

376

VERTREK

heid de jammerlijke handlangers en de Nazi's beschaamden en hen vol verachting bejegenden.' Requiescant.

Ook hier dringen zich (voor de hoeveelste maal al?) de kinderen in het beeld naar voren.

Wij denken dan nog niet eens aan het reeds aangehaalde knaapje, dat elke dinsdag opnieuw bedelt: 'Hè mammië, gaan wij nou niet met de trein 2' maar dat op zijn vierjarige leeftijd genoeg besef heeft om te verklaren: 'Als de trein rijdt en als alle deuren dicht zijn, roep ik heel hard: 'Rotcommandant!' Dit kind immers ging nog met zijn ouders mee; het is zelfs gered. Maar het gaat hier vooral over de kinderafdeling in Westerbork. Al meteen bij het begin van de transporten voltrok zich hier de eerste catastrofe. Op zes na werden plotseling omstreeks middernacht alle weeskinderen door Deppner, de toenmalige commandant, transportfähig verklaard. Een vreselijke paniek volgde (men was in Westerbork nog niets gewend). Toen mevrouw Schol, echtgenote van de Nederlandse commandant, Deppner smeekte, deze kinderen, omdat het wezen waren, te ontzien, antwoordde hij: 'In Auschwitz gibt es bessere Waisenhauser als hier.' Het aangrijpendste ogenblik kwam, toen hun jeugdige leraar Salo Carlebach, die op welhaast wonderbaarlijke wijze hun volledige vertrouwen gewonnen had, aanbood, met hen mee te gaan, hoewel hij van deportatie vrijgesteld was.

Maar daar zou het niet bij blijven. Een kindertransport kwam altijd onverwacht, aangezien de kampleiding wel beseftte, dat hun verzorgers tot het uiterste voor het behoud hunner pupillen zouden vechten, zowel voor de hele groep als in een eindeloos 'pingelen' voor elk kind afzonderlijk, de hele nacht door, met alle, ook 'ongeoorloofde', middelen. En dat terwijl de kinderen zelf vaak rustig sliepen, in wel sterk sprekende tegenstelling tot de ouderen. Om vijf uur 's ochtends kwam alles in beweging, de ouderen schreven nog brieven, maakten 'testamenten', pakten; 'enige jongens en meisjes stonden in een hoek diep verzonken in gebed, ernstig, maar zonder tranen.' Nog op het laatst probeerde de ooggetuige, hier aan het woord, een vierjarig jongetje weg te smokkelen, maar een OD-er maakte zulk een alarm, dat de SS-ers hem bijna gesnapt hadden. Hij kon met moeite op het nippertje zichzelf redden, maar het kind was verloren: 'Het jammerlijke schreeuwen van het kind, 'Meneer Birnbaum, haalt u mij eruit!' klinkt mij nog aldoor in de oren en laat mij nooit meer los.' Van de Joodse kampleiding kreeg de heer Birnbaum een scherpe terechtwijzing. En als dan de trein wegreed, keken de ouderen en de overgebleven kin-

377

DE DOORGANGSKAMPEN

deren hem na, in onmachtige wanhoop, in smart en verbittering. 'Spontaan en dof hief iemand een gebed aan en vol innerlijke verwarring spraken wij het allen Mee. Maar uit de trein hoorden wij zingen, vrolijk zingen . . .' Weinigen slechts kon men redden: 'Het was eer i heerlijk ogenblik, toen bij Mijn aankomst in Amsterdam in de vrachtauto een kind, dat met zijn moeder liep te wandelen, mij herkende en mij daarna stralend van geluk omarmde. Maar later kwamen mócders bij mij en vroegen mij : 'Waarom is mijn kind niet teruggekomen?' Met deze moeders draag ik het verdriet door mijn leven.'

Er zijn nogal wat beschrijvingen van het laatste moment in Westerbork.

De trein staat gereed, de lange keten was in de duisternis komen aanrollen en stond midden in het kamp: 'alsof de beul voor de ogen der veroordeelden de bijl klaargelegd had'. De mensen moeten met hun bagage, hun rugzakken, hun kinderen, erheen. Men luis'tere naar een ooggetuige: 'Er wordt vaak gesproken over de dappere figuur van het ondergrondse verzet. Als er ergens heldendom is getoond, dan was het op die morgens. Weer of geen weer, om zeven uur werden ze de barak uitgedreven, de namen werden afgeroepen, de lagerkaarten werden ingehouden . . . De stoet werd opgesteld, de doodse stilte, die in het kamp heerste, en de rust ei; de kalmte van hen, die heldhaftig een onbekend, maar moeilijk lot tegemoet gingen, wat ieder wel wist, was bewonderenswaardig . . . De zorg van ouders voor hun kinderen was werkelijk treffend en ook van volwassen kinderen voor hun ouders.' En nu een andere ooggetuige: 'En dan begint de stille gang naar de trein. We dachten altijd weer: het kan niet erger. Maar dat

was het toch steeds. Hier een moeder met een pasgeboren zuigeling, daar een paar oude vrouwen met pantoffels aan, kreunend onder de vracht van hun beetje bagage. Ik weet niet, wat ontroender was: de zevendemaands zwangere vrouw die trOtS naar de trein liep, ons inet een glimlach toevoegend: 'We komen er wel door!' of de mannen en vrouwen, zingend: 'Ik hou van Holland' en dan in de wagon naar Polen stapten, of het arme meisje met misvormde handen, waarvan het lot zo helder was als dat van de kinderen en de oude mensen. Maar als ik u al honderden van dergelijke details mededeel, kunt u zich nimmer de werkelijkheid indenken, omdat nimmer deze trein met bestemming niemandsland op u gewacht heeft. Als u een film van de hel moet maken, film dan deze tragedie.'

378 VERTREK

De mensen voelden zich, aldus een andere getuige, als dieren, op een abattoir ingeladen, met dat verschil, dat daar nog wel eens iemand van de dierenbescherming tussenbeide kwam.

En dan, onovertreffelijk, Mechanicus, terecht reeds door Herzberg aangehaald. Hij verhaalt, hoe de ballingen in rijen van drie naar de trein gaan, 'een lange, schurftige slang van oude, smerige wagens, die het kamp in tweeën scheidt'. De Boulevard des Misères, waar hij staat, afgezet door OD-ers, 'om overvullige belangstellenden te weren'. En dan de mensen: '. . . beladen met een broodzak, die met een band aan de schouder bevestigd over de heup hangt, en één opgerolde deken, die, met een touw aan de andere schouder bevestigd, aan de rug zwalkt. Schunnige landverhuizers, die niets anders bezitten dan wat zij aan hebben en wat aan hen hangt. Mannen, stil, strakke gezichten, vrouwen vaak snikkend. Ouden van dagen, strompelend, vooruit vallend over de last van de slechte weg, soms door modderpoelen. Zieken op baren, getorst door OD-ers.' Op het perron de allerhoogste, Gemmeker zelf, meestal met zijn hondje, groene politie, een aantal prominenten, waaronder Schlesinger 'in rijbroek en kaplaarzen, met strokleurig haar, waarop een platte pet'. Ottenstein is er ook: 'Ik schaam mij niet te vertellen, dat ik bij het vertrekken der eerste transporten gehuild heb. Maar je went aan veel; later viel me op, dat je, na zulk een nacht doorgewerkt te hebben, na al die opwindingen en het zien van dit ongeluk, een heel gewoon gevoel van honger voelde, zodra de trein vertrokken was en er niets meer te helpen viel.'

Een scherpe waarneemster: 'De dienstleiders en andere 'hoge heren' stonden neerbuigend vriendelijk en vol 'bezielende hoop' (konden zij als achterblijvenden, terwijl wij voorgoed de grens overgingen, ook gemakkelijk hebben) Voor de wagons; zij hadden het koud, taptten mopjes om de tijd, tot die trein nou eens eindelijk weg zou gaan rijden, te doden, zij verlangden erg naar hun goed gestookte kantoren en naar een cigaret, want je mocht in Westerbork niet in de buitenlucht roken.'

Een arrogante dienstleider, een zeer impopulaire man, gaf soms in zijn ongeduld het sein, dat de trein nu maar eens moest vertrekken; een ander toonde een gelaat van zo 'ijzige, ondoordringbare strengheid', dat hij eruit zag 'als de lijfelijke satan'. Ook op de OD wordt kritiek uitgeoefend; zij hielpen treuzelaars, maar stompten en traptten soms de mensen regelrecht de wagons in. Net de Griine . . .

Het lukt twee predikanten, tot vlak bij het transport van zi juli 5942

379

DE DOORGANGSKAMPEN

door te dringen: 'Nooit zullen wij vergeten wat wij op de morgen van die prachtige zomerdag zagen. De Joden werden in veewagens gestopt: in elke wagen ongeveer 60 mensen. Zo'n wagen heeft een oppervlak van 211 m². Mannen, vrouwen, jongens en meisjes, allen door elkaar, met al hun bagage. De wagons werden van buiten gegrendeld.

De reis zou enkele dagen en nachten duren. Medische hulp was afwezig. Particulieren niet de Duitsers zorgden er voor, dat in elke wagen twee emmers waren: één voor drinkwater en één als

Een hoogleraar in de kindergeneeskunde, 2 in een na 1945 afgelegde verklaring: 'Ondergetekende heeft zich bij zijn herhaald bezoek aan het kamp Westerbork kunnen overtuigen, dat door Gemmeker in veewagens naar Polen werden doorgezonden:

a. zwaar zieke, koortsende zuigelingen,
b. gezonde zuigelingen, door de moeder aan de borst gevoed, c. gezonde zuigelingen, die uitsluitend kunstmatig werden gevoed en ten dele borstvoeding kregen.

Ieder ontwikkeld mens begrijpt dat een reis van Westerbork naar Polen voor de eerste groep zuigelingen gelijk staat met moord. De dood van vele dezer zuigelingen moet vóór aankomst in Polen zijn ingetreden.

Van de sub b en c genoemde' groepen kan met zekerheid worden aangetoond, dat, waar zij tijdens de treinreis of uitsluitend koud water of koude voedingen, of niets kregen, zij voor het merendeel zwaar ziek in Polen zijn aangekomen.'

Nu weer Mechanicus: 'Mannen en vrouwen worden, oud of jong, ziek of niet, samen niet kinderen, met babies in een en dezelfde wagen gestuwd. Gezonde mannen en vrouwen tussen mannen en vrouwen met ouderdomskwalen, die voortdurend verpleging behoeften; met mannen en vrouwen, die de controle over bepaalde lichaamsfuncties hebben verloren; niet lammen, doven, blinden, maaglijders, imbecielen, dementen. Alles op de grond, tussen en op de bagage, dicht op elkaar geklit. Eén ton een tonnetje voor al deze mensen in de hoek van de wagen, waar zij devant tout le monde hun behoefte kunnen doen; één tonnetje, dat te klein is voor zoveel mensen. Een zak zand ernaast, waaruit ieder een handje kan grijpen tot het bedekken van het vunsje.

1 j. J. Buskes, Waar stond de kerk? Schets van het kerkelijk verzet (Amsterdam, 1947), p. 69. 2 Brief, 13 dec. 1948, van prof. dr. S. van Creveld aan de President van het Bijzonder Gerechtshof te Assen.

380 VERTREK

In de andere hoek een ton water met een kraantje voor hen, die hun dorst willen lessen. De agenten van Lipprnann Rosenthal volgen de ballingen op de voet in de trein, wringen nog de laatste kleine bezittingen uit hen, klein bankpapier, vulpenhouders, horloges, onder intimidatie en muilperen

Gaat de trein nu eindelijk? Om elf uur gilt de fluit van de locomotief, het verlossende moment, zou men willen zeggen. Meer dan één bron laat de vertrekkenden inderdaad zingend wegrijden. Soms is er een morituri te salutant. De schuifdeuren gaan dicht, er valt nog een beetje licht op de ruim zestig mensen in de goederenwagon; langs de wanden zitten de Joden op hun bagage; tegenover onze berichtgeefster een vader en moeder, met twee kinderen, waarvan de oudste een jaar of vier is: 'Mammie, waar gaan we heen' vraagt het kind. De moeder staart afwezig voor zich en antwoordt zacht: 'Dat zul je wel zien, lieveling; probeer maar wat te slapen'. Requiescant.

En mr. Herzberg :1 'De dinsdag gaat voorbij, iedereen kokhalst als hij wat zeggen wil over het transport. De woensdag komt de ruzie, de hoop, de debatten over de politiek, het cabaret, de schommel, het spektakel aan de kachel over een plaats voor een pannetje eten en een kroesje soep de intriges; lijsten platzen, lijsten worden gehandhaafd.

Drie en negentig keer.'

Het kamp Vught

Er heeft in de bezettingstijd hier te lande nog een tweede kamp voor Joden bestaan met een eigen karakter, een eigen geschiedenis, hoe weinig er ook in de hoofdzaak verschil met Westerbork was: ook dit immers vormde, om die hoofdzaak maar meteen aan te geven, een reservoir, van waaruit de Poolse gaskamers werden gevoed. Het verdient in

het kader van dit boek een aparte behandeling, zij het ook in beknopter vorm dan het Drentse kamp.

1 Herzberg, p. 212.

381

DE DOORGANGSKAMPEN

Ook bij dit kamp Vught stellen wij enige aantekeningen omtrent ons materiaal voorop.¹ Het verwondert niet, dat dit zowel kwantitatief als kwalitatief achterstaat bij dat van het andere kamp Vught heeft als kamp voor Joden slechts ongeveer anderhalf jaar gefungeerd en de Joodse bevolking was er zeer veel geringer in aantal dan in Westerbork. Daartegenover staat, dat juist op sommige punten onze informatie weer veel rijker is, zo bijvoorbeeld met betrekking tot de kampbewakers en -bewaaksters, terwijl ook het feit meetelt, dat het Joodse kamp, zoals wij nog zullen zien, deel uitmaakte van het grotere kampcomplex Vught, vrijwel uitsluitend niet-Joden herbergend, aan wie wij ook vele gegevens danken omtrent hun Joodse tijdelijke lotgenoten.

Het 'gewone' administratieve materi²al bevat zeer vele leemten, met hier en daar toch nog verrassende informatie, bijv. betreffende een aantal transporten, terwijl ook hier op schijnbaar kleine, maar in werkelijkheid diep navrante details door een toevallig bewaard dossier licht valt: zo bezitten wij nog de 'schooladministratie' van een kamp, waarin zich de afschuwelijkste kindertagedie van de hele bezettingstijd heeft afgespeeld. Wij beschikken over een aantal kampverslagen; enige vooraanstaande personen uit de' Joodse-Raad-hiërarchie hebben na de oorlog inlichtingen verstrekt: van medische zijde danken wij belangwekkende mededelingen aan prof. dr. S. van Creveld. Voor één bron vragen wij in het bijzonder enige aandacht; voor het dagboek van David Koker, een onzer oud-leerlingen, ongetwijfeld een buitengewoon gevoelig man, van wiens dichterlijke aanleg wij in deze bladzijden een enkele proeve willen geven. Sommige trekken ervan moeten iedere lezer wel bijblijven; ons is geen enkel kampdocument bekend, zozeer met de gedempte pedaal klinkend: bij oppervlakkige lezing lijkt het aanvankelijk, of Koker de verschrikkingen om hem heen niet gezien heeft, bij aandachtiger ontdekt men ze wel degelijk, zij het ook meer aangeduid dan beschreven. Evenmin kennen wij een tweede bron, waarin zozeer de vijand, de kampbewaking, recht is gedaan, het menselijke in deze meestal ons als onmenssen getoonde en zich als zodanig maar al te vaak gedragende, lieden blijkt gezocht en gevonden. Het is een document, dat bij alle verschil de vergelijking met Mechanicus' onmisbare dagboek van Westerbork uithoudt; het

1 Een aantal gegevens omtrent dit kamp dankt de schrijver aan het gereedgekomen deel van een studie, door mevr. A. Hiemstra-Timmenga in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie voorbereid.

382

HET KAMP VUGHT

bezit zeker niet diens fotografische scherpte, het 'zit' ook veel minder op nieuws, op feiten, op 'man bijt hond' als deze, maar het schenkt door zijn lyrische toets en sensitieve gerichtheid daarvoor ruime vergoeding.

In tegenstelling tot Westerbork is Vught een Duitse schepping, als een Duits concentratiekamp opgezet. Dit Konzentrationslager Herzogenbusch was gedacht als een aanvulling van het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort en van Westerbork. Het ressorteerde tot het eind (september 1944) onder het SS-Wirtschaftsverwaltungs-Hauptamt (WVHA) in Berlijn (niet, als Amersfoort en, Westerbork, onder de Sicherheitspolizei), hetgeen natuurlijk niet betekende, dat andere autoriteiten zich er niet mee bemoeiden. Dit maakt het voor de historicus niet gemakkelijker, evenmin het feit, dat 'Vught' zoals wij het maar in overeenstemming met het gebruik tijdens de oorlog blijven noemen uit een aantal afdelingen bestond, die zeer uiteenlopende categorieën

gevangenen bevatten; slechts één dier afdelingen bevatte alléén Joden, 'ons' kamp Vught, terwijl zich in het z.g. Schutzhaftlager naast de overgrote meerderheid van niet-Joden van allerlei soort en nationaliteit ook Schutzhaft-Joden bevonden, zij, die wegens de een of andere overtreding, althans wat in Duitse ogen zo heette, naar dit kamp waren gestuurd; in latere tijd zaten zij in Vught in een aparte barak (Block 15). Veel verschil met de 'gewone joden', de z.g. Civiel Joden uit het eigenlijke Joodse kamp, werd er gaandeweg met hen niet gemaakt.

Wat waren dat nu voor 'Civiel' Joden Twee categorieën kan men erin onderscheiden. De eerste zou men de geplatzte stempels kunnen noemen, diegenen, die tot dat ogenblik op grond van hun arbeid (diamant-, textielindustrie) een vrijstelling hadden genoten. De tweede vormden meer in het bijzonder zij die in april en mei 1943 uit de judenrein gemaakte 'provincie' zich naar Vught moesten begeven. Al deze Joden nu kwamen terecht in wat aanvankelijk het Judenauffangslager, maar spoedig, meer onheilspellend, het Judendurchgangslager kwam te heten; het eerste stuk uit het oorspronkelijke kamp dat dit Judendurchgangslager (JDL) vermeldt, is al van 26 februari 1943, al kwamen de gevangenen zelf pas veel later achter deze verandering. Het heeft zin, hier even Koker het woord te geven: 'Wij hebben daar allemaal verklaringen voor en die zouden zeer geruststellend zijn, wanneer we ze geloofden, maar we geloven ze alleen niet.' Maar al te juist.

383

DE DOORGANGSKAMPEN

Van Duitse zijde hebben wij immers enige documenten over, die weinig twijfel laten, dat zeker Rauter 1 en het RSHA in Berlijn met hem ook deze Joden naar Polen wilde sturen. De meer aangehaalde brieven van Rauter (to en 24 september 1942) laten daar inderdaad weinig twijfel aan bestaan en de paar verslagen van in Den Haag in 1943 over deze zaak gehouden besprekingen zijn van dezelfde strekking. Laat ons als enig voorbeeld een stuk van 29 april 1943 vermelden, waarin Rauter zijn plan onthult, alle nog resterende Nederlandse Joden, ook de Amsterdamse, in dit Vught te concentreren, een kamp dat 18 000 mensen kan bevatten, die echter allemaal verdwijnen moeten; eerst, na in Vught voltrokken 'Familientrennung', de improductieve, daarna de werkende; de industrie in Vught is er alleen maar als tijdelijk bedoeld, al had men dat de Joden natuurlijk meer dan eens anders voorgespiegeld.

Dat voert ons tot een korte behandeling van wat wij de 'illusie van Vught' zouden willen noemen, de drievoudige voorstelling, in 1943 bij vele Joden aanwezig, van dit kamp als 'blijvend', als 'industrie centrum', als 'beter'. Toen in de herfst van 1942 in Amsterdam bekend werd, dat men daar een kamp voorbereidde, poogde men uiteraard erachter te komen, wat hier weer gebrouwen werd; de Bossche vertegenwoordiger van de Joodse Raad, de heer De Winter (later een waardevol helper voor de algar opgesloten Joden), berichtte dat hij op grond van het vele en goede materiaal en 'opvallend vele sanitaire voorwerpen' veronderstelde, dat het hier om een heel modern modelkamp ging, waaruit deze en gene afleidde, dat hier geen kamp voor Joden en gevangenen, maar een voor de SS werd aangelegd; zelfs zou de naam Vught enige tijd verdwenen zijn uit de sfeer na 'de algemene discussiestof en de geruchtenmakerij'.

Hij zou daar spoedig in terugkeren (aangenomen dat hij er inderdaad ooit uit geweest is); zelfs maakte de Joodse Raad alvast plannen voor vakopleiding en andere arbeid in dit nieuwe en 'blijvende' kamp Vught. Prof. Cohen² heeft ook na de oorlog volgehouden, dat hij zelf altijd in het 'industriekamp Vught' geloofd heeft, een geloof, dat tijdens zijn bezoeken daar alleen maar versterkt werd; in dit geloof zou hij bij velen steun gekregen hebben; van andere zijde zijn ons meer sceptische visies hierop overgeleverd. Wanneer men de heer

1 Het proces Rauter, p. 27 e.v.; p. 139 e.v. 2 O.m. proces-verbaal van prof. D. Cohen, 19 mei 1947.

384

HET KAMP VUGHT

Bliith, in dit verband straks weer te noemen, in Amsterdam vroeg, aan welk kamp hij de voorkeur gaf, aan Vught of aan Westerbork, dan luidde zijn antwoord steevast, dat hijzelf Amsterdam zou kiezen, m.a.w. onderduiken aanried, vóórdát men naar een dier beide kampen moest. Een andere illusie, serieus gekoesterd, was dat Vught bedoeld was voor de opnemíng van ouden van dagen, zieken en hulpbehoevenden; misschien vormt dit weer een van de bewijzen, hoe weinig men kon of wilde geloven in de barbaarse voornemens van de bezetter. Maandenlang verkeek men zich op de begoocheling van het 'grote industrie-centrum', waardoor 'misschien' de transporten naar Duitsland 'uiteindelijk' geheel zouden ophouden, op 26 februari 1943 heet het bij leidende roden zelfs 'duidelijk', dat de Duitsers wilden: 'drie ghetti, één in Vught, één in Westerbork en 'tenslotte' één in Auschwitz'; zelfs na het afschuwelijke kindertransport van juni 1943 handhaaft zich de illusie van een blijvend kamp van ongeveer s000 personen, waarbij de bewerking van confectie, bont, diamant enz. zal worden bevorderd; trouwens, de commandant zei dit zelf ('wel zullen nog enkele kinderen, die inmiddels in het kamp aangekomen zijn, doorgezonden worden'). In het kamp klemde men zich vast aan alles, wat als aanwijzing in deze richting uit te leggen leek: zo moesten de diamantbewerkers hun vingers sparen: zij mochten geen zwaar werk doen! En dat bewees . . .

Wij zullen hier nu maar voortgaan met een wat meer chronologische behandeling. Het begin daarvan valt ongeveer halfjanuari 1943, toen daar op de i3de de eerste gevangenen aankwamen, de voorhoede, 250 man tellend, een afschuwelijke stoet uit Amersfoort, in grote meerderheid niet-Joden. Van de Joden, die uit Amersfoort meekwamen, verklaart een ooggetuige: 'De behandeling van de Joden in Birkenau was daarbij vergeleken nog goed'. Meer zullen wij hier maar niet over schrijven.

Op vrijdag 15 januari 1943 — als vaker op de vooravond van de sabbath brachten de Duitsers enige honderden joden in de Hollandse Schouwburg bijeen, waarvan in de nacht 453 per tram naar het Centraal Station werden vervoerd en vervolgens per trein naar Vught gezonden, waar zij vroeg in de ochtend van zaterdag 16 januari aankwamen, in een kamp dat nog volstrekt ongeschikt was om hen te herbergen, terwijl bovendien op hun komst helemaal niet gerekend was. Wij laten aan de fantasie van de lezer over, te bedenken, hoe deze mensen in de eerste tijd daar hebben geleefd, verstoken van alle corn-

DE DOORGANGSKAMPEN

fort, van alles midden in de winter. Doordat het hier vrijwel allemaal 'gesperden' uit de industrie betrof, had de overgrote meerderheid in Amsterdam erop gerekend, uit de Schouwburg te worden vrijgelaten, zij hadden dan ook veel te weinig bagage bij zich. De onzekerheid, die bij de Duitse kampleiding omtrent deze groep heerste, liet echter wat ruimte zowel voor enige eigen organisatie als voor een soepele interpretatie van de gegeven voorschriften; men poogde zich te redden en de meergenoemde heer Blth gaf half februari een verslag van zijn bevindingen, dat niet al te zeer in mineur stond, al leest de goede verstaander in dit stuk toch wel het een en ander tussen de regels. Ook prof. Cohen was er inmiddels al geweest.

Na dit eerste transport kwamen er nog vele binnen, onder omstandigheden, die van de ene

op de andere keer in bijzonderheden konden verschillen; dit hing doorgaans af van de stemming onder de begeleiders, bij wie de Nederlandse SS zich soms niet onzag, hulpeloze oude mensen met geweerkolven te slaan en ze met de dood te dreigen, als ze niet opstonden. Wekenlang stroomden vooral uit de 'provincie' de Joden naar Vught, waaronder uiteraard zeer vele ouden van dagen (zelfs boven de negentig), verlamden, zieken; het was hartverscheurend, verklaart een getuige.

Van den beginne af probeerde de Joodse Raad in Amsterdam te helpen; men onderscheide deze' wel van de in de stukken hier en daar genoemde Bossche Judenrat, die er alleen de naam mee gemeen had. In Amsterdam stelde men zijn enorme apparaat hiervoor ter beschikking en zo kwam het tot een hulpverlening op grote schaal, waarbij men, vooral geholpen door niet-Joodse zakenlieden, 'van alles' te verkrijgen wist (en een mesje, een doek, een stukje zeep betekende in zulke omstandigheden ook hier zo eindeloos veel meer dan in het gewone leven !) ; vooral de heer Bllith, die de gave bezat met de kampSS, voor een groot deel corrupt, om te springen, wist verschillende gunsten voor de Joden te verwerven.

Evenals in Westerbork kwam het in Vught al spoedig tot enige vorm van interne organisatie, ook hier met als voornaamste doel de vijand zo min mogelijk vat op zich te geven. Ook hier richtte men verschillende diensten op, in kleiner formaat dan in het Drentse kamp en ook veel kortstondiger van duur, merendeels diensten, werkzaam in de verzorgingssector. Zo vinden wij vermeld wij halen maar kris-kras het een en ander naar voren de binnendienst, de buitendienst, het kampgeld, de cantine, de pakketten-verzorging (hier wet-

386

HET KAMP VUGHT

kelijk een levensbelang!), de zorg voor de magazijnen. Ook hier natuurlijk een OD, 'eigenlijk het meisje voor alles', schrijft een getuige; inderdaad had dit 'meisje' de meest uiteenlopende taken te verrichten, waarvan de meeste verre van aangenaam; hiernaast vinden wij nog sporen van een 'Speciale Brigade', die, twintig man sterk, maar kort gefunctioneerd heeft. Ook vrouwen, zeer weinig in aantal, hebben korte tijd deel uitgemaakt van deze kampdiensten. Een enkel ontwerp van een Lagerordnung (van 1 oktober 1943) bevindt zich in het materiaal; wij hebben er niet achter kunnen komen, of zij in werking is getreden, het doet er eigenlijk niet zoveel toe.

Met enige schroom stellen wij de vraag naar de 'prominenten' 'in Vught aan de orde. Zij ontbraken in geen enkel kamp en men heeft gezien, welk een rol zij in Westerbork gespeeld hebben; in Vught vindt men ze ook, maar dan veel geringer in aantal en van veel minder betekenis. Ter voorkoming van mogelijk misverstand: naast enige minder aantrekkelijke figuren ontmoeten wij hier ook enkelen, die zich in het belang van hun kampgenoten in de bres hebben gesteld, die, vooral in de eerste tijd, toen er zoveel gedaan moest worden, de handen uit de mouwen staken, orde schiepen, hulp verleenden en nood lenigden; een enkele hunner vinden wij in de leiding van de kortstondige Joodse kamporganisatie. Wij willen ons hier beperken tot het noemen van een tweetal figuren.

De eerste is dr. A. Lehmann, een uit Duitsland naar ons land gevluchte jurist, lid van de z.g. Joodse Beirat en alom geprezen om zijn voortreffelijke eigenschappen: diepe menselijkheid, groot medeleven, zin voor de werkelijkheid, afkeer van goedkope en gevaarlijke illusies. Tot 20 maart 1944 was deze 'professor' (zijn bijnaam) in de topleiding van de inwendige organisatie als Leiter der Inneren Verwaltung und Lagerschreiber I des JDL. Een hem typerende anecdote zij aan Koker' ontleend: als het kamp voor straf moet knielen, is de Schreibstube vrijgesteld; Lehmann 'is toen heel vlug naar de plaats van de Schreibstube gehold en is daar in zijn eentje gaan zitten. Dat, de manier waarop hij zijn handjes omhoog stak en zijn beschouwelijk gezicht, heeft veel

mensen doen lachen. Maar: hij deed het om de anderen te noodzaken ook te komen, omdat hij geen uitzonderingen wilde. Na een tijdje moest hij worden vastgehouden omdat hij bijna flauwviel.' Niet het enige staaltje van dien aard.

1 David Koker, Dagboek (ongepubliceerd manuscript), p. 49-50.

387

DE DOORGANGSKAMPEN

Minder gunstig luidt het oordeel over de kampleider (Lagertilteste) Richard Slisskind, die de dagelijkse besprekingen te voeren had met de Duitse bewaking; hij maakte zich in de eerste tijd wel verdienstelijk, organiseerde vooral de OD, maar werd gecritiseerd wegens zijn brute optreden, zijn krampachtige pogingen, bij de Duitsers een wit voetje te halen, als het moest ten koste van zijn lotgenoten. Het was een jonge, herculische figuur, een primitief krachtmens, die nogal glorieerde in zijn positie. Des te harder kwam zijn val aan; in oktober 1943 werd hij afgezet: 'De almachtige, die een privé-privaat had, een secretaris in het begin, die uitdrukkelijk rookte, als het anderen verboden was en daarmee zijn rechten en zijn positie wilde demonstreren', die hier überhaupt in een soort Urvaterpositie leefde (hij beschermde het kamp, maar het kamp was hem ook dienstbaar, hij kon van alle Joodse-Raad-zendingen zijn deel nemen, omdat eigenlijk alles van hem was), hij sjouwt op het ogenblik stenen. . . Nu draagt hij stenen voor onze zonden. Maar of we er door verlost worden? Dat is een andere Vraag'.¹ Op 15 november 1943 ging Richard Siisskind op transport naar Auschwitz, waar ook hij vermoord is.

Het klinkt in het licht van later bijna als een hoon, wanneer wij hier een korte passage wijden aan de Vughtse economie. Dr. Lehmann² ontleent aan een Kornrondanturbericht echter de wetenschap, dat een half jaar na zijn begin, dus in "juli 1943, dit Vught een überschusslager vormde, dus niet alleen zichzelf bedroop, maar 'met winst' werkte. Een deel van de 'inkomsten' bestond natuurlijk uit wat de binnenkomende Joden werd afgenomen of afgetapt (vooral de cantine leverde veel op), maar verder was het kamp a.h.w. een soort reserve van arbeidskrachten, door de SS tegen betaling zowel binnen als buiten Vught ter beschikking gesteld van allerlei ondernemingen, industrieën enz.: de SS als koppelbaas dus. Deze koppelbaas had bovendien schoon schip gemaakt met die kampbewoners, die d te oud e)f te jong waren om te werken en deze op transport gesteld — wij komen daar nog op terug. Het overgrote deel van de anderen arbeidde wel en men kan alleen zeggen, dat er nog meer, nog veel meer uit te halen geweest ware, indien men bijvoorbeeld inderdaad in Vught de diamantindustrie gevestigd had, waar sprake van was geweest en verder natuurlijk, indien de onweerstaanbare drang tot vernietiging ook hen niet betrekkelijk spoedig het lot van de genoemde oudsten en jongsten had

1 A.v., p. 266. 2 Verslag van Dr. A. Lehmann (ongepubliceerd manuscript), p. 20.

388 HET KAMP VUGHT

doen delen: ook hier zien wij weer, hoezeer deze boven alles voorrang had, en behield in een tijd, waarin Duitsland meer en meer alle krachten voor het winnen van de oorlog nodig had.

Als leider van de Vughtse Arbeitseinsatz noemt dr. Lehmann 'de zeer handige en dappere' Nederlander Map Rosenberg, belast met het verrichten van een 'Sisyphusarbeid', nl. de indeling van de mensen, vooral de samenstelling van de z.g. Konnnandos, buiten de eigenlijke kampindustrie werkzaam aan allerlei, vrijwel altoos zeer zware arbeid in de open lucht (opruiings-, transport-, bouwcommando's), meesi onder Duitse bewaking. Nog erger echter, zegt dr. Lehmann, waren er de eigenlijke Aussenkonunandos aan toe, groepen, grote en kleine, die, doorgaans aan militaire objecten (tankvallen, vliegvelden) te werk gesteld, daar meestal niet alleen nog slechter verzorgd werden dan in het kamp zelf, maar bovendien daar helemaal gescheiden leefden van hun vrouwen en vrienden.

Van één Aussenkommando is er nogal wat materiaal bewaard, namelijk van het kamp Moerdijk, waar tussen vijfhonderd en duizend joden van maart 1943 af ongeveer een halfjaar moesten arbeiden aan allerlei. De door de Duitse commandant Meyerhof daar aangestelde Joodse kampoudeste, J. Rood, maakt melding van een achttal ondercommando's: Zwijndrecht, Barendrecht, Moerdijkbrug ('hier moesten stenen worden opgeruimd en andere schoonmaakwerkjes verricht worden; het was een zeer makkelijk commando, meer camouflage'), Willemstad (bij een kanaal werken met grint en cement), Dordrecht (bunkers); twee eigenlijke Moerdijkcommando's, in het dorp zelf en één Schneider-commando: kleermakerij voor 'hoge' Duitsers; een heel zwaar heette het strafcommando. Rood noemt het geheel in vergelijking met andere kampen 'buitengewoon goed' en die relativering mag men wel in het oog houden wanneer men kennis neemt van de toch nog vele klachten over huisvesting, voeding, onzindelijkheid, ongedierte, mishandeling, vooral in de eerste tijd. Later liep het er ongetwijfeld allemaal veel beter en soepeler; uiteraard was het voor zeer velen daar afschuwelijk te vernemen, dat hun kinderen, en ook niet zelden hun vrouwen, uit Vught op transport gesteld waren; zo iets verlieze men óók niet uit het oog.

In het materiaal komt men nog andere buitencommando's tegen. Zo bijvoorbeeld dat van Venlo; op een vliegveld, een zo gevaarlijke aangelegenheid, dat men van 'Himme/fahrtkornmando' sprak, waar een tweehonderd man eerst heen togen, gaandeweg uitgegroeid tot een

389

DE DOORGANGSKAMPEN

ploeg van zevenhonderd. Ook hier bezitten wij het verslag van de kampoudeste, F. Langstadt, die in het algemeen, alweer betrekkelijk, weinig klachten doet horen. Een enkele keer vinden wij in het materiaal de namen Arnhem en Amersfoort, veel konden wij daar niet mee beginnen.

Evenmin als bij Westerbork zullen wij hier een uitvoerige behandeling geven van de industrie, binnen het kamp uitgeoefend. De voornaamste 'takken' daarvan vormden de werkplaatsen van Philips, van de firma Escotex (confectie en bont), van de firma Menist (lompensorteerderijen); later kwam er een Zerlegebetrieb bij van vliegtuigmateriaal. De bewaard gebleven sterktestaten, zowel van de Joden in het eigenlijke concentratiekamp als van de opgesloten in het JDL, bieden wel enige indruk van de aantallen, vele honderden, hierin werkzaam; na het transport van 15 november 1943 geven deze staten een duidelijker beeld, maar toen was het totaal aantal bewoners al beneden 700 gedaald, om na het maart-transport van 1944 nog verder te zakken. Philips was niet alleen de grootste, maar ook de 'veiligste' werkgever, die dus zijn personeel het langst wist te vrijwaren van transport, en trouwens ook het meest poogde te helpen. Escotex verleende een tijdlang bescherming aan een 1200 mannen en vrouwen; de machines waren vrijwel uitsluitend afkomstig van grote en kleine bedrijven, waarvan de eigenaars waren weggevoerd; Lehrnannl zegt, dat deze firma zich volstrekt niet om haar werkvolk bekommerde, maar dat deze arbeid zeer in trek was, omdat de mannen en de vrouwen er de hele dag samen bij konden zijn. De bontbewerking bereikte een dagproductie van ongeveer 400 bontvesten, terwijl de grootste Nederlandse particuliere onderneming niet meer haalde dan 250 per week; bovendien leverde Vught nog 250 bontmutsen per dag. Aldus een rapport uit die tijd, waarvan wij de cijfers natuurlijk niet konden controleren, maar dat onmiskenbaar de strekking had, de Duitsers ervan te overtuigen, dat wegvoering van deze arbeidskrachten niet in het belang van hun oorlogsindustrie was. Het mocht niet baten. Een voor een moesten de groepen werkende Joden het kamp verlaten, hoe kriegswichtig ook hun arbeid mocht zijn; Philips bleef, als gezegd, het langst. Juist over deze groep bevat het materiaal nogal wat gegevens, welke de grondslag zouden kunnen

vormen van een aparte studie, met belangwekkende groepspsychologische details.

1 Verslag p. zo.

390

HET KAMP VUGHT

Voor een nader onderzoek blijve eveneens de vraag onbeantwoord naar de nauwkeurige aantallen Joden, door Vught heengespoeld naar Polen. Een berekening wijst uit, dat tot ongeveer 1 maart 1943, dus zowat de eerste zes weken, ruim 4100 mensen aankwamen, terwijl toen reeds een kleine 800 werden afgevoerd; volgens Lehmann' bereikte het kamp op 8 mei zijn maximum met circa 10 400 personen, waaronder 1876 kinderen onder 13 jaar; dezelfde schat het totaal door Vught heengetrokkenen op 12 000. Op bewaard gebleven sterktestaten kunnen wij de opgetreden fluctuaties over een lange tijd goed volgen; wij komen daar nog op terug.

Wanneer wij thans de vraag pogen te beantwoorden naar het leven in Vught, naar de sfeer, de stemmingen in deze kleine, vluchtige gemeenschap, dan mag men ook hier vaststellen, dat de alles beheersende factor het transport was. Het vond niet met de mechanische regelmaat plaats van de wekelijkse wegvoeringen uit Westerbork, maar was waarschijnlijk vrijwel even gevreesd. Vrijwel, herhalen wij; enig verschil immers kan het gemaakt hebben dat men uit Vught niet in een trein met onbekende bestemming stapte maar zich naar Westerbork begaf; men kon zich dus vastklemmen aan de hoop, daar althans te mogen blijven. ijdele hoop -weten wij thans; in bijna alle gevallen ging men inderdaad van Vught naar Westerbork en van Westerbork verder, vaak onmiddellijk.

Wij menen goed te doen vóór de behandeling dezer transporten eerst nog enkele opmerkingen over het Vughtse leven te maken. Wij vermeldde reeds, hoe in het hele materiaal de bewakers en bewaaksters een veel grotere rol spelen dan in Westerbork, waar men ze vrijwel niet tegenkomt. De plaatsing van Vught binnen de organisatie van het WVHA leidde ertoe, dat men begin 1943 uit reeds bestaande kampen (Mauthausen, Sachsenhausen) SS-personeel hierheen zond voor de binnenbewaking. Wij kennen een aantal van deze mensen in het algemeen heel goed; in vele kampverslagen zien wij hen optreden, zeer verdorven lieden, bruut, onbekwaam, wreed, lomp; wij wezen er al op dat David Koker, als vrijwel enige, zijn best doet, van tijd tot tijd ook iets goeds van hen te zeggen, met een bijna krampachtige, fanatieke aandacht voor elk menselijk trekje. De commandanten waren navenant, deze Chmielewski en Griinewald hielden er afschuwelijk huis. Van vele kanten komen meldingen van mishande-

1 Verslag P. 5.

391

DE DOORGANGSKAMPEN

lingen; wij laten de vreselijke bijzonderheden liever achterwege, om melding te maken van twee gevallen. Het eerste verhaald door een overlevende (een getuigenis, door anderen bevestigd):

'Wanneer ik niet bij Menist werkte, dan moest ik in het buitencommando, o.a. het kampterrein en de lagerstraat met dennetakken schoonvegen. Hiervoor werden 200 joodse Schutzhiiftlinge en 20 van ons uitgezocht. Bij dit werk brak mijn tak en ik dorst geen nieuwe

vragen. Dit werd echter door een SS-post opgemerkt, die mij een

boom injoeg en een hond achter mij aanstuurde. Ik liet mij op de hond vallen. Daarna moest ik sport maken Vervolgens vroeg hij of ik honger had, waarop ik ontkennend antwoordde. Het gaf niets, ik moest mijn ogen sluiten, de mond openen en een levende kikker opeten, die hij gevangen had. Maar ik heb hem toch niet opgegeten. Ik ben toen ontzettend geslagen, zodat ik tussen twee mannen in naar het kamp teruggebracht ben. 's Middags ging het weer een beetje, maar toen mocht ik thuisblijven. Met een stok met

punten erin moesten wij in het kamp alle papiertjes opprikken. Die dag zijn er in het buiten-commando ook nog twee joden doodgeschoten, nl. de

65-jarige Israël uit Den Haag. Hij stond z.g. buiten de zone, maar dat

was niet waar, daar ik vlak bij hem stond. De SS-er ging nl. vooruit en hierdoor kwam hij buiten de zone te staan. Er werden drie schoten op hem gelost, die de dood ten gevolge hadden. De andere persoon kwam al werkende binnen de to meter van de draad, hetgeen verboden was. Zonder te waarschuwen is hij doodgeschoten.'

Vervolgens het andere geval, door Lehmann aan de vergetelheid ontrukkt: 'De Hollandse bokskampioen Benni Bril, die blokoudste was, is de enige man, die ik gedurende zi jaar in concentratiekampen gezien of van wie ik gehoord heb, die het gewaagd heeft, de uitvoering van een formeel bevel van de SS te weigeren, jawel, glad, zonder enige aarzeling te weigeren. In het bijzijn van de hele Kommandanturstab en van alle voor het appèl aangetreden mannen Dat was het bevel, een bullepees te nemen, om aan gevangenen de ranselstraf te voltrekken'.

Een afschuwelijk soort mishandelingen vormden de hondenbeten. In zeer veel getuigenissen vinden wij ze vermeld, met vaak weerzinwekkende details. Laat ons in dit zwart in zwart gehouden tafereel even een lichtere toets aanbrengen; een kampbewoner (in bevoorrechte positie) schrijft: 'In Gilze-Rijen hadden wij enkele honden en daarmee hebben wij nog iets grappigs beleefd. De Luftwaffe had name-

392

HET KAMP VUGHT

lijk twee hazen geschoten en bracht die bij ons om te laten braden. Wij hebben toen twee honden gebraden en aan hen gegeven, terwijl wijzelf de hazen hebben opgepeuzeld! De volgende dag was het oordeel van de Duitsers: 'Het smaakte prima lekker !!'

Een apart hoofdstuk vormen de bewaaksters van Vught. Ook hier poogt Koker te redden wat er te redden valt, maar het materiaal, zoals dat in na-oorlogse p'rocessen is gebruikt, geeft wel een heel triest beeld. Zelfs Koker speelt het niet klaar; hij vermeldt haar schelden, maar toch . 'Ze zien er uit als de werksters, die vroeger na vieren de school kwamen schoonmaken.' Anderen verhalen van mishandelingen, van gemeenheid, spreken van furies, hyena's, feeksen, hellevegen, duivelinnen, wat ze onder deze omstandigheden voor de aan haar overgeleverde gevangenen maar al te vaak waren.

Voor de schildering van de sfeer in Vught zijn wij in wel zeer hoge mate aangewezen op persoonlijke getuigenissen, waarvan wij al een enkel voorbeeld hebben genoemd. Het best kunnen wij de korte, zeer summiere en beheerste inleiding van dr. Lehmann laten vooropgaan, die spreekt van 'meestal zorgen en heel diep verdriet en menigmaal ook een beetje vreugde'. Hij herinnert eraan, dat het kampleven uiteraard iedere bewoner in voortdurende spanning hield en dat ieder naar zijn gestel en aanleg dit leven ondervond en onderging als zwaar, als nauwelijks draaglijk of als ondraaglijk lijden. 'Nooit echter zullen buitenstaanders ten volle het leed kunnen begrijpen, dat alleen reeds door het gevoel van vernedering en uitgestoten zijn, door het verlies van bewegingsvrijheid en van het gevoel van veiligheid ontstaat. Waarbij nog de zorg, ja, angst om het lot van de familieleden in andere kampen komt.'

Alles hierna is detail. Op een enkel ondergeschikt punt valt soms enige vergelijking met Westerbork te maken, al is men hier wel erg afhankelijk van subjectieve oordeelvellingen, zoals die van een jonge vrouw, die zich in Westerbork méér vernederd voelde doordat, juist terwijl ze zich aan het verkleden was, een vreemde man binnenkwam, die. zijn vrouw wilde opzoeken, dan in Vught door het feit, dat ze daar een nummer had. Het heet in meer dan één getuigenis, dat men in Vught rustiger leefde wegens de illusie, dat men er blijven zou, terwijl men in Westerbork steeds opnieuw de wegvoeringen voor ogen had. Wij zeiden reeds: men zag er de trein niet. . .

'Normaal' zouden wij willen noemen de ook in Vught zich openbarende spanningen, zich op allerlei wijzen ontladend. Wij laten hier

393

DE DOORGANGSKAMPEN

details achterwege, al vermelden wij gaarne, dat de beruchte DuitsNederlandse tegenstellingen onder de Joden van Westerbork zich in Vught in geringere mate moeten hebben voorgedaan en dat, terwijl in de topleiding van Vught ook een aantal Duitsers de boventoon voerden. Ontbroken hebben ze echter niet en het is alweer dr. Lehmann, die zijn best gedaan heeft, ze te verminderen; hij erkent, dat ze hem veel zorgen bereid hebben.

Uit een aantal beschrijvingen komt ons tegemoet de indruk van een grote eentonigheid, van een saai, doods, monotoon verloop van de dagen, met kleine onderbrekingen, soms van opwekkende, soms, meestal dan, van drukkende aard. Men zette zich daarover heen, men leefde voort, men zocht soelaas, men verzonk in moedeloosheid, men (een héél enkele 'men') trachtte te ontvluchten, men .. . Wie kan al deze reacties vangen binnen een niet al te uitvoerige samenvatting e Wij sprokkelen daarom maar wat; vooral David Koker" is de onuitputtelijke bron voor al deze nauwelijks grijpbare dingen. Al dadelijk bij hem de opgetekende galgenhumor Mat is eens maar nooit weer.' 'Als het U niet bevalt, dan gaat U maar naar huis.' 's Avonds laat iemand: 'Heerlijk, Vrijdag over een week'. Iemand: 'Wat dan e" Dan krijgen we koolsoep.' Enzovoorts. Enzovoorts). Ergens 'verborgen' bij hem: ' . . gehuisvest in onze stallen, waar het smerig is, lawaaiig en onvriendelijk. En waar men 's avonds van louter doelloosheid maar op zijn bed kruipt. Daar maken wij dan maar een beetje pret (zo een verdriet hebben wij) of zingen een lied (Wijze: Ouwe Taaie):

Er was eens een Jehoele,

die woonde in een kamp,

die had er aggenebiesj zo een sof, zo een sof.

Hij woonde in een Saustall, driehoog in zijn blok en de wacht die schoot hem door zijn kop.

Blinde Maupie we zijn nog niet verloren, blinde Maupie we gaan weer gauw naar huis.

De kalkput werd al voller,

de Joden raakten op.

De oorlog was nog alsmaar niet voorbij, niet voorbij. De rook die steeg al hoger, al hoger boven 't bos

En de wacht die schoot er maar op los.

David Koker, Dagboek, p. 5, 86, 253-54.

394

HET KAMP VUGHT

Blinde Maupie we zijn nog niet verloren, blinde Maupie we gaan weer gauw naar huis.

Zo een plezier hebben wij tegenwoordig.'

En dan leest David Koker maar weer eens Rilke.' Of dicht zelf, brokstukken van verzen vaak:

'En misschien is dit een einde voor een sonnet:

Ik weet wel dat ik altijd heugenis

aan wat mij lief en teer was blijf bewaren, misschien vergoedt mij ook een tal van jaren deze vernedering en dit gemis

toch heb ik hier voor altijd wel ervaren hoe ziekelijk en armelijk het leven is.'

Niet altijd blijven het brokstukken. Als in juli 1943 de kampbewoners streepakjes aankrijgen (en daarbij hun eigen bezittingen op nimmer weerziens moeten inleveren), vervolgens opgenaaide nummers moeten dragen, noteert Koker weer het een en ander:

'Een beetje vreemd. Als zieken die voor het eerst op zijn. . . Toen ik eruit kwam werd ik duizelig van de strepen . . . Op één avond zijn wij straatarm geworden'.

En dan laat hij volgen:2

'Zo schrijf ik voor mijn scheemrend raam gezeten 't Vers dat mijn nutteloze dag besluit.

De wind werpt harde ronde droppels tegen de trommelvliezen van de vensterruit.

Mijn zin is dun en droef als het geluid van vlagen rukwind en van klaterregen

en mijn gedicht God weet wat het beduidt De diepste dingen worden toch verzwegen.

En toch: misschien is het de tederheid, waarmee ik af en toe een vers verbeid, die mij verhindert hier totaal te stikken.

Ik hoor het water door de goten snikken en schrijf het vers, dat in de stilte schreit de tranen van mijn zwakke ogenblikken.'

Dagboek, p. st. 2 Dagboek, p. 198-200.

395

DE DOORGANGSKAMPEN

Afleiding? Ook in Vught bestond ze. Ze kwam van buiten af, men schiep haar van binnen uit, net als in Westerbork. Van buiten af waren natuurlijk bijzonder belangrijk de tekenen van medeleven, afkomstig van vrienden en betrekkingen in vrijheid, met wie men, na de opheffing van het schrijfverbod half februari, van in het Duits gestelde briefformulieren enig contact poogde te onderhouden, soms met, soms zonder succes; bij dat laatste denken wij aan de zending uitgaande post, die volledig door de toezichhoudende 'Oberhautscharführer' verscheurd was:1 'Wij hadden te veel om eten gevraagd. Daarmee de goede naam van het hotel belastend. Veel mensen weten het gelukkig niet'. Naast deze post natuurlijk de pakketten; met Kerstmis 1943 voor de Joden in Vught als enige maal vanwege het Nederlandse Rode Kruis zulk een onwaardeerlijk geschenk (de commandant had de overhandiging van andere Rode-Kruis-zendingen aan Joden verboden). Wat de pakketten van de hierboven aangeduide vrienden en betrekkingen voor deze opgesloten betekenden, in stoffelijk zowel als in geestelijk opzicht, kan de lezer zich wel zonder nadere toelichting voorstellen.

Een ander soort afleiding van buiten af was doorgaans minder opvrolijkend: het bezoek van hoge Duitse dignitarissen. Lehmann 2 herinnert eraan, dat Vught in voortdurend contact stond met de buitenwereld, alleen al wegens zijn karakter van arbeidskamp; derhalve werd het onophoudelijk bezocht en gecontroleerd. Voor de opgesloten uiteraard een last te meer, maar niet alleen een last; bij de komst van zulk een Zeer Grote diende alles in de puntjes eruit te zien en dat betekende niet alleen zindelijker, maar ook frisser, ja, meer leefbaar, wat Lehmann merkt ook dit op men pas later in de troosteloze Poolse kampen op waarde leerde schatten. Zo verscheen eenmaal Himmler met een grote staf; men kon merken, dat hij in aantocht was, doordat alle timmerwerkplaatsen zich plotseling, met uitsluiting van al het andere, concentreren moesten op de vervaardiging van een groot aantal lijsten voor de in massa opgehangen portretten van deze Reichsführer-SS. Bij dit bezoek plaatst Lehmann een anecdote welke echter terecht, naar is geblekendoor de daarin optredende Joodse vrouw verhaald wordt met een andere diabolus ex machina als tegenspeler.

. . . Op een goede dag kwam Rauter en ineens stond hij naast mij. Ik viel hem natuurlijk op, omdat ik zo blond ben.

'Hoe lang werkt u hier al?' HET KAMP VUGHT

Ik mocht niet opkijken volgens de Duitse discipline, maar was inwendig heel erg verbaasd.

'Zeven maanden'.

le zit zeker wegens Judenbegünstigung?' zei hij, niet onvriendelijk. 'Welneen, ik ben zelf een Jodin!!!'

Rauter wist niet hoe vlug hij moest wegkomen, het was een onvergeeflijke blunder voor hem, want ik had notabene een grote ster op ook! Hij zei niets, was stomverbaasd en beende haastig weg!

Dit alles was, zo men wil, afleiding, maar dan inderdaad van buiten' af. En van binnen uit? Lehmann gewaagt ergens van 'de gelukkige dagen' in Vught. Wat waren dat? Welnu, de reeks, de maar al te korte reeks van zondagen, waarop de mannen op bezoek mochten gaan bij hun gezinnen in de andere 'blokken' en daar aan tafels met kleedjes en bloemen versierd (de hemel weet hoe), koffie met koek (de hemel weet waarvandaan) kregen. Wanneer het afscheidssignaal weerklonk, hielden velen zich doof en het kostte de OD eindeloze moeite, de mensen in hun 'blokken' terug te voeren. 'Maar de SS wist ook, dat deze bezoeken voor onze mensen zo eindeloos veel betekenden; ze gebruikte dat als drukmiddel en dreigde bij elke nog zo kleine aanleiding ermee, het volgende bezoek te laten uitvallen.'¹ Steeds vaker gebeurde dit en tenslotte was het afgelopen.

Ook hier pogingen tot godsdienstoefeningen. Op Paasavond gaf Naomi Kohn voor een zevenhonderd vrouwen de seider: 'De Joodse Raad had een stuk matzes verzorgd. Er was een heel plechtige stemming in de barak. Het was iets phantastisch. We hadden twee tafels neergezet en op al die bedden in de rondte, een hoog, twee hoog en drie hoog, zaten de vrouwen. Het was zeer indrukwekkend. Later hoorde ik, dat mijn vader in het mannenkamp hetzelfde had gedaan.' Wij vonden ergens² de vermelding, dat een Scharführer de gehele dienst, een sigaretje rokend, bijwoonde, terwijl hij zich elk afgerond stuk liet vertalen: 'Hij accepteerde zelfs een stuk van een matze, dat men hem aanbood en dat hij later met smaak zat op te knabbelen, ofschoon het afschuwelijk oudbakken was'. Hier en daar vinden wij roerende bijzonderheden omtrent andere Joodse feestdagen.

Was hierboven sprake van één Duitse bezoeker, enige rijen van hen waren soms aanwezig bij andere gelegenheden. Ook hier kwam een

¹ David Koker, Dagboek, p. 44. ² Verslag, p. 9.

396

¹ Verslag Lehmann, p. 14. ² Vught, Poort van de Hel! Oorlogsherinneringen van een Jood (Hilversum, 5945), P. 49-50.

397

DE DOORGANGSKAMPEN

orkest tot stand; de Joodse Raad verzorgde de ontbrekende instrumenten, ook een piano en een vleugel. Een zegsman prijst dit orkest als 'in zijn genre veel en veel beter dan het Westerborkse Symphonieorkest' ; merkwaardig genoeg heet het dat hier juist weer muziek van Joden verboden werd, die, men weet het, in Amsterdam alléén werd toegestaan. Helaas, zegt Lehmann, riep de kampoudste (Siisskind) ook hier een cabaret in het leven, waarvoor de SS een hele barak liet inrichten, door Joodse decorateurs artistiek versierd en met een toneel. 'Zo in de stijl van: het grootste en modernste cabaret van Europa.' Avond aan avond 300 bezoekers, waaronder, als gezegd, de bewakers; zo 'kon men een avond uit'. Ook hier konden mannen en vrouwen elkaar op deze wijze ontmoeten. Een enkel programma is ons overgeleverd; het had uit Westerbork kunnen zijn. In het dagboek van Koker, die er zelf in is opgetreden, vinden wij tekenende bijzonderheden, vooral over de reacties van de zaal. Het einde kwam vrij abrupt; reeds was de gala-première van een fraai nieuw programma aangekondigd, de plaatsen (f 2,50 per stuk) waren, lang van tevoren trouwens, uitverkocht en precies 24 uur ervóór verdween het volledige kamporkest, zonder instrumenten, naar Westerbork. En zonder de recette.

Wij zouden over deze en andere bijzonderheden, het kampleven betreffend, nog wel wat meer kunnen uitweiden, maar keren nu terug tot wat men de bitterste realiteit charin moet

noemen, de steeds terugkerende, nimmer ophoudende, transporten. Wij corrigeren: eenmaal ophoudende natuurlijk, namelijk toen de laatste Jood getransporteerd was.

Vught was of heette een werkkamp. Dat stelde de Duitse bewaking voor de vraag, wat te doen met hen die niet werkten, met de zieken, met de ouden van dagen in de eerste plaats en vervolgens met de kinderen. Zij loste die vraag op met hen weg te zenden. Reeds op 28 januari 1943 vertrok het eerste transport van 436 personen naar Westerbork en vandaar vrijwel onmiddellijk naar Polen. Op 20 februari 1943; in beide transporten tachtigjarigen! Op 8 mei weer ouden van dagen en families met meer dan vier kinderen. Niet zelden vertrokken deze transporten onder de erbarmelijkste omstandigheden, in afschuwelijk weer urenlang wachtend en tenslotte voortgedreven met slaag. Het laatstgenoemde transport, dat van 8 mei, had als doel om de in het voorjaar sterk toegenomen kampbevolking in te krimpen: de sterktestaat van 7 mei vermeldt nog 8684 Joden in het JDL, die van een week later 7874, een verschil van ruim 800.

HET KAMP VUGHT

Nu wij toch met deze sterktestaten werken, nemen wij die van 4 en 5 juni ter hand. De eerste komt tot een totaal van 7088: 2451 mannen, 3181 vrouwen, 1456 kinderen onder 16 jaar; de tweede tot 4158: 2075 mannen (verschil 376), 1893 vrouwen (verschil 1288), 190 kinderen (verschil 1266). Wij moeten op de tragedie, in deze cijfers onthuld, hier nader ingaan: de kindermoord van Vught.

Kindermoord: hij was eigenlijk al in de voorafgaande maanden ingeleid en werd a.h.w. bekroond met de in juni afsluitende transporten. Reeds na de instelling van het kamp was vanwege de Joodse Raad tot de Duitse autoriteiten de vraag gericht, of de naar Vught vervoerde kinderen daar mochten blijven. Hierop werd bevestigend geantwoord. Het valt moeilijk, hierop niet te zeggen: men was dus gewaarschuwd.

Verwend zouden ze in Vught natuurlijk niet worden, al hebben de vaders en moeders, geholpen door de Joodse Raad en door enkele flinke mensen in Vught zelf, het uiterste daartoe beproefd. De bewaarde rapporten en andere gegevens lichten ons in over het onderwijs in Vught, over het jeugdwerk. Wij lezen o.a.: 'Onontbeerlijk is het geleide bezighouden in de open lucht', met allerlei hiervoor uitgewerkte voorstellen. Geven wij het woord aan Koker': 'Vandaag iets verschrikkelijks, wat mij zeer gedeprimeerd heeft. De mannen moesten het prikkeldraad afbreken. Om daarvan af te zijn ging ik naar de kinderen. Die hadden een matinee. Buitengewoon aardig ingericht alles. Amphitheatersgewijs opgebouwd. Een ontroerend gezicht. De kinderen met de handen in de schoot. En de ogen heel stil en aandachtig, zoals je dat vaak op foto's in de krant zag. Konferencier, poppekast. Het meisje met het grijze petje kwam binnen. Weer weg. Even later appèl. De kinderen naar buiten. In rijen van 5, zo smal die rijen. En zo hebben ze, op 5 minuten na, 2 uur gestaan, anders nooit appèl. Het is ongehoorder gevangen kinderen militair te drillen dan ze te mishandelen. Toen ik vanmiddag die kinderen zag staan, zo lang, zo lang, op hun bedorven feestmiddag, waarmee ze zich heel blij gemaakt hadden, toen zag ik voor het eerst wat andere mensen al zo lang beweren te zien, hoe ver wij gekomen zijn . .

Koker had toen al heel wat gezien en moeten zien, wat voor niemand in Vught verborgen was: de toestand van de zieke kinderen in Vught. Aan de kroongetuige in dezen, prof. dr. S. van Creveld,² dan-

David Koker, Dagboek, p. 70. 2 S. van Creveld, Eerste les, gegeven bij de hervatting zijner colleges aan de Gemeentelijke Universiteit op 18 September 1945.

398

DE DOORGANGSKAMPEN

ken wij hierover waardevolle inlichtingen. In april 1943 vernam hij

van verschillende zijden, dat in het kamp kinderen stierven. Via de heer Bliith deed hij de eerste poging, daarheen te gaan, maar de Duitse kamparts Mayer reageerde daarop met: 'Ein Jude, und ein Holhinder dazu, kotnmt überhaupt nicht in Frage' ; de tweede, nu via de Joodse Raad ondernomen bij kampcommandant Chmielewski, had in zoverre succes, dat hij tussen 4 mei en 2 juni tienmaal het kamp bezoeken kon. Hier trof hij onbeschrijflijke toestanden aan; voeding, verzorging, hygiëne, de levensomstandigheden in het algemeen van de kinderen en van de jongsten in het bijzonder lieten welhaast alles te wensen over. De verregaande onverschilligheid van de Duitse kampleiding werkte nog noodlottiger dan haar diefachtigheid (alles wat Amsterdam zond aan voedingsmiddelen en medicamenten, werd door haar 'in beslag genomen'). 'Zuigelingen kregen vaak helemaal geen melk, soms zure'; het drinkwater, door de kampleiding als 'uitstekend' geprezen, bleek na een onderzoek doot de Amsterdamse GGD zeer slecht, de smerigheid in de barakken tartte ondanks de toewijding van een aantal flinke vrouwen alle beschrijving. Kleuters met de meest uiteenlopende infectieziekten lagen door elkaar, alleen had men de roodvonkpatiëntjes door een smerig gordijn 'geïsoleerd'. Op geen enkele zaal een wasgelegenheid. :In twee hokken met een aantal kleine wc's werd tevens het eten gekookt, ongewassen luiers gedroogd en kinderlijkjes bewaard'. Uit een na-oorlogs college van prof. Van Creveld : 'Beseft u eens, wat het zeggen wil, wanneer doodzieke, uitgeteerde zuigelingen of oudere kinderen direct bij elkaar liggen op een matras zonder lakens, zonder luier, bijna zonder andere kleding, omgeven door honderden vliegen, die zich bij voorkeur verzadigden aan de stinkende afscheiding uit neus en oren, en aan de ontlasting. Vandaar kwamen de vliegen weer terecht bij de melk indien aanwezig en bij ander voedsel, waarmee de vicieuze cirkel gesloten was'.

Wij zeggen hier maar enzovoorts, de lezer, misschien ten overvloede, er op wijzend, dat wij waarlijk niet het gruwelijkste hebben aangehaald van de stervende kinderen hebben wij maar niet gesproken. Men zou hierop willen laten volgen: gelukkig heeft het kordate optreden van de aangehaalde hoogleraar verbetering in deze toestanden gebracht. Dat is ook zo, maar dit feit wordt volledig overschaduwd door een ander, namelijk dat deze kinderen, de zieke zowel als de gezonde, onmiddellijk daarna in één klap naar Sobibor gevoerd zijn en daar vernietigd.

400

HET KAMP VUGHT

Misschien moeten wij de wanhopige poging aan de vergetelheid onttrekken, om dit te voorkomen. Begin juni 1943 kwam het bevel, dat alle kinderen op transport moesten naar 'speciale kinderkampen in Holland', waar de moeders zelfs korte tijd heen konden, 'om zich van de goede verzorging hunner kinderen te overtuigen'. Dit beschouwde de joodse kampleiding natuurlijk als een leugen en zij deed het tegenvoorstel, voor deze kinderen op korte afstand van het hoofdkamp een bijzonder kamp te bouwen. Hiernaar scheen de karripcommandant Chmielewski oren te hebben. Prof. Van Creveld kreeg zelfs het verzoek, een schema op te maken voor hun huisvesting (dit is bewaard gebleven) en had op 5 juni een onderhoud met de Amsterdamse gemeente-architect ir. Hulshof over de inrichting van deze barakken als ziekenhuis; er werd zelfs enig contact gelegd met een Amersfoortse firma, die ze spoedig leveren kon. Op 6 juni ontving hij echter van de voorzitter van de Joodse Raad de mededeling, dat 'op hoog bevel' alle kinderen van 0 tot 16 jaar weg moesten. Dat was op zondag 6 en maandag 7 juni, 'natuurlijk' zeggen wij Joodse feestdagen (prof. Van Creveld had hiervoor nog het plan voor een aantal geschenkjes uitgewerkt).

Op 5 juni had de Joodse kampleiding dit bevel in Vught bekend gemaakt. Bij kinderen van 0 tot 3 jaar mochten de moeders mee, van 4 tot 16 één van de ouders; wie daarvan in

de industrie werkte, moest blijven, werkten beide ouders in deze industrie, dan mocht er één mee; werkten zij daar niet in, dan mochten ze beiden mee. Een gering aantal vrijstellingen werd verleend (vooral voor personen in afstammingsonderzoek). Nog steeds bestond er, volgens de Joodse kampleiding, 'goede hoop, dat de kinderen hier te lande ondergebracht zullen worden', maar zij schreef alvast een kamprouw uit voor acht dagen. Dr. Lehmann deed nog pogingen de aan de Moerdijk arbeidende vaders naar Vught te krijgen; tevergeefs. Deze mensen hadden iets van de voorgenomen wegvoering bij geruchte vernomen, maar toen men hoorde dat het een loos alarm was, 'van vreugde een cabaret gehouden'; spoedig volgde de verpletterende zekerheid. Bij het vertrek, aldus een ooggetuige, stonden SS-ers te lachen, als ze tenminste niet sloegen; zij maakten foto's en films, terwijl zij hun honden gereed hielden om de orde te bewaren. Er viel natuurlijk wel wat te fotograferen; zo moest ook het enige in Vught geboren kind weg, vijf dagen oud (geboortegewicht 1350 gram), verpakt in een reismandje; de kleine lijders aan longontsteking met temperaturen boven 400 moes-

401

DE DOORGANGSKAMPEN

ten 'itiedizinish verpakt' de feis aanvaarden. Geen al te lange: reeds op 8 juni zond men allen door naar Sobibor, het vernietigingskamp.

Geven wij een niet-Joodse ooggetuige het woord, die van het strafkamp uit stond toe te kijken: 'Mijn impressie in het Héiflingekamp blijft: dat was één van de zeer zeldzame momenten tijdens welke het gehele kamp één was en waarin het latente anti-semitisme bij velen plaats maakte voor menselijk mededogen en roerende hulpvaardigheid. Zelfs suspecte figuren als A, blokoudste, schijnen door de draad geklommen te zijn, om stukken koek uit te delen. Iedereen gaf brood, boter, chocola en wat hij verder nog kon weggeven: aan de achterkant van het Revier was een permanente uitdeling. Niemand wist precies wat deze kleine dreumessen te wachten stond, maar er was een algemeen gevoel van mededogen en ontzetting. . . men realiseert zich hun niet te beschrijven barbarisme nog het duidelijkst wanneer men zijn baby of de kleuter van een ander beziet en dan bedenkt, dat dergelijke ontroerende wezens als ongedierte zijn vergast.'

Het duurde lange tijd voordat men in Vught weer lachen hoorde, zegt dr. Lehmann. Het protocol van de vergadering van de Vughtse Joodse Raad van 21 juni vermeldt echter: 'De elke avond plaatsvindende cabaret-voorstellingen genieten grote bijval en zijn ook door de commandant goedgekeurd:. Wij zouden aan het verloop van de sterktestaten ons verhaal verder kunnen ophangen. Op 25 juni zijn er in het JDL 4276 Joden, daarnaast 95 Hilftlinge, dit laatste cijfer stijgt Op 2 jUli tot 153; op 9 juli 2778 en ; het laatste cijfer weer op ro september 262 en op 17 september 292, maar tussen die twee data valt het JDL van 2707 op 2084 en een week later op 1724. Op is oktober 1770 en 366, op 22 oktober 1496 en 360. Op 12 november 1492 en 391, op 19 november 677 en 39; dit dus een wel heel groot verschil: van 1167 mensen.

Bij dat laatste willen wij even stilstaan. Het is immers het transport van is november dat deze vermindering veroorzaakt heeft, een transport, dat door toedoen van de nieuw opgetreden commandant Grnewald, opvolger van Chmielewski, onder nog ellendiger omstandigheden Vught verliet dan welk voorafgaand ook. Eerst werden de ongelukkigen van letterlijk alles beroofd; de vrouwen bijvoorbeeld moesten zich volkomen naakt uitkleden, onder toezicht van een paar van de ergste Nederlandse bewaaksters, die haar na betasting toebrulden 'op te donderen' en in de stromende regen zeer dunne kleding (half november !) aan te trekken; daarna werden ze toch nog gefouil-

402 HET KAMP VUGHT

leerd. Alleen in een jurk, met klompen, zonder ondergoed, gingen zij de veewagens in, vrijwel zonder stro. 'De vrouwen werden zelfs de bustehouders afgerukt', aldus een

achtergebleven getuige, die aan Het Parool' een bericht hierover deed toekomen, dat eindigt met de woorden: 'Het is onbegrijpelijk dat Nederlands spoorwegpersoneel aan zo iets meewerkt'. Dit transport, vooral uit Escotex-werkers bestaande, kwam blijkens een in Vught ontvangen telegram op 18 november om één uur in Auschwitz aan; twee mannen waren onderweg ontvlucht. Een op de twintig aldus weggevoerden heeft Nederland teruggezien'.

Er waren toen in Vught nog een 700 mensen over, waaronder zowaar nog 17 kinderen. De hele kamporganisatie werd practisch ontbonden, zeer veel was voortaan verboden, alleen bleef dr Lehmann voorlopig kampoudste. Op 16 januari 1944, de eerste 'verjaardag' van Vught als kamp, riep hij nog een keer alle mannen in zijn barak samen; van de met hem destijds daar aangekomenen waren er nog 14 over. Hij hield een toespraak tot hen en schilderde de gebeurtenissen van de afgelopen twaalf maanden. Spoedig echter zou ook zijn dag komen: op zo maart 1944 moest hij vertrekken. Hij was een van de weinigen in dit transport van mannen, die van hun gezin afscheid konden nemen. 'Ik heb mijn vrouw en mijn kinderen niet meer weergezien', voegt hij daaraan toe.

De sterktestaat van 24 maart 1944 geeft op voor het iDL 387 personen (io mannen, 360 vrouwen, 17 kinderen), verder 22 Hilfilinge. Een aantal reeds vertrokkenen kwam daarna weer voor Philips terug; soms gingen daarvan weer weg, kwamen ook weer in het kamp terug, enzovoorts, enzovoorts. Wij geloven, dat wij een gedetailleerde beschrijving hiervan achterwege mogen laten. Ook voor deze Philipsrest brak de vertrekdag aan, de dag dus, waarop wij de geschiedenis van het JDL Vught mogen afsluiten. Ook dit transport was uiteraard een heel triestige zaak Prof. Cleveringa, toen in het kamp opgesloten, schrijft ervan: 'De Joden werden toen als vee bij elkaar gedreven, moesten uren blijven staan en waren nauwelijks gekleed. Onder hen bevonden zich zieken en invaliden. Ik zag, dat enkelen van hen wat gras plukten, wat hun later weer werd afgenomen. Ze werden honds behandeld.'

Dit op 2 juni uit Vught weggevoerd transport bestond uit 90 mannen, 389 vrouwen en 17 kinderen. Men heeft hun lotgevallen nage-

1 Hef Parool, Io januari 1944.

403

DE DOORGANGSKAMPEN

gaan en het is gebleken, dat zij op grond van hun Philips-etiket een zeer uitzonderlijke behandeling genoten hebben: men zond hen niet naar de gaskamer. Van een groot aantal hunner en verder van de anderen, van de vele, vele duizenden, door Vught heen naar Polen gezonden kan men echter alleen maar vermelden, dat men hen, met enkele uitzonderingen, als alle Joden in koelen bloede, met voorbedachten rade daarginds heeft vermoord.

Requiescant.

HOOFDSTUK VIII

MOORD

404

Reis

Op het eerder gegeven citaat van Herzberg waar deze het vertrek van de trein uit Westerbork beschrijft, laat hij één kort zinnetje volgen: 'Wat er dan in de wagens gebeurt, dat weten we niet meer.' Dat is voor de latere geschiedschrijver niet waar en het was dit voor enkele kampingezetenen van toen evenmin. Veel wisten zij niet, maar toch wel iets.

Zij beschikten dan niet over de relazen van de uit het Oosten teruggekomenen, maar zij hadden hun eigen wegen gezocht om een' tipje van de sluier op te heffen — maar al te begrijpelijk. Zo had een kampbewoner, belast met de medische verzorging van alle inen uitgaande transporten, opgemerkt dat het eerste halfjaar der deportatie steeds dezelfde trein op Auschwitz reed en in een van de coupé's een schuilplaats gemaakt voor het deponeren van briefjes. De originelen zond hij steeds aan de afgesproken adressen, maar niet dan nadat hij copieën ervan het kamp had uitgesmokkeld. Zo beschikken wij dank zij de vindingrijkheid van deze Westerborker over de inhoud van enkele briefjes uit december 1942. Een andere had met zijn weggezonden broeder afgesproken, dat deze, op 6 april 1943 gedeporteerd, een reisbeschrijving aan de onderkant van zijn wagen zou bevestigen. Ook de inhoud van dit stuk is overgeleverd.

De eerste groep geeft een vrij nauwkeurige indruk van de in Duitsland afgelegde weg; aangezien de reis toen nog in personenwagens plaats vond, geeft zij uiteraard een opgewekter beeld dan de reisbeschrijving uit april, die aldus aanheft: 'Eerste dag van de reis was al verschrikkelijk, de wagon was tjokvol en wanneer iemand van de wc wilde gebruik maken, moest hij over anderen heenldimmen. Vooral voor de zieken is het enorm lastig, zij moeten steeds in en uit de bedden geholpen worden. De stemming is nu al vreselijk, iedereen kijft en maakt ruzie. Wanneer de deur dicht is, stinkt het ontzettend en het is erg benauwd. Is de deur open, dan tocht het vreselijk. We zitten in het pikdonker, 's nachts is het niet uit te houden van de kou en het is een ontzettende nacht. . . 's Morgens ;wordt er door de groenen gevraagd of er soms nog Joden verrekt zijn. Inderdaad zijn twee joden door kou en ellende gestorven. Ze worden in de bagageruimte geplaatst.'

Drie dagen en twee nachten duurde de reis. Met aan het eind de verschrikkelijke dood, die wij, thans, kennen. Requiescant.

Wat weten we eigenlijk van deze tienduizenden tijdens hun 'ver-

407eg naar Auschwitz

MOORD

voer' e Het aantal getuigenissen is eenvoudig belachelijk gering. Zouden er meer geweest zijn als de joodse vrouw, die bij de grensoverschrijding het gevoel kreeg: 'Nu zijn we van Nederlandse bodem af, nu is er geen redding meer'? Een ander schrijft: 'Door enkele geestige opmerkingen van een rasechte Amsterdammer was er al spoedig een goede stemming, maar naarmate de grens naderde, werden de mensen stil'. Een arts: 'Ik heb een verschrikkelijk weemoedige reis gehad, mijn schoonouders zaten in dezelfde wagon. Het was zo gek: ik vond het voor mij en mijn vrouw niet zo erg, maar voor die oude mensen vond ik het vreselijk en zoals ik over hen vertel, geldt het voor tienduizend anderen! Deze mensen, die hun hele leven hard hadden gewerkt, die wat men 'noemt oppassend waren geweest, werden nu als dom vee weggesleept naar een duister hoekje.' En: 'Voor vele mensen was het natuurlijk ook een vervelende sensatie, dat ze alle vegetatieve functies in het bijzijn van anderen moesten verrichten en ze schaamden zich ervoor. Toen was er nog schaamtegevoel, iets dat later geheel verloren ging. Ieder was bang en wou er toch niet voor uitkomen.' En toch: 'Ik ben stom verbaasd geweest over het optimisme van de mensen; hoe moeilijker de situatie was, des te optimistischer waren ze. Men was toch wel steeds in de verwachting dat het niet zo erg lang meer zou duren.'

Dat was september 1943.

Een berichtgeefster meldt dat er zulk een 'uitstekend humeur' heerste, dat er de avond van de eerste dag in haar wagon een 'cabaret' werd georganiseerd . . . lén lied zal me altijd bijblijven, dat bij het schemerlicht van het op de grond geplaatste waxinelichtje door een meisje van zestien jaar werd gezongen, nl. 'Nederland':

Van een reis vernemen wij, dat een kapper de mannen schoor, niet zonder protest, omdat het zijn vrije dinsdagmiddag was; een leraar hield 'een boeiende voordracht over het

Zionisme, waardoor het reisdoel geheel vergeten werd. Daarna trachtte een ieder wat te slapen, hetgeen sommigen zelfs staande gelukte.'

Zou men inderdaad naar Birkenau gaan? Daar waren in Westerbork immers van die goede berichten over gekomen; wel zouden ze er hard moeten werken, maar 'ze hadden het er goed'. Misschien heeft men, toen men Birkenau naderde, inderdaad afspraken gemaakt, waar en hoe men elkaar zou schrijven. Requiescant.

Een enkel vluchtgeval vinden wij vermeld, hoewel de wagonleider met zijn leven verantwoordelijk werd gesteld voor de volledige afle-

4,98

REIS

vering van zijn lading in de plaats van aankomst. 'Het was echter je reinste paskwil, want bij aankomst in het Oosten werden de portieren of deuren van de wagons opengegooid en zonder de mensen te tellen, werden ze er uit gelaten, ja, meestal eruit geslagen, want het ging nooit vlug genoeg. De Joden waren nog minder dan vee, want bij aflevering wordt dat nog altijd geteld en bij de Joden was dat niet eens nodig.'

Hoe was de behandeling onderweg? De weinige gegevens lopen nogal uiteen; veel klachten vindt men daaronder niet, maar ze zijn er wel: 'Het ergste was, dat er geen druppel water werd verstrekt. Hiervan kan ik u een zeer aangrijpend staaltje geven. Het gebeurde, dat een vader voor zijn tweeling van 6-1 maand op een station aan één der bewakers vroeg, om een zuigfles met water te mogen vullen. Dit werd hem geweigerd en hij kreeg de mededeling, dat de bewaker dit wel zou doen. Hij nam de fles aan, doch inplaats van deze te vullen met water, sloeg hij deze stuk tegen de wand van de wagen. Wij hebben gedurende deze treinreis dan ook geen druppel water gezien.'

En het Duitse volk? Geven wij het woord aan Jacob Lestschinsky :1 'Honderden treinen, bestaande uit duizenden wagons, volgepropt met Joden uit West-Europa, bestemd voor de vernietigingsplaatsen in het Oosten, reden door Duitsland. Deze treinen plachten op Duitse stations te stoppen, dagen, soms wekenlang. Vele Joden stikten in deze treinen of stierven van honger. Maar niet een enkel voorbeeld van hulp aan deze ongelukkigen van Duitse kant is bekend.'

Een verpleegster beëindigt haar brief aldus: 'Wij zijn er. Auschwitz gepasseerd. Een groep van ongeveer is man heeft de trein

In de verte staat een verlicht gebouw.

Dag jongens we zijn gauw weer terug hoor.'

Requiescat. Requiescant. Wat heeft zij in, de verte gezien? Een verlicht gebouw e Of de vlammen boven het crematorium? Requiescat. Requiescant. Zij heeft haar briefje nog net kunnen wegstoppen; één uur, twee uur later viel ook zij ten prooi aan de verschrikkelijke dood, zij en haar metgezellen. Requiescat. Requiescant.

1 Jacob Lestschinsky, Crisis, Catastrophe and Survival. A Jewish balance sheet, 1914-1938 (New York, 1948), p. 40.

Cijfers

De treinen, uit Nederland vertrokken, de ongeveer honderd treinen met een honderdduizend bannelingen, kwamen ook aan. Honderdduizend bannelingen, tot aan de grens toe Nederlandse Joden met een geringer aantal niet-Nederlandse, eenmaal over de grens Joden, als alle andere, aangevoerd uit de gebieden, waar de Duitsers heersten. Evenals die andere reisden zij in slecht geventileerde, afschuwelijke wagons om na een tocht, die op zich zelf dikwijls al een ellendige beproeving vormde, voor het overgrote deel in daarvoor opgerichte kampen hetzij dadelijk, hetzij in de loop des tijds, gedood te worden. Misschien moet men zeggen: meteen afgemaakt of gaandeweg doodgemarteld te worden. Klein, als het geen levende wezens gold, zou men moeten zeggen:

verwaarloosbaar klein was het aantal diergenen, die het vaderland terugzagen en ook van hen moet men wel uitspreken: had de oorlog wat langer geduurd, dan hadden zij het evenmin overleefd. Die kleine minderheid heeft overal willen getuigen, ook in Nederland. Reeds dadelijk na het einde van de oorlog kwamen de publicaties te voorschijn. Men weet het: vooral die vroege 'onthullingen' of hoe zij meer heetten, dient de historicus niet behoedzaamheid tegemoet te treden, al slaat Nederland o.i. geen slecht figuur; wanneer al misplaatste sensatiezucht of winstbejag een rol hebben gespeeld, wanneer al ondraaglijk verdriet of tomeloze wrok verleid hebben tot het aanzetten van bepaalde toetsen, gemeten tegen de onuitsprekelijke verschrikking, die er de achtergrond van vormt, betekent de overdrijving of de enkele bewust of onbewuste onjuistheid al heel weinig. Te meer, omdat, zoals reeds meer aangegeven, het de getuigenissen zijn van hen, die nog konden spreken, terwijl de inderdaad vermoorden het zwijgen was opgelegd.

De eerste deportaties, die van 1941, waren bestemd geweest voor Mauthausen. Zij waren nog incidenteel; de aldus weggevoerden heetten 'gijzelaars'; men had nog niet beweerd, dat zij wegmoesten voor 'de arbeidsinzet in Duitsland'. Dat laatste was het doel, het voorwendsel beter, van de systematische wegzending, die uit Westerbork begon met de trein van 15 juli 1942 en die eindigde met die van 13 september 1944. Zeker in het eerste jaar van de wegvoering handhaafde men van Duitse zijde en ook van de kant van de Joodse Raad de voorstelling, dat men naar Duitsland ging en wel om te 'arbeiden'. Twee ficties. Men ging immers niet naar Duitsland, maar naar Polen,

410

CIJFERS

wat ook formeel de status van Auschwitz geweest moge zijn. En toen steeds meer invaliden, zieken, krankzinnigen, ouden van dagen en kinderen werden weggevoerd, werd de voorstelling meer en meer onhoudbaar van een joods volk, dat aan de rivieren van Babylon, in dit geval: aan de Weichsel, voor een vreemde overheerser arbeidde, desnoods zwoegde en sloofde, maar zo toch het leven behield.

In het geheel hebben acht-en-negentig deportatietreinen het land verlaten, waarvan drie-en-negentig uit Westerbork, vijf uit andere plaatsen in Nederland. Van die treinen is uit zes-en-twintig geen enkele inzittende teruggekeerd, uit sommige andere niet meer dan één. Het is niet gemakkelijk, hier niet precieze cijfers te werken, omdat een aantal treinen onderweg in verschillende delen gesplitst is, zodat in Auschwitz, het voornaamste eindstation, zeven-en-zestig aankwamen, met circa 60 000 personen, waarvan 500 zijn teruggekeerd, nog eens: het kan niet precies, maar preciesheid is hier niet het allereerste vereiste.

Het Nederlandse Rode Kruis heeft tussen juni 1947 en maart 1952 in een aantal rapporten de bevindingen neergelegd van een onderzoek naar de lotgevallen van de weggevoerde Joden. In vele gevallen moest men zich wel behelpen met onvolledige gegevens; niettemin is in hoofdzaak wel het volgende komen vast te staan.

Van 15 juli tot 24 augustus 1942 vertrokken uit Westerbork dertien transporttreinen met ruim 11 000 Joden, circa 6200 mannen, 4800 vrouwen; dat was gemiddeld dus twee per week. De leeftijdsgroepen van 16 tot 32 jaar overwogen in deze transporten heel sterk doordat de Duitsers hun het karakter verleenden van een bestemming voor de arbeidsinzet, als hierboven vermeld. Hierop volgde de periode van 28 augustus tot 12 december 1942, de zogenaamde Cosel-periode, zo geheten omdat een aantal transporten, ook uit België en Frankrijk, op het station Cosel, '80 kilometer ten westen van Auschwitz, de volgens de Duitsers voor arbeid geschikte mannen uitlaadden, die in de omliggende kampen moesten werken. In die periode waren er negen-entwintig transporten, dus ook twee per week. Hiervan werden er achttien in Cosel gesplitst; de elf andere gingen in hun geheel naar Auschwitz. Die achttien transporten omvatten ruim 16 000 gedeporteerden,

waarvan er in Cosel ongeveer 3500 mannen tussen 15 en 50 jaar uitstapten. Wij kennen hiervan 181 overlevenden, waarvan 126 uit het kamp Blechhammer, dat na de overneming door de SS op april 1944 relatief draaglijk was geworden. De vrouwen en kinderen

4"

MOORD

De voornaamste ter sprake komende kampen

uit deze negen-en-twintig transporten blijken volledig vernietigd; van de elf genoemde naar Auschwitz doorgestuurde heeft het van vijf geen enkele man overleefd, van de 6 andere in totaal 26 mannen.

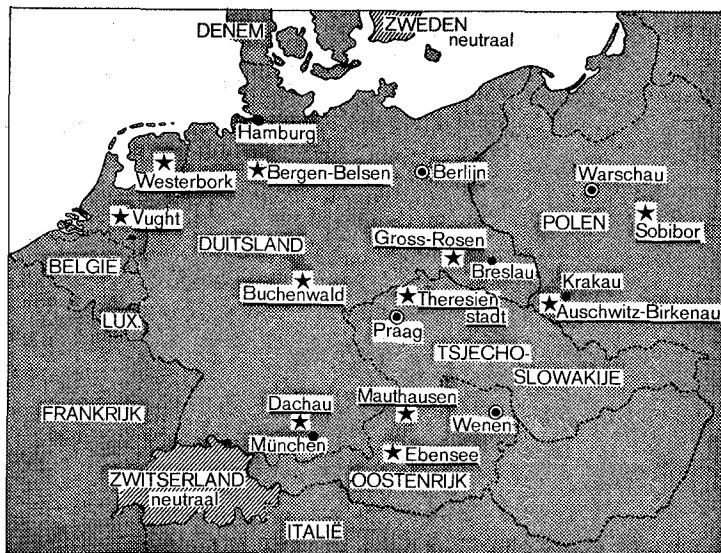
Na het transport van 12 december 1942 trad een Kerstpauze in, die de beulen en beulsknechten, voor zover zij gemist konden worden, veroorloofde het gewijde feest in de schoot hunner familie te vieren. Op 11 januari hervatten zij hun arbeid, zichtbaar gesterkt, zoals zal blijken.

Men kan in 1943 drie perioden onderscheiden, waarvan wij de middelste, de z.g. Sobibor-periode, apart zullen behandelen. De eerste, die van 11 januari tot 23 februari; omvatte negen transporten, waarvan acht uit Westerbork en één uit Apeldoorn. Deze droegen al openlijker het karakter van vernietigingstransporten. Het Reichssicherheitshauptamt in Berlijn had een geheime order uitgevaardigd, om uit Nederland tussen 11 en 31 januari 3000 joden te deporteren, maar dankzij de toewijding van de Duitse instanties hier te lande bereikten zij in de vijf transporten binnen die drie weken het aantal van 3600 personen, waarmee men 600 boven het vereiste minimum uitkwam;

412 CIJFERS

de vier daarop volgende voerden het tempo op en kwamen zelfs tot 4300. Hieronder vele door arbeid minder of niet geschikten, onder meer 4000 personen boven 50 jaar, 800 kinderen beneden 16 jaar alsook de geesteszieken uit het 'Apeldoornse Bos'. Van deze negen transporten hebben het 33 personen overleefd, 26 mannen en 7 vrouwen. Van dat van 23 januari bijvoorbeeld overleefde het alleen één man, doordat hij als musicus een plaats had gekregen in het kamporkest van Auschwitz. De acht najaarstransporten, van 24 augustus tot 16 november (zeven uit Westerbork, één uit Vught) omvatten in totaal 8127 personen. Hiervan waren 897 kinderen tot 15 jaar, 2624 mannen van 16 tot 50 jaar, 2829 vrouwen idem en 1777 personen boven die leeftijd. In deze transporten overtreft het aantal vrouwelijke overlevenden (121) dat van de mannelijke. Uit drie dezer transporten (24 augustus, 14 september, 21 september) zochten de Duitsers immers vrouwen voor de beruchte experimenten; zij werden niet onmiddellijk vernietigd en hadden een betere kans het te overleven. Van de vijf andere transporten is in drie gevallen niet één vrouw teruggekomen.

In 1944 vertrokken uit Westerbork en ook uit Vught rechtstreeks naar Auschwitz acht transporten, met in totaal circa 5500 personen, circa 600 kinderen, 1650 mannen en 3250 vrouwen van 5-50 jaar, circa 2100 personen boven 50 jaar. In totaal overleefden dit 234 mannen en 315 vrouwen; in deze transporten kwamen nogal wat personen voor, die bij de zogenaamde 'eerste selectie', die bij aankomst, gespaard bleven, zoals in het algemeen de Schutzhiiftlinge (gemengdgetrouwden en halfjoden, die toch in een Nederlands kamp waren terechtgekomen). Van één transport, dat van 3 juni 1944, bleven zelf 5 kinderen in leven, 3 jongens van ongeveer 10 jaar, 2 meisjes van ongeveer 13 jaar. Het laatste transport, dat naar Auschwitz uit Nederland vertrok, was dat van 3 september 1944; van de ruim 2000 personen hebben 127 het overleefd.

TSJECHC,
 ■ NAKI15/0>

en
 AUSCHWITZ-BIRKENAU
 SCHWITZ-BIRKENAU

Auschwitz-Birkenau

Er was niet alleen een vertrek uit Nederland geweest, herhalen wij, er was ook een aankomst, en wel voor de meerderheid in het eindstation Auschwitz. De eindhalte van hun reis (Auschwitz, 'waar de rails ophielden' 1) en voor verreweg de meesten van hun leven. Van wat hen daar precies wachtte, had ook de bangste onder hen geen vermoeden. Kwam de trein aan (meestal 's nachts), dan werden doorgaans onmiddellijk en soms bij het aanbreken van de dag de mensen eruit gegooid, niet zelden zelfs met ernstige mishandelingen; een transport werd met knuppels bewerkt door een aantal beulsknechten, die men prompt het 'Comité van ontvangst' doopte; bij een ander transport werd een blinde grijsaard van 78 jaar, die een hem toegesnuwd bevel niet begreep, voor de ogen der anderen doodgeslagen. Soms heerste weer mildheid; een moeder: 'Bij aankomst in Auschwitz zeiden de Duitsers me, dat ik mijn kind op de arm moest nemen en naar een wagen gaan, maar een andere mof zei, dat die wagen alleen was voor ouden van dagen en kinderen en ik moest het aan mijn moeder geven. Tegen mijn man zei ik nog, vóór we werden gescheiden: 'Pas goed op het flesje!'

Een man 'Wij werden in rijen opgesteld en zagen niet ver van ons in de duisternis een hoge toren van waaruit een heldere vlam brandde .. Ik kwam op de algemeen aanvaarde gedachte, dat dit een van de merkwaardigste Duitse symbolen was. We hadden nog steeds geen idee. Een op het leven gerichte neiging in ons bood wel weerstand tegen het ervaren van de waarheid. Ik voorvoelde niet hoe juist mijn oplossing was; het was de schoorsteen van een der crematoria, inderdaad een symbool voor Auschwitz.'

Meestal vond na aankomst meteen de eerste selectie plaats, op vele wijzen al beschreven, de selectie waarbij alle kinderen, verreweg de meeste vrouwen en ouden van dagen onmiddellijk naar de gaskamer gingen. Dat werd hun natuurlijk niet onthuld; het leek niet zelden een gunst, op de auto's te mogen plaatsnemen, die naar de crematoria reden; vaders 'mochten' bij hun kinderen blijven, enz. Onvergetelijk is het portret (in meer dan één beschrijving) van de Duitse kamparts, die, als een charmante dansmeester een polonaise dirigerend, links, rechts, links, rechts, gratielijk over leven en dood beslist. De man

1 Greet 9n Amstel in Den vaderland getrouwe, p. 160.

wuift zijn vrouw toe, de vrouw haar man 'Morgen zie ik je weer!' Die morgen kwam nimmer, nimmer meer: het was een afscheid voor altijd. De voor het leven aangewezenen moesten zich in een quarantainezaal spiernaakt uiddeden, werden van alles beroofd in een andere zaal gedreven, getatoueed met een nummer in de onderarm en door de kampadministratie heen gemangeld, waarbij zelfs de gouden tanden en kiezen werden geboekt. In het badhuis, de z.g. Sauna, gingen alle haren van het lichaam, er volgde iets als een bad, daarna uitreiking van 'kleren', gescheurde en smerige vodden veelal. In tempo, onderdelen en stijl van de behandeling kwam wel enige variatie voor, maar dit was wel de grootste gemene deler. Soms vernamen dan reeds de mannen, dat de hunnen al overleden waren: 'Hoe ik het heb volgehouden, toen een half uur na onze aankomst X' (volgt een Joodse naam) 'bij onze groep kwam en zei: 'ik feliciteer jullie, dat jullie hier bent', waarop wij verwonderd waren en hij zei: 'Ik meen het, want die hier niet zijn, zijn allemaal door de pijp', weet ik niet. . . Het was alsof je een klap op je kop had gekregen . . ik was een beetje versuft.' Tot niet allen drong het zo snel door.

'Ik nam mijn kinderen (bij aankomst) bij de hand en liep vlug naar voren, teneinde ervoor te zorgen, dat mijn vrouw en kinderen een plaatsje op de auto kregen. Ze waren dan ook een van de eersten, die erop zaten. De kinderen wuifden mij goeden dag en vonden het leuk, dat ze gingen rijden. Wij zijn met tweehonderd-negen-en-vijftig mannen uitgezocht en naar het kamp gelopen. Onderweg liep ik in de buitenste rij en vroeg aan een SS-er naar mijn vrouw en kinderen. Hij zei, dat ik ze iedere zondag zou mogen zien.'

De waarheid werd in elk geval spoedig duidelijk: dat men nog maar een nummer was, losgescheurd uit zijn land en volk, beroofd van zijn familie, beroofd van alles behalve van het eigen naakte leven. Niets van vroeger meer, niets, niets, zelfs geen fotootje van de geliefden; het verleden diep weggezonden; de eigen naam zonder betekenis en zonder echo, men was louter nog nummer zoveel, gedoemd tot slavenarbeid in de allerongunstigste omstandigheden. Dat was het leven voortaan, althans het restleven, voor de meesten maar heel, heel kort trouwens.

De eerste nacht: om nimmer te vergeten. Met nog de gezichten van de kinderen voor zich, wier kleine lichamen zich hadden omgezet in rook en smook, kringelend tegen de hemel: 'Nimmer zal ik die vlammen vergeten die voor altoos mijn Geloof verteerden. Nimmer zal ik

415MOORD

die nachtelijke stilte vergeten, die mij voor de eeuwigheid van de lust om te leven heeft beroofd. Nimmer zal ik die ogenblikken vergeten, die mijn God en mijn ziel vermoordden en mijn dromen, die het gezicht der woestijn aannamen. Nimmer zal ik dat vergeten, zelfs indien ik ertoe veroordeeld ware even lang te leven als God zelve. Nimmer.'

Het verhaal van de vergassingen is tientallen malen gedaan. In de vernietigingskampen geschieden ze overal wel op ongeveer dezelfde wijze en wij zouden kunnen volstaan met de weergeving van wat de Duitsers zelf wel als het ideaal type beschouwden: eenvoudig, zindelijk, snel, doeltreffend; het neerschieten van naakte gevangenen, voor een gloeiende groeve geplaatst, was een van de afwijkingen, die deze routine wel, eens doorbrak, maar gas was, naar een woord tijdens het Eichmann-proces gevallen, 'elegant'; men had er in Duitsland zelf gunstige ervaringen mee opgedaan bij het afmaken van geesteszieken. Wij weten nauwkeurig, hoe deze 'elegante' methode werkte doordat wij niet alleen beschikken over de uiteraard meer emotioneel geladen uitspraken van overlevenden, maar ook over die ambtelijke bronnen, die in hun simpele taal, de taal der dienstverslagen, een helder beeld geven van de hier verrichte arbeid.

De normale vergassingsinstallatie zag eruit en werd aangediend als een douche-

inrichting. Eerst uitkleden (grootouders, ouders, kinderen, allen voor elkaars beschaamde, verbijsterde, ziende, misschien niets meer ziende ogen), kleren netjes neerleggen, schoenen hoe licht raken ze zoek aan elkaar binden. Allerlei andere opschriften completeren de illusie; een stukje zeep, na het bad wacht een kopje koffie. En dan in het bad, met zijn allen, zo vol mogelijk. De ijzeren deur dicht. En dan het gas. Voor de Sonderbehandlung. In een kwartiertje was het volledig gedaan. De lijken in de oven, maar eerst de gouden tanden eruit, de ringen van de vingers, de vrouwenharen afgeknipt. De kleren als Liebesgaben voor het hoger staande ras. In Birkenau haalde men tienI twaalfduizend vergassingen per dag, met hard werken veel meer. Als het moest. Er was wel eens hoogconjunctuur. Het heet dat de SS juist toen op het gas ging 'sparen' waardoor de doodstrijd verlengd werd. Misschien is dit de plaats om even eraan te herinneren, dat volgens de kampcommandant Rudolf I-Mss, blijkens zijn autobiografische aantekeningenl, deze vergassingen in zekere zin 'beruhigend' werkten.

R. Miss, Kommandant in Auschwitz (Stuttgart, 1958), p. 122.

416

AUSCHWITZ-BIRKENAU

Wijzelf hebben Auschwitz bezocht, het Musterlager, het voorbeeld voor de andere. Wij hebben op het onmetelijk grote terrein van Birkenau gestaan, een dodenveld zonder graven. Men kan er niet over schrijven. Men kan het niet. Men kan het niet bevatten, onmogelijk. Daarvan werden wij ons weer bewust tijdens het proces-Eichmann. Daar kwamen de getuigen en spraken. Eenvoudig, onopgesmukt, in waarheid, zij spraken, ach, zij konden eigenlijk niet spreken, niet de woorden vinden, die de verschrikkingen, door hen ondervonden, deden herleven. Zij konden het niet, men kon het niet, men kan het niet. Het is erger dan het ergste. Het ijsigste poollandschap kan niet afschuwelijker zijn dan het terrein van Birkenau, waar zij oog in oog hadden gestaan met de dood, met deze gruwelijkste, alleronmogelijkste dood.

Achter het prikkeldraad, eens electrisch geladen, van het kamp van Auschwitz staan thans nog vele barakken. Er is nu een museum. In enorme hoeveelheden ligt daarin opgestapeld wat de mensen van toen hebben 'nagelaten'. In één bassin duizenden krukken, corsetten, kunstartmen en -benen. In een andere duizenden schoenen, tot babylaarsjes en zilveren balletschoentjes toe. Een der bassins bevat uitsluitend gebedsmantels en -riemen, wetsrollen en gebedenboeken. Weest één ogenblik met de mensen, die hier stierven, die zo stierven. Gaat verder, werpt een blik op het bassin met stapels, stapels, stapels haar, verkleurd, vergrauwd, verdoft.

Wij willen U waarlijk niet te veel gruwelen opdringen, maar leest wat een teruggekomen banneling hiervan zegt: 'De laatste dagen voor mijn evacuatie in Auschwitz is dit haar mij door de handen gegaan. Het lag daar in enige honderden balen verpakt en moest verplaatst worden. Dat haar golfde nog, terwijl men de moeite niet genomen had, er de spelden en kammetjes uit te halen'. Daar was ook het haar bij van de vrouw, met wie deze getuige pas gehuwd was.

Wij gaan verder, lezer.

Het bassin met tienduizenden brillen. Het bassin met de lege koffers. Nico Kost' leest de namen van de eigenaars, van hun woonsteden: Budapest, Lyon, Opatowitz, Kaschau, Erfurt, Pez. En dan plotseling de naam en het adres van een Groninger Jood: 'Men vergeve mij, doch de naam van één mens, die men persoonlijk heeft gekend, brengt weliswaar geen diepere, doch een directere ontroering, dan die van Nico Rost, Veranderd Klimaat in Polen; Een reisbericht (Assen, 1957), p. 66.

17

1-115ss, p. 116, 163.

418

MOORD

vele duizenden, wier dood men ook betreurt, doch die men nimmer ontmoette'.

Toch te gruwelijk? Dan 'maar' een paar zakelijke gegevens.

Er bestonden in Auschwitz 35 bijzondere opslagplaatsen om de 'nalatenschappen' van de vermoorden in te sorteren, maar 29 verbrandde de SS vóór de ontruiming. In de 6 overgeblevene vond men: 348 820 herencostumes, 836 255 vrouwencostumes, 5525 paar vrouwenschoenen, 38 000 paar herenschoenen, enzovoorts enzovoorts. Er zijn ook nog cijfers van wat men voor Nieuwjaar 1945 naar Duitsland had gestuurd, o.m. 99 922 kindercostumes, 192 652 costumes en stuks ondergoed van vrouwen, 222 269 herencostumes. In een leerlooierij in Auschwitz vond men op 7 maart 1945 293 zakken met haar, geknipt van 140 000 vrouwen; men placht deze zakken naar Duitsland te sturen, waar de inhoud veel gebruikt werd als de grondstof voor matrassen en dekens. Commandant Heiss gewaagt van de activiteit van de Aktion Reinhardt,¹ die deze en andere zaken behartigde. Misschien is het juister te spreken over het wirtschafliche' onderdeel van een actie, die in haar geheel de vernietiging van de Joden in bepaalde delen van Polen nastreefde; dat zij in haar naam herinnert aan de voornaam van de beruchte Heydrich, is beweerd, maar ook ontkend; vast staat wel, dat zij een vrijwel volmaakt systeem van lijkenroof toe-

paste.

Moeten wij Auschwitz en Birkenau nog verder beschrijven? Een paar nadere gegevens dan maar: 50°03'30" noorderbreedte, 19°13'30" oosterlengte, 50 km in rechte lijn ten westen van Krakau aan de Weichsel. Het grootste complex van alle kampen, deze combinatie Auschwitz met Birkenau (3 km verderop), het beruchtste, de synthese a.h.w. van alles wat het Nazi-systeem in zijn kleine duizend kampen had aangebracht: directe uitroeiing, langzame vernietiging, onmenselijke slavenarbeid, afgrijselijke straffen. Het klimaat is er zeer ongunstig: de zomers zijn er gloeiend heet en stoffig, de winters vochtig en heel koud. Door de regen werden de stalachtige ruimten, waarin de gevangenen hun leven rekten, helemaal onbewoonbaar: plassen op de bodem, water in de kooien: 'Wij waren jaloers op de honden van de SS, die in droge, goed onderhouden hokken waren ondergebracht'. Maar: 'Zo mogelijk nog erger dan de regen was de zon, die in de korte zomer de lucht verschroeide boven de vlakte van Auschwitz.

AUSCHWITZ-BIRKENAU

Onze dunne, zeer kwetsbaar geworden huid kon deze zonnegloed niet meer verdragen. Bij het eindeloze wachten op de appèlplaats brandde deze genadeloze zon gaten in onze huid, die een onverdraaglijke pijn veroorzaakten. Iedere stap deed grote stofwolken opwarrelen. Tong en mondholte waren verdroogd, wij snakten naar water, dat nergens te krijgen was.'

Het terrein ligt laag, het is er moerassig en er hangt een kwade lucht, het staat bekend als een ongezonde streek. Een wetenschappelijk rapport uit de oorlogstijd noemde het drinkwater daar 'so mangelhaft für den menschlichen Gebrauch, dass es zur Zeit im Lager Auschwitz nicht einmal zum Mundspülen verwendet werden kann'. Deze schrijver mocht -er in 1960 wel zijn mond mee spoelen, maar drinken werd hem nog met klem afgeraden; de smaak van de overigens gastvrij aangeboden koffie en thee laat hij maar onbeschreven.

De inrichting van het kamp en de omgeving?

Boven de poort stond in 1960 nog in metalen letters de spreuk: Arbeit macht frei. Cynisme? Misschien moet men zeggen: was het maar waar. Het was wel degelijk ernstig bedoeld door de commandant, de beruchte Rudolf 1-1.5ss. Hij althans méende het. De schrijver van dit boek, in 1960 in het donker in het kamp aangekomen en ondergebracht in een der dienstgebouwen, ontwaarde de volgende ochtend voor zijn raam de galg, waar

men deze bekrompen, vlijtige man aan had gehangen: een trouwe, zéér trouwe dienaar van zijn meester. Hier nu hebben tienduizenden Nederlandse Joden het leven verloren, de meesten, als reeds gezegd, onmiddellijk, de anderen in de loop des tijds, maar die hebben er in elk geval een tijdlang geleefd, een aantal heeft het zelfs overleefd. Het heeft zin hier erop te wijzen, dat zij in zeer vele verschillende kampen hebben vertoefd en soms, niet zelden vaak, van het ene naar het andere kamp zijn overgeplaatst. Auschwitz, deze 'fabriek des doods', omvatte niet alleen Birkenau, maar een 39 nevenkampen (Nebenlager, Zweiglager, Aussenlager, Arbeitslager) in Silezië en verderop; bovendien treffen wij nog Joden aan in andere kampen. Reeds in januari 1943 was de Joodse Raad op de hoogte van het bestaan van de Aussen lager 'Birkenau, Monowitz, Buna en Jawischowitz' ; ook andere namen werden bekend, vele, waaronder de ergste ,weer niet. Wij zullen nu enkele naar voren halen, die in het verslag van de catastrofe der Nederlandse Joden niet mogen ontbreken.

419

Andere kampen

De Duitsers hadden een enorm grote industrie opgebouwd, met reusachtige abattoirs, geweldige aanvoerterreinen, een volmaakt toegepaste wetenschappelijke techniek en een gestandaardiseerde dood, waarbinnen wij deze Nederlandse Joden moeten terugvinden, om ons met aandacht en deernis heen te buigen over hun vege, kortstondige verblijf. Men bekijkt de landkaart, met die bonte dwarreling van honderden aardrijkskundige namen, merendeels geografisch volstrekt onbeduidend; het beeld wil zich niet verdichten. Men duikt in de officiële documenten en alweer verdwaalt men in een onhandelbare nomenclatuur. Konzentrationslager (KL, in de spreektaal KZ), Arbeitslager, Arbeitserziehungslager, Judenlager (afkorting Julag), Judenarbeitslager, Gemeinschaftislager, Sonderlager, Polizeigefangenenlager, Familien lager, , Schutzlager, Zivillager, Durchgangslager, Judenumsiedlungslager, Gefangenenlager, Kriegsgefangenenlager, Zwangarbeitslager, Judenzwangarbeitslager, Aussiedlungslager, Internierungslager, Zivilinternierungslager, Anhaltelager, Sammellager. Zijn we er? En van de namen; hoe vaak verwisselden de kampen niet van naam! En niet zelden de slechtste het vaakst, opdat men op die manier voor de daarheen gezonden het doel beter kon verdoezelen. Het doel bleef hetzelfde; het systeem handhaafde zich overal. De moordenaars moordden, zij vernietigden in al die kampen, in enkele met gas, in de meeste met langzamer werkende middelen. Al die aardrijkskundige namen kunnen de schijn wekken van enige nuancering; deze blijft echter onbeduidend tegen de grauweheid van het geheel. De gebezigde terminologie moge de indruk geven van iets chaotisch, maar dat valt weg tegen de systematisch doorgevoerde vernietiging in alle kampen, zonder uitzondering. Al de Joden in al deze kampen moesten sterven en zouden ook gestorven zijn; had de oorlog nog korte tijd langer geduurd. Nu bleef het bij zes miljoen en kwamen toch enkele tienduizenden vrij, doordat het systeem niet van binnen uit, maar van buiten af vernield werd.

Nog eens: wij zoeken er de Nederlandse Joden, aan wier lotgevallen dit boek gewijd is. Wij zijn gedoken in de ambtelijke bescheiden, in de getuigenissen van overlevenden, wij hebben geschift, gecontroleerd, vergeleken, nagevraagd. Van honderden kampen is het zeker of vrijwel zeker, dat daarin geen Nederlanders hebben vertoefd; van enkele staat het onomstotelijk vast; van een aantal blijven wij onzeker.

420ANDERE KAMPEN

Waar zij echter vertoefden, waren onbeschrijflijk lijden, vernederingen, martelingen het

deel van verreweg de meesten hunner, werden zij uitgehongerd, gemarteld door mensen die dat volkomen bewust, berekenend en opzettelijk deden.

In de voorafgaande bladzijden is gehandeld over het kamp Mauthausen. De Duitsers hadden, op grond van in Nederland gerezen protesten, beloofd er in 1942 geen mensen meer heen te zenden. Zij zonden er naar schatting in 1942 een 400 tot 500 personen heen, vooral uit het strafkamp Amersfoort. Bij de evacuatie van verschillende Poolse kampen kwamen in de jaren 1944-1945 ook veel Nederlandse Joden in Mauthausen terecht, waarvan een enkele het zelfs overleefde.

Over sommige kampen met een zeer beruchte naam hebben wij juist in dit verband niet veel te zeggen omdat er in de oorlog M. weinig Nederlandse joden in vertoefden (of slechts betrekkelijk korte tijd) d er clandestien zaten, d.w.z. erin slaagden, hun Jood zijn te verbergen. Dat ontheft ons van de uitvoerige behandeling van bijvoorbeeld Buchenwald, hoezeer interessant (het neutraalste woord) ook in de slotfase van de oorlog. Eveneens van Sachsenhausen, al ware ook hier nog wel heel veel van te verhalen. Ook hier immers het opschrift Arbeit macht frei en op de barakken bij de Appellplatz', als ook elders, met grote witte letters: Es gibt einen Weg zur Freiheit; seine Meilensteine heissen: Fleiss, Sauberkeit, Ehrlichkeit, Wahrhaftigkeit, Nitichternheit, Gehorsamkeit und Liebe zurn Vaterlande.

Eén mijlpaal, het crematorium, was hier vergeten. Interessant is het in Sachsenhausen binnengekomen valsernunterstransport, grafici en tekenaars, die voor Hitler dollaren pondbiljetten vervaardigden. Ook Nederlandse Joden waren hierbij, o.m. een verzetsman, die op deze wijze zijn leven wist te redden en het kon navertellen: 'Er was goed en genoeg eten, er werd gezorgd voor een piano en een viool, er kwam een ping-pong tafel, waarop de gevangenen wedstrijden speelden tegen elkaar en een enkele keer tegen de SS-ers', voor wie zij geen verdacht waren, maar mede-voorbereiders van de Nieuwe Orde; het verluidt dat door een administratief abuis enkele Joden zelfs een onderscheiding deelachtig werden. Vooral een Rus, de enige als zodanig veroordeelde valsemunter-van-beroep, maakte carrière in dit naar Obersturmführer Bernhard Krger genoemde Unternehtnen Bernhard; de Nederlands-Joodse verzetsman moest zelfs op Himmler's bevel naar Berlijn komen, om daar een uitgebreide apparatuur vandaan te halen. Ook hij en een aantal zijner medewerkers-

421

MOORD

kers moesten het kamp uit en kwamen o.a. in Mauthausen terecht, voor korte tijd. Het met zoveel moeite vervaardigde bankpapier, twee honderd miljoen Engelse ponden bijvoorbeeld, eindigde op Amerikaanse wc's.

Niet alle kampen bezaten zulke welingerichte werkgelegenheden. In Monowitz, reeds genoemd, arbeidden duizenden Joden, werden er uitgemergd, geslagen, gemarteld en afgemaakt. Dit in 'dienst' van de zeer respectabele en grote trust der IG-Farben, die trouwens ook al het Zyklon B-gas leverde, waarmee men miljoenen doodde. Van tijd tot tijd bezochten directeuren van dit concern het kamp om de productie te controleren en vast te stellen, dat er geen klachten waren. De basisvoeding was de z.g. Bunasuppe, zo geheten naar de BunaWerke, een watertje met aardappelen en andere stukjes weinig waardevol voedsel. Directeur Dfirrfeld proefde haar 'Er lobte die Suppe und sagte: sie ist verbesserungsfiihig'. Een andere directeur deelde Obersturmführer Schwarz mede, dat de arbeidsduur gerust van 10 op 12 uur kon komen; voorts dat pas bij een vorst van 15 graden onder nul de arbeid gestaakt mocht worden; ook heetten de prestaties der gevangenen slecht en dringend ingrijpen noodzakelijk. Dit ingrijpen kostte onmiddellijk een aantal dier gevangenen het leven.

Er zijn buiten Auschwitz een paar echte 'fabrieken des doods', die veel in de literatuur

voorkomen. Van één daarvan slechts bezitten wij de zekerheid, dat daar in elk geval vele duizenden Nederlandse Joden zijn vernietigd: Sobibor. Omtrent de andere laat het materiaal ons wel eens in de steek. Dat geldt bijvoorbeeld van Belzec, waar van 600 000 mensen maar een heel enkele overlevende is gebleven, met een Heichstleistung van is 000 per dag. Dit bedrijf, aan de weg Lublin—Lemberg gelegen, 'werkte' met Diesels die uitlaatgassen in de ruimten joegen. Een ooggetuige verhaalt, hoe de motor niet wou aanslaan, terwijl de mensen al die tijd op elkaar geperst, 700 tot 800 op 25 vierkante meter (vier van zulke 'ruimten') moesten wachten, opgesloten in de gaskamer; met zijn chronometer constateerde hij een wachttijd van 2 uur en 49 minuten. Eindelijk draait de motor, controle door het kijkgaatje constateert: na 32 minuten zijn allen dood. Dan gaan de deuren open: 'Als bazaltzuilen staan de doden rechtop tegen elkaar geperst in de kamers. Er zou ook geen plaats zijn om te vallen, of zich zelfs voorover te buigen. Zelfs in de dood kent men nog de families. Ze drukken in doodstrijd verkramp, elkaar nog de handen, zodat men moeite heeft, ze uit elkaar te scheuren om de kamers voor de volgende lading

422 ANDERE KAMPEN

vrij te maken. Men smijt de lijken, nat van zweet en urine, met vuil besmeerd, met menstruatiebloed aan de benen, naar buiten. Kinderlijken vliegen door de lucht. Twee dozijn personen openen met haken de mond en zoeken naar goud. Goud links, zonder goud rechts; anderen breken met tangen en hamers de gouden tanden en kronen uit de kaken. . . Een paar controleren genitaliën en achtersten op goud, brillanten en juwelen.' Om het kamp hing een zoetelijke geur, vermengd met brandlucht. Belzec.

Dezelfde ooggetuige rijdt een dag later naar Treblinka, 120 km

noord-noord-oost van Warschau, een kamp dat tot 25 000 lijken per dag haalt, een hoogst nuttig destructiebedrijf, een echte Knochenmühle. Het heette echter een rustoord, het gold zelfs als een sanatorium, waartoe mogelijk iets bijdroeg de aankleding. Deze omvatte zelf een volledig 'spoorstation', met opschriften als 'restaurant', 'wachtkamers', 'plaatskaartenbureau', enzovoorts, alles coulisse. In werkelijkheid was dit echter o.m. de eindhalte voor het uit het Warschause ghetto geliquideerde Jodendom. In gruwelijkheid, heet het, heeft het Belzec nog wel overtroffen (als zulk een uitspraak enige zin heeft); Heissi beschrijft de installatie als een echte kenner: ook hier werkt men met motorgassen, wat lang niet zo 'goed' is als zijn eigen Zyklon B: dat is onvoorwaardelijk te vertrouwen: 'Ik heb nooit beleefd, ook nooit ervan gehoord, dat ook maar een enkele vergaste in Auschwitz bij het openen van de gaskamers een half uur na het binnenstromen van het gas nog leefde', aldus deze autoriteit. Terecht heeft de opstand in Treblinka van 2 augustus 1943 vermaardheid verworven, een prachtige verzetsdaad, die overigens op dat ogenblik het getij nog lang niet kon keren.

In één adem met Treblinka noemt men Majdanek, op 5 km van het centrum van Lublin gelegen. Dit kamp was plechtig ingewijd door het vergassen van 8000 Joden in tegenwoordigheid van prominente gasten, zowel officieren als burgers, die 'zich ten eerste ingenomen toonden met de resultaten. Het speciale kijkgaatje, dat in de deur was aangebracht, werd voortdurend gebruikt. Zij waren dan ook zeer uitbundig in hun lof voor deze pas ingerichte instelling.' Oordeel van bevoegden, mag men aannemen.

Belzec, Treblinka, Majdanek. Lang kunnen wij, moeten wij er niet bij stilstaan. Groot kan het aantal Nederlandse Joden, daar vermoord, 1 Ellis, Kommandant in Auschwitz, p. 65.

MOORD

niet geweest zijn. Wij weten niet. Maar dan is er nog een slachtplaats, die wij beter kennen.

Er is een gedicht van Maurits Mok, getiteld: Sobibor.'

Tussen de aarde en de hemel staan

als oerdieren de ovens van de dood. Zeshonderd mensen, uit het licht vandaangeranseld, houden het wanhopig rood

van hun gesperde mond naar het vergif,

dat als een wolkbreuk door de ruimte stoot. De honderden, met krampend middenrif, draaien hun armen in de stiklucht rond

en gillen zich de aderen kapot.

Dan hangen zij, met nog gapende mond gestorven om elkanders strot.

Voor de eerste maal vonden wij in het Nederlandse materiaal dit Sobibor (spreek uit: Sobiboer) vermeld op 26 maart 1943, en wel in het verslag van een vergadering van de z.g. Centrale Commissie van de joodse Raad: 'De berichten uit Duitsland zijn niet ongunstig. Enige laatste transporten schijnen niet naar Auschwitz te zijn gezonden, doch naar Sobibor'. Het is jammer, dat wij niet weten, of de punt tussen deze beide zinnen een dubbele had moeten zijn; nu mag men geen verband veronderstellen, dat er misschien niet is geweest. In elk geval waren 'de berichten' 'niet ongunstig'. De berichten, de berichten.

Dit Sobibor lag in het district Lublin een 80 km ten oosten van de stad; de reis erheen was een stuk langer dan naar Auschwitz. Ook hier kwam Himmler wel eens op bezoek; te zijner ere werden speciaal voor dit feest een aantal joodse meisjes vergast, hetgeen deze hoge bezoeker door het kijkgaatje volgde, met zijn escorte; ook nam hij het wegvoeren van de lijken in ogenschouw. Misschien was dat ter gelegenheid van het inderdaad gevierde jubileumfeest, wegens de vergassing van de miljoenste Jood, in maart 1943; een enkele bron spreekt van de half-miljoenste. Het was toch weer iets anders dan Auschwitz, omdat in Sobibor vrijwel geen selectie plaats vond; men pikte van binnengekomen transporten naar behoefte wel eens enkele personen

1. Maurits Mok, *Stormen en Stilten* (Amsterdam, 1956), p. 43.

424 ANDERE KAMPEN

uit voor karweitjes daar of elders, maar Sobibor was practisch alleen een vernietigingskamp. Tussen 2 maart en 20 juli 1943 reden er negentien treinen uit Nederland heen, met ruim 34 000 personen; hiervan was het laagste aantal per trein 964, het hoogste 3017, dat laatste was het z.g. kindertransport uit Vught (juni 1943). Van de uit Nederland weggevoerden kennen wij nog geen twintig overlevenden; de meesten van dezen hebben maar enkele uren in het kamp vertoefd en werden naar elders doorgezonden. Twee vrouwen en één man wisten eruit te ontkomen bij de opstand van 14 oktober 1943, uitgebroken op het gerucht, dat alle kampingezetenen zouden worden doodgeschoten; dit drietal wist door de mijnenvelden heen de bossen te bereiken, waar zij zich aansloten bij de daarin opererende partisanen; in juni 1944 werden zij door de Russen bevrijd. Twee van deze drie hadden ongeveer een half jaar in het kamp vertoefd. Uit een niet lang geleden te voorschijn gekomen document zou men willen afleiden dat er voordien een opstand georganiseerd was door een Nederlands-joodse zeeofficier, wiens opzet echter aan de kampleiding verraden werd. Deze liet toen alle aanwezige joden naar de Appellplatz komen en vroeg: 'Wie is de Nederlander, die hier een opstand voorbereidt?' Toen de zee-officier constateerde, dat de zaak verloren was, heeft hij zich aangegeven; ondanks alle druk op hem uitgeoefend, weigerde hij echter zijn Poolse medeplichtigen (waaronder de schrijver van dit document) te verraden; alle 72

Nederlanders moesten toen de gaskamer in, terwijl de Polen gespaard bleven.

Ook in Sobibor een ver doorgevoerde camouflage². Het leek een vakantie-oord, met een kantine, tuinen, perken met rozen. De villa van de kampcommandant heette Gottes Heimat, andere villa's: Schwalbennest, Zum lustigen Floh. Boven de poort van de gaskamer SeuchenBekiimpfungsstelle. De ontvangst was doorgaans heel hartelijk, of gemitlich; de kampbeulen namen kindertjes op hun schoot en gaven hun snoepgoed; zij waren behulpzaam bij het uitladen van bagage, die opgeborgen werd tegen afgifte van een bewijsje; op het terrein stond een tafel met pen en inkt voor het schrijven van brieven. De binnengekomen Joden werd op het hart gedrukt, goed op hun bezittingen te letten, zodat deze en gene nog eens bij het registratieloket aanklopten om zich ervan te vergewissen, dat alles in orde was. Soms

1 Algemeen Handelsblad, 22 febr. 1964. Sobibor (Poolse publikatie).

425

2 Eva Lichtman, Het dodenkamp

OORD

vielen de Duitsers tijdens dit voorlaatste bedrijf al uit hun rol; van de trein van zo maart 1943 Mt Westerbork heet het, dat de inzittenden 'op weg naar de gaskamer vreselijk mishandeld en gedeeltelijk doodgeslagen of doodgeschoten' zijn.' Het laatste bedrijf was met enkele variaties wel ongeveer als elders; alleen gingen na afloop geen deuren open, maar wentelde hier een vloer om, waarna de lijken naar beneden vielen. Zo vonden Duitse techniek en wetenschap steeds weer

nieuwe wegen.

In een systeem, zo volkomen abnormaal en obsceen, kon op een enkele plaats, voor enige tijd, en natuurlijk bij zeer hoge uitzondering, een geheel andere toestand ontstaan, even onbegrijpelijk als een volstrekt windstil eilandje in een door cyclonen opgezweept zee. Zulk een 'onbestaanbaar' eilandje was bijvoorbeeld het met Auschwitz verbonden kamp Blechhammer, waar ook vele Nederlandse mannen gezeten hebben, die werkzaam waren bij een van de fabrieken voor synthetische benzine, aldaar gevestigd en deswege, een tijdlang tenminste, betrekkelijk goed behandeld. Zelfs konden zij via burgerarbeiders contact onderhouden met Nederland en van betrekkingen daar brieven en pakketten ontvangen.

Daar was tenslotte praktisch alles te krijgen: chocolade, cacao, een enkele maal fruit, witbrood tot verse kadetjes toe, Engelse sigaretten, gecondenseerde melk en sardines, zelfs echte wodka. Er waren in dat Lager kapitalisten, die een Kerstgans op tafel hadden, een Kerstgans op, let wel, een t fel, in een concentratiekamp. Twee Nederlandse Joden hadden een aanstelling als begrafenisondernemer en droegen zwarte handschoenen; men stierf er immers toch nog wel, met of zonder Duitse medewerking. Er vonden copieuze maaltijden plaats;

bij een daarvan kwam een SS-er binnen, die mompelde: 'Mam, ihr habt es hier ja gar nicht schlecht'. Vari  t  -avonden onderbraken de monotonie van het kampleven. Ware dit kamp niet ontijdig ontruimd, dan hadden veel meer de ballingschap overleefd. En mogelijk waren zij rijker teruggekomen dan zij waren vertrokken, want er was een volledige beurs in Blechhammer, met allerlei vormen van handel; een Tsjechische Jood importeerde er horloges, anderen hadden diamanten, derden levensmiddelen. Uiteraard kon dit alleen door de verregaande corruptheid van de kampbewakers, waaronder er waren die zelfs een

Afwikkelingsbureau Concentratiekampen, Sobibor ('s-Gravenhage, 194.

p. 12.

426 ANDERE KAMPEN

geregeld salaris genoten van de Joodse ingezetenen en die het beginsel huldigden 'Alles ist erlaubt, wenn man sich nur nicht erwischen'. Zo kon zich hier onder de gevangenen een zeer straffe kamporganisatie ontwikkelen, die echter weer niet voorkomen kon, dat deze of gene, die zich toch 'erwischen' liet, werd opgehangen. Dat kon bijvoorbeeld gebeuren, wanneer men betrappt werd op het gebruiken van een klein stukje alreeds weggeworpen leer, om zijn schoenen te herstellen; dat betekende de galg voor de overtreder, alsmede voor de Kapo, die gepoogd had deze 'zaak' te sussen. Het was toch weer niet een echt paradijsje met die galg. En tenslotte: toen Blechhammer bij de nadering van de Russen ontruimd werd, kwamen zijn bewoners juist weer in een bijzonder slecht kamp (Gross-Rosen) terecht, korte tijd, nadat zij tevoren door ijzige koude een evacuatiemars hadden moeten afleggen waarop tallozen bezweken. Tallozen. Requiescant.

Leven aan de rand van de dood

Dit brengt ons van de dadelijk afgemaakten tot diegenen, die voor korte of lange tijd verder mochten leven en van wie een aantal het vaderland hebben teruggezien. De onmiddellijk bij aankomst vermoorden telt men bij honderdduizenden, de tewerkgestelden bij tienduizenden, hieronder een aantal Nederlanders, waarvan honderden teruggekomen zijn; van deze geredden hebben tientallen getuigd. Onvervangbaar materiaal voor de historicus, mits met begrip gebruikt; wij gewaagden hiervan reeds eerder. Hij kan zich echter niet de illusie maken, de geschiedenis van de weggevoerde Nederlanders te kunnen schrijven op grond van dit en ander materiaal; hij kan hoogstens hun getuigenissen gerangschikt op bepaalde aspecten aan de lezer doorgeven, waarmee hij tenslotte het voornaamste doel nastreeft, dat deze overlevenden ermee wilden bereiken: aan het nageslacht enig beeld ervan te geven, wat er gebeurd is. Méér kan hij niet. Hij vermag bijvoorbeeld niet als een Kafka het beeld op te roepen van de machine uit de Strafkolonie, die haar afschuwelijk schrift in het lichaam van de

427

MOORD

veroordeelde krast. Hij moet 'simpelweg' ach, welk een woord! de 'geredden' laten spreken, de 'geredden', ook dat wil niet goed uit de pen. Men luistere slechts naar een van de teruggekeerden, een vrouw :1
'Elke nacht neemt het verleden bezit van mij. Willoos voel ik mij overgeleverd aan een onweerstaanbare macht, die mij terugvoert naar een plaats, die ik voor altijd uit mijn herinnering had willen bannen. Tot in de kleinste herinneringen doorleef ik opnieuw een bestaan, dat eigenlijk geen bestaan meer was. Soms is het alsof ik mij beweeg in 'een schilderij van Jeroen Bosch dat bevolkt is met angstaanjagende gedachten. Ik zie mensen, die half zijn verslonden door gevleugelde monsters. De horizon is altijd verborgen achter een rode sluier van vlammen en rook. In andere nachten staat het verleden voor mijn gesloten ogen in de messcherpe helderheid van filmbeelden. Beeld volgt op beeld met een niets verbergende helderheid. Ik weet niet of ik waak of droom. Is het gisteren gebeurd of jaren geleden? De tijd vloeit ineen, maar op mijn huid brandt weer de striem van de zweep.'

En: 'Vaak overkomt het mij dat ik niet slaap maar toch ook niet wakker ben. In deze halve droomtoestand mengen zich herinneringen en droombeelden dooreen tot zij samenvloeien tot een ondraaglijke beklemming. Ik word achtervolgd door visioenen van ondoordringbare rookwolken. Als een lichamelijk iets dringen zij zich tegen mij aan zodat ik nauwelijks adem kan krijgen. Afgrijzen vervult mij. Langzaam voel ik mij één worden met deze verstikkende rook. Het is of ik er een deel van uitmaak. Met alle kracht

die in mij is verzet ik mij tegen deze dodelijke omhelzing, maar ik kan mij er niet van bevrijden. Als ik dan eindelijk niet de grootste moeite mijn ogen kan openen, kruipen nog langs de wanden de zwartgrijze rookslierten omhoog, zoals deze dag en nacht opstegen uit de schoorstenen van de crematoria. De enige manier waarop wij ooit het kamp zouden kunnen verlaten was via de schoorsteen. De ondergeschikte halfgoden, die als bewakers over ons gesteld waren, hadden het ons vaak heel duidelijk gezegd. Als wij op weg naar het werk het crematorium passeerden, lieten zij ons even halt houden, en wijzend op de rook, die uit de schoorsteen opsteeg, voegden zij ons toe: 'Waarom zouden wij eigenlijk nog langer met jullie optrekken, vandaag of morgen gaan jullie toch allen door de schoorsteen!' De verbranding van de lijken ging dag en nacht onafgebroken door. Altijd was de hemel besmeurd door een vettige walm, die

1 Greet van Amstel in Den vaderland getrouwe, p. 16e.

428 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

de horizon verduisterde. Een sluier van rook lag altijd gespreid over de troosteloze barakkenwereld waarin wij ons bestaan voortsleepten. Deze rook overschaduwde al onze handelingen en verdreef iedere gedachte aan een mogelijke terugkeer naar de vrije wereld waaruit men ons had verdreven en die nu onbereikbaar ver achter ons lag.'

Nederlandse Joden. De vraag is gesteld en zij vinde hier een korte vermelding of deze weggevoerden zich als groep van de andere hebben onderscheiden. De vraag is zelfs door deze en gene beantwoord. 'De Nederlanders hebben het meest geleden van allemaal. Zij dachten te veel aan hun vrouwen en kinderen en dat maakte, dat ze eraan ten onder gingen.' Een antwoord dit, maar hèt antwoord? Een ander zoekt het daarin, dat de Nederlanders misten 'de schijnbaar gewillige list, de taaie levensdrang om onbedenklijk zich ten koste van anderen het noodzakelijke te verschaffen'. Een arts zoekt het vooral in de voeding, de te snelle overgang van de vetrijke maaltijden van eertijds naar de vetloosheid in de kampen. Het heette dat Polen en Russen, afkomstig uit landen van een bepaald klimaat en een laag levenspeil, het er het beste afbrachten, ook trouwens doordat ze handiger waren, zich beter op een achtergrond hielden, meer incasseerden; vervolgens de Grieken, de Slowaken, de Duitsers, de Tsjechen en helemaal onderaan de Nederlanders: 'Die Hollander gehen alle kaputt'.

Dr. Cohen constateert in het algemeen weinig zelfmoorden in de kampen. Bij de Nederlanders ontbraken ze niet: in een spoorwegcommando, twaalf uur zwaar werk, op een voedselrantsoen van 250 gram brood en een halve liter rapensoep, met ware beulen als slavendrijvers, werpen zich de vijfde week een tweetal mannen, een van 45 en een van 23, plotseling voor een voorbijkomende locomotief om op deze manier een eind te maken aan dat ondraaglijke leven. 'Wij moesten de stoffelijke resten meenemen naar het kamp en meevoeren naar de appèlplaats. Op het appèl deelde de Lagerfhrer mede, dat we op het werk uiterst voorzichtig moesten zijn, daar onze werkzaamheden veel ongelukken veroorzaakten, zoals ook weer vandaag het geval was geweest. Wij stonden erbij te kijken, want we wisten allen beter. Zij wisten het zelf ook wel, doch deden maar alsof.'

Wat weten wij trouwens van die zelfmoorden? Staat het murw en zonder weerstand afglijden in een zekere dood er zo ver vandaan e

Hebben wij eigenlijk wel enig gezicht op die mensen van toen? 'Ik wil er toch op wijzen', aldus een arts, 'dat we in die kampen ons lang niet altijd ongelukkig hebben gevoeld, dat wij heus niet de hele dag

429

MOORD

door dachten: Wanneer is het nu in Godsnaam een keer afgelopen?' En: 'Ik heb er wel tijden gekend, dat ik mij heel erg zorgeloos heb gevoeld'. Een soortgelijke uiting vermeldde wij reeds hiervoor. En daarnaast de heimwee-uiting ener jonge vrouw, heimwee naar de grote en kleine dingen, de stoffelijke en geestelijke geneugten van eens, van vroeger, van toen, toen, toen: 'Zaligheid is het vergeten en dromen van vroeger, als je 's avonds in je krib ligt: Een beefsteak met doppertjes, het warme zand, dat je in de duinen liggend door je vingers laat glijden, het aantrekken van nieuwe natuurzijden kousen, het genot van lezen: 'Nacht ist wie ein stilles Meer', het horen van de Jupitersymphonie, winkelen in de Kalverstraat . . . Maar: je voelt je zo alleen en aan je lot overgelaten.'

Van velen, misschien van heel velen, zo niet allen moet men wel aannemen, dat zij bij tijden een schimmenbestaan voerden, zonder de hevige gevoelens, die men hun wel heeft toegedicht: 'de concentratiekampen lagen al in het hiernamaals', aldus een arts. Hoe ver, alweer, heeft zich bij deze mensen de groep van verschijnselen voorgedaan, die men onder de termen 'depersonalisatie' en 'derealisatie' pleegt te brengen: de vervreemding van het eigen zelf en van de wereld? Wij verwijzen hiervoor ook vooral naar het boek van dr. E. A. Cohen.' Deze beklemtoont in een door hem opgesteld verslag eveneens de grote betekenis van de kampvriendschap, de kameraadschap: 'Het was van ongelooflijke waarde, dat er een paar mensen in zo'n kamp waren, op wie je kon vertrouwen en die ook jou vertrouwden, dat je je tegen elkaar uitsprak, dat je niet bang hoefde te zijn, dat je spullen georganiseerd' (= gestolen, J. P.) 'werden, dat als de een wat had, de ander meedeelde, dat je elkaar beschermde en dat je elkaar hielp, waar je kon, volkomen onbaatzuchtig. Doordat de vrouw uit het spel was weggefallen, was de vriendschap zo zuiver als ik hem wel nooit meer in mijn leven zal meemaken.'

De vrouw was uit het spel, de man was uit het spel. Niet altijd. Het is duidelijk, dat hier materiaal ligt voor bevoegden dan deze schrijver, die alleen berichten overneemt.

'Het (is) wel zeker, dat ontbering van een normaal liefdeleven verreweg het minst gevoeld werd van de lichamelijke ontberingen. De maag sprakluider dan het geslacht. Uitputting en afzondering maakte de mensen als het ware geslachtloos.' Aldus een 'bewoner' van Sach-

1 E. A. Cohen, Het Duitse concentratiekamp; een medische en psychologische studie (Amsterdam, 1952).

430

LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

senhausen. Van elders bereiken ons weer berichten van 'een ongelooflijke hoeveelheid homo-sexualiteit'. En: 'De Hollandse vrouwen waren in het begin vreselijk preuts en stijf en die vonden het vies, dat de Poolse vrouwen elkaar so wie so op de mond kusten, maar na een half jaar deden wij dat ook.' Waren er zowel mannen als vrouwen, dan ontstonden er heel vaak contacten: 'dat groeide daar vanzelf. . . Als ze de gelegenheid hadden gehad, had zeker 95 % van de vrouwen dit gedaan. Er waren er wel enkelen, die erg preuts waren en gehecht aan haar man, maar bij de meesten was de natuurlijke drang te sterk.' En' dat deed zich niet alleen voor bij de weggevoerden, hoewel daar die verhoudingen natuurlijk overwogen. Hele romans komen uit het materiaal naar voren, om bladzijden mee te vullen. Wat zich in dat opzicht om het 'vrouwenblok' in Auschwitz heeft afgespeeld of elders, toen het tegen het eind van de oorlog hier en daar wat losser werd, is met geen pen te beschrijven. Maar het woord 'roman' hierboven gebezigd, kan ook op andere ervaringen slaan.

Een jonge vrouw beschrijft het lijden van een lotgenote, die langzaam achteruitgaat en . . . 'De 7e januari 1944 's avonds om pp uur, blies Ruth de laatste adem uit. Ik was de hele middag bij haar gebleven en toen de meisjes om 5 uur in de barak kwamen, beduidde ik

ze om stil te zijn. Ik lag naast haar op bed, met haar beide handen in de mijne en dat scheen haar enorm gerust te stellen. Ook zei ze nog: 'Mirjam, als ik jou toch niet had gehad', waarop ik haar maar eens over de haren streek. Haar laatste woorden waren: 'Mirjam, jij komt vast vrij!' Alle meisjes, 49 in getal, lagen om Ruth heen te bidden, toen de dokter binnenkwam. Om het bed stonden kaarsen die brandden. De dokter ontblootte zijn hoofd en bad met ons mee. Het is haast onbegrijpelijk, een Duitser die voor een dode Jodin bidt, maar toch was het de zuivere waarheid. Hij sprak eerst geen woord, doch toen het gebed geëindigd was, waren zijn enige woorden: 'Zij is gelukkiger dan wij, treur niet kinderen, onthoudt dat.' Daarop verdween hij weer.'

En één bladzijde verder, dezelfde jonge vrouw: 'Wij waren in een barak bezig de rommel in lakens te pakken en Janny trok net een deken uit een onderbed, toen wij heel duidelijk hoorden roepen, met een kinderstemmetje: Hallo, hallo! Onze nieuwsgierigheid dreef ons de barak weer in en daar zagen wij Janny zitten met een jongetje op haar schoot. De Polen begonnen direct Jiddisch tegen hem te praten. Zij sloegen hun handen ten hemel en begonnen te gillen. Zij wilden direct het kind bij zich nemen, maar hiertegen verzette Janny zich,

431

Werkcommando

MOORD

die het kind gevonden had. Hij beweerde vijf jaar te zijn, en Mark te heten. Zijn achternaam wist hij niet. Hoelang hij daar al verstopt gezeten had, wist hij ook niet, maar hij zag er ontzettend uit. Het was slechts een geraamte Zijn gezichtje was niet te herkennen, zo zat hij onder het vuil, terwijl hij ook helemaal onder de luizen zat. Hoe kwam het kind in het bed e En hoe lang was hij er reeds e Wij stonden toen voor een raadsel dat echter nooit opgelost is.' (Het enige wat blijkt is, dat het kind met zijn ouders was meegekomen, maar door dezen, voor de vergassing opgeroepen, met veel eten in een bed was gestopt; als hij honger had, moest hij maar uit andere bedden nemen.) 'Zelden heb ik zo'n intelligent kind gezien. Het joch sprak met zo'n zekerheid over deze dingen, dat twijfel onmogelijk was. Veel dingen konden wij zelf controleren. De vraag was nu, hoe konden wij Marky bij ons houden e Wij hebben hiermee geluk gehad, want inmiddels was de nieuwe Sturmbannführer gekomen, hoewel wij hem nog niet hadden gezien. Marky werd mee naar onze barak genomen, helemaal met heet water gewassen en daarna zochten wij alle mogelijke kleertjes voor hem uit.'

Was leven vooral zich aanpassen e En zo ja, was het dan nuttig, bijvoorbeeld eens padvinder te zijn geweest: 'dat je zand in je eten hebt gegeten, dat je een beetje geklatscht hebt met bepaalde levensmiddelen, dat je eens een pudding hebt gekookt' e Natuurlijk moest men zich voor niets te goed achten, ook niet, om als intellectueel een tijdlang Scheisshausneister te zijn. Aanpassingsvermogen, ja. Maar ook de hele psychische gesteldheid, de lichamelijke constitutie, de gave to make friends, de factor geluk en tenslotte beroep en kwaliteiten. Kwaliteiten:

'Ik heb al eens vaker gezegd, dat als je je door bepaalde kwaliteiten kon onderscheiden van anderen, b.v. als je goed op je vingers kon fluiten (wat iemand in Auschwitz heel goed kon, waardoor hij het heel goed heeft gehad), als je een schaakkampioen was, een bokser, een goed tekenaar of wat dan ook, dan had je een kans méér.' Maar dezelfde berichtgever gewaagt hierbij van de 'millioenen kleine dingen', die ook van belang zijn geweest. Wie zal ze opsommen, laat staan beschrijven e

Nu waren er factoren, waar de kampbewoners eenvoudig niet de geringste invloed op hadden; hierbij staat uiteraard op de voorgrond de behandeling in de ruimste zin des woords.

In vrijwel geen enkel Nederlands kampverslag ontbreekt de klacht

LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

over de honger, althans over de slechte of onvoldoende voeding. Aan E. de Wind' danken wij een aantal nauwkeurige gegevens over voeding en werktijd. Eerst de laatste (wij vermelden de zomertijden; voor de winter schoof alles een half uur op): '4 uur gong; 4.45 buiten aantreden en tellen; 5.30-6 uitrukken; 6-12.30 werken; 12.30-13 soep eten; 13-18 werken; 18-18.30 inrukken; 18.30 . . . appèl (na appèl 'vrij' tot 21 uur avondgong).'

Het eten in Auschwitz (alle kampen van het complex) noemt De Wind 'van dien aard, dat een rustend mens het er na enige vermagering zou kunnen uithouden, althans voor zover het een aantal calorieën betreft. Het was calorisch beter dan men mij van vele andere kampen heeft verteld.' Echter: gebrek aan eiwit en vitaminen verhoogde z.i. snel de vatbaarheid voor infecties.

Brood: per dag 300 gram, voor werkers toelage van 2 x 600 gram per week

Margarine: 2 x 40 gram

Worst: 2 X 20 gram (toelage 2 x 40 gram)

Marmelade: 2 x 20 gram

Resulteert per dag (dit alles overgenomen van De Wind):

Brood: 470 gram ruim moo calorieën

Margarine: 12 gram (vetarm!) 50 yr

Worst: 17 gram (vleesarm) 70 3>

Marmelade: 7 gram (vrij goed) 35

Soep iái liter, wisselend, gemiddeld i %
droge stof, waarvan de helft groente-afval,
rest 80 gram meel etc. 300

1455 calorieën

Die 'toelage' verviel uiteraard voor ziekenhuispatiënten, die zich met i wo calorieën moesten behelpen. De Wind beschouwt het eiwitrantsoen van minder dan 1c) gram per dag (normaal 60!) als hoofdoorzaak der oedemen.

Ook een ondeskundige als deze schrijver durft er bij zijn lezers wel voor in te staan, dat de voeding, euphemistisch uitgedrukt, veel te wensen overliet. Minder euphemistisch: er zijn in de kampen tallozen eenvoudig van honger of aan hongerziekten gestorven. De verschrik-

E. de Wind, Eindstation Auschwitz (Amsterdam, 1946), bijvoegsel sub 3.

OD

kelijke voedselrellende van sommige kampen vond een echo in een aantal verslagen. Wij gewaagden reeds van de Buna-Suppe, in Monowitz 'verstrekt'. Om dit walgelijke vocht leverden de ongelukkigen hele veldslagen soms, wanneer er wat overbleef van de te verdelen porties: zij maakten elkaar af om een aardappelschil of een koolblad; de hele dag waren de mensen eenvoudig bezeten van de gedachte: wat voor soep is er vanavond. 'Op een zondag dat er voor de eerste maal zoete koffie werd uitgedeeld, kwamen bij het gedrang om een teug van dit vocht te krijgen, in ons blok alleen drie mensen om het leven.' Aldus een berichtgever.

En toch hebben enkele Nederlanders pakketten gekregen; er is een bericht over Gleiwitz, er zijn enkele over Auschwitz. Een arts in Auschwitz, die contact had nitt een vriend in Amsterdam, ontving zelfs drie pakketten: 'Het laatste was onderweg leeggestolen, hetgeen aan mijn vreugde, een levensteken uit Holland te krijgen, niets afdeed'. Wat een Deense Jodin van Hollandse afkomst in Theresienstadt uit Denemarken ontving, tart alle beschrijving. Wie minder gelukkig was, moest zich, als hij de kracht daartoe had, pogen

te redden: zolang hij iets aanbieden kon, was dit nog wel mogelijk. Iemand ziet een vriend aankomen in zijn kamp, waar alreeds een zekere ruilhandel plaats vond: 'Hij had gouden tanden en ook een platina. . . Ik raadde hem aan, slim te zijn en die tanden uit te trekken en te verkopen. Hij heeft dit gedaan en heeft toen maanden van zijn tanden geleefd.' Men begrijpt zo goed het zielige geval waarvan een 'kampmagnaat' verhaalt, die zelf van tijd tot tijd cigarettten kreeg en werd aangeklampt door een voormalige notabele, met de smeekbede, of hij aan die cigaret 'één dampie' mocht doen: 'Ik gaf hem 'het grote cadeau', namelijk mijn stukje cigaret om dit op te roken. Hij was er overgelukkig mee. Een half uur later werd hij gecremeerd.' Aan dit beeld doet natuurlijk nauwelijks iets af dat in een enkel kamp, ook in Auschwitz, er in de laatste fase voor enkele toevallig bevoorrechten gedurende een heel korte tijd zulk een waanzinnige overdaad aan voedsel kon bestaan, dat de mensen het niet opkonden. Cohen gewaagt van zijn 'luxueuze leven'; een andere getuige deelt mede: 'Op een goede zondag kregen we weer erwtensoep en toen wij de deksels van de gamellen haalden, geloofden wij onze eigen ogen niet, de kleur van de soep was zwart van al het spek, dat bovenop dreef; de groene kleur van de erwten was hierdoor volkomen onzichtbaar! En het merkwaardigste was: ik kon de soep niet eten, zo doorvoed was ik. De mensen lustten alleen nog

434 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

maar sardientjes en al het andere luxe-eten.' Als gezegd: in de laatste fase en . . . als zeer hoge uitzondering.

Het moet de leek, gewend aan gejammer over tocht en geweeeklaag over een openstaand coupéraam, wel altijd onbegrijpelijk voorkomen, dat ook maar iemand van de gevangenen het kamp heeft overleefd, althans de kampwinters, waarin hun ondervoede, halfnaakte, nauwelijks geschoeide lichamen de Poolse koude moesten verdragen. Het lijkt onmogelijk, het was mogelijk, zelfs zonder ook maar één verkoudheid. Maar het aantal zieken was legio'; dertig percent van de kampbevolking in doorsnee had medische hulp nodig. Tot tachtig percent van de kampingezetenen had last van buikloop. Afschuwelijke infecties, schurft enz. kwamen voor. De luizen 'Ik moet zeggen: het is iets verschrikkelijks. Overdag ging het nog wel, maar 's avonds was het ondragelijk; je kon er niet van slapen, alles jeukte. Wij hadden bovendien koude, natte voeten en honger en toen die luizen erbij kwamen, was de maat van onze ellende vol. Ik zelf had, zonder dat ik het wist, een tuberculeuze infectie.' Aldus een overlevende. Typhusepidemieën konden niet uitblijven, malaria evenmin, huidziekten, van alles, te veel om hier te noemen.

Maar er waren hospitalen in de kampen, ook in Auschwitz. Aanvankelijk waren dit alleen opslagplaatsen van stervenden of lijken, van wie men een certificaat van overlijden opstelde. In 1942 verscheen de joodse kamparts (11Ciftlingsarzt), hetgeen vele patiënten en. . . artsen gered heeft. Een Nederlands-joodse arts beschrijft zijn Block, waar hij tien maanden gewerkt heeft:

'Wanneer men door de niet sluitende deur, waarvan meestal de ruiten kapot waren, naar binnen kwam, zag men langs de wanden de uit twee verdiepingen bestaande houten stellingen, waarin de 'bedden'. In een bed van 60 cm breedte lagen, wanneer het enigszins drukker werd, twee patiënten, soms zelfs drie. Het bed was een slecht gevulde, meestal kapotte strozak, op een onderlaag van enkele planken, die vaak gebruikt werden om de kachel aan te maken of als brandstof, wanneer de kolen op waren. Een klein afgeschoten hoekje was als wc voor de patiënten ingericht. Men moet zich geen closet met waterspoeling voorstellen; in een houten kastje stonden twee zinken emmers, de bodem bestrooid niet chloorkalk, die een paar keer per etmaal door het personeel in een op het terrein gelegen beerput geledigd werd.

1 j. Sehn, Konzentrationslager Oswiecim-Brzezinka (Auschwitz-Birkenau) (Warschau, 1957), p. 66 e.v.

MOORD

Deze hoekjes waren in het begin in de meeste Blocks nog niet aanwezig; de patiënt moest midden in de winter, ondanks koorts of wat ook, het Block verlaten, slechts gekleed in een dun hemd en een kapotte dunne jas, om zijn behoeften in een op het terrein aanwezige latrine te gaan doen. Ondersteken en urinalen waren er niet in een Block. Was een patiënt te ziek om op te staan en bevulde hij zijn bed, dan werd hij naar het Scheissereiblock overgebracht, Block 12, wat met een doodvonnis gelijk stond. In dat Block kreeg hij absoluut geen verzorging en meestal werd zijn voedsel door het personeel weggeorganiseerd, zonder dat de patiënt ook maar iets daartegen kon doen . . Enzovoorts; dat woord is hier niet overbodig.

De geneesmiddelen? Het was een tijdlang al mooi, als er Schmerztabletten waren, die dienden voor hoofdpijn, pleuris, jicht, reumatiek, maagziekten enz. enz. Verbandmiddelen? Wij laten het bij het vraagteken. Uit een ander kamp (een geïmproviseerde 'broeder') : 'Wij hadden geen medicamenten om de mensen te helpen; overal werd permangaan voor gebruikt, voor diarree, voor keelziekten, enz. De eerste keer, dat ik die erge zieken zag, ben ik onpasselijk geworden, maar later leerde je je er tegen verzetten en aanpakken. Wij hadden ook geen instrumenten en de hele boel was enorm vervuild. Wij hebben er veel gevallen meegemaakt van bevroren ledematen, die werden zonder verdoving geamputeerd met behulp van een gummischaar.' Er is in het materiaal trouwens een klein aantal operatieverhalen aanwezig.

Wanneer de normale mens al de ziekte vreest, hoeveel te meer de kampbewoner! Zij bracht in vele kampen een speciaal risico met zich mee, nl. bestemd te worden voor de gaskamer. Dat gevaar liep men ook al, wanneer men er erg slecht uitzag en ongeschikt voor de arbeid. Ook in een aantal Nederlandse bronnen komen wij de 'Muzelman' tegen, de uitgeteerde, die zich nauwelijks meer staande houdt. De lotgenoten zagen het vaak aankomen; de mensen geloofden niet meer, wensten niets meer, haatten en leden zelfs niet meer. De uitgedoofden dus: 'Vaak heb ik een man meegemaakt, die hoegenaamd niets mankeerde, maar op een gegeven ogenblik waste hij zich niet meer, hij begon langzaam te lopen, tilde zijn voeten niet meer op en ging tenslotte gewoon dood, als een nachtkars die uitgaat'.

Dit laatste is trouwens een gunstige uitzondering; de ongunstige regel was, dat men als Muzelman uitgepikt werd, om naar de gas- kamer te verdwijnen. Geen wonder, dat velen hun uiterste best deden,

436 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

geen Muzelman te lijken, zich opvulden met oude kranten, hun gezicht opverfden met wat ze maar vonden, enzovoorts. 'Je zag in het lager de ergste vormen van hongeroedeem, van dysenterie, van tuberculose zich eigenlijk op hun laatste benen voortslepen, omdat deze mensen ten koste van alles verder wilden leven. Het was de doodsangst voor de selectie.'

Selectie: uit vele kampherinneringen blijkt wel, welk een geladen woord dit was, in Auschwitz en elders. Men weet, dat in de vernietigingskampen al meteen na aankomst een 'selectie', als men het zo noemen wil, plaats vond: van hen, die onmiddellijk moesten sterven. De kamp-selectie betekent de keuze door een arts (of door een andere kampbeheerser) tussen leven en dood. De mensen stonden naakt in de houding, de machthebber besliste, tussen leven (voorlopig) en dood. Niet zelden echter gingen ook gezonden mee, wanneer er bijvoorbeeld een bepaald aantal personen moest 'sterven. Dan kwam ook achter hun naam 'SB' te staan, Sonderbehandlung. 'Soms werden de mensen' (naar het getuigenis van een Nederlandse arts) 'naakt op vrachtauto's geladen, met vijftig tegelijk samengeperst in een kleine laadbak. Wanneer ze niet vlug genoeg op de auto

gingen, sloeg de SS erop los . . . Vaak zongen de slachtoffers bij het wegrijden het Hatikwah en Hollanders heb ik menigmaal het Wilhelmus horen zingen. De afstand naar de crematoria was enkele honderden meters en binnen het half uur zagen wij uit de schoorsteen de rook en de vlammen van het verbranden opstijgen'. Weer was een selectie voorbij : Niet altijd gingen ze de gaskamers in; kleinere aantallen kregen een nekschot. Ook wierp men, als het moest, tallozen levend op brandstapels (dit ook bij andere slachtingen) : de reuk (aldus een ooggetuige) 'is te vergelijken met die van een kip waarvan het haar wordt afgeschroeid.' Sonderbehandlung: 'Aan alles wende men, maar nooit aan de selecties', zegt een arts. Laat de dichteres¹ spreken.

achter het draad geldt de wet: die kunnen werken
zullen leven.

die niet meer werken kunnen zullen gedood worden.

toepassing onverbiddelijk.

1 Greet van Amstel, Er viel geen duisternis over de aarde, in: Antwoord aan het kwaad (Amsterdam, 1961), p. 19-20.

437MOORD

daarom

op ongeregelde tijden

selectie voor de gaskamer.

spookbeeld van selectie

zweeft iedere morgen over de appèlplaats zieken kunnen niet werken

ziekmelden is zelfmoord.

allen zijn ziek,

allen willen leven.

altijd de hoop op een later,

weg uit dit onvoorstelbaar heden.

SS-artsen bepalen wie zal leven

of voor de avond sterven.

grillige willekeur beschikt over leven en dood.

zieken proberen gezond te schijnen,

strekken de pijnlijke rug.

moeders duwen hun dochters in de achterste rijen,

dochters hun moeders, vruchteloos pogen. heden of morgen,

het gas voor allen.

een stukgeslagen schouder,

ontstoken voeten,

bevroren ledematen,

te veel vermagerd,

alles een reden

om aan de selectie ten offer te vallen.

SS-artsen lopen langs de rijen

de keus wordt snel gemaakt

nummers van de slachtoffers genoteerd.

in de kartotheek als overleden afgeschreven.

alice,

verkoopster uit lyon.

klara,

verpleegster uit apeldoorn.

438 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

sabina,

studente uit saloniki.
rachel,
fabrieksmeisje uit warschau.
dapper meisje uit het getto van warschau.
enkele namen van één lijst
een keurig getypte lijst.
meer dan vierhonderd namen staan hierop vermeld. op één dag uitgezocht,
vóór de avond
vergast.
alice, klara, sabina, rachel,
en de anderen .

Dit is de dichteres, die spreken kan. De anderen

'Ook werd geselecteerd plotseling en zonder dat ièmand was voorbereid. Eenmaal liepen wij niet tien man achter de mestwagen, waarbij ik later was ingedeeld. Voor mij liep een bekend dokter uit Amsterdam. Hij was ongeschoren en zag er wat oud en moe uit. Plotseling zag ik de kromme haak van een wandelstok langs de nek van mijn voorman glijden. Ruw werd hij van zijn plaats bij de wagen getrokken. Het was de selectie.'

Een vrouw: 'Ik heb verschillende selecties meegemaakt. Op een keer kwam een vrouwtje ...' (volgt naam, J. P.) 'in het quarantaineblok en vroeg: Wie wil mijn pullover kopen voor een stuk brood, want ik word morgen vergast en dan ga ik me eerst nog lekker zat eten, voor ik erheen ga.' Ze was erg mager maar niet zo, dat je zeggen kon dat ze een doodsgesicht had.'

Een arts: 'Ik heb Isen i6-jarige jongens voor ze naar de gaskamer gingen, op de grond voor de SS-man liggend, om hun leven horen smeken, op kinderlijke wijze belovend, nog harder te zullen werken dan de stumpers al deden: 'Ich bin nog so

Een andere arts: 'Bij de selectie vraagt de gevreesde Hauschild' (een bekend 'selector', J. P.) 'een jongen, die al een uur in de kou stond: 'Was zitterst du? Du frierst? Sei ruhig, du konunst in den Ofen, da ist es warm.'

Artsen ontkwamen doorgaans aan de selectie. Toch ging er op een keer een mee, doordat zijn Blockarts vergeten had op te geven dat hij =diens was en zo werd hij uitgeselecteerd. Ook bij 'gewone mensen'

439LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

wusteloos in zijn bed had gelegen, dan was men misschien gaan zoeken, misschien niet — ik weet het natuurlijk niet, wat er dan gebeurd ZOU zijn. In elk geval, ik heb het niet gedaan. . . het laat weer eens zien, hoe wij allen in deze kampen in de eerste, maar ook in de allereerste plaats aan ons eigen zelfbehoud dachten. .. Daarbij komt nog een heel klein ding, nl. dat wij toch dachten: misschien is het niet waar. Zo ging professor A. naar de gaskamer'

Eenmaal, eens op een dag, vond de laatste selectie plaats, de laatste, de allerlaatste, onbegrijpelijk, maar waar. Wat leek nimmer te zullen eindigen, eindigde toch, alweer: onbegrijpelijk, maar waar. Van 2 november 1944 af moesten op bevel van Berlijn de vergassing worden gestaakt; inderdaad heeft sinds die datum geen vergassing meer plaats gevonden; anderen willen, dat zij al iets eerder zijn opgehouden. Voor de Portugese Joden, uit Amsterdam naar Theresienstadt vervoerd, kwam het bevel net te laat; voor enkele individuele Nederlandse Joden op het nippertje op tijd; een enkele daarvan, een Amsterdamse Joodse vrouw, heeft ons het verhaal gedaan van de laatste nacht, doorgebracht in de 'Sauna' (naam van het badlokaal) naast de gaskamer: 'Ik zat daar op een stel matrassen apatisch over mijn leven na te denken'. Op dat moment kwam het bericht; het werd een paar dagen later bevestigd 'na zeer zware spanning'. Ook een andere Amsterdamse Jodin werd voorbestemd voor de vergassing: 'Eerst werd ik 2 á 3

dagen opgesloten in een aparte barak en toen overgebracht naar een andere barak, waar een aantal vreselijk verminkte en uitgeputte vrouwen op de grond lag. . . Een paar dagen later moesten wij in een colonne, met vijven naast elkaar, opmarcheren naar de gaskamer. In uiterste wanhoop wist ik mij uit deze colonne los te rukken en mij te verstoppen in een van de diepe kuilen, die overal in het kamp werden aangetroffen. Tot het intreden van de duisternis heb ik hier gelegen en daarna, toen de Sperre opgeheven was, ben ik de eerste beste barak ingegaan, waar ik stilzwijgend werd geaccepteerd. Op deze wijze ben ik ontkomen aan de laatste vergassing, die er in Birkenau plaats vond.' De mensen getuigen; de historicus laat commentaar achterwege.

Uiteraard valt in het Nederlandse materiaal veel licht op de geesteshouding en het gedrag van het Duitse of in Duitse dienst staande, hogere en lagere, kamppersoneel. Het is duidelijk, dat wij dit probleem in zijn algemeenheid niet behoeven te behandelen; wie iets ervan wil begrijpen, leze de al meer in deze bladzijden aangehaalde autobiografie van de kampcommandant van Auschwitz, Rudolf Miss, vonden fouten plaats: 'In september/oktober 1944 werd . . .' (volgt naam, J. P.) 'geselecteerd' om vergast te worden. Dit was een zeer tragisch geval, omdat het berustte op een vergissing. Er werd nl. per abuis een verkeerd nummer afgeroepen.'

Niet altijd was het per abuis. Een verpleegster in Auschwitz: 'Ik wist dat ik uitgezocht was om op transport te gaan, want ik had mijn kaartje gezien. 's Nachts ben ik uit mijn bed gegaan en heb toen mijn kaartje op een ander stapeltje gelegd. Een kaartje van een Pool heb ik voor dat van mij inde plaats gelegd. Die Pool is toen naar de gaskamer gegaan. je dacht op zo'n moment alleen maar aan jezelf.'

Een groep jonge vrouwen wordt door de SS door de bossen gevoerd naar een gebouwtje met een pijp: 'Ik voor mij was niet bang. Nadat ik wist dat mijn moeder dood was, had ik geen angst meer, en inwendig was ik kwaad op die natuurlijke angst van de andere meisjes. . . Ik denk dat ik de enige was, die de schoonheid van de natuur zag.' En dan zien zij het beruchte gebouwtje: 'Hoe bang ik ook anders was, op het ogenblik liet alles mij koud en ik zei tegen de anderen: 'Jullie zijn meiden van niets, wist jullie niet dat wij vroeg of laat vergast zouden worden?' De eerste honderd werden afgeteld en verdwenen in het stenen gebouwtje met pijp. Na tien minuten de volgende honderd. Een grote paniek volgde. Wij gilden, brulden en holden weg. De SS, die absoluut geen vermoeden had, waarom wij zo angstig waren, hoorde iets van gaskamers en verklaarde ons voor idioot. Ze vertelden ons, dat wij gingen baden en ontluisd werden; hier waren geen gaskamers. Hierop barstten wij allen in huilen uit, van geluk. Inderdaad werden wij gebaad en ontluisd, wat heerlijk was. Warm water, behoorlijk verwarmde lokalen en een handdoek met zeep. Wij hebben zelfs gezongen onder het baden.'

Het 'wonderbaarlijke' van dit verhaal is natuurlijk, dat dit ondanks de voorspiegelingen van de SS inderdaad een badgelegenheid was. En geen gecamoufleerde gaskamer.

Nog één selectiescène tot slot. De hoofdfiguur, hier professor A. genoemd, was een zeer geziene Amsterdamse hoogleraar, die, in het ziekenhuis opgenomen, door twee artsen (een daarvan is onze zegsman) met de grootste voorkomendheid bejegend werd ('hoewel hij dat helemaal niet wilde, want hij was een zeer bescheiden figuur'). Hij voelde zijn noodlot echter naderen en verzocht deze artsen om narcotica, teneinde niet bij volle kennis de gaskamer in te moeten. 'Dit risico was mij te groot, want stel je voor dat professor A. dood of be-

440

MOORD

of bijvoorbeeld de bladzijden, door H. G. Adler aan de in Theresienstadt heersende Ariërs gewijd. Vooral deze fleiss vinden wij meermalen terug, in allerlei 'formaten'. Zo vonden wij ergens de beschrijving van een zekere Tilo als 'een prima huisvader', die zelfs nooit

sloeg: 'iedereen was goed over hem te spreken'; 'een braaf mens, niet een bullebak, of een duivel of een sadist'. 'Hij stond op en ging naar zijn werk, evenals duizenden en miljoenen anderen. Zijn werk deed hij goed en grondig. Dat dit werk de vernietiging en selectie van gevangenen omvatte, maakte geen verschil uit. Hij moest ze selecteren en dat deed hij ook goed.'

Een braaf man, van hetzelfde soort als die andere huisvader', die in het heft van zijn zakmes, uit mensenbeen vervaardigd, grifte: 'Echt Joods', te vergelijken met bijvoorbeeld 'echt ivoor'. Of die derde, die in een van de afgrijselijkste hongerkampen iedere zondag met vrouw en kind een ommetje door het Lager maakt: Vati, Mutti und Kind, ganz gennitlich. Of die vierde, die in precies zo'n kamp erbij staat als de Joden zich storten op en vechten om de binnengebrachte rauwe knollen en zich lachend op de knieën slaat: Vet heb' ich noch nich gesehen'. Een verwonderd man, die blijkbaar zijn goed humeur niet verloor. Met zin voor humor. En veel ervaring in de omgang met mensen: dit had hij nog nooit gezien.

De meesten leerde men echter niet van deze opgewekte zijde kennen. Het materiaal toont wel de andere. Een Amsterdamse Jodin: 'Ik had een klein foto'tje van mijn ouders bij mij, ter grootte van een uitgeknipt kwartje, dat ik tot dusverre had weten te behouden. De Feldfihrer zag dat ik iets in mijn handen hield en vroeg mij, wat dit was. Ik liet hem het foto'tje zien en vroeg, het als aandenken te mogen behouden. Hij scheurde het echter in stukken en zei, dat hier geen foto's waren. Hij zelf had ook geen foto van zijn ouden. Hij zag schijnbaar de haat in mijn ogen, want ik had onmiddellijk een paar harde trappen tegen mijn blote lichaam te pakken.'

Een 'kleine' wreedheid. Er waren ook andere. Het materiaal bevat er vele voorbeelden van. Wij geven dezelfde getuige nog eens het woord; zij Vertelt van een jongeman, die betrappt wordt op het zingen van aardige Franse liedjes: 'Lou moest zich toen wentelen in de latrine en was besmeurd van onder tot boven. En steeds moest hij zijn Franse

N. Blumenthal, On the Nazi vocabulary, Yad Washem studies on the European Jewish catastrophe and resistance (Jeruzalem, 1957) dl. I, p. 56.

442 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

liedjes daarbij zingen. Daarna werd hem een longaandoening geslagen, waaraan hij een week later overleed.' Mishandelingen en straffen, ze zijn nauwelijks te scheiden. Meer dan één maakte kennis met de Puf: und-zwanzig ani Arsch, waardoor de bilstreek er soms uit kwam te zien als 'een gehakte biefstuk'. Er zijn ons enige gevallen overgeleverd van ongelukkigen, die gedwongen werden of zich lieten dwingen, elkaar te mishandelen. Een vader en zoon werden verdacht van diefstal van brood. 'De een gaf de ander de schuld. Voor straf moesten zij elkaar toen slaan, waarbij de zoon de vader heeft doodgeslagen.' 'Als straf, speciaal voor de Nederlanders, werd hier de koude douche gegeven, waarbij een koude waterstraal op de hartstreek werd gespoten.' De gevolgen laten zich ook wel voor de leek raden, alsook de duur -van deze 'straf'. Hierbij hoort dit verhaal: een Nederlandse kampbewoner ziet de beul (zelf een gevangene) van een door hem ter dood gebrachte Jood volkomen verslagen op zijn stoel zitten; zijn slachtoffer had tegen hem gezegd: 'Nu, a sjeine parnose host du dir ausgesucht' ('Een fijne broodwinning heb jij gekozen'). En niet iedere commandant trad op als die van een kamp bij Lublin: toen een kampwacht een Jodin een bloedneus had geslagen en dit ontdekt werd, gaf hij delardhandige dader eerst een 'ontzettende uitbrander', met daarna bunkerstraf. En dat in juli 1944! Dergelijke witte raven, wij zullen het nog zien, kwamen ook voor.

Een gevaar voor Joodse vrouwen was natuurlijk de bewaking door mannen. Van Duitse zijde deed men wat men kon; deze schrijver heeft zich daar bij zijn bezichtiging van de kampbordelen in Auschwitz van kunnen overtuigen. Maar zij kon niet ine ongelukken voorkomen: 'Ik herinner mij', aldus een Joodse vrouw, 'dat Nelly mij omstreeks twee uur

wakker maakte en mij het ongeluk vertelde dat haar overkomen was. Zij was naar buiten gegaan naar de latrine en was daarbij plotseling overvallen door een SS-er, die zich al vechtende Van haar had meester gemaakt Waanzinnig van angst kwam zij bij mij en ik zie de plaatsen nog voor mij, waar hij zijn nagels in haar hals had gezet en haar ledematen vol blauwe plekken . . . Hoe het voorval is uitgekomen, weet ik niet, maar de SS kwam erachter en Nelly is de gaskamer ingegaan'.

Waren vrouwelijke kanipbewakers plezieriger e De hele kampliteratuur beantwoordt deze vraag ontkennend; ook de Nederlandse. Dezelfde getuige van zo even beschrijft de intocht van een nieuwe cornniandante met haar stafvan SS-vrouwen: 'Het bleek een vreselijk mens

443

MOORD

te zijn en ik kon niet begrijpen, hoe een jonge vrouw zo slecht kan zijn'. Enzovoorts.

Legio zijn de opmerkingen over de volstrekte onberekenbaarheid van hoger en lager kamppersoneel. Zo de Untersturn4hrer Bergmeier, een vijftientwintigjarige gentleman, van een natuurlijke vriendelijkheid, een man, die 's avonds in de barakken naar wensen informeerde, vrijmoedige antwoorden verdroeg en. . . bij straffen als een wild dier optrad, van een werkelijk onbeschrijflijke onmenselijkheid; sloegen de beulen niet hard genoeg, dan nam hij zelf de gummiknuppel en ranselde met schuimende mond als een zinneloze op achterste, hoofd en rug. Een andere hoge mijnheer, een majoor 'met dikke stierennek en kaalgeschoren kop' decreteert plotseling: vijftien vrouwen ophangen, reden niet opgegeven. Hij zoekt vijftien willekeurig uit; van de anderen vallen er een aantal voor hem op hun knieën en smeken om genade voor hun medegevangenen: 'Wat hem ertoe bewogen heeft, om de voorstelling niet door te laten gaan, weet ik niet, maar de vijftien meisjes mochten blijven leven. Het eigenaardige van deze man was, dat hij zijn paard aanbad en liefkoosde, terwijl hij ons in het voorbijgaan de ene zweeps slag na de andere toedeelde.' Het eigenaardige.

Het omgekeerde min of meer: de kampleider Hessler wordt steeds vriendelijker; hij toont zich erg bezorgd voor de aan zijn zorgen toevertrouwde vrouwen: 'voor zijn vrouw in Berlijn zorgde hij ook, en voor ons voelde hij diezelfde plicht'. Maar een paar dagen later laat hij een aantal meisjes ophangen. Ook dit welbeschouwd het eigenaardige.

De volgende scène in een vrouwenkamp Mogen wij onze lezers niet onthouden: 'Op een avond hebben wij krom gelegen van het lachen. De Sturnibannfithrer kwam vergezeld van een Unterscharfiihrer in dronken toestand binnen en (ze) begonnen direct met zingen en declameren en daarna gingen ze samen dansen. Dit schouwspel op zichzelf was al de moeite waard: 49 meisjes, allen gekleed in chique nachtgewaad, uit hun bedden hangende, met in hun midden twee dansende SS-ers, en dit in een concentratiekamp in het hartje van Polen.'

De heren halen allerlei moedwil uit: 'Ze slingerden de stoelen kriskras door de barak heen. Het was dan ook direct een huishouden van Jan Steen. Toen wilden de heren een ladder hebben . . . Het hele spelletje waar het om begonnen was, kwam daarop neer, dat de heren de kachelpijp wilden omhelzen, met het gevolg, dat zij beiden als roet zo zwart waren.'

444

LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

Na nog wat van dergelijke vrolijkheden moesten de 49 meisjes allen uit hun bed komen en in een snel tempo appèl staan: 'Onze Hercules, die nu volkomen van zijn voetstuk gevallen was, moest de 49 meisjes tellen, doch deed dit door met een stokje op onze bustes te wijzen. Dan telt hij 98, roept de leidster ter verantwoording, die 49 in plaats van 98 meisjes had gemeld en laat haar tegen de muur staan, om haar neer te schieten; hij

trekt reeds zijn revolver en opeens heerst er angst: le kon immers nooit weten wat zo'n vent met zijn bezopen kop zou, doen'. Het loopt goed af en na een aantal fratsen, verdwijnt 'de krachtfiguur' met de woorden: 'Het ga jullie goed, meisjes; ik ben ongelukkig, doch jullie zullen nog gelukkig worden. Dag meisjes, slaap rustig'. 'Wij galmden dan in koor terug 'Goede nacht' en kletsten dan soms nog wel een uur na over het beleefde.'

Van deze, laat ons zeggen, ruige gemoedelijkheid was niet veel te bekennen, wanneer de heren met hun honden optraden. Deze dieren bewoonden in Birkenau fantastisch mooie kennels. Has,' de kampcommandant van Auschwitz, is er eenvoudig lyrisch over en verhaalt zelf van het hierbij ingeschakelde personeel: Aus Langeweile, uni einen Spass zu haben, hetzten sie auch die Runde auf die Hafilinge.' Sehn² bericht van een commandant, die met ontslagneming dreigt, wanneer de hokken te wensen overlaten; deze gevoelige natuur kon niet verantwoordelijk blijven voor de ziekten, waaraan bijvoorbeeld lekkende daken deze dieren blootstelden. Een Nederlandse getuige: 'Ook maakte ik het geval mee, het betrof toevallig een Hollandse kameraad die werd aangevallen door een hond, die hem de kleren van het lijf scheurde en hem deerlijk verminkte en dit geschiedde in het bijzijn van de SS die zich met dat voorbeeld zeer vermaakte.' Een andere getuige verhaalt van een ontvluchte medegevangene, die de Duitsers levend door honden hebben laten verscheuren. Een derde, hoe zij marcherende Joden door honden lieten opdrijven, wat voor ouderen, door deze dieren gebeten, een afschuwelijke ervaring was. En: 'Ik was werkelijk doodsbang, Want deze beesten waren speciaal gedresseerd om ons zoveel mogelijk te treiteren. Men had ze zelfs geleerd, tegen de bunkers te springen en als ze het niet konden, kregen ze net zo lang trappen tot het wel ging. Daarom waren zij erg vals geworden; zij waren volkomen afgericht op onze gestreepte pakjes.'

1 Miss, Kommandant in Auschwitz, p. 117-19. 2 Sehn, Konzentrations-lager. . . . Auschwitz-Birkenau, p. 46.

445

MOORD

De berichtgever tekent een Hundeführer, die plotseling weg moet. 'De hond liet hij voor mij zitten. Ik was doodsbang en fixeerde het beest om hem zo te dwingen op een afstand te blijven. Ineens sprong hij op. In mijn waanzinnige angst herinnerde ik mij opeens, dat ik die Duitsers wel eens 'Fuss!' had horen bevelen, ten teken dat de hond moest gaan liggen. Dus riep ik: 'Fuss!' De hond ging rustig liggen en deed mij verder niets.'

Het wonderlijkste en verrassendste verschijnsel in omgevingen als deze is natuurlijk de behoorlijke kampbewaker, misschien nog onbegrijpelijker dan de andere. Daar is de man, die, lichtelijk aangeschoten, aankondigt, dat hij zich bij de komst van de Russen een kogel door de kop zal schieten: men had hem tegen zijn wil bij de SS ingelijfd: 'Hij schold op Adolf Hitler en de hele SS, nam een volle fles wijn en slingerde deze naar het portret van Adolf Hitler. Wat genoot ik van die woorden en popelde, het aan de meisjes te gaan vertellen. Hieruit volgde immers, dat de Russen optrokken en er gevaar voor de SS bestond'. Deze berichtgeefster interpreteert, zoals men ziet, dit geval van behoorlijkheid als een bekering onder de veranderde omstandigheden. Maar zij weet ook van de Unterscharführer 'Paul' te verhalen, die haar (zijn speciale dienstbode) en haar vriendinnen heel goed behandelt: 'Er brak nu een prachtige tijd voor ons allen aan; er werd bij mijn chef niet gegeten, maar gevreten, en alles wat over bleef mocht ik meenemen naar de barak . . . Hij hield er een Poolse Arische vriendin op na, waar wij weer mee handelden. Wij ruilden met haar jurken, pullovers, baddoeken, lakens, kortom van alles. Wij kregen bijv. voor een jurk 25 eieren, een kilo spek, en een kip. Voor een mooie hoofddoek kregen wij zo eieren, een kilo worst en een kilo spek.'

Als idylle wel een uitzondering, vrezen wij. De meesten waren wel anders en zo verrast

het niet, dat ook het Nederlandse materiaal verhalen bevat van gruwelijke wraaknemingen op deze beulen, na de bevrijding dari. Zij krijgen van de Amerikanen 'een SS-er, waarmee wij mochten doen wat wij wilden. Wij hebben hem met onze vuisten doodgeslagen. Er was niets menselijks meer aan ons. Een uur later kregen wij een tweede SS-er; ook die hebben wij doodgeslagen.' Hier zijn ook andere voorbeelden van, nog ergere, en veel ergere.

Niet al het kamppersoneel hebben wij opgenoemd. Er is nog één element, dat de Nederlandse Joden — en zeker Jodinnen — hebben leren kennen, en hoe! Het zijn de kampartsen, waarbij wij uiteraard verschil maken tussen de Nazi's die hun patiënten in het algemeen hielpen af-

446 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

maken, de niet-Nazi's in allerlei soorten en de Joodse, die hun patiënten, lotgenoten tenslotte, verzorgden, voor zover dat mogelijk was; velen van de laatsten hebben het mogelijke gedaan en, het is alweer de leek die spreekt, niet zelden het onmogelijke. Niemand kan hun werk voldoende prijzen en in dit boek past een eresaluut aan die Nederlands-Joodse geneesheren, die in deze hel hun plicht zijn nagekomen, een woord van beklag voor diegenen onder hen, die in deze gruwelijke omstandigheden wel eens faalden. Zij eerbiedigden het aloude beginsel, opgenomen in de ethische code van hun beroep even-' zeer als de Nazi-artsen het overtraden — en de Nazi-ethiek wordt er niet indrukwekkender op voor wie beseft, dat zij een groot deel van de walgelijkste experimenten op hun menselijke proefdieren verrichtten in verband met hoogst voordelige contracten, met Duitse industrieën afgesloten. Dit is algemeen bekend en staat als feit alleszins gedocumenteerd vast. Ook hier vergisde men zich niet. Velen hunner waren vriendelijke, keurige, verder behulpzame en zorgzame lieden, die met toewijding het hun opgedragen werk deden, ook wel met bekwaamheid. Niet allemaal, ook hun helpers waren wel eens wat, laat ons zeggen, onhandig. Daar is in het vrouwen-Block van Auschwitz, straks nog te noemen, het tweetal vervangers van dr. Clauberg, de een een SS-Obersturmführer, een chemicus van limonades en tandpasta, die een twintigtal verschillende vloeistoffen uitvond en ze liet injecteren door zijn medewerker, een SS-kapper, die, gespeend van alle gynaecologische kennis, iedere dag een uur les nam bij een echte dokter. Deze cursus leverde niet veel op: 'Hij bedierf de meeste vrouwen, zodat ze eierstokontstekingen kregen, die zeer langdurig en pijnlijk waren': de chemicus, die deze vrouwen steriel wilde maken, bleek ook gekweld door enige twijfel, want hij verzocht om honderd mannen, die met de door hem behandelde vrouwen moesten samenleven. Ten bate van de controleproef van deze wetenschappelijke vorsers vonden al verbouwingen plaats, maar het heet, dat Berlijn op het laatste moment het plan afkeurde. Een collega, die met röntgenstralen werkte, beschadigde vaak de ingewanden van de door hem behandelde vrouwen zo, dat de meesten hunner na vreselijk lijden stierven; de enkelen, die ondanks alles er bovenop kwamen, verdwenen daarna, als onbruikbaar geworden materiaal, in de gaskamer.

In een boek over Nederlandse Joden verdient de geneesheer Johann Paul Kerner, doctor in de medicijnen en de wijsbegeerte, SS-Obersturmführer, assistent-professor in de anatomie aan de Universiteit van

MOORD

Münster, enige vermelding, aangezien hij in het door hem bijgehouden dagboek enige keren Nederlandse transporten noemt. op 2 september 1942 woont dr. J. P. Kremer voor de eerste maal een Sonderaktion bij en noteert dat hem, daarmee vergeleken, Dante's Hel bijna een comédie toelijkt. Op 5 september weer twee, waarvan een van Nederlandse

Joden. Hij geeft een collega gelijk, die Auschwitz de anus mundi noemt. Gelukkig op 6 september een uitstekend middageten: tomatensoep, halve kip met aardappelen en rode kool (20 g vet), gebak en heerlijk vanille ijs; om 8 uur 's avonds weer een Sonderaktion. Op 9 september als arts aanwezig bij een Priigelstrafe van acht gevangenen en bij het fusilleren van één ('durch Kleinkaliber'); die avond weer een Sonderaktion, evenals de volgende ochtend. Op 20 september in de heerlijke zonneschijn van drie tot zes concert van de gevangenen-, kapel, in totaal tachtig man (wij spreken nog hierover) ; 's middags varkenscotelet, 's avonds gebakken zeelt; op 23 september twee Sonderaktionen, gevolgd door 'ein wahres Festessen' , gebakken snoek ('soviel jeder wiinschte'), echte koffie, uitstekend bier, belegde broodjes. Op 27 september Karneradschaftsabend, o.m. met een rede van commandant Hiiss, met toneel, muziek en allerlei spijs en drank. Op 30 september Sonderaktion, op 3 oktober werkt hij met 'lebensfrisches Material von menschlicher Leber und Milz sowie vont Pankreas'. Het gaat verder en verder, maar wij halen er nog S'lechts een enkele aantekening uit. Op 12 oktober is er een Sonderaktion van 1600 Nederlandse Joden, met een 'schauerliche Szene' bij de laatste bunker. Wat er toen gebeurd is? De lezer lette op de datum; wij moeten aannemen, dat dit een deel is van de hierboven behandelde 'schlagartig' opgepakte groep van duizenden, in begin oktober 1942 door Westerbork geperst. Als deze Johann Paul Krerner spreekt van 'schauerlich', moet het wel iets bijzonders geweest zijn, wat de snaren in het hart van deze gevoelsmens tot trillen bracht. Misschien hebben de mensen beseft wat er ging gebeuren Misschien hebben de vaders en moeders hun kinderen willen beschermen? Dr. Johann Paul Kremer, geneesheer, professor in de anatomie, heeft het ons niet verteld. Hij experimenteert verder, woont — als arts — executies bij en noteert. Op 18 oktober bij nat en koud weer alweer een Nederlandse Sonderaktion. En hier is hij een ietsje concreter: 'Griissliche Szenen bei drei Frauen, die ums nackte Leben flehen.' Op 8 november zijn veertiende Sonderaktion (hij nummert ze), gevolgd door gemiitliches Zusammensein im Fiihrerheim', met Bulgaarse wijn en Kroatische Schnaps. Een arts. Een wijsgeer. Een beschaafd mens, een ge-

LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

voelsmens; hij haalt dichters aan, hij houdt van muziek, zéér. Een vlijtig man ook: als hij voor zijn leveronderzoek een lijk nodig heeft, wacht hij niet tot een van de ontelbare 'Muzelmannen' doodgaat, maar geeft een gezonde een injectie, dan heeft hij vers materiaal. De dienst gaat voor.

Wij zinspeelden al even op de verrichte experimenten. De historicus weet, dat het proefnemen op levenden veel ouder is dan de twintigste eeuw, ja, tot de Oudheid teruggaat. Maar men mag wel veronderstellen, dat het nimmer op zulk een schaal geschied is als in Auschwitz-Birkenau en vermoedelijk nimmer met zoveel Gemijt en gezelligheid als daar; experimenten afgewisseld met Kameradschaftsavonden, waarop coteletten en wijn. Dat wij juist in dit boek even stilstaan bij wat een veel algemener probleem vormt, ligt aan het toeval dat bij deze experimenten zoveel gewerkt is met NederlandsJoodse vrouwen. Hiervan heeft een aantal het overleefd, enkelen hebben verslagen opgesteld, anderen (zij het ook begrijpelijkerwijs weinig) bleken, ondanks alles, bereid tegenover schrijver dezes mondeling iets los te laten. Het is het verhaal van Block To, het kille, koude, mufte stenen gebouw binnen het dodelijke prikkeldraad van Auschwitz; daar bevonden zich een tijdlang wel altijd een paar honderd Hafilinge fUr Versuchszwecke. Het was, naar veler opvatting toen, een enorm geluk voor een vrouw, juist hier terecht te komen; het 'enige' immers dat hier drukte, was de dodelijke verveling van het aldoor nietsdoen en afwachten, het risico, waardoor of waarom ook, toch naar Birkenau te moeten, hetgeen in de meeste gevallen de gaskamer betekende en tenslotte de pijn en vernedering van de experimenten.

Deze laatste, veelsoortig als zij zijn, hebben bevoegderen al uitvoerig beschreven; zij richtten zich voor een groot deel op de vrouwelijke geslachtsorganen, met als meest nagestreefd doel de sterilisering; ook mannen werden in Auschwitz wel gesteriliseerd, maar hiervan zijn ons geen Nederlandse voorbeelden uit het materiaal bekend. Deze 'negatieve demografie' (wetenschappelijke uitdrukking van toen) werd met grote toewijding beoefend, zij het ook niet altijd zonder begrijpelijke tegenspoed, m.a.w. er stierven vrij veel vrouwen, terwijl de anderen zelden gevrijwaard werden voor pijn en de psychische druk soms onhoudbaar was; verreweg de meesten hadden er immers geen idee van, wat er met haar ging gebeuren. Een Nederlandse vrouwelijke arts, die er een hele tijd gezeten heeft, verhaalt onder meer dat nog maagdelijke meisjes vóór de experimenten aan de inwendige ge-

449

MOORD

nitaliën 'in 't geheim op de zolder door andere vrouwen gedefloreerd [werden]', want anders zouden ze als onbruikbaar materiaal naar Birkenau gezonden worden, wat bijna zeker de dood betekende.

Een treurige vermaardheid, ook in Nederland, heeft de geleerde professor dr. Carl Clauberg gekregen, SS-brigadegeneraal een van de grote werkers op vrouwelijke proef-medemensen in Block Io. Over zijn wetenschappelijke arbeid zijn wij vrij behoorlijk ingelicht; tien jaar na de ineenstorting van het Duitsland der Nazi's teruggekeerd meteen transport uit de Sowjet-Unie werd deze man gearresteerd, in november 1955; eerst was hij vrijgelaten, maar onder de druk van de publieke opinie bleek een proces onvermijdelijk. De voorbereiding van dit proces wekte nogal wat beroering, vooral toen uitkwam, dat men hem niet veel meer ten laste legde dan mishandelingen, die zwaar lichamelijk letsel tengevolge gehad hadden (maximum straf drie jaar gevangenis); slechts vier gevallen met dodelijke afloop (maximum straf is jaar tuchthuis). De eerste heetten trouwens verjaard. Aan het Duitse volk is de schande van dit z.g. proces bespaard gebleven door het overlijden van Clauberg in de gevangenis. Hierbij de aantekening, dat velen van zijn collega's in soortgelijke gevallen niet of nauwelijks veroordeeld zijn en alweer sinds jaren een praktijk uitoefenen. De geleerde medicus, die op de gedachte was gekomen, de gouden tanden van de slachtoffers eruit te slaan, was toen allang weer een gezien tandarts in Berlijn. De hoogleraar van de bevrozingsexperimenten in Dachau practiseerde al weer, hij eveneens. Zij zijn niet de enigen van de overlevenden hier.

Overlevenden, het woord staat er. Deze artsen vormen de ene groep, de andere de vrouwen, uit Block 10 teruggekomen. Een aantal aanhalingen uit medische rapporten van 1959 ligt voor ons, droevige, in-droevige lectuur. Lichamelijk en geestelijk lijden in allerlei symptomen geopenbaard, een verschrikkelijke nasleep, zelden zonder zware financiële gevolgen. Diep leed door onvruchtbaarheid, chronische buikpijnen, nerveuze spanningen, voortdurende bedlegerigheid, gedeeltelijke of volledige arbeidsongeschiktheid, dat is haar leven, overleven beter gezegd, háár overleven.

Wij zijn hiermee nog niet helemaal gereed met de schildering van het kamppersoneel. Ook in deze kampen pasten de Duitsers de tactiek toe, Joden door Joden te laten leiden naar het door hen beoogde doel. Hiermee komt de Kapo binnen onze gezichtskring, een algemeen kampfenomeen, hier alleen in Nederlands verband even vermeld, min

450 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

of meer de voortzetting van wat in Westerbork de prominenten heetten en als aldaar in goede en in kwade variëteiten vertegenwoordigd, als aldaar zich in meer of mindere mate identificerend met de vijand, die hun, onmisbaar verlengstuk, in ruil hiervoor zekere voorrechten schonk. Een judasloon in de ogen van hun slachtoffers, in hun eigen ogen vaak de beloning voor diensten, die zij aan deze slachtoffers bewezen door een buffer te

vormen tussen henzelf en de kampbeulen. Dat waren zij ongetwijfeld vaak en ook wel méér dan dat. In het Nederlandse materiaal komt de kapo voor, die met kracht en strengheid tucht en orde handhaaft, maar dan van het inzicht uit, dat hij daarmee zijn mensen in het leven houdt. Hij slaat er desnoods op (er wordt ook niets anders van hem geëist door de Duitsers en verwacht door de Joden), maar met een positief doel voor ogen. En . . . 'X' (een Nederlandse Jood, J. P.) 'was als kapo een fijne jongen, de man die de klappen moest uitdelen, maar we werden graag door hem geslagen. Terwijl hij bezig was, kermden en gilden de jongens op zijn bevel, maar ze voelden niets.' Deze getuige laat zich echter zeer fel uit over twee andere Nederlands-Joodse kapo's, waarvan één ook door andere getuigen wordt gelaakt en door een enkele hemelhoog geprezen: deze Y heeft voor zijn kamp 'onvergetelijke verdiensten gehad. . . hij heeft voor hun veiligheid gezorgd, ze gedwongen tot zindelijkheid, ze behoed voor ziekten, ze lichamelijk en geestelijk gespaard. Wie daar geen oog voor had, zag hem alleen maar de barak binnenkomen en daar eventueel wat oorvijgen uitdelen of op appèl wat cijfers opnemen . . . Natuurlijk is het zo, dat hij zich vaak niet prettig gedroeg, maar als u eens gezien had, hoeveel mensen wij aan typhus hadden verloren en hoevelen zich niet wasten, dan is dat toch wel een klein beetje te begrijpen.'

Maar evenals op Westerbork overwoog, zeker in deze kampomgeving, maar al te vaak het negatieve. In het Nederlandse materiaal komt dit uiteraard nogal op de voorgrond, staaltjes van machtsmisbruik, van heerszucht, van wreedheid. Indien Steinmetz terecht de menselijke immoraliteit beter begreep dan de moraliteit, zou hij heel wat moeite ermee hebben gehad tot een juist begrip door te dringen van de rechtschapenheid en onkreukbaarheid niettemin door een enkeling aan de dag gelegd in deze oorden van verdoemenis, waar schijnbaar alleen duivels zich konden handhaven.

'De eerste indruk die ik' (van Birkenau) 'kreeg, zal mij mijn leven lang bijblijven', aldus een jonge Joodse vrouw, van het experimenten-

451

MOORD

blok in Auschwitz daarheen gevoerd. 'Zo iets droefgeestigs en verwaarloosds. Stelt u zich voor, allemaal verwaarloosde stallen en daaromheen in de modder zittende half aangeklede en ongekledede vrouwen, als deze wezens nog vrouwen genoemd kunnen worden. Verder vrouwen, die stenen sjouwen, graven, anderen die lijken wegdragen, enz. Het geheel was hopeloos somber en grauw. Verder hing de reuk van de crematoria over heel Birkenau.'

Dat was, nog eens en nog eens, de omgeving. Wat er zich in afspeelde, weet de lezer nu wel zo ongeveer. Zo ongeveer, niet helemaal. Wij zullen er niet naar streven, alles te vertellen, maar iets hier en daar, alleen uit Nederlandse ervaringen. En hier dan maar niet bijvoorbeeld over kannibalisme, het eten uit lijken; het is voorgekomen. Maar lijken werden ook geruimd, soms enkelingen, soms stapels; Nederlandse mannen en vrouwen hebben hun bestaan daarmee gerekt. Slechts een heel enkele aanhaling. Een Oberscharführer dwingt een jonge Joodse vrouw als straf 'een pas doodgeschoten Jodenfamilie' op te ruimen: 'Hiervoor nam hij mij mee naar een vuil luguber schuurtje, waar ik een afschuwelijk toneel te aanschouwen kreeg. Vier mensen, man, vrouw en twee kinderen, lagen daar doodgeschoten en op gruwelijke wijze verminkt. . . Het was een hopeloos werk, geheel alleen deze lijken op een wagentje te leggen. Daarbij stond de Oberscharführer rustig en lachend een sigaret te roken.'

Bij een massa-ruiming: 'Bewaakt door twintig Oekraïners moesten wij eerst (met een nijptangetje) de gouden tanden en kiezen uit de monden trekken en daarna de lijken op een plank of ladder leggen, die aan de mannen werden gebracht, die vervolgens de vuurstapels gereed maakten. Het goud stopten de Oekraïners in hun zakken en wanneer

het niet vlug genoeg ging, dan sloegen zij of traptten zij erop los. Veertien dagen zijn wij bezig geweest met het opruimen van de 18 000 Joden en Ruth is hierbij volslagen gek geworden. Het was, meen ik, de derde dag dat ik plotseling zo'n walging kreeg van het werk, dat ik het niet meer voort kon zetten. Ik was toen juist bezig met een so-jarige vrouw, die mij zo aan mijn moeder deed denken, dat ik werkelijk niet meer kon. Een Oekraïner die mij zag staan met mijn van verdriet vertrokken gezicht, kwam op mij af, schreeuwde mij iets toe wat ik niet verstond en trok toen een mes, waarmee hij mij een steek in mijn wang wilde geven. Doordat ik achteruit ging raakte hij mij niet en toen ik mij bukte om toch maar weer aan het werk te gaan, lag Ruth, die bereid was mij te helpen, volkomen in de war

LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

naast mij. Hoe ik ook probeerde haar opgericht te krijgen, het lukte niet : . . zij stamelde alleen de woorden: Bang, mes, Mirjam. Ik riep de andere meisjes erbij, en legde zo snel mogelijk het geval uit. Het was echter reeds te laat, want Ruth kreeg verschillende harde zweep-slagen.' -

Een andere getuige, een man, erkent, waartoe deze arbeid leiden moest: 'Een klein Pools meisje leefde nog; ze zat boven op de lijken. Ze moest zich omdraaien en kreeg een nekschot. Je kon je niet veel meer van dit alles aantrekken, anders zou je gek geworden zijn. Wij verdierlijkten gewoon. Met één hand ruimden wij de lijken op, met de andere hand zochten wij in de zakken of er nog iets eetbaars in zat.' Bekend is, dat de SS-ers van de Einsatzkommandos ook niet altijd tegen het ruimen van vrouwenen kinderlijken konden en over hoofdpijn klaagden.

Niet onvermeld moge blijven, dat dergelijke 'lijken-commando's' niet zelden onder het werk moesten zingen of hun arbeid met muzikale begeleiding van het kamporkest verrichten. Het zal de lezer misschien verwonderen, maar voor vele kampen mag men Verlaine's formule bezigen: De la musique avant toute chose, dit toute chose hierkort samengevat als 'moord'. 'Moord met muziek', misschien niet zo'n slechte formule voor deze twintigste-eeuwse dodendans; wanneer de mensen de gaskamers ingingen of bij ophangingen speelde de kapel.

Een Nederlandse arts beschrijft het orkest van Auschwitz en: 'De fluitist was een Griekse gynaecoloog, waarvan ik de tragische bijzonderheid kan vermelden, dat hij tijdens een muziekkuitvoering, waaraan hij zelf medewerkte, zijn eigen dochter zag voorbijrijden op een

vrachtauto, op weg naar de gaskamer.'

Er zaten nogal wat Nederlandse Joden in deze en andere kapellen;

in Monowitz tot elf toe in 'een prachtig orkest met aangemeten witte pakken met een rode bies en rode muts'. Een jong meisje verhaalt, hoe een Belgisch-Joodse lotgenote na een mislukte vluchtpoging onder muziek werd doodgeranseld; in een ander kamp was de kapel verplicht bij executies de 'Tango des Doods' uit te voeren (hier is een foto van bewaard). In het 'gezellige' kamp Blechhammer worden wegens een klein vergrijp drie Joden opgehangen: 'Wij moesten weer kijken . . . Later op de avond moesten wij gewoon naar een concert luisteren en terwijl Harry Pos stond te zingen, zag je buiten de lijken schommelen.' Een Nederlandse musicus was zelfs een tijdlang kapelmeester in Auschwitz en heeft het overleefd, daardoor waarschijnlijk.

52

453

MOORD

Een der meespelenden: 'Toen ik de mensen zag binnenkomen, verminkte lijken met zich

meedragend, kon ik haast niet meer blazen . . . Wij moesten ook spelen wanneer er iemand opgehangen werd, dan stond het hele lager eromheen. . . Verder hebben wij gespeeld in het crematorium, waar een Sonderkommando werkte, dat gouden tanden moest bikken.'

Ook hier past een enzovoorts. Met aan het eind als mogelijk toepasselijk citaat: Freunde, nicht diese Tiine. Althans niet alleen deze, er klonken ook andere. Ondanks alles.

Wij zijn nu gekomen tot een onderwerp dat wij het best kunnen plaatsen onder het hoofd 'geestelijk verzet'. Een groot woord? Onder de omstandigheden, waaronder het geboden werd, zeker niet. Zijn vormen waren soms heel simpel; hoe kon het anders? Maar zijn inhoud imponeert en verwarmt het hart. Het is voor ons een allerkostelijkst bezit, zeker voor wie beseft, dat ons maar een schamel deeltje is overgeleverd, dat wat de weinige overlevenden ook hier wilden en konden berichten.

Het over-, overgrote deel der naar Polen gevoerden werd als reeds gezegd dadelijk of vrij spoedig afgemaakt, een rest leefde korter of langer voort in merendeels slechte, menonwaardige verhoudingen, waarin op bepaalde plaatsen en tijden de wonderlijkste variaties konden optreden, tot het luie-lev'entje-met-alles-wat-het-hartje-begeert toe, de kampen met Kerstgans en slagroom, dit laatste, men houde het in het oog, 'gevangeniskost' een zeer, zeer hoge uitzondering natuurlijk. Daar ging een stuk leven voort, zo goed en zo kwaad als het mocht, zich bestendigend, zich aanpassend, waarbij allerlei ontplooiingen optraden, illusies werden nagestreefd, gevoelens werden gekoesterd, innerlijke bevrijding, zielevenwicht en troost werd bereikt. Hoe wonderlijk het ook klinkt, zelfs uit het toch nog altijd hoogst beperkte materiaal, dat ons rest, komen ons de ontroerendste ervaringen tegemoet, zoals de ontluiking ener jonge, diep-menselijke liefde, te teder om hier te ontwijden met de nuchtere verwijzing naar een bron maar als het ware vragend om de dichter, die haar in deze danteske afgrond, 'stom van licht', glanzend kan laten klinken. Ook in deze diepten ontwaart men de mens, de medemens, in zijn schamele grootsheid, in zijn eindeloze mogelijkheden binnen een beperktheid, die hier voor niets meer ruimte lijkt te laten dan voor de menselijke nederlaag in vuil, in lafheid en schande.

Wij spraken hierboven van de opgelegde kampmuziek. De gevan-

454 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

genen hadden echter ook hun eigen. Er is in de kampen veel, heel veel gezongen; er moet in Polen een hele folklore van kamplieden zijn overgeleverd. Wij hebben ons met de Nederlanders bezig te houden: welnu, ook zij zongen, van alles. Het Wilhelmus, het lied van Piet Hein, het Hatikwah. 'Er zijn liedjes gemaakt op de soep, waar wij de helft niet van kregen en op de koks, die eerst door de modder liepen en dan in de keuken hun schoenen in de soepketel wasten; dat was ontzettend aardig' (of dat laatste werkelijk gebeurd is, weet deze berichtgeefster niet; maar er zijn, ook met soepketels, wel ergere dingen geschied). Een Duitse kampbewoner (in Brande) voelt de afgunst bij zich opkomen: op een door hen gegeven 'bonte middag' eindigen de Nederlandse Joden met het staande gezongen Wilhelmus; de Duitse mogen immers hun eigen volkslied niet zingen, omdat dit 'een belediging voor de eer van het Duitse volk' zou wezen.

Een getuige: 'Een van mijn vrienden zong er enkele Hollandse liedjes, o.a. Sarie Marais, wat de 'Schlager' van het kamp werd. Trouwens, dit zingen bezorgde hem een baantje, waardoor hij het er ook levend afgebracht heeft.' Er zijn meer voorbeelden van wat de historicus het Bontekoe-effect wil noemen: de man, die in een gevaarlijke situatie door het zingen van liedjes dit gevaar bezweert, zoals de zeventiende-eeuwse zeevaarder dit had gedaan tegenover een aantal hem bedreigende 'wilden'. Een groepje Joden, dat gevlucht is, wordt gepakt; een hunner, een bekend Nederlands-Joodse radiozanger, zingt hen a.h.w. vrij: '. . . hij begon een paar stukken uit opera's te zingen. Dat vonden ze

prachtig. In een minimum van tijd had hij een pet vol peukjes en daar hij niet rookte, kreeg ik mijn zak ermee gevuld.' Zouden dit niet een klein beetje 'sterke verhalen' zijn? Natuurlijk luisterden de gevangenen ook wel naar de concerten van hun kampkapellen, op 'vrije' middagen e.d. gegeven of naar 'uitvoeringen' zoals ze wel eens plaats vonden. Zeker is echter: de 'lichte muze' in de kampen, tot in de 'doodsfabrieken' toe, ze is er rondgegaan, ze heeft de mensen afgeleid en getroost. Cabaret in Buchenwald, met liedjes, circusnummers, declamatie, een 'verbluffend goed variétéprogramma' en. . . 'bij muziek van Mozart kwamen tranen in vele ogen. Alle ruwheid werd vergeten; alle bitterheid loste zich op in een zoete droom van schoonheid en vrijheid'. Cabaret in het vrouwenblok, zang en voordracht, met een 'soort ballet' met 'prachtig bijpassende costumes'. Ook elders werd gedanst, in een soortgelijke fabriek van onmenselijkheid. 'Er was een meisje bij ons, een danslerares; ik had

455

MOORD

vroeger ook veel danslessen gehad en wij zijn samen gaan dansen. Zij had van die korte zwarte broekjes en een bustehoudertje georganiseerd. Wij hebben een-nachtlampje ingedraaid en zijn gaan dansen. Later ben ik gaan tapdansen en toen kwamen de prominenten ook kijken. Al die vrouwen lagen vanaf hun bedden te kijken.' Bij één Nederlands liedje heeft de ene helft gehuild en de andere helft meegezongen. 'Later zongen die Grieken en Fransen dit, en dat klonk zo gek.'

In Blechhammer worden de kaartjes over de verschillende Blocks verdeeld en waren er zelfs opkopers voor deze kaartjes. In Auschwitz klonk operamuziek; trouwens, de SS chef-arts Mengele 'flood rustig een aria uit de opera Tosca terwijl hij duizenden vrouwen voor de gaskamer uitzocht:-

Er waren ook wel eens, een enkele keer natuurlijk, feesten, Kerstmis, Chanoekah, Oudejaar, ook met liedjes en toespraken, heel, heel ernstig, met lekkernijen en dans. 'Op oudejaarsavond vertelt een van de meisjes Een zomerzothed van Cissy van Marxveld.' Voor Chanoekah 1943 'organiseert' men in Block to zelfs een paar kaarsen, te,wijl men elders voor Joodse Pasen zowaar aan matzes komt. Met roerende zorg vaak neemt men godsdienstige voorschriften in acht; uit een kamp worden doden 'op waardige wijze ter aarde besteld' en wel 'in aanwezigheid van tien Joden uit het kamp, die volgens de wetten van hun geloof het gezicht naar het oosten gekeerd hadden. Ze waren 's nachts in het geheim in de wasbarak, eveneens volgens de wetten van het geloof gewassen en opgebaard.' Maar . . . een vroom opgevoed meisje had in de lompenhal 'een Joods Bijbeltje gevonden. Zij stond hierin op het appèl te lezen en werd -daarbij betrapt door een voorbijkomende SS-er. Hij smeet het bijbeltje weg en takelde haar zolang toe met de kolf van zijn geweer tot zij erbij neerviel. Wij hebben haar zo goed en zo kwaad voor de rest van het appèl ondersteund.'

Nog een aanhaling, eveneens zonder commentaar: 'Een bijzondere voorkeur hadden de Duitsers ook om de selectie op Joodse feestdagen te houden. Zo werden op de Grote Verzoendag 1944 de Joden, die twee dagen te voren voor de gaskamer waren opgeschreven, naar het crematorium gebracht. Aan de vooravond van Grote Verzoendag werd in het Joden-B/ock door deze mensen, die wisten, dat ze nog maar één dag te leven hadden, een plechtige kerkdienst gehouden, waarbij bijna alle Joden uit de Kranken ban aanwezig waren. Het was buitengewoon aangrijpend in een dergelijke omgeving een dienst mee te maken, een

456 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

-

dienst, gehouden door in lompen geklede mensen, wier Godsvertrouwen ondanks hun vreselijk lot ongeschokt was.'

En, dadelijk hierna: er is gelachen in deze kampen, misschien zelfs veel gelachen. Al was het maar, om de tegenstander, de vijand: bijvoorbeeld om die Lagerführer, die in één ademtocht zei: 'Ich lass euch stehen, bis ihr schwarz werdet wegtreten'. Auschwitz: 'Aus Witz', de grap heette 'uit', maar deze grap zelf bewijst het tegendeel. Vaak natuurlijk was het echte galgenhumor, zoals van die fijnzinnige Amsterdamse intellectueel, die portier in zo'n kamp was geworden en, door een kennis gevraagd, hoe hij het maakte, antwoordde: 'Och, weet je, portier c'est nwurir uit pen' (misschien toch niet meer dan een ietwat verdachte zwerfanecdote: met Joodse kamp-portiers kunnen wij niet veel aanvangen).

Iemand deelt mee, dat de Oostjoden in zijn kamp op de voortdurende aankondigingen van een op handen zijnde bevrijding reageerden met het volgende verhaal: 'God had een engel naar de aarde gestuurd om eens te kijken hoe de joden het maakten. Toen hij in de kampen kwam, hoorde hij overal: 'Het gaat goed'. Hierop ging hij terug naar de hemel en zei: 'Het gaat goed, dus laat ze maar zitten'.

Een enkele 'durfde' zelfs; wanneer een kampcommandant na een toespraak een Nederlandse Jodin opdraagt, deze aan haar eigen kampgenoten in vertaling over te brengen, zegt zij o.a. 'dat wij de barak schoon moesten houden, dat onze vrienden in de buurt waren en dat wij de barakken behoorlijk moesten achterlaten. Ik eindigde met: 'Leve jullie-weet-wel-wie-ik-bedoel en weg met jullie-weet-nog-beter-wie-ik-bedoel.'

Er was in een kamp 'van alles' mogelijk . . . In het vrouwenblok geeft een eenzame jonge vrouw les aan een van de zeer weinige kinderen, die er mochten blijven leven, een heel begaafde jongen: 'Na een poosje hield het kind ontzettend veel van me en heeft me over heel veel nare dingen heen geholpen'. Een rector gynmasii leest in Buchenwald met studenten Ovidius: 'Toen ik deze lessen begon met de eerste versregel van Tristia IV, jo Ille ego, qui fuerim, tenerorum lusor amorum,¹ kropste de ontroering in mijn keel'.² Geen wonder: ook deze Ovidius een banneling, verdreven naar een voor hem troosteloze kust, de

1 Wie ik, eens de welbekende speler met teder liefdesspel, geweest ben . . . (Vertaling van prof. J. C. Kamerbeek). 2 J. Hemelrijk, Zeven maanden concentratiekampen, dl. III: Leven en sterven in Buchenwald (Alkmaar, 1953), 13. 56.

457MOORD

fijnbesnaarde zanger der tederste liefdesavonturen. De andere kant: Joden hebben in kampen aan sport gedaan: 'Achter het complex van Blocks was een open veld, dat later geschikt werd gemaakt voor sport-. terrein en waar menige voetbalwedstrijd tussen elftallen uit de verschillende kampen werd gespeeld, terwijl enkele honderden meters verder gehele transporten, zonder enig vermoeden van hun vreselijk lot, de crematoria binnengingen. De schoorsteen rookte dag en nacht.'

In het materiaal bevinden zich enkele sporen van wat men de verzetsdaad bij uitstek (na de opstand dan) kan noemen: de vlucht. Zij is zeker herhaalde malen geprobeerd, hoe ondoenlijk ook, althans vrijwel ondoenlijk. Wanneer men kennis neemt van de voorzorgsmaatregelen in Auschwitz, wordt het welhaast onbegrijpelijk, dat er ooit een gelukt is, door al die cordons, slagbomen, dat prikkeldraad onder stroom, enzovoorts, aan mensen in kampkledij, kaal, getatoueed. Bij mislukking trouwens gruwelijke straffen: . hij werd tot de strop veroordeeld. Daarvoor werd als galg gebruikt de ophanginrichting van de keukenbel, die voor deze gelegenheid in de zandbak werd geplaatst. Omringd door SS moesten wij deze eerste ophanging bijwonen. Na de voltrekking van het vonnis moest . (een Nederlandse Jood, J. P.) 'hem uit de strop halen.'

Meer dan eens liet 1-1.5ss, de commandant van Auschwitz, voor één ontvluchte tien

barakgenoten in' een bunker opsluiten en de hongerdood sterven. En toch probeerde men het, daar en elders. De hier meer aangehaalde Mirjam overweegt zelfs het plan, contact op te nemen met partisanen, die betrekkelijk dicht bij haar kamp zitten, om dan samen met deze haar circa vijftig lotgenoten te verlossen: 'Ik zou mij kunnen verkleden in een SS-uniform van mijn chef, waarvan hij nog een compleet stel met revolver en al op zijn kamer had hangen'; zij past deze kleren zelfs, maar door een onvoorzien toeval moet zij het plan laten varen. Slechts een heel enkele geslaagde vlucht komt in het materiaal voor, vooral uit de laatste fase van de oorlog. Ook hier een jonge Jodin, die zich redt in 'het uniform van een Duits militair, die dood langs de weg lag'. En anderen, heel, heel weinig anderen.

Een apart hoofdstuk zouden de Nederlandse vrouwen in deze hollen des doods vereisen, al zijn individuele gevallen hiervoor meer dan eens vermeld. Kaalgeknipt, in afschuwelijke lompen soms, getatoueed, mishandeld, bleef een klein deel van de uit Nederland weggevoerden in leven in barakken, blootgesteld aan vernederingen, 'operaties', ransel, verkrachting, honger, ziekten, vervuiling enzovoorts en ge-

458 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

dwongen tot mensonterende arbeid of mensonterende lediggang. En toch

'Voor de werkzaamheden bij het vergassen gebruikten de Nazi's jonge vrouwen en meisjes, die hiervoor speciaal werden uitgezocht. Zij kregen betere kleding en wat meer voedsel. Zij waren ondergebracht in een barak, die voor anderen niet toegankelijk was. Deze Sonderkommandos hadden tot taak om de nieuw-aangekomenen klaar te maken voor het gas. Zij moesten deze mensen helpen bij het ontkleden en hen geruststellen door het doen van onschuldige vragen naar leeftijd en beroep. Door het uitreiken van een klein stukje zeep moest de indruk gewekt worden dat men een bad zou gaan nemen. Kinderen gaf men een stukje speelgoed in de hand. Gerustgesteld gingen dan de meesten gewillig de gaskamer binnen, waar in de zoldering op douches gelijkende sproeiapparaten waren aangebracht, die deze indruk nog versterkten. Na de vergassing moesten de stukjes zeep en het speelgoed tussen de lijken worden bijeengezocht om weer dienst te kunnen doen bij een volgende groep, die aan de voorkant van het gebouw al stond te wachten op hun 'bad'.

'Op een morgen stonden wij te verkleumen op de appèlplaats. Een gure wind, die vanuit het verre Karpatengebergte over de vlakte van Auschwitz woei, deed onze lichamen verstijven. Met het hoofd tussen de schouders gedoken, opdat de vrieskou zo weinig mogelijk vat op onze vermagerde lichamen zou hebben, wachtten wij op het appèl. Het was een afweerhouding, die wij ons tegen de koude hadden aangewend. Als de SS verscheen om het appèl af te nemen strekten wij onze leden weer. Deze morgen zouden er jonge vrouwen worden uitgezocht om dienst te doen bij het gaskamercommando. Vergeleken bij de ondraaglijk zware arbeid op het land bij regen en sneeuw, beschouwde men het werken bij dit commando bijna als een uitkomst, terwijl de toezegging van meer voedsel alle mogelijke bezwaren deed wegvallen. De speciale verordening, dat de leden van deze commando's na een paar weken dienst te hebben gedaan, zelf door het gas moesten, was alleen aan de kampeiding bekend.

'Nadat hier en daar een paar vrouwen waren aangewezen, bleef de SS-er voor mij staan en zei hij tegen iemand die achter mij in de rij stond, dat ook zij dit werk moest doen. Toen gebeurde er iets zeer ongewoons. Deze laatste aangewezen trad uit de rij naar voren en zei heel nadrukkelijk: 'Dit werk kan ik niet doen'. Ik voelde ineens het bloed in mijn aderen verstijven, Degene die met deze woorden wei-

459

MOORD

gerde een bevel van de SS op te volgen, was mijn dochter. Stomverbaasd vroeg de SS-er:

'Waarom niet?' Waarop mijn dochter antwoordde: 'Omdat ik niet wil meewerken om mijn ouders door het gas te laten gaan. En zijn het dan niet mijn ouders, dan zijn het de ouders van anderen. Ik kan dit niet doen'. Toen was het geduld van deze vertegenwoordiger van het Arische heldenras uitgeput. Hij sloeg haar links en rechts in het gezicht en liet haar nummer noteren om nog v66r de avond te worden vergast.

'Grote ontsteltenis had zich van ons allen meester gemaakt. Machteloos moesten wij toezien. Bij velen kwamen de tranen in de ogen.

'Voordat de beulen met hun slachtoffer vertrokken, kon ik nog even met mijn dochter spreken. Zwak geworden door mijn onuitsprekelijke wanhoop, zei ik heel laf tegen haar: 'Zou je het toch maar niet doen? Door jouw weigering wordt er geen mens minder vergast.' Zij keek mij aan met haar grote ogen en vroeg toen heel zachtjes: 'Zou jij het doen, mam. Toen moest ik haar gelijk geven en eerlijk zeggen dat ik het ook niet gedaan zou hebben. Ik hoorde haar nog zeggen: 'Dan is het goed, mam.' Toen werd zij weggevoerd.

'Vanaf dat ogenblik werd voor mij de rook een ondraaglijke obsessie. Wekenlang dorst ik niet naar de schoorsteen kijken, maar 's nachts in de kooi of overdag onder het werk, steeds stond hij dreigend rook spuwend voor mijn' ontstelde ogen."

Moeten wij het verhaal van het vrouwenkamp Ravensbriick doen, met ook hier die ondraaglijke dressuur tot werkdieren, die moordende appèls, die gruwelijke mishandelingen, die nimmer aflatende doodsangst, dat sterven, sterven, sterven. Ook hier onder het Duitse personeel beulen, die niet terugdeinsden voor de walgelijkste lichamelijke en geestelijke foltering, die bekenden hun vrouwelijke gevangenen op allerlei manieren te hebben mishandeld; een ervan, voor wie bij zijn proces familie en vrienden een lans braken (Mie lieve Ludwig kon geen dier pijn doen'), was een liefhebber van de natuur, trachtte al lopend te vermijden welk diertje ook dood te trappen en stopte bij de begrafenis van zijn schoonmoeders kanarie op 'tedere wijze het vogeltje in een doosje, bedekte het met een roos en begroef het onder een rozenstruik'. Een helse sadist, deze lieve Ludwig, jegens zijn gevangenen, maar niet de enige. De vrouwelijke bewakers waren in doorsnee geen haar beter.

Greet van Amstel, Den vaderland getrouwe, p. 166-67.

460 LEVEN AAN DE RAND VAN DE DOOD

En toch, en toch, en toch — 'In het begin was het eten in Block I verschrikkelijk, we kregen er nl. transportsoep, waarin al die rommel uit de aangeveegde treinen was gegoooid. Je vond er van alles in: glas, gebitten, het was een echte smeerboel.' Er zijn echter geen wandluizen en vlooiën: le kreeg daar een jurk, donkerblauw met witte stippeltjes, die door de mannen opgegooid werden. Wij moesten ze dan aanpassen en dat vonden ze dan prachtig, ons daar zo in ons nakie te zien. Het .Block was net een meisjèspensionaat. In het washok stond op de muur geschilderd: Waschen macht rein'. We kregen . . . allen een' nachtjapon. Wij hebben dan ook een echte mode-show gehouden; ik had een geheel geborduurde, Hongaarse witte nachtjapon en ben opgetreden als violiste en Beppie als elfje. Ieder deed zo idioot mogelijk en we deden ons best elkaar aan het lachen te maken.'

Een andere: 'Daar ons haar tamelijk lang was, zetten wij er elke avond met lapjes krullen in, hetgeen onder de witte hoofddoeken beslist leuk stond'.

Weet een andere, die erkent, dat zij en haar lotgenoten erbij liepen 'als ware vogelverschrikkers. . . En toch waren er vrouwen die coquet waren en altijd weer een spiegeltje bemachtigden, een lippenstift of iets dergelijks.'

En dat onder alle omstandigheden.

Een ploeg jonge vrouwen wordt gezet aan het werken met 'allemaal gebitten van mensen,

die de gaskamer ingegaan waren. Die hadden ze gedesinfecteerd uitgestoomd met die hete stoom en wij moesten die boel van de was afsmelten en uitkoken in zo'n klein soort handvatpan niet waterstofperoxyde', enzovoorts. Welnu: zij willen voor dat werk witte jassen hebben, omdat andere meisjes die ook dragen: 'Wij waren van die echte armoedzaaiers, maar dat lieten wij niet op ons zitten. Andere meisjes hebben voor Beppie en mij beddelakens georganiseerd en 's avonds tot heel laat hebben we zitten naaien en witte jassen gemaakt. Heel mooi met uitspringende plooiën en een hoge col — we waren echt chique'. In het vrouwen-Block werd gehinkeld: 'met zijn allen hebben wij 'één in de bocht' gedaan en een vrouw van bijna vijftig jaar, die al grote kinderen had, heeft dapper meegedaan en zij riep even hard: 'Jij slingert, niet doen', zoals nu haar kleindochtertjes misschien doen.'

Dat was het spel aan de oever van de moerassen des doods. Een berichtgeefster gewaagt terecht van het wonder, dat er ondanks alles toch nog vrouwen waren, die zich er door heen geslagen hebben, 'dank

461

MOORD

zij hun sterk, gezond gestel, hun doorzettingsvermogen en vooral hun ongelooflijk sterke wil tot leven'. Is het lijstje volledig

Juist deze kampherinneringen bewijzen wel, welk een rol o.m. bijvoorbeeld het geluk, het doodgewone toeval moet hebben gespeeld, waar tus'sen leven en dood nauwelijks enige ruimte bestond. Hoevelen zijn ondanks al die positieve factoren omgekomen Prachtige gestalten gaan door deze kampverslagen, figuren, die de herinnering oproepen aan het werk van een Florence Nightingale, aan de persoonlijkheden van heiligen: 'Verder was er een Hollandse apothekeres, mevrouw Branco; een grotere schat dan deze vrouw bestaat er niet. Werkelijk iets zeldzaams. Deze vrouw heeft zoveel goeds achter de schermen gedaan, dat is niet te vertellen . . . niets was haar te veel en nooit moest je je zoals bij anderen revancheren, door bijvoorbeeld brood of smeersel te geven.' En dat, terwijl zij de afschuwelijkste ziekten en wonden behandelde.

Een andere getuige: 'Branco was een fantastische kracht en ze was als mens ook een van die weinige, zeldzame vrouwen, die alles voor een ander over hebben, werkelijk een schat van een vrouw. En ze was zeer vakkundig, in tegenstelling met de anderen, want ieder zei maar, dat ze verpleegster was, terwille van de baan . . . Ze was vreselijk aardig', maar (of dus) 'kon helemaal niet organiseren.' Niet stelen dus, ten koste heel vaak van anderen.

Het valt de geschiedschrijver moeilijk, hiervan af te stappen op weg naar het volgende onderwerp. Voor hem liggen de vele kampverslagen, de gespreknotities; ze gaan nog eenmaal aan zijn oog voorbij en hij zou in dit boek een saluut willen brengen, in eerbied en bewondering: dappere Mirjam, dappere Annie, dappere Greet, dappere Hilda, dappere . . . ach, het zou een te lange rij worden. Dappere, dappere Joodse vrouwen: in een archief, door weinigen geraadpleegd, zijn uw herinneringen opgenomen en straks, wie weet, voorgoed opgeborgen bij duizenden, duizenden andere papieren en paperassen; laat de geschiedschrijver op deze plaats mogen getuigen van zijn ontroering, zijn diepe, diepe dankbaarheid, zijn broederlijke verbondenheid, zijn genegenheid, zijn liefde.

462

Bergen-Belsen

En nog is het niet uit, nog is het verhaal niet gedaan. Nog een tweetal kampen vereist enige behandeling in een boek over de lotgevallen van de Nederlandse Joden tijdens de bezetting. Enige behandeling, in geen verhouding staande tot de betekenis van hun ervaringen daar, armelijk surrogaat voor de uitvoerige studie, die elk van deze beide kampen zou wettigen.

Daar is in de eerste plaats Bergen-Belsen.

'Ik weet niet of ooit een hand in staat zal zijn, de ellende te beschrijven van 4000 stervende Joden in dit kamp op Kerstmis 1944. Maar als een hand daartoe in staat zal zijn, geen oog zal in staat zijn, het te lezen, geen hart er tegen bestand zijn, geen wil zal ertoe bereid zijn, Het vriest dat het kraakt. Voor Kerstmis heeft men wat takkenbossen in de barakken gegeven. De vrouwen dringen nu om de kachels om een vleugje warmte, om een kroesje pap of water warm te maken. De kinderen lopen rond met verkleumde handen en voeten, huilend van de kou, afgesnauwd door de nerveuse ouders. Kerstmis 1944. Vandaag tweede Kerstdag io doden. Gisteren 7. Eergisteren 3. En er zijn heel wat verdere kandidaten.'

Naar recht en reden beginnen wij met deze aanhaling uit een der geschriften van een kroongetuige bij uitstek, mr. Abel J. Herzberg. Het is ontleend aan zijn dagboek uit dat kamp in 1950 gepubliceerd onder de titel Tweestroomland: 'Twee stromingen hebben zich in het kamp en niet alleen daar gemanifesteerd: nationaal-socialisme en Jodendom. Niet alleen vervolgers en vervolgd, machtigen en machtelozen, waren de spelers in het sombere spel. Twee onverenigbare levensbeginselen streden onzichtbaar in de zichtbare strijd.'

Naast dit onvervangbare authentieke document bezitten wij van de hand van dezelfde schrijver het 'zevental opstellen over Bergen-Belsen', getiteld Amor Fati, in zijn diep menselijke noblesse een van de schoonste getuigenissen uit die tijd. En verder de uitvoerige behandeling in zijn bijdrage tot het grote werk Onderdrukking en Verzet, niet minder dan 18 bladzijden groot formaat uit zijn Kroniek der Jodenvervolging, 18 bladzijden die in kort bestek wel zo wat 'alles' bevatten, wat over Bergen-Belsen te zeggen valt. De aanhalingstekens om dat 'alles' willen er aan herinneren, dat mr. Herzberg, naar eigen getuigenis, bij zijn beschrijving van de gruwelijkheid van dat kamp het ergste weggelaten heeft. De schrijver van dit boek zal zijn voor-

463

MOORD

beeld volgen, niet uit vrije wil, maar uit onmacht. Ook hij kan niet 'alles' beschrijven. Hij heeft het nergens gekund en kan het ook hier niet.

Men zou echter onrecht doen, te verzwijgen, dat wij naast dit genoemde nog vrij veel materiaal over Bergen-Belsen bezitten, waarbij het een en ander van uitzonderlijke waardij. Voorop ga het Dagboek uit een Kamp van Loden Vogel, schuilnaam, toen, van een Amsterdams medisch student. Er zijn ons weinig documenten overgeleverd, zo 'zuiver', zo vrij van effectbejag en frases als dit; in vrijwel geen enkel manifesteert zich zo voelbaar de onaangetastheid -in alle ellende en wanhoop van de menselijke geest, die zich handhaaft en bevestigt tegen de botheid en ploertigheid van het Nazi-geweld. Zijn schijnbare gevoelloosheid, zijn onvoorwaardelijke observatie van de vernieling van alle menselijke waardigheid, zijn verbijsterende-oprechtheid stempelen dit dagboek tot een zeldzaam aangrijpend getuigenis.

Uit een ander dagboek, van een jonge vrouw ditmaal, hebben wij een enkele keer al korte passages aangehaald, ook dit getuigenissen van een warm, diep levend wezen, fijn besnaard, zich verbergend en onthullend tegelijk als een kostbaar medemens. Wij bezitten verder ook enkele kamppapieren, zoals dat van J. Weiss, die in Bergen-Belsen een belangrijke functie heeft bekleed en uit wiens betrouwbaar verslag Herzberg terecht hier en 'daar' geput heeft. Enkele overlevenden hebben de schrijver soms heel uitvoerige kampverslagen en toelichtingen verstrekt; er is ook nog wat Duits materiaal over. Nog eens: wij kennen Bergen-Belsen goed en kunnen het beschrijven. Nog eens en nog eens: wij zullen het nimmer kunnen. Men bedenke hierbij ook, dat Bergen-Belsen a.h.w. een symbool geworden is: de Britse troepen die dit kamp 'ontdekten', d.w.z. plotseling,

onverwachts geplaatst stonden tegenover de werkelijkheid van deze Nazi-misdadigheid, kregen hierbij een schok die zeer lang heeft nagewerkt; 'Belsen' werd een nieuw Engels synoniem van terror, van verschrikking; zelfs 'ergere' kampen dan dit eerstgevondene konden daar nauwelijks meer iets aan veranderen; dat er zo iets als Auschwitz bestond, wist men natuurlijk toen al, maar Bergen-Belsen voldeed aan de behoefte, juist op dat moment sterk gevoeld, aan een duidelijke rechtvaardiging van de toen naar het einde lopende strijd tegen de Duitsers. Een voor ons doel belangrijk feit is dat deze grote publiciteit ons materiaal in menig opzicht verrijkt heeft, al zal men het, zoals uit Kolb's voortreffelijke boek blijkt, met het oordeel des onderscheids moeten hanteren.

464

BERGEN-BELSEN

Wij hebben al even gewaagd van dit 'Austauschwitz', toen wij de zaak van de uitwisseling van Nederlandse joden behandelden en herinneren er aan, dat inderdaad een aantal van hen het kamp heeft kunnen verlaten.

Een Duits document van 31 augustus 1943, ondertekend door Kaltenbrunner, bevat enige richtlijnen voor dit Aufenthaltslager Bergen-Belsen bij Celle (Hannover). Waarom Aufenthaltslager en niet, zoals voor Austauschjuden in zwang, Internierungslager, van het model van Vittel (Frankrijk), Tittmoning, Laufen, Liebenau, Biberach (Duitsland)? Heel eenvoudig: omdat op grond van de conventie van Genève tot een zodanig Internierungslager zowel commissies van het Internationale Rode Kruis als vertegenwoordigers van de z.g. Schutztruppe toegang moesten hebben en dat wilde het RSHA niet uit tactischen Griinden', vertaal: men wilde de vrijheid behouden, deze Joden naar de gaskamers te sturen. Het genoemde document van 31 augustus 1943 somt die groepen Joden op, die naar Bergen-Belsen mogen bij wijze van voorrecht; een van die groepen is aangeduid als 'jiddische Spitzenfunktionäre'. Het transport moet plaatsvinden alsof het ook hier gaat om 'Evakuierung nach dem Osten', maar: 'Mit der Mitnahme von persönlichen Ausstattungsgegenständen, insbesondere Kleidung, Wasche usw., sowie von Lebensmitteln kann grosszügig verfahren werden.' In Bergen-Belsen gelden de Joden niet als Mftlinge maar als Lagerinsassen. Ze dragen hun eigen kleren met zich. Vervolgens: 'Die Heranziehung zur Arbeit vollzieht sich in normalen Bahnen' (dit 'normale' blijft hier zonder toelichting). Correspondentie is tot op zekere hoogte toegestaan. Dan: 'Die Verpflegung entspricht den für KL geltenden Sätzen'. Mogen wij zeggen: enzovoorts?

Een stuk van 21 september 1943, nu van Den Haag, vat deze richtlijnen nog eens samen, met een gedifferentieerd overzicht van in aanmerking komende groepen. Zo de Palestina-stempels, de Doppelstaatter, de Joden met gekochte (het staat er) Zuidamerikaanse passen (Loden Vogel constateert, dat hij en zijn familie drie nationaliteiten bezitten: Paraguay, San Salvador, Nederland alsmede één Palestina-certificaat). Enzovoorts maar weer; enkele groepen zijn er, hoewel hier genoemd, toch niet heen gestuurd, zoals de Juden sogenannter (!) portugiesischer Abstammung' en de 'Barneveld-Joden'. Op 14 september 1943 was al een aantal (305) Joden naar Bergen-Belsen gebracht in zeven wagons, in het daarop betrekking hebbende stuk lezen wij aan het eind: 'Das Lager selbst ist mit dem Lager Theresienstadt nicht zu vergleichen', een

465

MOORD

dubbelzinnig lijkende maar mono-interpretabele toevoeging; het is er niet zè prettig ('Sanitiere Anlagen sind nicht vorhanden'). Deze 305, losgehaald van een Auschwitz-transport, kwamen volgens de een toch weer uit Bergen-Belsen daar terecht en in de gaskamer, volgens de ander ten dele in Theresienstadt; wij hebben dit niet zelf meer kunnen uitmaken. De eigenlijke transporten vingen pas aan in 1944, vertraagd door de quarantaine in Westerbork.

Het eerste ging nu op ii januari; blijkens een Duits stuk van 24 januari moet er een omvangrijk rapport over dit transport bestaan hebben, waarvan wij echter geen sporen konden vinden. Er zijn in totaal acht transporten vertrokken: ii januari 1037 personen, i februari 935, 15 februari 773, 15 maart 210, 5 april fox, 19 mei 238, 31 178, 13 september 279 3751 mannen, vrouwen, kinderen.

Een Duitse bron geeft voor het transport van i februari 908 personen; het verschil zit wel in 27 meegestuurde Hongaren. Wanneer nu blijkt, dat van deze personen (waarbij nog van elders gekomenen, in totaal ruim 4000) naar betrouwbare gegevens 30% gered is, mag Herzberg aan het eind van zijn stuk wel de vraag stellen: 'Was het een Vorzugslager of niet?' Wij antwoorden: inderdaad, het was een Vorzugslager. Het heette zelfs in sommige ambtelijke stukken een Erholungslager en dat voor een kamp, waarin de Erholung voor de niet meer tot werken in staat zijnde" bewoners neerkwam op een bewuste, planmatige, zij het ook in langzaam tempo toegepaste vernietiging. En toch, toch . . . Laat ons van de mensen even naar de cijfers kijken: met dertig percent geredden ligt Bergen-Belsen ver boven de cijfers van welhaast alle Joodse kampen. 'Slechts' zeventig percent is er omgekomen, zo men wil: gekrepeerd. Een Vorzugslager het woord voorzichtig dringt zich welhaast op.

Zo werd het lang in oorlogstijd beschouwd. Joden, gedoemd tot de wegvoering naar Auschwitz, offerden duizenden om daar te mogen komen. Wie daarheen mocht, had 'das grosse Los gezogen', de honderdduizend getrokken, ontving de felicitaties van zijn minder bedeelde kampgenoten in Westerbork. Niet gehéél ten onrechte is gebleken: in Auschwitz immers werd men meteen vermoord. Men reisde naar Bergen-Belsen in personenwagens. Men behield er kleren en bagage en haardos. De families bleven ongescheiden. Het was er beter dan in Birkenau, Sobibor, Majdanek, Treblinka, Belzec. Veel, veel beter. Het was er verschrikkelijk. Het kon niet erger, d.w.z. het werd er niet meteen, maar gaandeweg volkomen ondraaglijk. Zoals

466

BERGEN-BELSEN

Herzberg' zegt: 'van pakhuis tot knekelhuis.' Men stierf er niet meteen. Men, twee op de drie 'mens' dan, stierf er langzaam. Na een proces van vervuiling, uithongering, afbeuling, kwelling, ziekte en, vaak dan, demoralisatie. Men stierf er niet, men verrekte. Langzaam, want het was een Vorzugslager.

De Westerborkse illusies, zegt Herzberg, vervlogen al in de trein heen, waarin de SS even rücksichtslos en straffeloos plunderde alsof hij naar Auschwitz reed. En vervolgens helemaal bij de aankomst: een 'normaal' concentratiekamp: 'de lugubere sfeer, die daar heeft gehangen, ook als er niets gebeurde, begrijpt geen mens, die er niet is geweest. En wie er wel geweest is, begrijpt hem eerst recht niet.' En wie later komt toevoeging van ons helemaal niet; men zou zich zo de bewoonde wereld kunnen voorstellen, enige jaren nadat door een ramp alle leven op aarde was vernietigd: kil, vervallen, leeg, dood.

Twee dingen dienen nu voorop te staan, beide hier vermeld op gezag van Herzberg. Het eerste is, dat het in Bergen-Belsen in den beginne wel uit te houden was; het was er nieuw, kraakhelder, betrekkelijk ruim; het eten viel mee; men had de uitwisseling en anders het spoedige einde van de oorlog voor ogen. Het tweede, dat de Nederlandse Joden in dat kamp van alle Joden het slechtst behandeld zijn; oorzaak onbekend. En naarmate het kamp onhoudbaar werd, kregen zij het natuurlijk nog slechter.

Het régime in Bergen-Belsen roeide dan niet dadelijk uit, maar was wel hard. Er waren afschuwelijke arbeidscommando's, met werktijden tot 19 uur soms onder toezicht van meedogenloze SS-ers met honden, tegen de mensen opgehitst ;2 slaag vulde het ontbrekende aan. Ook oude mensen, boven de zeventig; de oudste werker was 86. De Kapo's waren hier vaak verschrikkelijk, sloegen zo grondig, dat de Duitsers hun dit deel

van hun taak konden overlaten en overlieten. Zelfs blinden werden naar het 'werk' gedreven, ook zieken met koorts tot 41 graden. Slaag was niet het enige pedagogische middel; daar waren ook nog het urenlang laten staan bij het prikkeldraad, het onthouden van eten, de bunker, de wegzending naar een vernietigingskamp, de doodstraf in rijke variatie: 'Je mehr tote Juden Sie tnir bringen, je besser ist es', aldus de nieuwe kampcommandant Josef Kramer, het 'beest van Bergen-Belsen' bijgenaamd, tot een zijner medewerkers. Een kweeling was ook de plotseling bevolen verhuizing, Herzberg, p. 223. 2 Widek, p. 407.

467

MOORD

een geliefde sport van de commandant; het moest altijd met de grootste snelheid en men kwam, door het onophoudelijk binnenstromen van nieuwe bewoners, altijd slechter terecht; deze verhuizingen kostten steeds weer mensenlevens, alsook zoekgeraakte levensmiddelen, kleren, enzovoorts. Ransel verhoogde het tempo. Vooral voor oude mensen kwam zo'n Unizug neer op een pogrom; ze konden zichzelf niet helpen 'en daar lagen ze dan in het vuil en in de chaos te sterven'. En: 'In een ware wildernis van uitwerpselen, luizen, lompen en scherven lagen oude vrouwen met elkander te kijken'. Meer dan één verslag maakt melding van de moorddadige appels, waaraan ook de oudste kampbewoners niet ontkwamen: staan, van zes uur in de ochtend, slecht gekleed, in de stromende regen, in de kou, soms meermalen per dag, tot acht, negen, soms twaalf uur achtereën, in de sneeuw, in de modder. En dan die angsten voor het transport, te.ch. Men bevond zich in de handen zijner doodsvijanden, die van tijd tot tijd groepen het kamp uit stuurden, neen, ranselden. Waarheen? Waarom deze, waarom niet die? Wanneer wij? En wordt dan de 'hondenbrigade' ook op ons losgelaten? Dit waren beesten, zo gevaarlijk, dat de SS-hondenafrichters zelf voorzien waren van zeer dikke armbeschermers en voortdurend karwatsen en revolvers in de hand droegen, al waren de dieren ook afgericht op de niet-geüniformeerde kampbewoners, heet het; toer men een hunner voor Berlijn foto's van ze wilde laten maken, overwoog men hem een SS-uniform aan te laten trekken. Een eentonige litanie, dit alles. Maar de historicus heeft geen keuze; hij moet de bronnen laten spreken. Zij gewagen van de ontzettende honger in de laatste kampmaanden: Knollen, knollen, knollen rollen met den voozen grom van 't holle, slik van buiten, binnen vocht,

uit de spoorwegwagen — krocht, heuvelend op natte keien, huppeltuimelend bezij en.¹

Elke overlevende spreekt erover; de enkele begenadigde, in de keuken werkzaam, kon nog iets doen voor zichzelf en voor de zijnen, maar de meesten, de overgrote meerderheid, teerden uit, teerden weg,

¹ S. Pinkhof, Bergen-Belsen (Amsterdam, 1946), p. 24.

468 BERGEN-BELSEN

vielen ten slachtoffer aan een van de vele ziekten, die daar zo goedkoop waren. Er was een onmenselijke vervuiling; op het laatst was welhaast niemand zonder kleepluis; sommigen, weerloos, zaten er vol mee, tot hun oogharen en wenkbrauwen toe. Om de ongelukkigen te treiteren, sloten de Duitsers vaak de watertoevoer geheel af; Weiss, wiens rapport wij noemden, wist 's nachts door een der kampbewoners, een loodgieter, de waterleiding te laten openen en 's ochtends vroeg weer afsluiten, zonder dat de Duitsers het bemerkten. 'De ophoping van faecalia', aldus een arts-ooggetuige, 'in sommige was-' hokken was zo onbeschrijfelijk, dat men er haast niet meer heenging; bijna ieder leed aan buikloop, zodat de faecale verontreiniging ook in de barakken ontzettend was.'

Al in juli 1944 noteert Loden Vogel: 'Onder me heeft iemand gangreen aan een voet, dit ruikt als de kaas die we gisteren kregen. Het is vies, want de vliegen komen er op af, en

ook heeft hij weer buikloop.' Let wel, juli 1944, dus nog een klein jaar vóór het einde van de oorlog. Moet men zeggen, dat de honger 'erger' was In het rapport van J. Weiss veertien gevallen (die althans aangegeven werden) van kannibalisme; van een arts, die opmerkte, dat men de mensen dan Maar meer te eten moest geven, om dit kannibalisme te laten verdwijnen, stond enige dagen later de naam op de dodenlijst. De 'kannibalen' zelf heten opgehangen. Een Nederlandse Jood maakt melding van vlees, binnengebracht bij de eerste Dienstleiter, een stuk, gewikkeld in door bloed doordrenkt papier; ook toonde men hem lijken met afgesneden oren; soms heten geslachtsdelen verdwenen. De bronnen spreken.

Onze medemensen in Bergen-Belsen, een jonge vrouw:

'Kerstmis 1944 houdt mijn dagboek op. Ik was toen ziek, had hoge koorts, hoestte en had diarree. Men zei, dat het Lagerfieber was. De koorts golfde op en neer. Soms stond ik op; nu eens om water te halen, als er niemand te vinden was, die een emmertje meebracht, dan weer opgejaagd door de appèls, waar nu soms ook de zieken heen moesten. De appèls duurden vaak veel langer dan nodig was oni.de mensen te tellen. Wij stonden dan voor straf urenlang in de ijzige kou. De appèlstraf ging meestal gepaard met etensonttrekking. De nieuwe Capo-Lageraelteste had de opdracht van de SS gekregen, dat het Sternlager' (waar de Joden zaten, J. P.) 'geen Saustall mocht zijn. En hij gaf

Loden Vogel, Dagboek uit een kamp, p. 27.

469

MOORD

dus straf voor vuil in de barak, vuil op straat, vuil in het washok. Maar wat doe je, als je met zijn tweeën in één bed ligt, en allebei diarree hebt 2 Wat als je tracht nog op te staan, en naar het wc-huisje, dat buiten, 400 meter van je barak ligt, te hollen; als je lichaam, dat rilt van de kou en koorts, toch overvallen wordt door een kramp 2 Wat, als je het niet meer kunt ophouden 2 De wc's in de washokken (twee!) waren steeds verstopt, het washok lijkt een modderen deriepoel... 's morgens vroeg leek het kamp een levende mesthoop.

De Lageraelteste gaf straf.

Hij liet ons op appèl staan en wij kregen geen eten.

Het middel tegen de diarree: Wenn ihr nicht esst, 125tint ihr auch nicht sch . . . ssen!"

Simple comme bonjour.'

En dit, door dezelfde getuige beschreven, een gewoon, een heel gewoon sterfgeval:

'Een vrouw, die in het bed onder mij had gelegen, was gestorven na martelende uren van vechten en strijden tegen de dood.

Ik had deze vrouw gekend, toen zij nog stralend mooi en gezond was. Een elegante, levendige vrouw.

Nu was zij alleen in het kamp: haar man in Frankrijk, misschien wel Engeland nu, haar dochter ondergedoken in Nederland.

Zij was vermagerd tot berlig goor skelet. Haar ogen verdwenen achter de wallen van opgezette oedeemwangen. Zij had vreselijke pijn. Men zei, dat ze geen 'gewoon' oedeem had, maar hersenoedeem. Zij schreeuwde, tierde en hilde soms plotseling, als een klein kind. 's Nachts kon ik niet slapen, overdag niet denken. Zij stierf na een ontzettende nacht. Zij werd weggebracht. Toen men haar matras omdraaide, voor de volgende zieke, viel een smetteloos lichtgeel crêpegeorgette-zakdoekje met monogram uit haar bevulde bed.'

Hoe 'bekwam dit' vele mensen? (met onze verontschuldiging voor de vraagstelling!). Dezelfde schrijfster somt voorbeelden op van het verschrikkelijkste egedsme, van beestachtige hardheid en eindigt: 'Neen, ik heb deze mensen gekend, ik heb de wildste

demoralisatie, lijkschennis, prostitutie, egoïsme en misdadigheid gezien.' Maar voegt daar aan toe: 'Ik schrijf dit niet op omdat ik meen, dat ik beter was. Ik heb alleen niet de kans gehad, om zo te demoraliseren. . Hierbij, mogelijk als anticlimax, mr. Herzberg :1

Herzberg, Tweestroomenland, p. 41.

BERGEN-BELSEN

'Een geestelijke en morele aftakeling, ja, ruïne verbijstert ons steeds opnieuw. Zo heb ik zowel arbeiders zien stelen als vroegere grootkapitalisten of kooplieden van formaat. Een procuratiehouder van een der grootste banken werd eens betrapt, van een medegevangene boterhammen van diens brood af te snijden. Een vrouw van ontwikkeling, smaak en charme ontzag zich niet, 's nachts op te staan om boter uit de kastjes te stelen. Een andere, wier echtgenoot vroeger een belangrijke onderneming had geleid, gapte jam uit de wieg van een baby. Een derde, uit een algemeen bekend en geacht milieu, zocht de bedden na, waartoe ze de gelegenheid had als verpleegster in de barak en nam uit zakjes en potjes suiker weg. Een koopmanschef van een zaak met wereldnaam, vergreep zich aan drie rantsoenen brood van een zijner kennissen; de zoon Van een zeer bekend Amsterdammer eigende zich op de dag, waarop zijn vader gecremeerd werd, van zijn beste vriend, die hem in vertrouwen genomen had, een koffer levensmiddelen en sigaretten toe.'

En dat was in augustus 1944, met nog ruim acht maanden oorlog voor de boeg. De bronnen spreken.

Loden Vogel schrijft op 5 januari 1945: 'Na de oorlog wil ik in een vervelend oudelieden pension (Jan Tabak') gaan wonen, en kerstkransjes bij de thee eten. Half dood ben ik dus al.' Maar op 15 februari: 'Ik ben doodmoe, hongerig, en radeloos maar ergens is een stuk ik, het allerbelangrijkste, in rust en onaangedaan. Daarmee in overeenstemming een verregaande parallel tussen vroeger erotischen huidig etens-leven: veel zeuren, daardoor kansen bederven, gebrek aan discretie en te weinig onbescheiden. Wat iedereen kan krijgen, krijg ik niet. Iets aan ons blijft steeds hetzelfde.' (gespatieerd in de tekst, J. P.).

Men kan deze laatste uitspraak ook in een zin uitleggen, die haar tot een geschikte overgang stempelt naar wat nu volgt. Iets aan hem en aan anderen bleef hetzelfde. Anders gezegd: iets was onverwoestbaar.

Want ook in dit Inferno zien wij : men kon niet rechtop blijven staan en sommigen deden het. Men kon niet eerlijk, fatsoenlijk, trouw, hulpvaardig blijven en sommigen bleven het. De Duitsers maakten beesten van hun slachtoffers en sommigen, misschien zelfs velen, bleven mensen. De bronnen spreken.

'Wij werkten met ongeveer honderd mensen in een barak vol oude schoenen en tussen al dat stof en drek troffen wij elkaar aan onze tafel in een debatclub. Daar zat een Duitse hoogleraar, socioloog, de opper-

470

471

471

470

MOORD

rabbijn van Saloniki, een Duitse Ministerialrat en een arts. En terwijl wij de schoenen uit elkaar haalden, of in elk geval deden alsof, luisterden wij onder de wantrouwende ogen van de Duitse wachtposten naar lezingen over de inleiding in de sociologie en discussieerden over recht, godsdienst en geschiedenis en filosofeerden in opwindende debatten over God en wereld. Elke middag kwamen een paar kinderen van 15-16 jaar en kregen les in geschiedenis, natuurkunde en zelfs in de eerste beginselen van het Latijn. Alles fluisterend, maar met grote geestdrift van leraren en leerlingen.'

Dat is één kant. Maar de andere kant was er ook. In het materiaal vindt men steeds weer staaltjes van menselijke verbondenheid, van genegenheid, van medeleven en mededogen; 'bloemetjes op de mestvaalt', heet het ergens. Ook hier waren onomkoopbaren, ook hier welhaast koninklijke figuren. Het leek — men kan het niet genoeg herhalen —

onmogelijk, het bleek mogelijk. Herzberg schrijft op 23 september 1944— en de lezer luistert met eerbied:

'Het "is hier lelijk. Een Jodenkamp is lelijk, lelijk voor alles, van buiten en van binnen. En toch. . . En toch zie je soms de fijngebogen lijn van een lief profiel, die je zegt hoe al het leed ter wereld zich niet als een schimmelpil behoeft vast te zetten op de menselijke ziel, maar tot sublieme hoogten kan verheffen wat massief en zwaar in een moerassige bodem half verbruggen lag. Toch begroeten je soms glanzende ogen, waarin het wonder der liefde ongerept gebleven is, of een gelaat, zo fris, zo blij, zo jong, zo vol van vertrouwen en hoop, dat het je toeschijnt alsof de dauw van het geluk zich daarop voor eeuwig heeft neergelegd. Toch hoor je wel eens een enkel woord, waarin het toverachtig geluid weerklinkt van in broederschap levende mensen. Toch zie je een enkele man een ander helpen, een dokter die een verband legt, een vrouw, die voor een zieke kookt, een ander die haar was verzorgt, in stilte een warme mantel schenkt, een moeder, die een of meer vondelingen aangenomen heeft en voor hen met de moed, die de natuur hare schepsels soms geeft, de volle verantwoordelijkheid draagt.'

En op een andere plaats, iets eerder: 'Hommage a vous, gij kleine dappere grootmoeder, die in het oudeliedengesticht dezelfde blijft, met uw oneindig lief gezicht, uw prachtige grijze krulles, uw lachende mond, uw gave nog melkwitte tanden, die helpt waar gij helpen kunt, de zieken verpleegt, de stervenden troost, de zwakken helpt, de een een schoon laken geeft, voor de ander de aardappel

Bergen-Belsen

BERGEN-BELSEN

schik, hen toedekt, een beetje warm water brengt, een klontje toestopt, en het vertrouwen levend in hen houdt. Hommage a toi, gij kleine jongen, die voor uw eenzaam zusje zorgt, haar, elke dag de haren kamt, en een stukje lekkers met haar deelt. Hommage d toi, gij moeder, die voor uw kind weet te zorgen, dat het zindelijk en gezond is als ooit. Hommage aan allen die u handhaaft, die er niet onder geraakt zijn, u niet overgegeven hebt, die stand hebt gehouden, in deze onbeschrijflijke misère.'

Met weet het — en hoort het hier weer —: er waren kinderen in Bergen-Belsen. De gezinnen waren bijeen; er waren zelfs kinderen. Er overleefden zelfs kinderen Bergen-Belsen en traden heelhuids uit dit dal van duisternis des doods. Heelhuids, ja.

'Beddencontrole was de schrik van iedereen: wie zou ten slachtoffer vallen vandaag? Die angst hebben we zeker op onze kinderen overgebracht, want nog jaren daarna speelde m'n dochterje — dat zij jaar was toen we bevrijd werden — beddencontrole, en als ik haar kamertje binnenkwam, gilde ze met een angstige stem 'beddencontrole, beddencontrole', terwijl ze met heftige gebaren een spreitje glad streek, dat op de grond uitgespreid lag!'

Loden Vogel: 'De kinderen verwilderen hier hopeloos. Uit luiheid, onbekwaamheid, bigotterie en slecht verwerkt zionisme is het 'onderwijs' gebrouwen. Mams (die nu schoolmeesteres is) vertelt hoe de kinderen, als de les ze verveelt, een Hebreeuws lied gaan ableiern, waarvan ze de woorden niet verstaan.'

Wèl mag men de medicus aan het woord laten over dit kamp. Hij constateerde 'hoe snel een aantal kinderen een psychopatisch gedrag gingen vertonen'. 'In enkele maanden tijds waren sommige kinderen, uit modelgezinnen afkomstig, niet meer te onderscheiden van de meest verwaarloosde grote stadsjeugd.' Baldadigheid, zelfs bendevoering ('met een gekozen opperhoofd') kwam voor, verregaande ongehoorzaamheid was aan de orde van de dag. De jeugd was trouwens voortdurend getuige van de vernedering, welke de ouderen, ook hun ouders, van de Duitsers moesten verduren; waar bleef de autoriteit? Die ouderen en ouders waren prikkelbaar, hongerig, ziek, slap, ongeduldig; hoe konden de kinderen opgewekt, vrolijk, gewillig blijven? 'De enuresis was in de dichtbevolkte

barakken een ware plaag.' Men bestreed haar, zowaar nog met succes vaak. Men trachtte de kinderen op te vangen, te leiden. Het lukte, soms. Het mislukte, vaak. Het kon ook niet. Het kon, alweer: soms.

473

MOORD

Josef Weiss viert in een kindertehuis in het voorjaar van 1945 de Seider. Vlektyphus, honger, vuil, ze zijn almachtig; hij echter citeert de zin uit de Hagadah: 'Ieder die komt, ete met ons'. En dan klinkt in de Asjkenasische barakken na zijn toespraak toch een krachtig 'ornijn', in de Sephardische een krachtig 'amen'. En dertig kinderen zitten om de tafel, in hun 'beste' kampkieren; een volwassene geeft de Seider volgens voorschrift, met alle vragen en antwoorden; er zijn zelfs paas-schotels, voor 99 % uit koolrapen, maar dankzij de toewijding van een enkele vrouw 'heerlijk' bereid, althans gevarieerd, met allerlei 'Ersatz' de pen weigert dit alles te 'beschrijven'; de lezer roepe zijn fantasie te hulp. Het dieptepunt van het lijden, vlak voor de ontruiming van Bergen-Belsen, dit feest, deze bezinning, deze vrijheid, deze onaantastbaarheid: het hoogtepunt.

Vlak voor de ontruiming. Evenals een aantal andere kampen is Bergen-Belsen ontruimd, moesten de bewoners het verlaten in het gezicht van de bevrijding. Deze evacuatie draagt een wel heel bijzonder karakter, maar het grondpatroon van de ontruimmingen is overal hetzelfde: de Duitsers trekken alle gevangenen, dus ook de Joden, in hun snel inkrappend gebied naar binnen toe, houden ze dus zo lang mogelijk gevangen. Er is een voortdurend trekken van de omtrek naar het centrum, soms in treinen, meestal te voet. De lezer stelle zich die eerste maanden v;ri 1945, de laatste van de oorlog, even voor ogen: op vele plaatsen bewegen zich joodse overlevenden (ook natuurlijk niet-Joodse, maar zij vallen buiten het onderwerp van dit boek) door een land, dat aan alle kanten bestookt, gebombardeerd wordt en in een snel doorvretend ontbindingsproces verzinkt, niettemin trekken de stoeten voort, in toenemende desorganisatie, in ellende, koude, vuil, ziekte. De begeleidende SS doet in vele gevallen 'zijn plicht', d.w.z. maakt uitvallenden af, houdt de troep bijeen, levert af in andere kampen, kampen, die na korte tijd soms ook weer ontruimd moeten worden. Juist in dat voorjaar van 1945 zijn van diegenen, die tot dat ogenblik waren blijven leven, nog velen te gronde gegaan, verhongerd, verziekt, vermoord. In een land, welks regering, met de rug tegen de muur vechtend, niettemin mensen en materieel voor dit doel bleef opofferen, tot de laatste, tot de allerlaatste dag toe voor wat niet anders was dan nog eens een massamoord, met naar schatting tienduizenden, ja, honderdduizenden slachtoffers.

De trein van Bergen-Belsen tekent zich tegen deze sombere achter-

474 BERGEN-BELSBN

grond met misschien te grote helderheid af, doordat wij een aantal voortreffelijke documenten over deze slotfase bezitten, die haar, voor de kampbewoners uiteraard een unieke ervaring, voor ons doen leven. Niet op alle punten stemmen deze overeen, maar de hoofd-

zaken staan wel vast

In het voorjaar van 1945 kwam uit Berlijn een Hauptsturmführer mededelen, dat ongeveer 7000 personen naar Theresienstadt moesten; de Joodse kampleiding wees erop, dat dit met 85 % zieken onmogelijk was, maar toen begin april de Geallieerden zo dichtbij kwamen, moest de ontruiming goedschiks of kwaadschiks voortgang hebben. Voor zover het hier de uit Nederland gekomen gedeporteerden betreft, vinden wij melding gemaakt van twee treinen; de eerste vertrok op zondag 8 april (Kolb geeft 6 april), de tweede dinsdagnacht ro april (om twaalf uur); zwaar zieken, stervenden bleven achter. In het kamp lagen toen al de lijken van van elders naar Bergen-Belsen gesleepte mensen: 'gestapeld, om en om, zoals het brood, dat uit het magazijn komt. Een met het

hoofd naar voren, een met het hoofd naar achteren . . . In het kamp hangt een afschuwelijke lucht van koolraap, vuil en ontbinding die echter nog door de brandlucht van het crematorium overheerst wordt'

Met de eerste trein, 2400 mensen bevattend, gingen 179 mensen uit 'onze groep' mee; deze trein is bij Maagdenburg opgevangen door de Engelse, volgens Kolb de Amerikaanse troepen. 'Het was precies op tijd. De trein moest met man en muis in de Elbe worden gestort.' Van de tweede trein weten wij veel meer. Men moet zich maar niet afvragen, hoe het inladen van deze deerlijk verzwakte en zieke mensen plaats vond; er zijn afschuwelijke details van overgeleverd; men bedenke alleen, dat het station Bergen-Belsen een achttal kilometers van het kamp aflag; een groot aantal 'mochten' zo goed en zo kwaad als het ging in vrachtauto's naar het station, met belangrijke vertragingsuren lang zonder voedsel en opoffering van praktisch alle bagage, die de Duitsers in de meeste gevallen trouwens van de auto's . afwierpen. De e'rein was met een groot aantal vlektyphuspatiënten uit andere kampen in Bergen-Belsen aangekomen en noch gereinigd, noch ontsmet. Een zegsvrouw vermeldt in haar wagon: 'mensen met vlektyphus, pleuritis, etterende wonden, tbc, allen meer of minder volkomen uitgeput met zware oedemen en allen verluisd.' Dertien dagen, let wel, dertien dagen 'reisden' deze passagiers ermee door Duitsland, passeerden zelfs Berlijn. Van tijd tot tijd stond de trein

475

OORD

stil, dan poogden zij, die nog lopen konden, voedsel te bedelen in dorpen, gehuchten, boerderijen, wat eten en drinken voor henzelf en voor de hunnen. Zij aten wat ze krijgen konden; Herzberg bericht: 'Veelal hebben zij zich met weggeworpen aardappelschillen gevoed, die aan de kant van de weg werden gekookt'. En: 'Erger dan het gebrek aan voedsel was de onmogelijkheid om te kunnen slapen, twee weken lang. Practisch alle gevangenen hadden buikloop, zodat de trein reeds na één dag één grote mestvaalt was.' Velen, zeer velen stierven; men begroef de lijken aan de kant van de weg: 'en de lijkendragers vroegen daarvoor extra eten.'

En ook hier, zelfs hier; het kon niet, het was onmogelijk, maar in deze hel op wielen bleven mensen op peil. Staaltjes zijn ons overgeleverd van hulpvaardigheid en medeleven. Ouders verzorgden kinderen (en er zaten toch nog wat kinderen in de trein!), gezonden (wie was 'gezond'?) zieken; men steunde, voedde, reinigde ouden van dagen, vrienden hielpen vrienden. Men zorgde voor anderen> men zorgde voor zichzelf, het laatste vereiste soms haast evenveel energie.

Een jonge vrouw: 'Ik schreef reeds, dat het een hele toer was om je behoorlijk vooral 's ochtends te wassen. Je had haast geen plaats, om je uit te kleden, daar alle 57 wagonbewoners na de lange nacht ook de behoefte gevoelden, om fris te worden. Het hinderde mij en de meeste anderen niet om zich helemaal uit te kleden, Met de mannen van je wagon om je heen. Het moest nu eenmaal en je had niet de keuze. Maar het was een buitengewoon bofje, als wij op zoek naar water, een beek of plas in een bos of weide ontdekten. Dan was niet mijn eerste gedachte: hoe vul ik mijn gamelletjes en bakjes, maar hoe was ik me zo snel mogelijk zelf? Het was begin april en heus nog wel wat koud voor een bad in de buitenlucht en zeker voor iemand, die maandenlang niet buiten en zwaar ziek was geweest. Ik stond in het donkere koude water tussen de in de lentewind heen eirweer wiegende berken. Het was heerlijk. Alle jonge mensen, die enigszins fit waren, baadden en een paar moeders spoelden zelfs luiers in het donkere water. Even viel alle ellende, vuiligheid en benauwenis, honger en ontbering, de angst om de steeds minder wordende . . . (haar zieke echtgenoot, ook in de trein, J.P.) 'van mij af. Ook de vrees voor het 'waarheen' van deze reis raakte even op de achtergrond, terwijl ik in het water stond en mij bukte om het in mijn handen te scheppen en met ijsig prikkelende

scheuten over mij heen te gieten. Er was geen Bergen-Belsen meer, geen honger, er bestonden geen

476 BERGEN-BELSEN

lijken, geen lijden meer. Ik was alleen (de andere baders hinderden niet), voelde het voorjaar en ondanks mijn uitgeputheid, toch ook levenskracht en was gelukkig, dat ik leefde.'

Dezelfde getuige gaat op een middag samen met een medisch student uit haar wagon, de trein uit, om achter een bos, in een dorpje, voedsel te zoeken. Zij zijn helemaal uitgeput. .

..

'Maar gelukkig door de plotselinge vrijheid, de warme lentezon, het stralend frissgroene van de weiden en de lokkende rode daken in het verschiet, liepen wij zo snel als wij konden door. Mijn partner was nog ongeduldiger om zijn doel te bereiken dan ik. Ik bukte me af en toe om een bloemetje te plukken. Er stonden gele, vettig glanzende boterbloemen, witte madeliefjes en paarse hondsdrif tussen het hoge gras. Ik stopte een klein keurig bouquetje in het knoopsgat van mijn beige overall. De jongen glimlachte om zoveel coquetterie temidden van onze elementairste noden . . . Toch geloof ik, dat als ik het gevoel voor deze kleine dingen ook nog kwijtgeraakt zou zijn, ik eerder onder de moeilijkheden en ellende bezwaken zou zijn. Ik heb steeds getracht, zelfs in de ergste ellende en hongertijd om er enigszins aardig uit te zien, afgezien van de intensieve pogingen om niet te vervuilen. En of dat in het donkere driehoog-bed in de bar koude ongestookte barak in Bergen-Belsen, waar ik met buiktyphus wekenlang in bed gelegen heb, was, of op de lange stoffige en vuile reis in de trein door Duitsland, of later, toen ik lag in koorts in mijn vlektyphustijd en nog 'vocht voor het behoud van mijn haar' met de Russen, of weer later op de 'vrije' terugreis na het Amerikaanse DP-kamp, waar ik een 'badpakje' maakte van gordijnstof om te kunnen zwemmen, steeds heb ik getracht, om uiterlijk onveranderd te blijven.'

De eindeloze, nimmer eindigende treinreis nam een einde, op 23 april, in het dorp Tröbitz, zestig kilometer van Leipzig, waar de Russen de weggevoerden bevrijdden. Het ontroerende ogenblik is in meer dan één bron beschreven. Men -Was vrij. Men begrijpt, dat zij, die nog lopen konden, onmiddellijk gingen fourageren; wie de trein uit konden, nestelden zich in het dorp. De bronnen gewagen in het algemeen met veel lof van de hulpvaardigheid van de Russen, die deden wat zij konden, maar de vlektyphus niet konden stuiten. En die heerste verschrikkelijk. Bijna alle artsen en het volledige voormalige ziekenhuispersoneel leden eraan; hadden de Russen niet geholpen, dan waren wij allen gestorven, zegt Weiss, die het aantal

477

MOORD

doden tussen 10 april en het vertrek uit Tröbitz naar Nederland op ongeveer 600 (van de 2500) stelt.

Geven wij Herzberg' het woord: 'Twee maanden heeft het verblijf in Tröbitz geduurd. In het warme ontbloeiende voorjaar, zwaar van melancolie, liepen de mensen huiverend van koorts, ziekte, verdriet en verlangen door de paar eenzame straten van het dorp. Het leek wel of er aan het sterven geen eind kwam. Er zijn, met hulp der Russen, hospitalen ingericht, en een tweetal omvangrijke Joodse begraafplaatsen. De stemming was neerslachtig. Langzaam aan nam de ziekte af en verdween. Na twee maanden begon de repatriëring van het handjevol mensen, dat overgebleven was, naar de verschillende landen van Europa.'

Twee Joodse begraafplaatsen. Laat ons het verhaal van BergenBelsen mogen afsluiten met enige bijzonderheden uit een document, dat voor ons ligt. Het bevat een aantal lijsten

van in Trëbitz en omgeving begravenen. De eerste van het Joodse kerkhof; 'de graven zijn in drie rijen, doorlopend genummerd, met het hoofd afgekeerd van de muur van het algemene kerkhof, beginnend van rechts naar links'; wij tellen 48, 46 en 19 namen, in totaal 113. Dan drie massagraven, twee die respectievelijk 28 en 26 doden uit de trein bevatten, een derde 109 doden uit het ziekenhuis. Tenslotte een lijst niet n, ter aarde besteld in Schilda. Al 'met al 287 doden. Zijn er nog andere lijsten? Wij weten het niet, wij bezitten slechts deze. Wij lezen de namen en voornamen, de geboorteen sterfdata, de nationaliteiten. Ook hier Nederlands-Joodse en Duits-Joodse namen van personen, begraven als burgers van Ecuador, Paraguay, Peru, San Salvador, Fronduras. Ook hier een enkele statenloze, ook een aantal, waar geen nationaliteit bij staat, enige met alleen een achternaam en verder doden 'zonder naam', zonder enige andere bijzonderheid dan het nummer op deze lijsten. Wij gaan de leeftijden na; er is een vrouw van 76 bij, een jongetje van 8 maanden. Er zijn namen bij die wij kennen. Requiescant, requiescant. De trein, die deze mensen vervoerde, is dan niet, zoals ook hier het plan heette, de Elbe ingereeden, maar de dood heeft hen daarginds toch achterhaald. Requiescant, requiescant. 1 Herzberg, Tweestromenland, p. 285.

478

Evacuatie

Wij schreven reeds: dit is eigenlijk niet meer dan één van de ontruimmingen. En mogelijk, waarschijnlijk zelfs, in de minst ongunstige conditie: de mensen werden vervoerd, hadden onderdak, konden onderweg voor zichzelf zorgen, hoe primitief ook, werden door hun bewakers niet al te erg gehinderd en aan het eind niet door dezen vermoord, wat hier en daar wèl gebeurd is. De 'normale' ontruiming,, per trein of te voet, was erger. Per trein: honger, koude en verstikking kostten velen het leven. Te voet: men was in deze winter weken, soms maanden, onderweg. Van enkele dier dodenmarsen heeft men vrij nauwkeurig de route kunnen vaststellen, soms dagsen dorpsgewijs. Het wordt er alleen maar onvoorstelbaarder door, lijkt het: die honderden of duizenden, die van de ene naar de andere plaats trekken, meestal zorgvuldig bewaakt, alsof het gevangenen betrof van bijzonder gewicht of gevaarlijkheid. Een overlevende heeft gepoogd, iets te begrijpen van de mentaliteit der bewakers, die volgens hem handelden in een conflict van verschillende belangen: maakten zij alle gevangenen af, dan moesten zij naar het front 'en dat nooit'; maakten zij zoveel mogelijk gevangenen af, dan vergemakkelijkt dat hun dienst. Trokken zij naar een kamp, dan hoefden zij niet verder te lopen en hoefden ook niet naar het front. Het kan allemaal zo zijn geweest en ook anders. De volledige omvang van deze tragedie zal men immers wel nimmer meer kunnen vaststellen; de officiële documenten zijn gering in aantal en men is voor alle reconstructies aangewezen op de verslagen van ooggetuigen, die hun persoonlijke lotgevallen geven en niet meer belichten dan deelaspecten. Daarbij komt dat omtrent een enkel probleem, dat van de verantwoordelijkheid voor deze massamoord bijvoorbeeld, in de naoorlogse gebrekkige behandeling tijdens enkele processen, zich allerlei legenden gevormd hebben, die een duidelijker gezicht op het geheel in de weg blijven staan.

Wij beschikken over nogal wat materiaal dat de vooravond van de ontruiming van Auschwitz behandelt. Daar was, in de zeer beperkte kring van één berichtgever, het de laatste weken vóór dit vertrek nogal wonderlijk toegegaan, niet een compleet oudejaarsdiner ('bestaande uit aardappelpuree, gebakken leverworst en door kool gefiltreerde brandspiritus -. . ik heb niet de moed kunnen verzamelen, om veel van die brandspiritus te drinken, doodsbenauid als ik was

479

MOORD

voor blindheid: ik verdomde het!'). Om vier uur 's nachts maakten een paar gevangenen in Block 28 'met saxofoon en andere instrumenten een kabaal, dat horen en zien je verging'. Een SS-leider, toch al voortdurend min of meer dronken, hield een toespraak, waarin hij het woord 'Kameraden' bezigde en toen de gevangenen wat vreemd hierbij opkeken, volgde: 'Natuurlijk zijn wij kameraden, want het maakt echt geen verschil of je nu achter het prikkeldraad zit of buiten het prikkeldraad, want per slot van rekening zitten wij er allemaal achter.'

De groep, waar deze zegsman deel van uitmaakt, verliet ongeveer half januari Auschwitz alsof het 'een vacantievoetocht' betrof: 'ondanks het feit, dat de sneeuw verschrikkelijk hoog lag, zongen wij'. Niet allen gingen; er waren in alle kampen achterblijvers. Velen daarvan gedwongen: er waren er, die eenvoudig niet de kracht hadden te vertrekken. Velen ervan uit eigen beweging. De Russen waren of heetten dichtbij (hier en daar schatte men ze op hoogstens enkele tientallen kilometers ver), zou men het risico nemen dat de wegtrekkende bewakers alle achterblijvers zouden doden? Leek dit het grootste of het kleinste gevaar? Hier en daar bleek het inderdaad het kleinste: deze en gene heeft zich weten verborgen te houden die paar spannende dagen tussen de laatste Duitser en de eerste Rus. Spannend, want soms kwamen er weer Duitsers terug met alle gevolgen van dien. Misschien lag de beslissing tussen blijven en gaan maar zelden in dit zo logische vlak: men bleef, men ging, waardoor, waarom? De geschiedschrijver kan hier niet veel van zeggen en blijft met vraagtekens staan tegenover de antwoorden, zoveel later, zij 't ook geheel te goeder trouw, gegeven door de overlevenden.

Vele, lang niet alle, verhalen maken melding van een tweede dilemma: vluchten of niet In kolonnes trokken de mensen door het land, in treinen reden ze er doorheen, vaak door bosrijke streken, waar een enkele welgerichte sprong redding leek te kunnen brengen. Deze en gene heeft gedurfd en heeft het overleefd. Maar het risico was enorm. De bewakers schoten onverbiddelijk op iedere vluchteling. En kon men aan hen ontkomen, dan ook aan hun honden? En lukte ook dat, dan verried de kampkleding de vluchteling aan iedere kwaadwillige; tenslotte had men voedsel nodig en, in dit barre jaargetijde, onderdak. Waren er veel kwaadwilligen Men ondervond hier en daar enig medeleven, zeker, maar verder was er vrijwel alge-

EVACUATIE

hele passiviteit, niet zelden hoon, gescheld, geklik. Dit alles in wel heel schrille tegenstelling tot de uitsloverige onderdanigheid en betuigingen van onschuld, toen het getij eenmaal gekeerd was. Maar nog eens: vluchten bleef uitzondering. Eén aanhaling slechts.

'... Het was, geloof ik, een principe-kwestie geworden. Tot die tijd was ik als Jood door de kampen gekomen en nu wilde ik ook verder als Jood er door heen glijden of ik wou als Jood in een kamp sterven. Dit is wel een heel erg bewuste reactie geweest en ik heb ook niet de behoefte gehad hèt was althans niet een echte behoefte (ik had natuurlijk wel de mogelijkheid overwogen) om me daaraan te onttrekken.'

Eén antwoord.

Kan men die dodenmarsen nu beschrijven? Dat gezigzag, dat gekrioel van die mensen door dat gehavende oorlogsgebied?

'Deze dodenmars is voor mij toch wel echt een gruwel geweest, evenals al die verdere maanden, die hierna nog komen, waarin je verstoken was van alles dat op enige verzorging lijkt, gekrenkt tot in het diepst van je ziel en behandeld alsof je het ergste uitvaagsel was, dat ter wereld denkbaar is, waarin je je tot alle mogelijke lage dingen moest vernederen, zodat je soms wel om het einde smeekte.'

En dat bleek al spoedig na het begin: 'In het begin telden wij de lijken, maar wij raakten al gauw de tel kwijt ... Er raakten vrouwen tussen onze groep verzeild, oude en jonge

vrouwen, die op pantoffels liepen of op blote voeten en dan ondersteunde je die twee, drie, vier kilometer en tenslotte liet je ze ook weer los.' En -Wie niet verder kon? '. . men moet de onverschilligheid, het gemak, de achteloosheid, waarmee de SS iemand vroegen: 'Kannst du nicht weiter?' gezien hebben. Het slachtoffer zei dan niets en bukte zijn hoofd voor de genadeslag . . . Men moet het hebben meegemaakt, hoe, terwijl de bevolking (wij gingen door Opper-Silezië) kansen hete thee bij ons bracht, de SS deze aannam en voor onze voeten leeggooiden.' En: 'de transporten lieten een duidelijk spoor achter, dat gevormd werd door vermoorde gevangenen, met ingeslagen schedels, met half weggeschoten schedeldaken, met mismaakte soms tot één klomp bloed vervormde gezichten.'

Dat waren de lopenden. Waren de rijdenden beter af? Eerst maar een kort citaat, van een toen 34-jarige vrouw: 'Wij hebben drie dagen en drie nachten in vreselijke kou zonder eten en drinken moeten lopen. Wie het niet kon volhouden werd doodgeschoten. Verder zijn wij

480 481

MOORD

vijf dagen en nachten in open kolenwagens vervoerd, totdat wij eindelijk in Ravensbrück aankamen.

Uit het verslag van een man: 'Ineens een schot. We kijken over de rand. Een Hiiijling ligt op de weg, op zijn gezicht. Neergeschoten. Na de schrik: nou die is uit zijn lijden. De mensen zeggen 'zie je wel, we worden allemaal afgeschoten'. Het lijkt wel of ze gek worden. Er springt er weer één van de wagon. Een schot. Hij ligt al. Hij is niet geraakt, zeggen ze, dat doet hij om weg te lopen als de trein gaat rijden. Nou, dat zal niet gaan, dan is hij heus al bevroren. Een wacht komt naderbij. Tilt de man half op, die tegenspartelt. De wacht schiet hem een paar maal door het gezicht, zodat het helemaal verbrijzeld is. Er springen nog meer mensen van de wagons. De wachten staan allemaal aan deze kant. De mannen lopen, niet hard, op een sukkeldrafje. Houten schoenen op een bevroren gladde grond. De wachten schieten. Voornamelijk in de benen en het onderlijf en laten de slachtoffers dan liggen, die blijven schreeuwen tot ze niet meer kunnen en bevriezen moeten. Nog een paar keer springen er mensen van de wagons en roepen de wachtmeesters toe om te schieten, alsjeblieft wachtmeesters, schiet ons toch dood. Een is er die op een tiental meters afstand op zijn knieën gaat liggen. Hij roept: 'Bitte, hitte, meine gute Herren Wachtmeister, Oberwachtmeister, bitte, gute Leute, schiessen sie mich doch, mach mich doch tod, sind sie doch so gut'. Hij roept en bidt en smeekt wel to minuten lang. De wachten hebben er plezier in. Ze roepen hem toe eerst te zingen. Hij vangt aan, Sjentang jisroeil, adonaig echod, de wagon valt in. We zeggen het doodsgebed mee. Vrolijk, roept de wacht, en jullie boven, koppen houden. Het gaat door: adonaig doeheinoe, enige onze God. Een schot. Het gebed houdt op. Alles stil.

Het is iets ruimer geworden. Ieder wil gaan liggen, maar daarvoor is het nog niet ruim genoeg. Als de trein weer rijdt, knokken we nog om een plaatsje.'

Deze berichtgever kan mededelen, dat van de kolonne van ongeveer 13 000 gevangenen na een achtdaagse treinreis een 6000 waren omgekomen.

Wat zich op de pleisterplaatsen afspeelde, laten wij aan de fantasie van de lezer over. Na zoveel dagen bereikte men weer een kamp, soms om er te blijven, soms om na enige uren of dagen weer verder te sjokken. De honden deden ook hier hun plicht: 'Toen waren er nog een paar jongens bij ons van twaalf jaar, met hun vader. Op een

482 EVACUATIE

keer, toen wij door een dorp liepen, sprak de vader af, dat hij de kinderen naar binnen zou duwen, zo gauw hij een deur open zag staan. Zo gezegd, zo gedaan. Hij duwde de

kinderen door een schuurdeur naar binnen en alles ging goed. Wij waren al een eindje verder gelopen, toen een jongetje, dat uit het raam hing en alles gezien had, de SS ging waarschuwen. Hierop heeft zich een toneel afgespeeld, dat niet te beschrijven is: De SS-ers hebben 18 honden op die jongens losgelaten. Wij moesten blijven kijken. Het was een en al gesteun en gegil, verschrikkelijk. Het bloed vloede over de weg. De kinderen steunden en gilden in hun doodsangst. Op het laatst kregen ze uit barmhartigheid de kogel.'

Maar men kwam áán, in een kamp, in diverse kampen. Hóe moet men niet vragen: 'Er werd dermate honger geleden, zoals ik nog niet had meegemaakt. Ik vulde mijn 'menu' aan met gras, uitgelopen dennetakken, houtskool, bruinkool enz.'

Ook hier verhalen van kannibalisme. Zo'n transport kwam in Buchenwald bijvoorbeeld binnen, 'dat in afgrijselijkheid alles overtrof'. Dit waren de resten van 4000 mensen, in open kolenwagens uit Polen honderden kilometers dagen en weken vervoerd; van de 4000 ingeladenen 300 overlevenden, 'deels met bevroren armen en benen, die in het ziekenhuis verbonden werden of gedeeltelijk afbraken bij het uitladen. Vrijdagmiddag kwam het transport aan. Het is blijven staan tot zondagochtend." Het uitladen van de lijken door de gevangenen 'was een moeilijk werk, daar de lijken aan elkaar gevroren waren'. De lezer wil wel aannemen dat wij dit macabere detail met vele, zeer vele soortgelijke zouden kunnen aanvullen. Wij hebben eigenlijk niet veel verteld, een paar notities al met al, nauwelijks representatief voor het boek, dat men over deze dodenmars kan of: moest kunnen schrijven.

Maar, zou dezelfde lezer kunnen vragen, maar werden deze mensen dan volledig door hun regering, door hun overheid in de steek gelaten? Was er niemand die iets van hun lot vermoedde, die er althans iets van veronderstelde? Die, ook dit: althans, poogde erachter te komen, of zij er nog waren, hoe het hun. ging, die iets deed, hoe ook, wat ook, iets deed, iets dééd?

Ook hier willen wij soberheid betrachten. Wij herinneren aan de ervaringen van die Joden in Zwitserland, die zich vermatten te ver-

1 Hemelrijk, Zeven maanden concentratiekamp, dl. III, p. 28.

483

MOORD

onderstellen, dat zich in Polen en Duitsland een ontzettende tragedie voltrok. Die botsten tegen onbegrip, gebrek aan fantasie, ambtelijkheid, traagheid zo niet erger.

Men weet niet wat verschrikkelijker is, al deze onmacht, onkunde en onwil, of de wijze waarop officiële instanties deze materie later hebben behandeld. Een dieptepunt vormt o.i. wel de onwelwillendheid, waarmee de Nederlandse arts dr. A. Polak Daniëls achteraf is beoordeeld, een in 1943 naar Zwitserland gevluchte halfjood, gevlucht om aan hulpwerk deel te nemen en niet, zoals wel gezegd is, omdat hij als Jood gevaar liep. Dr. Polak Daniëls en zijn echtgenote waren ongetwijfeld 'fantasten', zij waren 'recalcitrant'; hij vond nu eenmaal lieden op zijn weg, die hij voor 'schobbejakken' uitmaakte; hij wou het onmogelijke; hij beging fouten. Alles wel waar misschien; zo men wil: helemaal. Maar in elk geval iemand, die een verontrusting gedreven moet hebben, althans enigermate adaequaat aan de verschrikkelijkheid van de ramp, welke zich schijnbaar onafwendbaar over de laatste resten van de weggevoerden voltrok. Hij werd gedreven en bewoog tenminste. Anderen zaten op hun bureaustoelen. En bewogen weinig, langzaam of helemaal niet.

Ook voor deze rondtrekkende mensen daagde de bevrijding; voor de overlevenden, Joden en niet-Joden. Het valt niet altoos gemakkelijk in deze baaierd van mensen, in deze chaotische opeenvolging van gebeurtenissen die weinigen te onderscheiden, aan wier speciale lotgevallen dit boek is gewijd: de Nederlandse Joden. Er zijn er van hen

achtergebleven in Auschwitz en op 27 januari door de Russen bevrijd, vermoedelijk wel de voorhoede van overlevenden. In de loop des tijds nam hun aantal toe; er waren ontvluchtingen en men liet hier en daar Nederlandse Joden los. Sommigen bleven tot het allerlaatst in de macht der Duitsers. Afschuwelijk was natuurlijk de ervaring van niet weinigen, die, opeens in de steek gelaten door hun in paniek geraakte bewakers, zich vrij waanden, maar spoedig weer in hun macht terugkeerden en toch nog eens naar een verder gelegen kamp werden voortgedreven. Op het laatst kwamen de gevaren trouwens niet alleen van deze bewakers. Men neme kennis van het volgende relaas:

'Ineens echter luchtalarm. De auto's staan stil. Die achter ons aan komen, starten echter weer en passeren ons, om dan het bos in te rijden. Wij rijden maar een klein eindje, als dan weer de motor afslaat, zodat we moeten blijven staan. De chauffeur en de wacht ver-

484 EVACUATIE

liezen echter geen tijd en springen van de wagen om dan het bos in te rennen. Ze staan open en bloot op de weg. En kunnen zien hoe het vliegveld en de vliegtuigen plus de barakken worden bestookt. Ze zitten allemaal rechtop in de wagen te kijken. Ik ga echter liggen omdat ik me nu eventjes goed kan uitstrekken. Maupie is van de bak geklommen en doet wat onder de wagen. Hij klimt weer terug en gaat ook liggen. We zien de bommen neerkomen. Eerst rechtstandig naar beneden en dan glijden. Waar ze vallen grote rookzuilen. Vaak brandt het meteen. De vliegtuigen dalen en stijgen en steeds mar opnieuw gooien ze en schieten, de vuurstoten ratelen boven de bomslagen uit. Het is een hels lawaai. Ineens beginnen er een paar te schreeuwen. Een vliegtuig, een jager, vliegt over ons heen. Heel laag. We wuiven. Dan ga ik liggen onder het zeil. Het zal wel gauw afgelopen zijn, er zijn niet veel vliegtuigen meer bezig. Dan weer een geraas, het vliegtuig komt weer over ons heen in het verlengde van de weg. Hij geeft een vuurstoot, op ons. Op ons! Ik voel een harde klap tegen mijn been. O, God. Ik grijp naar mijn been. Maar ik beweeg hem gewoon, ook geen bloed. Wat was die klap dan? Dan hoor ik ineens, dat alles ligt te gillen op de wagen en als ik rondkijk, o, dat kan niet waar zijn. Alles is een en al bloed. We zijn weer beschoten door Amerikanen. En nu een hele wagen vol.

'Met de rug tegen de cabine probeert er één op te staan en zijn opengescheurde buik houdt hij met zijn handen vast. Het bloed stroomt door de vingers. En daar, en daar. Sommigen zijn al dood. Tegenover mij zie ik een vreemd vertrokken masker van een Rus, dat langzamerhand in elkaar zakt en dan voorover komt. Het achterhoofd is weggeschoten. Ik gil het uit met anderen. Stukjes vlees en hersenen liggen rondgespat. Er zijn een paar Joden die aan het doodsgesbed beginnen. Allen zijn gewond. Jonas Dinsdag houdt zijn linkerbeen in de hand. Tot de knie! 'Wat moet ik doen?' gilt hij. Het is afgeschoten. Finaal. 'Aandrukken, aandrukken', roep ik. Wat anders? Hartog heeft een groot losgeslagen stuk hout van achter in het lichaam gedrongen. Een grote splinter steekt van voren uit. Hij kan niet omvallen. Ook dood. Nico zucht diep. 'Coen, ik ga dood'. Neen, neen! Ik betast hem, maar hij is niet gewond. Ik denk, dat hij flauwgevalen is, maar nog een diepe zucht, hij trekt en haalt geen adem meer. Nico ook. Siebrecht is een hand afgeschoten. Met de andere hand houdt hij de duim die erbij hangt, op zijn plaats. Dit is om gek te worden, of ben ik al gek 2 Dit kan allemaal niet echt zijn. Iedereen

485

MOORD

EVACUATIE

gewond of dood, ik niet. O, Maupie ook niet. Die is van de wagen geklommen en loopt schreeuwend op de weg heen en weer. Jonas zegt niets meer, is krijtwit en drukt het been aan. Het luchtalarm is zeker afgelopen, want we horen de chauffeur en de wacht in de wagen klimmen en aan de motor prutsen. Door ons gillen en wanhopig schreeuwen kijkt

de wacht over de rand van de bak. Hij verbleekt en geeft een schreeuw van ontzetting, nu komt ook de chauffeur en hij evenzo. Het dekzeil is bezaaid met bloed, stukken lichaam en kronkelende mannen in doodstrijd. De man met de opengesloten buik is in elkaar gezakt en huilt, huilt, dan weer hard en dan weer zacht smekend. De auto wordt opgeduwd en gaat weer rijden. Het stoten maakt ons alleen nog razender. Het gillen wordt harder. We rijden naar het vliegveld toe. Daar staat de wagen stil en de wachten melden. De commandant kijkt in de bak, schrikt en zegt 'Niet in dit Lager, dit is geen slagerij. Ga maar naar het Waldlager.'

'We keren en nu begint een tocht, die zo ontzettend is, dat men zoiets nooit in normale toestand kan meemaken. Ik schreeuw en huil dan ook met de anderen mee. Ik voel de stukgeschoten lichamen schokken bij elke schok, die de wagen maakt in het bos. Hij rijdt over wortels en stronken, over smalle paden, stoot en bonkt en na een kwartier, het lijken uren, staan we voor een Lager midden in het woud. Daar wil men ons ook niet hebben. Niet op ingericht, zeggen ze. Maupie klimt in de bak. Heeft de hele tijd achteraan gehangen. Bij hem kalmeer ik iets, maar als dezelfde tocht weer begint, maar nu terug, worden we met de anderen weer razend en huilen en schreeuwen mee. Als we weer voor het vliegveldlager staan, zijn er weer een paar man gestorven. Gelukkig. Jonas is flauwge gevallen. Nu gaan we naar binnen. We rijden door verschillende kampen heen en dan een concentratiekamp binnen en stoppen daar. Op 24 april waren we vrij en op 25 april rijden we weer in een kamp, de meesten dood en gewond. Alleen Maupie en ik zijn heel, maar gek. Dat weet ik zeker. Dat deden de Amerikanen. De klep wordt naar beneden gedaan en het been van Jonas Dinsdag rolt van de bak af op de grond. Er staan keurige prominente Häftlinge voor ons. De ontzetting staat op hun gezicht te lezen. Maupie en ik springen van de wagen. Huilende en tierende. 'Ganz verriickt', zegt de baas. We worden een barak ingeleid. Het Revier. We krijgen wat te drinken en de Sanitéiter kalmeert ons, terwijl men de bak afluist. Als we even later naar buiten willen liggen er 3 man bij de deur op de grond. Zij leven nog. Siebrecht is

486 erbij. Hij houdt zijn duim nog vast. Wat hij zeker niet weet is, dat hij een groot gat bij de hals in de schouder heeft. Voor we hem verlaten zegt hij: 'Ik overleef het'. Even later is hij ook dood. Men draagt hem naar buiten en daar liggen allen op een hoop. Nico ook. En nu pas dringt het goed tot me door, dat ik alleen ben. De laatste uit Gleiwitz is dood'. Maar ik huil niet meer. Ze hebben Jonas Dinsdag achterin gedragen.

'Als we buitenom de barak lopen zien we door een raam, dat ze zijn dijbeen amputeren. We mogen weer op het Revier als hij op een bed ligt. Wij krijgen wat koffie. Als Jonas uit de narcose bijkomt wenkt hij ons, vreemd kalm. 'Met een houten been naar huis, nooit meer voetballen.' Er wordt soep gedeeld, wij krijgen niets. De Sanialter zegt, dat we ons eerst moeten melden op de Schreibstube. Hij wijst ons ook, dat we aan het volgende Block moeten zijn. We gaan binnen. Nette boel. Een soort toonbank en daarachter de schrijver die heel moeilijk Duits spreekt. Wij moeten weer eens alles opgeven en het wordt weer eens ingevuld. Ineens gaat de schrijver een licht op. 'O, zijn jullie de overlevenden van die vrachtauto's?' Als wij bevestigend knikken, pakt hij stoelen en moeten wij gaan zitten.'

Een andere getuige verhaalt hoe een SS-wachtpost tegen hem zegt: 'Das Schlirmste ist jetzt vorüber'. 'Waarop ik hem antwoordde: 'Nu ja, dat hebben ze al zo vaak gezegd, daar geloof ik niet meer aan.'

'Aber jetzt ist es wohl wahr.'

Warm denn?'

Weil Adolf Hitler heute Nacht den Heldentod gestorben ist.'

Onze zegsman fluistert het nieuwtje meteen door, niemand gelooft het en hijzelf daarna ook niet meer. Maar dan is het wel uit; de discipline verslapt, de gevangenen geven

brutale antwoorden, de bewakers doen onzeker en op vrijdagavond 4 mei behoeft de nachtploeg niet meer uit te rukken. 'Wij zeiden tegen elkaar: het Purimwonder is voor ons op vrijdagavond gekomen'. Op zondagochtend 6 mei weigeren de gevangenen te werken, hoewel de mitrailleurs van de wachtposten nog op hen gericht staan, maar er gebeurt niets. Om elf uur komt het bevel: 'Allen terug naar de barakken!'

Om twaalf uur weerklinkt de kreet: 'De Amerikanen zijn er!' En dan de vorige getuige weer:

1 De laatste nl. van de vijfendertig Nederlandse Joden die bij de aanvang van deze ontruiming gezworen hadden, bijeen te blijven. In Amsterdam kwamen er na de bevrijding nog drie te voorschijn. J. P.

487

MOORD

'Het is volop licht als we weer moeten aantreden. Alles is zenuwachtig. Zowat alle wachten zijn bij de ingang aanwezig. We moeten weer staan volgens nationaliteit. Maar dan weet de Lagerfhrer wat beters. Alle Russen, Oekrainers, Polen, Hongaren, Grieken en Italianen en Spanjaarden, ja die zijn er ook, merken we nu, die moeten allemaal opstellen langs de rails. De Fransen, Duitsers, voor zover aanwezig, en Belgen en Hollanders en wat verder West-Europees is, moet opstellen aan de kant, voor de keuken. We worden nog eens geteld en dan weer wachten. De spanning wordt ondraaglijk. Bij de telling bleken de Oost-Europeanen ongeveer wo° te zijn. West-. Europa bedraagt hier ruim 60 man. De Lagerfiihrer komt naar ons toe en spreekt ons toe. Wat hij zegt komt hierop neer. Die 1000 man worden geëvacueerd, wij blijven hier. Als de Amerikanen morgen of overmorgen hier komen, zullen we zeggen, dat wij al sinds enige maanden hier met dit kleine aantal zijn en dat de behandeling prima was. Nou, geen klagen hoor. Bevelen klinken, het hek zwaait open, de troep zet zich in beweging en wij kijken toe. Moeten wij achterblijven om hier neergeschoten te worden? 't Zal hoogstwaarschijnlijk zijn. Die duizend worden in elk geval gemitailleerd in het woud. We -horen knetteren en knallen, maar door het open hek komt een ordonnans op de motor aanstormen en spreekt met de Lagerfiihrer. Opgewonden gebarend. De . Lagerfhrer laat het hek weer dichtzwaaien voor de troep het nog bereikt heeft. En nu horen we ineens heel duidelijk schieten van mitrailleurs en licht geschut. Duidelijk. Het klinkt vlakbij. Dat moeten Amerikanen zijn. AMERIKANEN. Hier vlak bij. Zou dat waar zijn? We moeten met ons zestigen de grote tent in, ja verbeeld je, voor de granaten. De anderen moeten buiten wachten. De spanning is de meesten in de buik geslagen. Overal gaan ze zitten. Na een poos worden we allemaal naar de Blocks gejaagd. Nu is het wel zeker, dat ze ons zullen afschieten. De mensen worden half gek bij het idee. Nu op het laatst zal de SS zijn werk afmaken. Het zal pas een uur of acht zijn en we zitten op het Block maar te schreeuwen wat er gebeurt. De meesten zitten te schreien. Het is of een hand zich om mijn hoofd sluit en steeds harder drukt. Ik ga wat liggen. Die verdomde borstpijn. Ik raak af en toe weg. Maupie wil water voor mij halen, maar ik kan het niet aan de mond brengen. Hij spreekt tegen mij, ik versta hem niet, ik zie hem af en toe maar in een mist. Ik denk, dat ik droom en dat dit alles maar een nachtmerrie is. Af en toe komt Maup, die heel actief is, op me toe

488

stadt.

"_

489

rennen en schreeuwt, en schreeuwt: Coen, Coentje, jongen sta op! Ik versta hem, maar begrijp hem niet meer. De Grieken hollen en hollen. Het schijnt, dat er voor en buiten het kamp gevochten wordt. Horen doe ik het wel, maar verstaan niet, of heel dof. Maup komt weer. 'Ze staan voor het hek. We worden bevrijd.' De Grieken schreeuwen: 'Amerikanski,

Amerikanski.' Ik klaag huilend tegen Maup, dat ik zo gek droom en ik ben zo bang voor het appèl straks. 'Nee jongen, jongen, het is waar, we worden bevrijd, bevrijd.' Allen lachen, huilen en schreeuwen. Ik doe moeite, ik zie het, die verdomde borstpijn ook, maar ik kan het niet tot me laten doordringen. Er moet toch wat zijn, ik moet er bij gaan, maar het kan niet. En dan lig ik alleen, hoor rumoeren buiten de Stube, maar ben alleen en weet nu zeker, dat ik droom en dat alles niet waar is. Nog maar wat slapen, dan ben ik fris. Maar ik kan niet slapen, blijf zo half dof, hoor ze wel maar ik kan er niet bij. Niet bij. Achterin lig ik, in het donker en kan niet huilen. En wil huilen. Ik scheld mezelf uit om erbij te gaan. Ineens verduistert het deurgat wat en Maup valt half naar binnen. Spreekt Hollands, Engels en Duits door elkaar Opgewonden lachend. 'Ja, ja, hier ligt ie, hier. Kameraad, ziek, erg ziek.' En dan daarbuiten, een cowboy. Een echte cowboy. Met een helm. Ineens ben ik helder. Een cowboy met een helm en duizend kogeltasjes en een geweer. Heel kort geweer. En granaten. Vol met granaten. Mouwen opgestroopt, in een enkel overhemd. Roodverbrand. En wenkt me, wenkt me. Come, come boy. Come on, boy.' Ik kom overeind, strompel, val tegen hem aan. Hij houdt me omhoog. Was is ie sterk! En dan ineens kan ik huilen en ik omarm hem, en hij mij en ik kus hem op de wang en hij mij terug. Uit zijn achterzak diept hij cognac op en schenkt mij. Ik, geheelonthouder, ik drink. En huilend ga ik met hem mee, hij steunt me, naar het hek. Dat staat open. De ketting is kapot. Er staan overal malle kleine autootjes. En er zijn vreemde soldaten, die lachen tegen ons. Het is middag

We zijn vrij, vrij, vrij . . . !!!'

Het zou niet moeilijk vallen, meer van dergelijke beschrijvingen te geven: de bevrijding was overal dezelfde en overal anders.

Dat is begin mei, de allerlaatste fase van de oorlog. Men weet, dat

Juist de meest bevoorrechte groep van de Joden, Nederlandse en

-)

niet-Nederlandse, het laatst van alle is bevrijd: die van Theresien-EVACUATIE

-

Fritz Fritta

Fritz Fritta

Prominenten en gewone mensen

THERESIENSTADT

Theresienstadt

Evenmin als wij 'de' geschiedenis van Bergen-Belsen of van Auschwitz schreven, staat 'de' historie 'an Theresienstadt 9p ons program. Theresienstadt immers is niet alleen een depot, afvoerdepot, van Nederlandse Joden geweest, al hebben er enkele duizenden vertoefd en al zijn er inderdaad vele honderden vandaar gevoerd naar de gaskamers in Birkenau. In Theresienstadt kwam velerlei terecht en velerlei verliet het weer. Wij beperken ons tot onze opdracht.

Voorop ook hier enige opmerkingen over het materiaal. Dat is in één opzicht wel bijzonder rijk en wel in illustratief opzicht. Daarbij denken wij nog niet eens aan de vermaarde kindertekeningen, in vele landen tentoongesteld, maar aan wat volwassenen ons hebben nagelaten. Nagelaten: de meesten hunner zijn vermoord. Maar hun werk spreekt tot ons nog met de taal van Callot of Goya: de verschrikkingen, de rampen en rampzaligheden van de oorlog, de afschuwelijke, macabere sfeer van deze krioelende, hongerende, vervuilende massa, levend onder de bestendige dreiging van een vreselijke dood. Bedrich Fritta, Karel Fleischmann, Duitse en Tsjechische namen, onder méér. Eén Nederlandse, die er echter helemaal uitvalt, de tekenaar Jo Spier. Tijdens een bezoek in

Praag (1958) mochten wij een tentoonstelling bezichtidgen van getekend materiaal, betrekking hebbende op Theresienstadt; één wand, voor zijn werk gereserveerd, schonk volkomen de illusie ener idylle, kleurig, opgewekt, 'lief', normaal. Het was geheel de coulissenstad, de Potemkinstad, die de Duitsers de wereld wilden voortoveren, die zij toen aan een commissie van onderzoek (van het Deense Rode Kruis) vertoonden en in een film lieten vereeuwigen, waarvoor Theresienstadt gedurende enige weken (van 16 augustus tot 11 september 1944) 'das Hollywood der Konzentrationslager' werd; met onvoorstelbaar cynisme lieten de Duitsers de Joden meespelen in een volslagen onwerkelijke schijnwereld, waarin zij heerlijk, welgevoed, gezellig, onbekommerd, keurig gekleed bewogen in een zindelijke omgeving en de beul van Theresienstadt, de later opgehangen Rahm, kleine jongetjes over het haar streek en bij de hand nam als een vader. Titel: Hitler schenkt den Juden eine Stadt. Een stad, waar het geld regende (waardeloze 'Ghettokronen'); waar het beste te koop was, waar de opera 'Hoffmann's Vertellingen' zo maar ging, op ligstoelen herstellenden lagen te zonnen, waar voor kinderen niet alleen een speelplaats bestond, waar zij

490 op hobbelpaarden juichend stoeiden, maar ook voor hen uit hout en glas (in het allerwegen gebombardeerde Duitsland toen eenvoudig niet te krijgen) een paviljoen gebouwd werd met fraaie afbeeldingen van dieren versierd en voorzien van een keuken, van douches, ligbedjes en andere spiksplinternieuwe apparaten. Wij zouden in nog zeer vele regels zo kunnen voortgaan, het is werkelijk ongelooflijk. Alleen al de manier, waarop de benedenverdiepingen van de huizen, waar de vreemde bezoekers niet moesten binnentreden, maar slechts een blik in moesten werpen, volledig werden opgeknapt, gemoderniseerd en met kwaliteitsmeubelen en kunstvoorwerpen, alsmede vazen met bloemen enzovoorts enzovoorts werden voorzien, alleen al de wijze, waarop de Joden nu mochten, d.w.z. moesten, gaan openluchtsport beoefenen, gymnastiek en lichaamscultuur, alleen dat alles ware reeds voldoende om de volstreckte waanzin van het hele systeem te onthullen. De waanzin en natuurlijk ook de schijnheiligheid: dit immers moest de gruwelsprookjes weerleggen, die omtrent de vaderlijk bezorgde Führer toch nog altijd de ronde deden: 'Hitler schenkt den Juden eine Stadt.'

En nauwelijks was die film gereed, of de boze geruchten over een op handen zijnde deportatie verdichtten zich en een van de ontzettendste catastrofes voltrok zich over de Zwangsgemeinschaft, zoals Adlerl haar noemt. Het is niet het Theresienstadt van deze catastrofe, dat Jo Spier ons heeft overgeleverd, het is de façade van het badhotel, waarachter de gruwelkamers schuil gaan. Uit Spier zou men nog kunnen geloven, dat de Joden daar op een bepaalde manier onder een soort monumentenzorg ressorteerden; dat onthult zich echter bij verdere studie van het materind als schijn, dat was hun en anderen slechts voorgespiegeld. Ook de Nederlandse Joden.

Drieërlei typeerde volgens Leo Baeck het ghetto, neen, het concentratiekamp Theresienstadt. Het eerste, het minimum aan levensmogelijkheid: 'Der Daseinsraum wurde durch den Sterbensraum ersetzt'. Het tweede: al het kwade werd opgeroepen in mensen, in een steeds kleinere ruimte in steeds toenemende mate samengeperst. Het derde: de opeenhoping van zo ver uiteenlopende groepen uit vele delen van Europa, met als gevolg spanningen en tweedracht. Dat was het ghetto en het was meer dan dat. Het was een van de voorportalen

H. G. Adler, Theresienstadt 1941-1945; Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft.

491

MOORD

van Auschwitz, een van de 'sluizen' voor de gaskamers. En in deze sluis werden vele, zeer vele Joden uitgestort, in deze fuik. Achter Theresienstadt lag evenzeer de, dood als achter Bergen-Belsen. De oorlog, voor miljoenen te laat afgelopen, is echter voor enkele

duizenden daar net op tijd geëindigd, zodat zij het overleefden. Ook enkele Nederlandse groepen daaronder, vandaar de behandeling in dit boek. Vandaar het bezoek, dat deze schrijver er gebracht heeft, jaren later, in 1958.

Een bron prijst Theresienstadt als 'ongelooflijk mooi in het voorjaar, met die bloeiende bomen en parken'. 'Een schilderachtig vestingstadje', 'decoratieve muren', volgens een andere. Een kleine garnizoensstad, met zeven langs en vijf dwarsstraten, op een oppervlakte van ongeveer 700 bij 500 meter. Het opvallendst in het stadsbeeld zijn een aantal grote kazernes, architectonisch inderdaad mooi, of heel mooi, opgetrokken naar plannen van Italiaanse bouwmeesters; vooral in het voorjaar, heet het, zou men zich kunnen verbeelden in een Noorditaliaans stadje te vertoeven. In het centrum een geweldig groot plein met zeer veel bomen. In normale tijd woonden in Theresienstadt een Noo mensen, toen al niet ruim, maar toch. In de oorlogstijd vertoefden er wel eens 60 000, niet in een ghetto, beware, maar in wat de Duitsers noemden 'eine jüdische Siedlung', een eiland van rust in de ellende van de oorlog en waarin de Joden onder speciale bescherming van Hitler stonden, een bescherming tegen de gerechtvaardigde toom van het Duitse volk een stukje ironie, dit laatste, van H. G. Adler.

De schrijver van dit boek reed er heen op een rustige septemberochtend, 62 km van Praag. Zijn diepste indruk was de volstrekte verlatenheid; daar waar eens die vele duizenden waren samengedrongen, bewoog zich nu ternauwernood een enkele figuur; er weerklonk geen geluid, niets, niets, zelfs niet op het grote middenplein, dat totaal verlaten lag. De schrijver bezocht de kazernes, het crematorium, de Bastei, nam alles in zich op, liet zich voorlichten door twee geleidsters, destijds als kinderen daar levend; uit zijn aantekeningen

'Boven in de kazerne de zolder, overal even sinister; hoe moet het daar geweest zijn in de gloeiende hitte en de ijzige koude! Rosa vertelt, hoe zij als jong meisje 's nachts in de volslagen duisternis (licht verboden) langs talloze lotgenoten haar weg naar beneden moest vinden. In het meisjeshuis op de binnenplaats één pomp voor

492

THERESIENSTADT

alle bewoonsters. Heroïsche, maar onmogelijke strijd tegen onzindelijkheid en ongedierte. Rosa heeft hier encephalitis opgelopen.'

'Rosa' was toen een kind geweest, een van de vele kinderen, die in Theresienstadt mochten blijven leven niet allen, lang niet allen. Wij gewaagden al van hun tekeningen; wij willen ook nog even herinneren aan hun gedichten; de meeste, bijna alle, tekenaars en dichters zijn vergast. Het is soms onbegrijpelijk voor de leek, hoe uit de niet vergaste kinderen van Theresienstadt 'normale' mensen hebben kunnen groeien, kinderen, die vertoefd hadden in een omgeving, 'de ongunstigste omstandigheden, die men kan bedenken: te midden van angst, van bedrog, in gedwongen niets doen (school is verboden), met onvoldoende voedsel, in ongezonde seksuele verhoudingen, in dikwijls onbeschrijflijke woningen; kortom, in een maatschappij, die het niet anders zou kunnen doen als zij het er op aanlegde een groep psychopaten en misdadigers te kweken'.

Gesprekken met enkele van deze kinderen bleken leerzaam; zo deed een jongen het verhaal, hoe hij helpen mocht om het 'Mausoleum' te ontruimen, de kelder waar de as van de gestorven kampbewoners in werd bewaard. Deze as moest de Eger in; vrijwilligers voor het karweitje ontvingen een blik sardines. Onze jonge vriend gaf zich, met vele jongens en meisjes, op voor deze arbeid: 'Wij hadden de grootste lol en verdienden er nog sardines mee. . . Er bevonden zich drie soorten dozen met as, alle voorzien van een etiket, waarop naam, geboortedatum en sterfdatum; de prominenten ijzeren kistjes, de half-prominenten houten, de anderen kartonnen dozen. In lichtingen van honderd werd het Mausoleum ontruimd. Wij gooiden elkaar de dozen toe en riepen bij het zien van een

ijzeren kist: 'Hé, daar heb je weer een prominent!' Vaak viel een stuk gebit of iets anders eruit en dat smeten wij dan in een andere doos. Nu was de grootste lol, indien wij de inhoud van prominenten en halfprominenten door elkaar konden gooien.'

Het toen achtjarige zusje huilde van narigheid, omdat ze van haar moeder niet mee mocht doen. Onze jeugdige zegsman, die beweert, dat, volgens hem dan, op deze wijze 30 000 dozen de Eger ingingen, meldde dat deze episode op hem 'totaal geen indruk had gemaakt', wel, 'toen ik van dichtbij getuige was, hoe een Duitser een kogel door zijn hoofd kreeg. Het ging door zijn oog en het was een vrese-

1 Wielek, p. 383-401.

493

MOORD

lijke aanblik. Al was het maar een Duitser, het was toch vreselijk, toe te zien, hoe zijn hoofd uit elkaar spatte.' Er zijn ook nog andere kinderherinneringen, een enkele 'nog erger'. Bij die scène aan de Eger werkten ook een aantal ouderen mee, ook oude mensen; een ooggetuige spreekt van 40 000 dozen: 'Het was net als een balspel, van de ene hand naar de andere gegooid en opgevangen'. Onze zegsvrouw kon er niet mee doorgaan, zelfs niet voor extra-sardines; als zij klaagt, mag zij ophouden, een andere oude dame, die ook klaagt, mag óók weg, een derde, die iets zegt van haar zwakke hart: 'Ja, das kenne ich, jetzt sind sie alle herzkrank'. Die mag niet ... Maar wat lezen wij in het antwoord namens Himmler gegeven aan Kakenbrunner, die de wegvoering bepleitte van 5000 Joden boven 60 jaar? Wij schrijven letterlijk over: 'Der Reichsführer wünscht die Abtransportierung von Juden aus Theresienstadt nicht, da sonst die Tendenz, dass die Juden im Altersghetto Theresienstadt in Ruhe leben und sterben können, damit gestört würde.'

Wij verlangen niets anders van de lezer dan dat hij dit stukje proza even op zich in laat werken.

Rustig leven en sterven. Sterven kon men er, heel, heel gemakkelijk. Leven kon men er ook. Maar rustig? Uit vrijwel alle documenten komt ons de klacht tegemoet over de verschrikkelijke volte in een stad als een nachtmerrie, 'Waardig het penseel van een Breughel of de pen van een Kafka', een krioelende, hulpeloze, Machteloze mensenmassa, gekweld door angsten, onderdrukt door meedogenloze en waanzinnige tirannen. Een volte in vuil en stank, een volte waarin men verschrikkelijk eenzaam kon zijn en nooit, nooit alleen. Met doorgaans hard, vies, lang, geestdodend werk. En natuurlijk, altoos en nooit weg te denken: die kans op transport. 'De angst, doorgestuurd te worden, vervolgde ons in onze dromen en beheerste ons elke dag, van uur tot uur', aldus een-getuige. Alleen al het gerucht van een op handen zijnd transport was een Schreckgespenst. Men bedenke: tientallen transporten, meer dan zestig, met bijna 100 000 personen zijn uit dit depot naar Auschwitz gegaan. Hoe konden de mensen het uithouden? Hoe kon er iets ontstaan van rust, van stabiliteit, bij die voortdurende doorstroming? Hoe kon men vrijblijven van allerlei psychische storingen? Laat ons er één vermelden, op gezag van Utitz :1 in het krankzinnigengesticht ook dat is in The-

1 E. Utitz, Psychologie des Lebens im Konzentrationslager Theresienstadt (Wenen, 1948), p. 5-6, 66-69.

494

THERESIENSTADT

Theresienstadt zit een patiënt, die lijdt aan hoogmoedswaanzin hij verbeeldt zich lid te zijn van de Aeltestenrat, iets als de Joodse Raad van Theresienstadt: hij verlangt onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, treedt op als een vorst, d.w.z. zoals hij zich een vorst voorstelt. Lid van de Aeltestenrat, het volkomen machteloze college, een groepje schimmen, opgeroepen door een Duits bevel, te bannen met een Duits bevel. .

En daarnaast, net als in Westerbork, net als in Bergen-Belsen, als in andere kampen: de

ontspanning, de lichamelijke, de geestelijke. Sport, spel, concerten, cabaret, toneel, lezingen. Op bijna elk gebied van kunst en wetenschap telde Theresienstadt eerste-rangs vertegenwoordigers ook uit Nederland. Lederer¹ houdt Theresienstadt in cultureel opzicht voor de (toen althans) vrijste stad van Europa; hij verklaart dat uit de mogelijkheid, dat de Duitsers eensdeels ook hier de schijn wilden bewaren, anderdeels toch wel wisten, dat de Joden er zouden worden uitgeroeid. Bij Lederer overweegt echter de eerste reden: die 'cultuur' zou de mensen verdoven, zou hun een misplaatst besef van veiligheid schenken, zou hen als een slaapmiddel minder waakzaam maken: ook hier vertrokken mensen naar de uitroeiingskampen met muziek uit *De Verkochte Bruid* (een melodie heeft als tekst: 'Waarom zouden wij niet vrolijk wezen?'). De aanwezigheid van zoveel eminente figuren in Theresienstadt op vrijwel elk gebied van kunst en Wetenschap alweer: ook uit Nederland is een feit, dat wij echter alleen maar vermelden.

Ook uit Nederland. Het wordt tijd, dat wij onze aandacht meer in het bijzonder richten op de groep, die in het kader van dit boek daar recht op heeft; wij zullen pogen, vooraf enige cijfers aan te bieden, aangezien het hun voor het overige, met o.i. verwaarloosbare verschillen, niet zo heel veel beter of slechter verging dan de andere leden van deze Zwangsgemeinschaft. De cijfers dus.

Ook hier weinig houvast op althans sommige punten; op ander

vrijwel volledige zekerheid. Herzberg heeft bijvoorbeeld 72 personen meer in zijn totaal van transporten dan de aankomstlijsten in Theresienstadt aangeven. Een bijzondere moeilijkheid is, dat in enige transporten de Nederlanders van de anderen lastig te onderscheiden zijn, terwijl in een enkel ook de reis niet rechtstreeks van Nederland uit is gemaakt.

1 Z. Lederer, *Ghetto Theresienstadt* (Londen, 1953), p. 4-5.

495

MOORD

Een stuk, door Aus der Fiinten zelf ondertekend, geeft zeer precies details omtrent het eerste transport van 21 april 1943, waarbij 295 Joden om 13 uur 42 (dit tijdstip staat tweemaal in zijn brief aan Harster) uit Amsterdam vertrokken; het grootste deel, ior mannen, 79 vrouwen en 15 kinderen, in totaal 195, was één dag eerder uit Westerbork in de hoofdstad aangekomen; daarbij voegden zich een aantal personen uit de Joodse Schouwburg. Zeven derde-, twee tweedeklasse wagens (één hiervan voor oorlogsinvaliden). Een zeer groot materiaal licht ons in omtrent de samenstelling van de bevoorrechte groep; wij kennen practisch alle namen, vrijwel zonder uitzondering, lijkt het ons, Duitse. Hiervan zouden 53 personen de bevrijding hebben beleefd. Dan spookt er in het materiaal een trein van 14 september 1943; ook hiervan zijn lijsten met namen (van daarvoor voorgestelden) over. Deze trein, uit Westerbork inderdaad vertrokken, liet de 305 voor Theresienstadt bestemden uitstappen in Bergen-. Belsen (in goederenwagens), vanwaar zij op 25 januari 1944, ten getale van 281, naar Theresienstadt zouden gegaan zijn, waarvan 71 het zouden hebben overleefd. Wij hebben elders al enige twijfel hieromtrent geuit. Ook later, op 17 november 1944, vertrokken uit Bergen-Belsen 48 Nederlandse kinderen uit het weeshuis met drie geleidsters naar Theresiensta4t; wij vonden ergens die 51 als in hun geheel overlevend opgegeven; het is te mooi om waar te zijn. Omtrent het transport van 18 januari 1944 zijn wij redelijk goed ingelicht; om 1° uur 42 vertrokken (werden 'in Marsch gesetzt') 870 Joden uit Westerbork; de namen kennen wij; er zijn 385 personen, die zich 'urn den Aufbau und den Lagerbetrieb von Westerbork verdient gernacht haben' ; hierbij ook Nederlandse namen. Die vindt men ook bij de 141 ouders van personen 'die sich um die Entjudung der Niederlande und das Lager Westerbork verdient gewicht haben'. Er staat echter nadrukkelijk bij dat passen uit

Honduras en Paraguay niet ernstig moeten worden genomen. Van deze 870 zouden 132 het 'hebben overleefd. Even goed zijn wij op de hoogte van het transport van 25 februari 1944, ook uit Westerbork; ook hier dezelfde soorten Joden, alsook de Portugese, ten getale van 308, reeds vermeld; de passen, niet alleen van Honduras en Paraguay, maar ook van San Salvador en Ecuador vallen hier uit. In totaal 811 personen, waarvan alle namen bekend zijn (761 Normaltransport, 50 zieken); overlevenden 94 (2). Vervolgens op 5 april 1944 uit Westerbork 289 personen weer in acht verschillende groepen (Herzberg maakt hier bij

496 THERESIENSTADT

vergissing 'Portugezen' van; er waren er slechts 4 onder, waaronder een dame van 78 jaar). Van de 289 ook hier 16 zieken; overlevenden 26 (?). Op -31 juli 1944 uit Westerbork 213 Joden op vijf lijsten; hiervan liefst 146 lieden op grond van hun verdiensten voor de Entjudung van Nederland. Overlevenden: 48 (m) Wij gewaagden alreeds van het grote transport op 4 september met liefst 2087 gedeporteerden, waaronder de gedoopte Joden en de Barnevelders. In goederenwagens, waarin als enige luchtverversing enkele openingen; als toilet een paar emmers. Maar het verwonderlijke was, dat in deze en gene wagon een goede stemming heerste. Verschillenden speelden kaart op een geïmproviseerde tafel, maakten grappen en zongen liedjes', heet het ergens.

Dat was uit Westerbork het laatste transport naar Theresienstadt. In totaal uit Nederland 4897 (Herzberg 4969), waarvan er 1273 het zouden hebben overleefd; een bericht van 7 juni 1945 gewaagt van 1400 Joden uit Nederland, die dan nog in Theresienstadt zitten; toen waren daar alweer personen van elders aangekomen en anderen weer eruit getrokken.

Het leven van deze Nederlandse Joden in Theresienstadt steekt niet af tegen de achtergrond van de gehele Zwangsgerneinschaft daar. Voor hun aankomst werd de z.g. Hamburger-kazerne ontruimd en zo goed en zo kwaad als het ging poogden de nieuw aangekomenen zich aan te passen. Op meer dan een plaats maakt Adler melding van de spanningen, die juist in de groep, uit Westerbork weggevoerd, in Theresienstadt heersten, spanningen die met het karakter dezer groep (de ongelijksoordigste van alle) samengehangen zullen hebben; ook hier moeten Nederlanders en Duitsers tegenover elkaar hebben gestaan. Misschien heeft deze of gene ook moeilijk de teleurstelling verdragen, bij aankomst ondervonden. Aus der Fiinten zou in Nederland ideale toestanden aan deze (?) vertrekkenden hebben voorgespiegeld (volkomen vrijheid, voeding als voor de SS, bioscoopbezoek) en zelfs de vrouwen aangeraden hebben, goed schoenwerk mee te nemen voor uitstapjes in de fraaie omgeving. Zekerheid omtrent dit alles bezitten wij weinig.

Zoveel is echter duidelijk, dat een groot deel, ongeveer driekwart van de naar die plaats uit Nederland vertrokkenen, in Theresienstadt bij de bevrijding niet meer aanwezig waren. Men had hen uit deze voorkeursplaats weggevoerd. Naar de gaskamer. In het najaar van 1944, toen de meesten geen uitgaande transporten meer ver-

497

OORD

wachtten (zij hadden enige maanden lang stilgestaan) moesten duizenden naar Auschwitz, juist ook zeer veel van de meest krachtige personen. Uit vele berichten krijgen wij enige indruk ervan, hoe afschuwelijk deze slag aankwam. Ook in de Nederlandse groep, waarvan een aantal, die in hun vaderland een belangrijke plaats in de Joodse-Raad-hiërarchie of in de Joodse gemeenschap hadden ingenomen, toen toch nog het leven lieten. Gespaard bleven aan Nederlandse kant vooral twee groepen, de reeds genoemde 'Barnevelders' en de gedoopten, d.w.z. een aantal Protestantse. Met een uitwisselingstransport van februari 1945 naar Zwitserland gingen van deze laatste groep

ongeveer io mee uit in totaal 433 (of 436) aldus bevrijde Nederlandse Joden, de rest werd in mei bevrijd en geleidelijk gerepatrieerd:

Wij vermeldden reeds, dat Theresienstadt heel laat bevrijd is. De tijd, die onmiddellijk daaraan voorafging, leverde voldoende aanleiding tot angst, zo niet tot paniek. Zeer verbreid immers was de veronderstelling, dat Rahm, ondanks zijn ontkenningen, in opdracht van Eichmann een gaskamer aanlegde; het heette dan een Viebstahlsichere Geflagelfarnt', maar zeker was men niet. Bij ons bezoek in september 1958 sprak de bewaker van het crematorium, Walter Rubinstein, die er na de bevrijding gebleven was, zich zeer positief hierover uit; in zijn boek over Theresienstadt geeft Adler daarentegen geen duidelijk eigen oordeel. Ook andere methoden van algehele afmaking van het ghetto zouden zijn overwogen; in elk geval zijn ze door de bewoners verondersteld als waarschijnlijk en wie zou de gegrondheid van deze angsten willen ontkennen? Afschuwelijk was de intocht van hen, die, in het voorjaar van 1945 uit enkele dodenmarsen overgebleven, Theresienstadt bereikten; niet levende mensen, maar half dode geraamten leken de stad binnen te komen; de door Adler gegeven bijzonderheden zijn verschrikkelijk. De artsen, waaronder ook een enkele Nederlander, deden al het mogelijke om deze mensen te redden, maar vaak zonder resultaat; de typhus maakte veel slachtoffers. Om en bij Theresienstadt is nog gestreden; de 76-jarige generaal Schrijver, een 'Barnevelder', verloor, door een granaatsplinter getroffen, hierdoor op het allerlaatst het leven. Men weet, dat de Russen, na een interimperiode onder het Internationale Rode Kruis, de stad hebben bevrijd, op 7 mei; hun intocht viel op 9 mei.

Over deze periode is nogal wat materiaal aanwezig. Een getuige: 'Ziezo, dat is het, wij zijn vrij; wij moeten dus te)ch verder leven.

498 THERESIENSTADT

Geen traan, geen vreugde, geen dankbaarheid, een ijzige onbewegelijkheid; men is alleen maar koud; men kijkt en kijkt en ziet toch niets. Nu zou men toch moeten voelen, wat men zich had voorgesteld en slechts een zucht komt uit de borst en liet hart blijft zo leeg, blijft als een steen. Men gaat naar zijn ligplaats, zet zich neer op zijn strozak en kijkt maar een beetje voor zich uit. Dan gaat men liggen. Boven in het andere bed ligt Meneer X, eerste violist van het Amsterdamse Concertgebouw, daaronder zijn zeventigjarige vrouw, daarnaast dr. Y uit Den Haag, een magere oude man, zijn vrouw ligt met haar kleren aan in bed; dan mijn man. Opeens haalt X zijn viool te voorschijn en speelt, in bed zittend, het Wilhelmus en de andere oude mensen zingen zachtjes mee. En nog steeds ligt men in een verstarring ...'

Er is een aantal in het Nederlands en in het Duits gestelde Nieuwsberichten-Bulletins over; het eerste van 13 mei; dit bevat een belofte van de Londense Regering: 'Wij doen alles om u te helpen'. Een comité onder leiding van prof. Meijers nam de leiding in handen, zocht meteen contacten te leggen, namen te verzamelen enz.; hij richtte zich op 18 mei via de Praagse radio tot de Nederlanders in het vaderland. Een brief, door hem naar Londen gezonden, geeft enige indruk van de toestand op 30 mei, met de geruststellende mededeling, dat 'de Hollanders op het ogenblik nog luizenvrij (zijn) en zonder luis bestaat er geen gevaar voor besmetting'; slechts enkele Nederlandse medici en verpleegsters hadden vlektyphus gekregen 'op een tijdstip toen de ziekte nog niet herkend was'; een dame was overleden. Een rapport van prof. Cohen spreekt met grote lof over de door de Russen gedane pogingen, de kwaal 'zo niet te bedwingen, dan toch in elk geval te beperken'.

Ook anderen trachtten de Nederlandse regering te benaderen; zij liet echter de hulpzoekenden volkomen in de steek en wanneer niet Fransen en Amerikanen zich over hen hadden ontfermd, hadden zij nog veel en veel langer moeten wachten. Dit lag voor de aldaar heengevoerden geheel in de lijn, door het Nederlandse Rode Kruis tijdens de

oorlog gevolgd. Een onpartijdig, niet-Nederlands beoordelaar' is van mening' dat men inderdaad erkennen moet dat van alle nationaliteiten in Theresienstadt de Nederlanders bij het ontvangen van pakketten helemaal, maar dan ook helemaal onderaan

1 Adler, Theresienstadt, p. 367.

499

MOORD

gestaan hebben. Wat het beleid van de Nederlandse regering betreft, is het billijk eraan te herinneren dat men zich hier te lande in mei 1945 zelf vlak voor de ondergang bevonden had (althans in de grote steden) en dat deze regering voor enorme problemen stond. Hiermee is de veronderstelling van falend beleid echter geenszins ontkracht.

Terugkeer

Een Joodse vrouw, in Auschwitz door de Russen bevrijd en op weg naar Nederland (1945), schrijft op het strand van Odessa:

'Als ik mij lig te koesteren in het zand en mijn blik zich verliest in de blauwe ruimte van zee en lucht, wordt mijn hoofd soms zo beklemmend leeg en mijn gedachten vloeien ineen, er is dan alleen maar. plaats voor een onbeschrijfelijk verdriet. Ik zou willen huilen, maar ik kan niet. Ook de anderen vertellen mij in vertrouwen dat zij vaak overweldigd worden door een gevoel van smart en verbittering. Het verleden is weggebrand en de gedachten aan de toekomst vervullen ons met zorg en angst. Nooit zullen wij werkelijk 'terugkeren', nooit zullen wij weer behoren bij de 'anderen'. De schaduwen van het kamp zullen ons blijven omringen. De dood, die wij altijd nabij wisten, de rook, de barbaarse ontmenselijking, die wij hebben gezien en ondergaan, zullen alle pogingen om ons weer te voegen in een regelmatig en normaal leven doen mislukken.'

Zij keerden terug in het vaderland. De bevrijden uit de kampen. De overlevenden van de dodenmarsen. Langs allerlei wegen, soms rechte, soms omwegen, soms van heel ver, Zweden, Rusland, Zwitserland, Noord-Afrika. Het waren niet veel, enkele duizenden, een vijf á zesduizend; de cijfers hieromtrent geven niet veel houvast, maar het waren niet de 40000 die men in januari 1944 op een Londens departement nog ineende te kunnen verwachten. Zij kwamen weer terug in de Nederlandse samenleving, evenals de opgedoken onderduikers. Niet alleen in veel slechtere toestand, maar psychisch veel en veel kwetsbaarder.

500

TERUGKEER

'Terugkomst was een eigenaardige gewaarwording Na al die jaren opeens allemaal mensen die tégen je opkeken, alsof je helemaal alleen de moffen verslagen had. Terwijl je jezelf van iedereen afvraagt: hoe zou die in 't kamp geweest zijn? Je kijkt dwars door de mensen heen (of verbeeldt je dat in ieder geval) . . . mijn leegheid bleef. Interesse in de buitenwereld kwam slechts heel langzaam terug. Je moest jezelf maar redden . ..' Ook deze getuige gewaagt van het grote verschil tussen de hartelijke ontvangst in België en de onver-, scbilligheid hier te lande. Uit de meerderheid van het daarop betrekking hebbende materiaal vernemen wij hetzelfde. In de buurlanden, vooral in Frankrijk en België, vertroeteld, met gul onthaal, met muziek, met vlaggen ingehaald een 'gloriereis'. In Nederland, het deerlijk gehavende, pas bevrijde, vaak de koude douche en erger: in Eindhoven bij een officiële instantie: 'Daar hè je ze weer met hun luizen!' en na beklag bij Militair Gezag: 'Niks met jullie te maken. Eruit!' Men had zoveel verwacht, maar het was soms zo weinig. Niet overal, herhalen wij: Sittard leek één repatriant 'een waar recreatieoord'. Sommigen zien verschil tussen de bevolking, die wel hartelijk is en de diensten, die zich met het ambtenaarlijke hebben ompantserd. Er zijn er die maar heel

stilletjes, a.h.w. clandestien terugkomen, zich afvragen, of ze zich eigenlijk niet dienden te verontschuldigen. Maar ze zijn terug. En zoeken, zoeken, ja wat? Hun familie, hun vrienden, hun vroegere woning, hun opgeborgene bezittingen.

Een Nederlandse vrouw schreef ons in 1950 over haar terugkeer: 'Nederland, mijn geboorteland, het land, waar ik zoveel van gehouden heb. Hoe benauwde het mij om daar terug te keren. Hoe moest ik verder leven? Mijn gezin verwoest, ik zelf nog een wrak, mijn familie voor een groot deel uitgemoord. Ik wist het niet.' Men brengt haar naar een Amsterdams ziekenhuis, maar de volgende dag gaat ze al de straat op: 'Het was mij vreemd te moede. Ik liep door straten, die uitgestorven waren; ik liep door de Jodenhoek. Lege ruimten waar eens huizen hadden gestaan, huizen waaruit alles verdwenen was; grauwe huizen met stukkende ruiten. Zij gaapten mij aan en ik vluchtte weg. Enigszins versuft ging ik terug en naar bed.' Zij gaat weer in de maatschappij terug: 'Het ging heel langzaam, maar ik kreeg weer belangstelling in het leven. De jaren gingen voorbij en ik kwam weer met mensen in aanraking. Als ik ergens op bezoek ben of zelf bezoek ontvang, merken de mensen weinig aan mij. Ze vinden allen dat ik er goed uitzie, steeds maar beter. Zelf weet ik, dat

501

OORD

ik veranderd ben, mijn gezicht is verstrakt, en lachen als vroeger kan ik niet meer. Er zijn mensen, die denken, dat men dit stuk uit zijn leven kan uitsnijden: die oordelen naar de schijn. De wonden die toegebracht zijn, zijn te diep; die kunnen nooit geheeld worden.'

Een man, opgedoken, (maar zijn jonge vrouw werd gedeporteerd en kwam om) uitte zich anders (in 1957):

Con Sordino¹

Zo keerde hij terug en moest

De taal der levenden weer spreken, In vreemde tuinen onverwoest

Zijn eigen late rozen kweken,

Zijn brood aan vreemde tafels breken Na arbeid weer als vroeger noest.

Hij was dan toch niet zo bezeerd Als sommigen veronderstelden; Men oordeelde ook wel verkeerd, Dat de herinnering hem kwelde, Of was hij toch een van die helden, Die door een, vuur gaan ongedeerd?

Misschien, misschien; hij sprak die taal, Hij deed dat werk; hij leek te leven; Dat was ook zo. Al deed eenmaal,

Zègt men, bij 't rozenplukken even

Een woord, een klank zijn handen beven: Ook dat misschien maar een verhaal.

1 J. Presser, Orpheus en Ahasverus, (Amsterdam, 1963) p. 71.

EPILOOG

502

Epiloog

Wél mag de historicus zich gelukkig prijzen in het besef, dat zijn opdracht de grens van de oorlog niet overschrijdt, zodat hij met 5 mei 1945 kan eindigen. Er is na deze geschiedenis der Nederlandse joden 1940-1945 nog een nageschiedenis denkbaar, ook dat een lang, te lang en smartelijk verhaal. Het verhaal van een nasleep, arm aan vreugden veelal, en niet zelden rijk aan leed, het verhaal van een vervolg, een afwikkeling, een aanpassing, een herstel en van nog veel meer. Na het verhaal van tienduizenden gestorvenen dat van duizenden levenden, overlevenden beter gezegd, want iedere Nederlandse Jood diende zich na dezé ramp wel op zijn best als overlevende te beschouwen en voelde zich ook wel zo. Men kan dat laatste gemakkelijker neerschrijven dan verduidelijken. Laat ons het proberen met de volgende aanhaling: 'Want om te leven moest elke overlevende iemand verraden door hem in de steek te laten. Willens en

wetens, of per toeval of door geweld gedwongen, maar ieder der overlevenden werd op een gegeven ogenblik gescheiden van zijn vader of van zijn broer, van zijn vrouw of kind. Zo groeide een altijd-aanwezig besef van schuld, dat uitliep in zelfmoorden of in een brandend gevoel van verantwoordelijkheid omdat men het oordeel had overleefd. Elkeen, die zichzelf gespaard zag door wat hem toeleek een reeks wonderen te zijn, wist dat hij ten eeuwigden dage zou worden vervolgd door de

vraag: waarom?

Laat wéér de joodse dichter Mok 1 spreken voor ons:

Onderhuids

Niet vaak meer wordt dat leed

in mij geopend. Hun doodzijn zwijgt zich in mij dood, maar altijd bloedt het onderhuids in mij: hoe zij vergeefs geroepen hebben, voor hun eigen stem zijn weggekropen tot hun lijf

wormachtig over de grond'

gekronkeld heeft.

Maatstaf, 1962, p. 63.

505

EPILOOG

van mensen, die in het kamp rechtop gebleven waren en erna pas braken. Braken, niet zelden door het besef van ondraaglijke eenzaamheid en angst voor de mensen, juist toen dieper beleefd dan tussen de lotgenoten in de gevangenschap. Lid van een groep, die aanvankelijk volkomen opgesplitst leek in enkelingen, zocht die Jood zijn weg, in een omgeving, die maar al te vaak weigerde, hem op te vangen, waarin hij zich onwelkom moest voelen, die hem kwalijk nam, dat hij recht deed gelden op zijn verloren plaats, zijn voormalige bezittingen, ja, die er zich simpelweg aan bleek te ergeren, dat hij nog bestond, die hem niet zelden met wantrouwen, afkeer en verachting bejegende. En dan spreken wij, als onbevoegden, nog maar niet eens over de psychosomatische gevolgen van de oorlogservaringen, in kamp of op onderduikadres of in 'vrijheid'. Wie uit het kamp terugkwam, had in elk geval vele en veelsoortige verschrikkingen beleefd, ondraaglijke honger, ondraaglijke vernederingen, ondraaglijke mishandelingen, ondraaglijke arbeid, ondraaglijke behuizing, ondraaglijke tonelen als de moordpartijen op kampgenoten, vaak familie en vrienden, ondraaglijke geestelijke spanningen. De gelukkigen, van de onderduik teruggekomen, hadden abnormaal moeten leven, niet zelden in kou, werkeloosheid, verveling, vernedering en bovenal in nimmer aflatende angst; de 'vrijen' hadden die angst eveneens gekend, geen dag in veiligheid geleefd, vernederingen en kwellingen geduld, de rouw om hun liefsten, de zorg om hun kinderen enzovoorts enzovoorts. Geestelijke stoornissen? Lichamelijke afwijkingen? Kwalen van allerlei aard, van hart en vaten, van schildklier, van gewrichten? Hun wegblijven zou misschien meer verwonderd hebben dan hun optreden.

Een Nederlandse arts 1 schrijft in het wel 1964: 'Misschien is er iemand in uw omgeving die in een concentratiekamp heeft gezeten, of die jarenlang ergens op een zolderkamertje ondergedoken heeft geleefd. Misschien is hij moeilijk en een beetje vreemd in de omgang of vertoont hij een aantal verschijnselen die ook nog bij het concentratiekamp-syndroom behoren: hij is opvliegend, bij tijden zwaarmoedig, kan geen normaal gesprek voeren zonder opeens de draad te verliezen. Soms wil hij graag alleen zijn of juist andersom bij voorkeur contact met anderen zoeken. Een besloten ruimte als bij voorbeeld een telefooncel benauwt hem en maakt hem angstig en zelfs een

3. Dr. J. Kater, in: Algemeen Handelsblad, 30 mei 1964.

EPILOOG

Hoe hoog, hoe hemelhoog boven hun stervende wanhoop

zwegen de bomen, de wolken, de sterren.

Zeeën hielden ongenaakbaar

achter hun doodskreet. Geen vinger schoof

hun uitgebluste ogen dicht.

Alweer: de geschiedenis dier overlevenden blijft hier ongeschreven.

Mankeren de bronnen e Geenszins, al is wat de Joden hierover gezegd

hebben zeker niet meer dan een gering deel van wat ze hadden kunnen

zeggen. Maar het is al genoeg, het verhaal te hebben moeten doen

over de jaren 1940-1945; wat daarbovenuit gaat, komt alleen ter

sprake voor zover het nauw en duidelijk aanwijsbaar met de gebeur-

tenissen van die jaren samenhangt. Een keuze dus en als zodanig sub-

jectief gedaan. Er zal echter weinig verschil van mening bestaan over

de vraag, of enige behandeling op zijn plaats is van wat men met een

moeilijk te omlijnen term 'het naoorlogse Joodse levensgevoel' noemt. Het merkwaardige

is, dat vele Joden reeds tijdens de oorlog daarover nagedacht en gesproken hebben. In

vele gesprekken en ook in geschriften kwam toen al bijvoorbeeld de vraag naar voren, of

zij na de ervaringen, die zij reeds gehad hadden of die zij nog verwachtten, ooit weer

normale mensen zouden kunnen zijn, een vraag veelal negatief door hen beantwoord. Na

al die angsten, al die dreigingen, al die schokken, panieken, na het verlies van bezittingen,

huis, familie en tenslotte zelfs naam: hoe zou men weer aansluiting vinden aan het leven

van alledag, hoe zou men weer 'gewoon' kunnen dóórleven? Zonder geestelijke trauniata,

zonder wantrouwen, zonder schrikreacties, zonder gruweldromen? Hoe zou de Joodse

vrouw, die haar eigen dochter naar de gaskamer had zien gaan, weer met opgericht hoofd

dat leven van alledag kunnen binnentreden? Hoe de Joodse man, van al zijn kinderen en

kleinkinderen volledig beroofd, weer normaal kunnen bestaan, zich weer normaal kunnen

bewegen tussen zijn medemensen? Wij verwijzen op deze plaats nog even naar onze in

de eerste bladzijden van dit werk tot de lezer gerichte woorden.

Er is gezegd: iedere Jood stond na 1945 alleen, miste ouders, kinderen, familie, vrienden,

kennissen, de vertrouwde omgeving, de sfeer om zijn bestaan heen. Er is gezegd: iedere

jood, uit het kamp gekomen, droeg dit kamp voorgoed met zich mee. Aangrijpend zeker

zijn die gevallen en zij zijn niet zeldzaam in het materiaal -

EPILOOG

bioscoop kan hij niet verdragen. Na één glas alcohol, al is het maar bier, is hij al dronken.

Misschien kan hij geen koffie verdragen, ook dat komt voor. Hij is altijd moe en kan

zonder reden zomaar gaan huilen, terwijl hij transpireert ook zonder dat hij zich inspant.

En deze lijst is nog lang niet volledig.'

Mag men nu zeggen, dat tegenover dit alles een aantal positieve, moedgevende

symptomen te stellen zijn? Omdat er toch een nieuwe Joodse gemeenschap is gegroeid e

Och ja, misschien wel. 'Anders dan vroeger, minder kleurrijk misschien, maar nauwelijks

minder rijk geschakeerd. Men verricht er weer zijn religieuze plichten en viert er de

Joodse feestdagen, men ontmoet elkaar in bepaalde restaurants en eethuizen en op gala-

avonden en bijeenkomsten. Meisjes dromen er van liefde, jongens dromen er van meisjes

en een carrière. Er wordt gewerkt in de traditionele beroepen, maar ook op posten, waar

andere samenlevingen de Jood niet toelaten.' Zo is het, zo schijnt het althans.

Mag men ook als positief beschouwen de uitingen van dieper levensbesef, van grotere

waardering van wat het leven nu weer bood, van gestegen bewustzijn van het goede en

schone in mens en wereld Van de bij velen nu op Israël gerichte zionistische overtuiging, van de bij anderen weer optredende, bewuste assimilatie aan de niet-Joodse omgeving, alsook het rijk genuanceerde 'ja' tussen deze beide uitersten in e Mag men de vele weer 'normalen', weer aangepasten, als genezen beschouwen van het oorlogswee? Het is de medische wetenschap zelf, die althans bij het laatste met vele vraagtekens komt, vraagtekens geplaatst bij de maar al te vaak later opgetreden fysieke en psychische stoornissen; wij doelden daar reeds op.

Hierboven viel de uitdrukking 'nieuwe gemeenschap'. Kan men haar werkelijk hanteren? Wij zelf zouden de voorkeur geven aan 'groep'. Een groep, na de bevrijding gevormd uit een aantal brokken: de paar duizend gemengd-gehuwde mannen en vrouwen, die gespaard waren, de enige duizenden opgedoken onderduikers, het betrekkelijk kleine aantal uitgewekenen, de Westerborkse rest, de honderden, uit Theresienstadt teruggekomenen en de overlevenden uit de kampen. Samen leverden zij het beeld van elke willekeurig geteisterde groep: ouders zonder kinderen, kinderen zonder ouders, meer ouderen dan jongeren, meer vrouwen dan mannen, veel, heel veel alleenstaanden. In elk geval wel van een volkomen andere sociaal-economische samenstelling dan voor de oorlog: het proleta-

508

EPILOOG

riaat, in zo ruime mate vertegenwoordigd vóór 1940, bleek vrijwel uitgeroeid. Hier had de Endlösung wel degelijk geselecteerd. En verder? Een groot aantal familienamen waren volledig verdwenen; de gesloten Joodse gemeenschappen in de provinciestadjes waren vrijwel weggevaagd; in de tussenhandel en in het kleinbedrijf kwamen maar heel weinig Joden terug; vele kunstenaars en intellectuelen bleken vermoord. Op zeer veel plaatsen kregen de synagogen een andere bestemming en herinnert thans hoogstens een enkele steen of een enkel opschrift nog aan vroeger; Joodse begraafplaatsen liggen allang helemaal verlaten. Het godsdienstig en geestelijk leven van zeer velen ging na de bevrijding buiten de kerkgenootschappen om; vooral het Portugees-Joodse kerkgenootschap bleek zeer klein geworden. En verder

In het Eichmann-vonnis is gezegd, dat andere volken na 1945 hun oorlogsverliezen telden, de Joden telden wat overgebleven was. Men begrijpt hoe dit 'tellen' hier bedoeld is; het sluit geenszins uit, dat men naar verliescijfers zoekt. Nu zou er een vrij lange verhandeling op te stellen zijn ten bewijze van de onmogelijkheid, nauwkeurige cijfers te geven nopens de verliezen aan mensenlevens binnen de Joodse groep. Door verschillende oorzaken stuit zelfs de benadering hier en daar op schier onoverkomelijke moeilijkheden. Wij zullen echter trachten, de lezer althans enig beeld te geven van de catastrofe.

Tot t oktober 1941 hadden zich 140 000 'voljoden' aangemeld, dit volgens het Duitse rascriterium. Dat was niet precies het getal der Nederlandse Joden; het omvatte ook een aanzienlijk aantal niet-Nederlandse, terwijl daarentegen ook een aantal Joden van Nederlandse nationaliteit zich buiten het bezette gebied bevonden, in Engeland bijvoorbeeld en in overzeese koloniën.

Ook zonder de oorlog zou dat getal van 140 000 niet ongewijzigd gebleven zijn, door normale oorzaken, zoals geboorte en sterfte. Door de oorlog echter trad een abnormale sterfte op. Hieronder vallen de gevallen van zelfmoord, naar schatting enige honderden, van overlijden in Duitse kampen binnen Nederland (idem?), als gevolg van verzet (vele honderden?) en tenslotte natuurlijk de gehele deportatie. Deze zal ongeveer 100 000 personen hebben omvat; hiervan keerden inclusief de 918 personen, In Westerbork nog aanwezig bij de bevrijding, in totaal 5450 personen terug (2361 mannen

en 3089 vrouwen).

Laat ons enkele onzekerheden om dit cijfer heen even aanduiden. Hebben bijvoorbeeld de teruggekeerden zich wel allemaal gemeld?

509

EPILOOG

Hebben alle weer opgedoken onderduikers dit gedaan, alle Joodse partners in een gemengd huwelijk? Hoeveel zijn na de bevrijding dadelijk geëmigreerd? Hoeveel van de tijdens de oorlog uit Nederland ontsnapte Joden (2000 e) zijn teruggekomen? De meeste schattingen omtrent het aantal uit Nederland omgekomen Joden bewegen zich om het cijfer 106 000, maar dat cijfer duidt ook personen van niet-Nederlandse nationaliteit aan. Men heeft reden om aan te nemen, dat de Duitse Joden iets beter uit de oorlog zijn tevoorschijn gekomen dan de Nederlandse, op grond waarvan men het totaal aantal omgekomenen van de laatste niet ver van 90 000 schijnt te moeten zoeken. Misschien is dit de beste plaats overigens om melding te maken van het werk van diverse instanties, die zich bezighielden met het onderzoek naar het lot van gedeporteerden, o.m. het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen in Vught en de (in Duitsland arbeidende) Missie tot Opsporing van vermiste personen; het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis verwerkte deze gegevens ten dienste van de rechterlijke macht, van notarissen, van de Pensioenraad en in laatste instantie van de zo weinige overlevenden tegenover de zo vele gestorvenen.

Het is gemakkelijker vast te stellen, dat de Joden in Nederland zwaarder getroffen zijn door een ramp van welhaast onvoorstelbare afmetingen dan die in welk Westeuropees land ook, dan het grote aantal onzekerheden op te lossen, waarin naoorlogse pogingen tot nadere precisering ons ondanks hun grote verdienstelijkheid niettemin hebben gelaten. De Duitsers hebben dan Nederland niet judenrein gemaakt tussen 1940 en 1945, maar het is de vraag, of zij door deze uitroeiingspolitiek niet de voorwaarden geschapen hebben, waaronder Nederland binnen afzienbare tijd niettemin een land zonder joden zal worden. Terecht heeft H. Wielek zijn aan dit onderwerp gewijd boek de titel meegegeven: De oorlog die Hitler won. Maar al te juist gekozen. De vrijwel radicale vernietiging van de mensen boven de leeftijd van 16 jaar en de jeugd tot ongeveer 16 jaar is nu eenmaal een feit. Een deel der Joodse vrouwen was na de bevrijding voor het huwelijk aangewezen op een niet-Joodse partner, een toestand, die verder de invloed onderging van de emigratie of van de gemengde huwelijken van Joodse mannen. Of uitsterving, gemengde huwelijken, assimilatie en vertrek naar Israël of elders, tot het hierboven aangegeven gevolg zullen leiden? De toekomst zal hier een antwoord op geven.

EPILOOG

De schrijver moet enige aarzeling overwinnen, om met de hiervan aangeduide verliezen aan mensen de materiële in een vlak te behandelen; elk stoffelijk goed, het kunstwerk uitgezonderd, is tenslotte tot op zekere hoogte en niet zelden volledig vervangbaar, geen enkel mens is in welk opzicht ook vervangbaar. Wij hebben hierboven reeds een zeer summier overzicht gegeven van de door de bezetters toegepaste uitplundering van de Joden binnen Nederland en prijzen ons voor de zoveelste maal gelukkig, dat het niet onze taak is, het naoorlogse vervolg hierop te behandelen. Met enige opmerkingen zouden wij willen volstaan, al ware het maar ten bate van een latere onderzoeker, die dit wel zal doen, d.w.z. zal kunnen en. . . aandurven.

Zo sta voorop, dat een vermogensvergelijking tussen de Joden in 1940 en bijvoorbeeld in 1965 eigenlijk ontoelaatbaar is. Tienduizenden Joden immers waren individueel beroofd; de groep als zodanig kon uiteraard geen aanspraak op herstel van rechten doen gelden, alleen overlevenden individueel, bij duizenden slechts te tellen. Nog moeilijker wordt deze materiële vergelijking in het licht van de grote sociaal-economische verschillen

tussen de Nederlandse samenleving
in haar geheel van 1940 en 1965.

Hierna mag onmiddellijk herinnerd worden aan de steun, die landgenoten en vreemden, vooral in Amerika, de teruggekeerden hebben geboden. Voor vele Joden, zeker voor de welgestelden onder hen, was het een merkwaardige ervaring, de maatschappij weer binnen te treden zonder de 'gewoonste' dingen, met niet méér dan de kleren en wat voor kleren? die zij aan hun lijf droegen. Juist deze 'gewoonste' dingen hadden verreweg de meeste hunner niet in veiligheid gebracht: de tandenborstel, de regenjas, de kop en schotel -de lezer vuile hier met zijn fantasie maar zelf aan. Velen moesten zich noodgedwongen wel nieuw installeren met behulp van huisraad en andere goederen afkomstig van Duitsers en politieke delinquenten, nog jaren spookten termen als 'moffengordijnen' en 'NSB-stoelen' in onze taal. Maar dat was het ergste niet en zeker niet het allerergste.

Voor vrijwel alle Joden begon na de oorlog een periode van pogingen tot herstel van rechten en schadevergoeding. Op het ene terrein boekten zij eerder succes dan op het andere; het is duidelijk dat een ambtenaar in 't algemeen wel gemakkelijk zijn plaats terugkrijgt; het wederopbouwen van een geliquideerde zaak of een verlopen praktijk kostte meer moeite en was niet zelden onmogelijk. De eerste jaren vooral, tot ongeveer 1950, hadden vele Joden daarmee maar

510
5"

EPILOOG

weinig succes en moesten zij niet zelden een bittere strijd daarvoor voeren. Nu zij hier tevens vastgesteld, dat de bezetter enorme verwarring had achtergelaten op het gebied van de vermogensverhoudingen. Joodse activa waren soms meermalen van eigenaar verwisseld, hypotheken afgelost, levensverzekeringen beëindigd, huizen en effecten verkocht; gehele vermogens waren slordig beheerd en verkwist. Heel vaak moesten de rechthebbenden kostbare processen voeren; op vele vorderingen boekte men een zwaar renteverlies. Een bijzondere complicatie was dat van de meeste weggevoerden het overlijden niet officieel vaststond; pas bij de wet van 2 juni 1949 werden voorzieningen getroffen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten en hierna kwam het uiteraard weer tot nieuwe, hoogst ingewikkelde, successiekwesities. Aangezien de bezetter verschil had gemaakt tussen Joden en niet-Joden, hield de Nederlandse regering zich strikt aan de stelregel: loden zijn Nederlanders als andere Nederlanders', hetgeen toch weer een discriminatie betekende, die voorbijzag aan het feit, dat de Joden in de bezettingstijd veel en veel zwaarder getroffen waren dan de anderen.

Geven wij het woord aan de Joodse schrijver van een ingezonden stuk (1951), waaruit wij hier enkele zinnen aanhalen. Na herinnerd te hebben aan de verschrikkingen van de oorlog, niettemin door hem doorstaan, gaat hij voort: 'De ja'ren na 1945 hebben me echter murw gemaakt. Onnoemelijke moeilijkheden om weer het evenwicht te verkrijgen in geestelijk en materieel opzicht. En het was vooral de strijd die ik moest voeren tegen de instanties. Waar altijd medeleven had moeten zijn, ontmoette ik de droge, moeilijk te benaderen, afstotende, amorphe massa, die men ook wel ambtenarij noemt. Schade-Enquête-Commissie, Volksherstel, Beheersinstituut, Belastingen, vult u zelf maar in. Ik kan u zeggen, dat deze jaren voor mij een verschrikking waren, maar zonder avontuur' . . . Nog eenmaal in deze bladzijden 'moet de geschiedschrijver zich buigen over het Joodse kind, nu het Joodse kind dat óók terugkwam in de wereld van 1945. Terugkwam: uit de z.g. vernietigingskampen vrijwel geen enkel. Uit Bergen-Belsen en Theresienstadt een

aantal. Uit de vrije wereld ook deze en gene; wij hebben hier geen cijfers en veronderstellen alleen: heel weinige, dunkt ons. Wat de eigenlijke kampkinderen aan letsel, fysiek en/of psychisch, opgelopen hebben, zal individueel wel wisselen, maar helemaal onberoerd zal het geen enkel gelaten hebben. De duizenden, die niettemin die wereld van

512 EPILOOG

1945 weer mochten betreden zijn voor het verreweg grootste deel onderduikers geweest, indien dit woord toepasselijk blijft op het zeer belangrijk aantal hunner, dat zich in zekere, soms in algehele vrijheid heeft kunnen bewegen. Zeer vaak buitengewoon liefderijk verzorgd, met een onbaatzuchtigheid en offervaardigheid, die tot de verhevenste herinneringen van deze zo zwarte tijd behoren. Verzorgd in de eerste plaats door hun pleegouders, verzorgd tevens door de illegale werkers, die het vaak enorme risico op zich namen, deze kinderen onder te brengen waarmee het risico, in het herbergen zelf gelegen, niet wordt geringschat.

Dat onderbrengen en herbergen van kinderen was tijdens de oorlog uiteraard een arbeid vol geheimhouding, improvisatie en verwarring. Niet zelden was het uitwissen van zoveel mogelijk sporen een eis van elementaire veiligheid; niet zelden gingen onontbeerlijke schakels verloren. Hoeveel ouders zullen tijdens de oorlog geweten hebben waar hun kinderen zich bevonden? Men wist het niet en dat heette en was ook wel maar het beste. Men moest maar blijven hopen en vertrouwen; in vele, te vele gevallen ten onrechte.

Veel zullen wij hier niet van zeggen; de lezer verplaatse zich alleen even in het gevoel van ouders, die, eenmaal opgedoken, moesten vernemen (als het al niet eerder tot hen was doorgedrongen), dat hun in veiligheid gebracht kind niettemin verdwenen was. Of die jarenlang de marteling te dragen kregen: was dat wel hun kind, hun zoon, hun dochter? En dan waren daar anderzijds weer die kinderen, die al wezen waren, of spoedig werden, toen men hen zelf ergens onderbracht, wier ouders er dus na de bevrijding niet meer waren. Wij spraken hierboven reeds van ouders zonder kinderen, van kinderen zonder ouders. Reeds tijdens de oorlog zag men in, dat dit alles een groot probleem zou vormen en een aantal weldenkenden, in die omstandigheden in meerderheid niet-Joden, bereidde toen al een commissie voor, die het vraagstuk van deze kinderen zou behandelen.

Het lijdt nauwelijks enige twijfel, dat verreweg de meeste ouders de wens hadden gekoesterd, dat hun kinderen na de bevrijding weer als Joodse kinderen tot enige vorm van Joodse gemeenschap zouden terugkeren, tenzij bijzondere omstandigheden, voor een andere oplossing pleitten; het recht van de ouders gold in Joodse kringen veelal als onvervreemdbaar. Zelfs van volkomen onorthodoxe ouders

mocht in elk geval worden aangenomen, dat zij niet de wens gekoesterd hadden, dat hun kinderen Christenen zouden worden; die kin-

513

EPILOOG

deren waren aan Christenen toevertrouwd en het toevertrouwde diende zonder meer te worden teruggegeven. Zowel de wet als de traditie versterkte het joodse standpunt in deze; aantasting van dit recht werd door velen beschouwd als aantasting van de rechten van de mens in het algemeen. Uiteraard besepte men wel, dat er soms veiligheidshalve enige vorm van kerkelijke assimilatie aan het nietjoodse pleegoudersgezin, ja, soms doop, kon hebben plaatsgevonden. Ook begreep men, dat er een band moest zijn ontstaan tussen het kind en de pleegouders, een band, waarvan het verbreken zowel voor dit kind als voor die pleegouders een schok kon betekenen; toch meenden vooral de joodse instanties, dat het beter was en zeker in het belang van het kind, in het heden het risico van die schok te aanvaarden, opdat het kind in de toekomst voor het ergere en veel moeilijker te genezen

conflict zou gespaard worden, wanneer het, volwassen geworden, inzien moest, toch niet in zijn milieu te passen.

Onmiddellijk na de wapenstilstand, op 14 mei 1945, begon een bureau, OPK geheten (Oorlogspleegekinderen), zijn werkzaamheden; de z.g. commissie-OPK werd bij de wet van 12 augustus 1949 opgeheven, waarna alle pupillen onder de hoede van de Amsterdamse voogdijraad kwamen. Een enkel cijfer: in het voorjaar van 1947 bleken van de 3481 geredde QPK-kinderen 1540 herenigd met de ouders; van 506 kinderen had de commissie in 421 gevallen een Joodse voogd voorgedragen aan de rechter, die de beslissing moest nemen; in 87 gevallen had de rechter reeds buiten de commissie om de voogdij geregeld, waarbij 51 joodse en 36 niet-joodse voogden waren aangewezen. Van de nog af te wikkelen gevallen groeide een groot aantal, ongeveer een derde, in niet-joods milieu op. De geschiedenis van het OPK valt verder wel buiten het bestek van dit boek, evenals het al met al uitermate trieste en toch .00k revolterende verhaal van de meisjes Beekman en Meljado, een historie, die in het buitenland zeer veel aandacht heeft getrokken en waarvan het verloop een smet geworpen heeft op de met zoveel toewijding en zelfopoffering aan de Joden door niet-joden tijdens de oorlog verleende hulp. Men mene echter niet, dat men deze zaak volkomen los mag zien van een ontwikkeling, die ook in een enkel ander geval tot betreurenswaardige conflicten aanleiding heeft gegeven, waarbij overheid en rechter zich bevoegd bleken te achten om in te grijpen in het natuurlijke recht van ouders. Alsof de schade, aan zoveel joodse ouders en kinderen tengevolge van de oorlogsomstandigheden toegebracht,

EPILOOG

niet al groot genoeg was! Misschien is het inderdaad voor vele jongeren, minder sterk dan anderen van emigratie weerhouden, toch maar de beste uitweg geweest, zich terstond voor te bereiden op een nieuw leven elders en zich voor en na de oprichting van de staat Israël daar blijvend te vestigen. Noch bezit, noch verantwoordelijkheid, noch traditie werkten bij deze jonge mensen remmend, terwijl de na-oorlogse sfeer in en buiten Nederland hen zeker niet van deze exodus kon weerhouden.

Hiermee zijn wij genaderd tot een wel bijzonder moeilijk te hanteren materie, die niettemin in samenhang met de door ons behandelde gebeurtenissen niet onbehandeld mag blijven: de stemming tegenover de Joden bij de niet-joodse Nederlanders. Het is duidelijk, dat alle bepalen en zeker alle meten hier op schier onoverkomelijke bezwaren stuit. Er zal echter weinig twijfel aan bestaan, dat zeker in de eerste tijd na de bevrijding in Nederland (en niet alleen in Nederland) tegenover de teruggekeerde joden een, laat ons zo neutraal mogelijk zeggen: negatieve houding is voorgekomen, in zulk een mate zelfs, dat zich al in de zomer van 1945 een aantal Nederlanders meende zich te moeten verenigen in een werkgroep 'Anti-semietische stemming in Nederland e' ; het vraagteken zij hier natuurlijk niet weggelaten. In het overgebleven materiaal bevindt zich ergens de aanvulling 'voor enkele weken te vormen'; men mag vaststellen, dat zij inderdaad maar betrekkelijk korte tijd bestaan heeft, waardoor ook. Het kan zijn, dat vele leden al spoedig te sterk in beslag genomen waren door andere taken, het kan ook, dat zich bij hen de overtuiging vestigde, dat het met de door hen gesignaleerde stemmingen huiselijk uitgedrukt nogal meeviel. Helemaal terechte

'De goede Joden zijn dood, de slechte zijn teruggekomen.' Dit moest een vriend van schrijver dezes, een leraar, zich bij zijn terugkeer na afschuwelijke ontberingen in een volle zaal horen toevoegen uit de mond van zijn chef, een 'alom geachte', gepromoveerde persoonlijkheid, die wel bedoeld zal hebben, dat het verschil tussen goeden en slechten hier juist bepaald werd door dat tussen dood en leven. 'Er zijn eigenlijk nog te veel Joden

in Nederland.' 'Er moet een numerus clausus komen' (degene, die deze laatste uiting bericht, herinnert eraan, dat zij van intellectuele kant afkomstig is, uiteraard, want het is een term, die 'jan Boezeroen' niet hanteert). 'Joden behoren zich voortdurend voor ogen te houden, dat ze dankbaar moeten zijn .. . het is ook mogelijk de sympathie te verspelen.' 'Joden moeten

EPILOOG

niet zo hard van stapel lopen', dit tegen een Jood, die zijn rechtmatig bezit weer terug wou hebben. 'Hoezeer hetgeen tijdens de bezetting is geschied, weezin wekt, toch is het maar goed, dat we ze kwijt zijn.' 'Nu de vijand weg is, blijft de Jood de binnenlandse vijand.' 'Zij (een Jodin, die voortreffelijk in het verzet heeft gewerkt) kende natuurlijk geen christelijke naastenliefde, maar zij werkte uit vaderlandsliefde en met menselijk plichtsbeseft om mensen te helpen.' Zo kunnen wij lang doorgaan, zelfs, als reeds gezegd, in het buitenland trokken

deze uitingen van naoorlogs antisemitisme in Nederland de aandacht 1

Het eigenaardige is, dat men ze ook in het perspectief kan zien van vele soortgelijke uitingen, nog tijdens de bezetting gedaan. Terecht zegt Herzberg 2, die een aantal voorbeelden aanhaalt: 'Men behoeft de illegale pers maar te lezen, om daarvan diep onder de indruk te komen.' Hoe vaak niet heetten toen niet-Joden door een Jood verraden? Waren , er inderdaad geen illegale organisaties die 'principieel' weigerden Joden te helpen, verzetsgroepen, die Joden weerden? Wat schreef 'jan Jansen in bezet gebied', een ongetwijfeld onkreukbaar ambtenaar, op 15 maart 1943 in zijn dagboek? Zijn wensen voor na de oorlog formulerend komt hij tot o.m.: 'Regeling van de positie van de Nederlandse Jood, in dier voege, dat vèrgaande invloed op politiek, sociaal en econorhisch gebied hem blijft onttogd (Zal moeite kosten)' (Cursief in tekst, J.P.).

Natuurlijk en gelukkig ontbraken andere uitingen niet, noch tijdens, noch na de oorlog. Wij verwijzen op deze plaats alleen naar het aangrijpende stuk 'Dodenwacht' van prof. Meenich 3, naar aanleiding van de in 1956 gehouden herdenking van Rembrandt, de grote kunstenaar, die hij in de Jodenbuurt die dodenwacht ziet houden en wiens tekeningen hij nimmer zonder een 'donkere gestalte', een 'zwarte schim', ernaast kan beschouwen. Slechts heel weinigen was het gegeven om zo datgene te uiten, wat ongetwijfeld ook in heel velen leefde. Men kan het de Joden echter moeilijk euvel duiden, dat zij die andere uitingen duidelijker hoorden, of meer ervan ophoorden.

Ervan ophoorden: de uitdrukking is toch wel te zwak. Natuurlijk hadden de Nederlandse Joden beseft, dat zij in een ander Nederland zouden terugkomen, maar dit was toch wel héél anders en de wereld

1 H. W. J. Sannes, Onze Joden en Duitsland's greep naar de wereldmacht (Amsterdam, 1946), p. 6-7. t Herzberg, p. 249. 3 C. W. Mdnnich, De jongste zoon (Amsterdam, 1958), p. 33-24.

516

EPILOOG

buiten Nederland al evenzeer. Hoe naïef bleken niet achteraf hun verwachtingen, dat die wereld algemeen deernis zou aan de dag leggen tegenover die miljoenen afgeslachten, dat zij verdriet, spijt en berouw zou tonen, dat zij zou boete doen? Alsof Auschwitz en Treblinka nooit hadden bestaan, gingen tallozen weer over tot de orde van de dag, onverschillig, ja, met afkeer vervuld tegenover degenen, die het hadden overleefd, de Joden in de steek latend in een gevoel van eenzaamheid, rouw en onveiligheid, nimmer en nergens ervan zeker, dat de allergruwelijkste catastrofe zich niet zou herhalen. Een onveiligheidsgevoel, dat hen nimmer losliet, zeker niet tegenover de waarneming, hoe grif ook hun medemensen zich afsloten van de kennis omtrent de gepleegde gruwelen,

hoe vlot zij weer in allerlei betrekkingen traden met de leiders van het volk, dat tegenover de geschiedenis de verantwoordelijkheid daarvoor te dragen had, betrekkingen van diplomatieke, commerciële en van in de ruimste zindes woords maatschappelijke aard. Hoe gaarne zou men ontkennen, dat na de bevrijding joden in Polen weer vermoord zijn, dat daar bijvoorbeeld weer op klaarlichte dag een pogrom plaats gevonden heeft, dat het werk was, niet van beroepsmisdadigers, maar van jonge moeders van kleine kinderen, van gestudeerden, die de Poolse literatuur kenden, van godsdienstigen, die vóór dit pogrom tot hun God gebeden hadden! En dezen verniórdden niet alleen joden, maar bezatten zich in een orgie van martelingen, in een mystieke gruweldans; juli 1946, ruim een jaar na het einde van de oorlog.

Dat is Polen, maar het beeld van het na-oorlogse Duitsland stemde evenmin opgewekt. Dat geldt natuurlijk niet alleen voor de joden hier te lande, maar Voor iedere Nederlander, 'die de strijd bewust en met dapper hart heeft meegemaakt' en wie, met een beeld ontleend aan het verhaal van Uilenspiegel, 'de asse van Klaas aan het hart klopt' (Klaas, Uilenspiegers vader, was als ketter verbrand)'. Een, zacht gezegd, niet geheel geslaagde denazificatie, hier en daar gevolgd door wat men renazificatie genoemd heeft, de onwil of onmacht bij velen, de historische realiteit van de Jodenmoord te erkennen, het ver doorgevoerde gratiebeleid ten aanzien van toch wel afgrijselijke moordenaars ('clamt sie Weihnachten im Kreise ihrer Familien feiern kiinnen'), het openlijk weer toegelaten 'neo'-antisemitisme, het maatschappelijke taboe over dit soort problemen men kan het van 1 M. A. Beek, De asse van Klaas, Folia Civitatis, Amsterdam, 3 maart 1951. 517

EPILOOG

de Nederlandse Joden begrijpen, dat zij, bij alle erkenning van de door de Westduitse regering gedane pogingen tot financiële schadeloosstelling, na al hun ervaringen in een recent verleden buitengewoon gevoelig waren voor deze symptomen. Te meer omdat zij, als reeds aangeduid, in 1945 en volgende jaren voortdurend geconfronteerd werden met zo niet alleszins daarmee vergelijkbare, dan toch in voldoende mate verontrustende symptomen in eigen land.

Allerwegen zocht men de wortel in de oorlogstijd, niet zelden, zij het ook niet altoos, in een Duitse 'besmetting'. Voortgaande studie onthulde echter wel zijn bijzonder gecompliceerd karakter, waarbinnen zelfs (zelfs?) plaats was voor het aloude, trieste gezegde 'Proprium ingenii humani est odisse quem laeseris'. Wie zal zeggen, hoe zwaar het schuldgevoel, waar zoveel niet-Joden van getuigden, in dezen gewogen heeft?

'De druk van een machteloze medeplichtigheid verdwijnt maar niet zo vanzelf ' Laat ons ook nu het woord geven aan een dichter, H. W. J. M. Keuls':

Jodenverdelging

Hoe konden wij slechts voor een dag vergeten Wat heimlijk zich, voltrok naast onze deur! De mens leeft traag en ieder heeft zijn sleur Waarin de weerstanden zijn afgesleten. Maar dan begon het in ons hoofd te spoken: De zwarte Duitse wagens reden vlug, De jood zat in zijn onmacht weggedoken En wie gegrepen werd kwam niet terug. Nu is 't relaas der slachtingen compleet, Er valt niets meer te gissen of te vragen, Schimmen verrijzen om ons aan te klagen En wij blijven belast met naamloos leed: De treinen van de dood werpen ons neder, Gekerm van kinderen keert telkens weder. Men heeft na de bevrijding wel eens uitgesproken, dat het ieders plicht geweest was, illegaal te zijn is het wonder, dat zovelen, die

1 'Het is de menselijke geest eigen te haten wie hij gekwetst heeft'. MaatStlf, 1962, p. 51.

518

EPILOOG

deze plicht verzaakt hadden, zich wreekten op degenen, die hen aan dit tekortschieten op zo pijnlijke wijze herinnerden: de overlevende Joden e 'Generaliserende belasting was de kwade kant van de medaille, die aan de andere het goud toonde van werkelijk medelijden met medemensen. Belasting en medelijden waren complementair. Beide kwamen uit dezelfde situatie voort en. . . werden soms in hetzelfde mensenhart gevonden kort na de bezetting».

Zo zouden wij kunnen doorgaan. Genoeg hiervan. Het heeft geen zin. Het leven gaat voort, zo ook de geschiedenis. 'Aber zuweilen MUSS einer da sein, der gedenkt.'

Die hier herdacht heeft heeft trachten te herdenken.

Requiescant.

1 L. de Jong, Jews and Non-Jews in Nazi-occupied Holland, On the track of tyranny (Londen, 1962), p. 153-54.

519

Documentatie

Van den beginne af hebben wij voor dit boek in zeer ruime mate kunnen putten uit de collecties, door het in 1945 opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bijeengebracht, collecties, waarvan aantal en soorten zich in de loop der jaren voortdurend uitbreidden. Het jongste overzicht daarvan (en van de daarop gereedgekomen hulpmiddelen) dateert van november 1962. Het ligt voor de hand, dat voor ons onderzoek deze verzamelingen in bruikbaarheid ten sterkste uiteenliepen; konden wij niet weinige in haar volledigheid ter zijde leggen, vele andere moesten wij, alweer: in haar volledigheid, raadplegen met alle gradaties daartussenin. Wij menen goed te doen het genoemde overzicht van 1962 in grote lijnen te volgen, zodat wij beginnen met de Duitse instellingen en personen in bezet Nederland. Als vrijwel overal vormen de archieven, voor zover uit deze bron afkomstig, slechts een rest, het min of meer toevallig gespaarde uit een ontzaglijk geheel. Ontzaglijk: wanneer deutsche Griindlichkeit een loos woord is, dan zeker niet hier, een orgie van paperasserij, waarvan echter met dezelfde deutsche Griindlichkeit enorm veel is vernietigd.

Het in dit overzicht vermelde archief van de Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden bevatte over de Joodse problemen minder, veel en veel minder, dan dat van de Reichskommissar fiir die besetzten niederliindischen Gebiete; de centrale rol, door deze Rijkscommissaris, dr. Seyss-Inquart, gespeeld in de jodenvervolgingen hier te lande, vond zijn neerslag in een rijk gevarieerd materiaal, zo in dat van de Generalkornmissar fiir Verwaltung und Justiz met zijn vele afdelingen, hetgeen men vrijwel woordelijk kan herhalen van diens collega, de Generalkommissar fiir Finanz und Wirtschaft. Veel belangwekkende gegevens vonden wij ook in het archief van de Generalkommissar zur besonderen Verwendung. Gezien het grote aandeel van Kanter, de HAere SSund Polizeifiihrer, Generalkommissar ftir das Sicherheitswesen, in de Nederlandse jodenvervolgingen, verwondert het niet, dat de op zijn arbeid licht werpende stukken van grote betekenis zijn. In andere, kleine archieven vonden wij vaak veel van onze gading, zo in dat van de Vertreter des Auswiirtigen Amtes, van de Riistungsinspektion Niederlande, van de Einsatzstab Rosenberg, van de Omnia Treuhand van Kapitiin' Sommer en Fa Union het zou niet moeilijk vallen deze kleine bloemlezing uit te breiden.

521

DOCUMENTATIE

Naast de Duitse archieven de Nederlandse, om te beginnen de overheidsinstellingen in het bezette gebied. Enkele departementen moeten hier in het bijzonder genoemd worden. Van het departement van Algemene Zaken o.m. het archief van de Nederlandse Arbeidsdienst, van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten o.m. de

Nederlandse Omroep, de Nederlandse Kultuurkamer, het Persgilde, de verschillende documenten, betrekking hebbend op het onderwijs. Vervolgens allerlei andere Nederlandse instellingen en personen hier te lande, waaronder rijkelijk vertegenwoordigd de diverse nationaal-socialistische en fascistische organisaties met hun nasleep van formaties, persorganen enzovoorts. Los hiervan noemen wij de Nederlandse Unie. Van uitzonderlijke betekenis natuurlijk zijn de archieven van verschillende joodse instellingen en personen, o.m. dat van de joodse Raad, misschien het belangrijkste archief voor dit hele onderzoek. Enig profijt trokken wij uit de archieven van de Nederlandse illegaliteit, alsook uit die van enkele naoorlogse instellingen.

Wij blijven het hierboven aangeduide overzicht van 1962 volgen. In totaal noemt het 295 collecties en zo ergens aantoonbaar is, hoezeer zij voor ons onderzoek in betekenis uiteenlopen, dan wel bij de met het simpele nummer 198 vporziene alfabetische en systematische catalogi van boeken en brochures. De aard van ons onderwerp verplichtte ons tot een lectuur, waarvan de lijst geen tientallen, maar honderden titels diende te bevatten; hoe dankbaar ook voor de rijkvoorziene .en hoogst deskundig samengestelde bibliotheek van het Rijksinstituut, wij ontkwamen niet aan de noodzaak meermalen een beroep te doen op bibliotheken elders, tot in het buitenland toe; van vele zijden kregen wij hierbij een steun, waarvoor wij niet erkentelijk genoeg kunnen zijn. Misschien hadden wij ons te dezer zake gemakkelijker kunnen beperken, indien wij de gebeurtenissen in Nederland zowel in de ruimte als in de tijd meer hadden geïsoleerd, maar vooral het eerste bleek alras ondoenlijk: de Duitsers vervolgden immers niet speciaal Nederlandse Joden, maar Joden, waar ze deze aantroffen. In belangrijke mate golden deze overwegingen voor de volgende nummers van het gemelde overzicht: de dagbladen en andere periodieken, de illegale bladen, brochures en belletrie, knipselverzamelingen, ook van na 1945 en tenslotte de officiële publicaties. Op menige bladzijde hiervóór is gebleken, hoeveel en hoe vaak wij uit deze bronnen hebben kunnen putten.

522 DOCUMENTATIE

Het overzicht van 1962 vermeldt hierna een niet onaanzienlijk aantal (gerubriceerd onder de nrs. 207/243) collecties, bestaande uit copieën of fotocopieën en/of originelen uit archieven elders, ook deze voor onze arbeid van zeer uiteenlopende waarde. Voorop gaat de zg. FOSD (Foreign Office-State Department-Document Center) collectie, waarin de archieven van het Auswatische Amt, voor zover niet in de handen der Sowjetrussische troepen gevallen, en van de Reichskanzlei bijeengebracht waren; hierin een aantal dossiers, betrekking hebbend op de jodenvervolgingen. De zg. BDC (Berlin Document Center) collectie bevat hoofdzakelijk stukken, behorende tot de archieven van de centrale SS-instanties te Berlijn; de overige bleken voor ons vrijwel zonder betekenis. Wij noemen als door ons verder geraadpleegd nummers uit het Duitse materiaal, nr. 213 (Gestapo Düsseldorf) en 214 (Personalakten uit tuchthuizen en gevangenis). Van het Nederlandse stellen wij voorop de notulen en circulatiestukken van de secretarissen-generaal, vervolgens het materiaal van enkele departementen. Uiteraard profiteerden wij van de verzamelingen, betrekking hebbend op Londense instellingen, ook deze alweer van zeer verschillende betekenis voor ons onderzoek.

Met nr. 244 komen wij tot de vermelding van een bron, waar wij met iets grotere uitvoerigheid over willen spreken. Wanneer wij de lezer onophoudelijk wilden confronteren met de ervaringen, de gedachten en gevoelens van individuele personen, was het onvermijdelijk in zo ruim mogelijke mate te putten uit een soort bronnen, welke wij wel eens met de verzamelnaam 'ego-documenten' bestempeld hebben, waaronder men vooral kan onderscheiden herinneringen, autobiografieën, dagboeken en brieven, materiaal dus dat meer dan welk ander een individueel accent draagt. Onder de

honderden dagboeken, in het Rijksinstituut aanwezig, troffen wij niet weinig aan van de hand van joden of, indien bijgehouden door niet-joden, voor ons onderwerp van voldoende betekenis om er uit te putten; als het kortste maar in zijn soort meest krasse voorbeeld van deze laatste wijzen wij op de hiervoor genoemde Nederlandse WA-man, tevens ophaler van Joden, die van zijn activiteit op dit terrein dagnotities maakte. Wat de Joden betreft, komt het leeuwedeel van de zg. onderduikers, al ontbreken niet de dagboeken, in kampen zelf gemaakt; welk een ongelooflijk document, om hier enkele voorbeelden te noemen, vormden niet het Westerborkse dagboek van Philip Mechanicus, het Vughtse van David Koker!

523

DOCUMENTATIE

Van de speciale collecties over onderwerpen of personen staat als nr. 245 voorop de Erelijst van gevallen, bij welke wij kennis mochten nemen van de gegevens, op grond waarvan zij is samengesteld. Hieruit bleek dat Joden een plaats verworven hadden op deze lijst in een aantal, dat hier en daar mogelijk verrassing gewekt heeft. Bij nr. 246 (Verzetsgedichten) bleek het ons mogelijk, onder de anonyma een enkele Joodse auteur op te sporen. Bijzonder nuttig waren uiteraard voor ons onderzoek de nrs. 248 (Documentatie I, van personen) en 249 (Documentatie II, van zaken) collecties, welke in de loop der jaren schier elke week werden aangevuld, welke aanvullingen wij op de voet dienden te volgen en die meermalen ertoe geleid hebben een reeds bij ons gevormde voorstelling te corrigeren of scherper te nuanceren: zonder twijfel een onzer rijkste bronnen. Hoe belangrijk is het bijvoorbeeld niet, wanneer men eensklaps de beschikking krijgt over een aanzienlijke hoeveelheid documenten, toevallig bewaard gebleven van een kleine, ver van het centrum Amsterdam gelegen, joodse gemeente in de provincie! Over nr. 251, de collectie 'Gevangenen en Concentratiekampen', behoeven wij hier niet uit te weiden. Van de onder de nrs. 254/263 opgenomen Onderzoeken staat uiteraard voorop het werk van B. A. Sijes over de Februaristaking; ook van andere echter profiteerden wij (Nationaal Steun Fonds, Arbeidsinzet, Ondergrondse pers); het werk van prof Rter over de spoorwegstaking wierp voor ons eigen onderzoek licht op een in het algemeen weinig verkwikkend stukje activiteit van de Nederlandse Spoorwegen tijdens de oorlog.

Dat de naoorlogse rechtspleging voor ons buitengewoon veel opgeleverd heeft, ligt voor de hand; zij immers heeft meer dan wat ook ons inzicht verschaft in de Duitse methoden en doelstellingen, waarvan het 'gedurig product', de resultaten, in dit materiaal pas zoveel mogelijk in het licht der openbaarheid gekomen zijn; meer in het bijzonder verdiepten wij ons in die documenten, welke, bij de Neurenbergse processen gebruikt, betrekking hebben op Nederland; wij vermelden apart hier nr. 269: Nederlandse delegatie bij het International Military Tribunal, Neurenberg en het Office of Chief of Counsel for War-Crimes, Neurenberg, daaronder bijvoorbeeld de documenten door de Nederlandse delegatie bij dit IMT bijeengebracht ten behoeve van de berechting van Seyss-Inquart. Een zeer rijke bron vormden al evenzeer de ons ter beschikking staande documenten, gebruikt bij de naoorlogse processen hier te lande, zowel tegen

524

DOCUMENTATIE

Duitsers als tegen Nederlanders; het is zoveel dat men zich een boek over ons onderwerp zou kunnen voorstellen, alleen op dit materiaal berustend, zoveel aspecten van de Nederlandse Jodenvervolgingen bevat het! Niet gaarne zouden wij hier het proces-Eichmann buiten beschouwing laten. Het mag dan zijn dat Nederland er betrekkelijk weinig in voorkwam (al vindt men het er wel in), de gehele opzet van dit proces en de wijze waarop het gevoerd is, onthulden nog eens met grote duidelijkheid wat al in

belangrijke mate in Neurenberg gebleken was: de techniek en het karakter van de gepleegde misdaden, alsook de verantwoordelijkheid daarvoor, zoals die gespreid diende te worden over verschillende instanties en personen.

Hierboven noemden wij reeds de rubriek 'ego-documenten'. Het is duidelijk, dat naast de aldaar reeds aangeduide dagboeken een ongelooflijk rijke oogst te voorschijn moest komen uit allerlei schrifturen van autobiografische aard, als daar zijn verslagen, herinneringen, uitingen in dicht en ondicht, door ons opgenomen mondelinge mededelingen, inlichtingen en toelichtingen. In verscheidene gevallen leidden persoonlijke contacten ertoe, dat men ons hetzij vroeger gemaakte aantekeningen deed toekomen, hetzij een verslag van zijn wedervaren leverde; een veelal buitengewoon boeiend en belangrijk materiaal, geheel gekenmerkt door de human touch, kwam daarmee tot onze beschikking. In samenhang daarmee noemen wij de ontelbare brieven, heel vaak door in de oorlog omgekomenen gezonden aan familieleden en vrienden; misschien mag men de in hun soort nimmer overtroffen kampbrieven van Etty Hillesum uit Westerbork daartoe rekenen. Verder gewaagden wij van de door ons gelegde persoonlijke contacten; wij schatten ze op vele honderden, talloze gesprekken droegen bij tot de vorming van het beeld van de ontzaglijke tragedie, die wij moesten schilderen. Wat het zeer overvloedige fotomateriaal, alsmede een enkele film daartoe bijgedragen heeft behoeft generlei toelichting hier.

Zijn wij er nu? Wij hebben een zeer summiere samenvatting gegeven van het materiaal, ons hier te lande voornamelijk door het Rijksinstituut ter beschikking gesteld. Wij willen daarbij met grote dankbaarheid gewag maken van enkele belangrijke contacten met het buitenland. Daarbij ga voorop een verbinding, die wij buitengewoon hebben gewaardeerd, met de betreurde dr. Alfred Wiener, de schepper van de bibliotheek in Londen, welke zo terecht zijn naam draagt, een contact dat zowel mondeling als schriftelijk plaatsgevonden heeft

525

DOCUMENTATIE

en dat ons alleszins nut heeft opgeleverd. In Parijs hebben wij een korte tijd mogen arbeiden op het Centre de Documentation Juive Contemporaine aldaar, in Italië mochten wij nuttige contacten leggen met vooraanstaande Joodse persoonlijkheden in Rome, Milaan en Venetië; ook brachten wij bezoeken aan het Tsjechische Theresienstadt en aan het kamp Auschwitz-Birkenau. De neerslag van al deze ervaringen vond de lezer in ons werk.

Deze lezer heeft echter ten aanzien van onze documentatie rechten, welke evenzovele plichten voor de schrijver zijn, plichten, die wij zorgvuldig hebben overwogen. Wij hadden ons een geschrift kunnen voorstellen, op schier elke bladzijde van noten voorzien, evengoed als een zonder welke noot ook; zowel het ene als het andere hebben wij trouwens reeds op onze naam staan en wij wagen het uit te spreken, dat aan de geloofwaardigheid van het laatste zeker niet méér getwijfeld is dan aan die van het eerste. Algehele schrapping van verwijzingen is in een stuk eigentijdse historie echter onmogelijk; wel meenden wij hun aantal tot het onmisbare te mogen beperken. Het in het archief van het Rijksinstituut neergelegde handschrift bevat deze verwijzingen in haar volledigheid, bladzijde voor bladzijde. Voor twijfelaars en belangstellenden staat dus een weg open: wie hem niet inslaat, moge zich tevreden stellen met onze naar eer en geweten afgelegde verklaring, dat ons geschrift in al zijn details op bronnen berust, door ons gehanteerd volgens de daarvoor nu eenmaal bestaande maatstaven.

Register

Dit register is samengesteld door P. G. Rijser, medewerker van het

Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie.
Gewone cijfers verwijzen naar deel I, cursieve naar deel II, vette cijfers naar de plaats waar het betrokken onderwerp in het bijzonder behandeld wordt.